

HÁROM NEMZEDÉK

EGY HANYATLÓ KOR TÖRTÉNETE

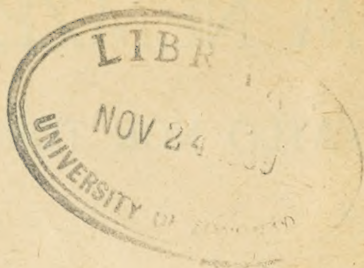
IRTA:

SZEKFŰ GYULA

BUDAPEST, 1920.
„ÉLET" IRODALMI ÉS NYOMDA R. T. KIADÁSA

Jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen.

(Virág Benedek után gróf Széchenyi István.)

ELŐSZÓ.

Midőn az 1917. esztendőben a „Magyar állam életrajza“ című munkámat német nyelven kiadtam, felszólítást kaptam a német kiadócégtől, hogy a mű második kötete gyanánt az 1848, illetőleg 67 utáni történetünket külön, részletesen írjam meg. Ezt a felszólítást azonban kénytelen voltam visszautasítani, azon okból, mivel én az akkor uralkodó liberális történetfelfogástól diametrálisan eltérő álláspontan lévén, utóbb lefolyt liberális félszázadunkat másnak nem, csakis dekadencia szomorú korszakának rajzolhattam volna. Ennek pedig *akkor*, midőn a létért harcoló nemzetnek elsősorban belső egységre és nyugalomra volt szüksége, értelme és jogosultsága semmiképen nem lehetett. Így én megelégedtem különvéleményem vázlatos érintésével a munka befejező részében, valamint a magyar kiadás előszavában. Utóbbi évtizedeink társadalmi bajairól megjegyeztem, hogy „a kapitalisztikus-korszak új hatóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történeti fejlődéssel még nincsenek szerves kapcsolatban. Így érthető, hogy a gazdaság és szellemi kultúra a Nyugathoz hasonló legszélesebb alapokon épült fel, de az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, jeléül annak, hogy itt heterogén erők egyidőben működtek... A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával valósítható meg, hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista-gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése nemcsak Magyarországra, de az egész széttépett európai közösség minden államára nézve.“ A szűkebb magyar olvasóközönségnek szánt előszóban kimutattam liberális történetfelfogásunk alapvető hibáit, a valódi magyar

nemzetiségtől eltéréseit, nyiltan szólottam a „huszonöt év óta rajtunk uralkodó dekadenciáról“ és az uralkodó politikai felfogással szemben konstatáltam, hogy az „alkotmányos állam mai formájában nem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni, munkája tehát feltétlenül kiegészítendő a nemzeti erőknek társadalmi és gazdasági szervezkedése által.“

Három évvel ezelőtt, a liberális illuziókba burkolózó magyarság e szavakat idegeneknek találta, visszhang reájuk alig kelt, ha annak nem veszem, hogy némely polgári-radikális kritikus megbámult miattuk, mint valami özönvízelőtti konzervatív őslényt. Munkám alapgondolatával: hogy a magyarság, története egész folyamán, integráns részét képezte a keresztény-germán kulturális közösségnek, senki nem tartá érdemesnek foglalkozni.

Azóta a magyar világ nagyot változott... A liberális korszak szigorú megítélése nem választhatja többé két ellenséges táborba a nemzetet, mert immár mindenki megegyezik abban, hogy a liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt, melyből csak szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki. A tiltó ok, mely miatt a világháborúban el nem mondhattam véleményemet a közelmúltról, megszünt tehát és... íme a könyv, a magyar fejlődés rajza a múlt század negyvenes éveitől kezdve.

De ezt a könyvet akkor is megírtam volna, ha a közvélemény nem jön közelebb az én három évvel ezelőtt kimondott felfogásomhoz, aminthogy a munka kezdete még 1918 végére és 1919 elejére nyúlik vissza. Ezt a könyvet meg *kellett* írnom. Ez a könyv személyes élményem. Abban a súlyos ínségben, melybe az 1918 októberi katasztrófa döntött bennünket, melynek nyomorát épen mi, a magyar értelmiség, érezzük legsúlyosabban: testünkön és lelkünkön, öntudatosan és az összefüggéseket áttekintve, — úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén *ilyen* katasztrófát kellett megérnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknek, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették nemzetemet.

Így írtam meg e munkát és... *salvavi animam meam.*

Bécsben, 1920 július havában.

BEVEZETÉS.

A változások korszakában.

Hetedik éve, hogy a világháború kitörésével a béke és nyugalom elköltözött közülünk, hetedik éve, hogy Európa országai lázas forróságban gyötrődnek, krízisek érnek kríziseket, forradaldalmak ágaskodnak és hullnak porba, hogy új mozgalmaknak és nyugtalanságnak adjanak helyet. És sehol nincs oly mélyenszántó elme, mely a kivezető útra rátalálna, sehol oly éles szem, mely a véres horizonton a fehér galambot, a béke hirdetőjét megpillantaná. Az embereket félénk szorongás és magasztos elkeseredés fogja el, mikor a jövőre gondolnak, az a szekuláris hangulat, mely a középkorban annyiszor megjósolta az idők teljét, a világi nyomorúságok halaszthatatlan befejeződését a legradikálisabb eszköz: a világ vége által. Modern tudományaink tanácstalanul állanak a krízisek e viharában, hadtudomány, politikai és társadalmi tanok, gazdasági elméletek végkép felmondták a szolgálatot s képtelenek többé az események zűrzavarában tanáccsal és útmutatással szolgálni. Mintha az ember évezredes értelmi fejlődésének büszke magaslatáról egyszerre lezuhant volna a mélységbe, hol barbár gyermekkorában élt akarat és hatalom nélkül, könnyű zsákmányaként a véletlennek és minden balsorsnak. Nem csoda, ha terjed a tan az európai műveltség végleges pusztulásáról, ha mind többen és többen nézünk szemébe a lehetőségnek, a legkegyetlenebbnek, mely a nyugati közösség tagjait érheti: hogy civilizációnk épen úgy végső haldoklását éli, mint élte a görög-római a negyedik-ötödik században.

Hasonló helyzetet, középkori felfogással, de a keserű átérzés világosságával fejezett ki Magyari István, a sárvári prédikátor,

elmélkedvén a nyomorúságról, mely a mohácsi vész óta immár egy százada tartott, mikor munkáját megírta:

„Tagadhatatlan, — mondja — hogy a birodalmaknak növekedésére meghatároztattak bizonyos idők és maguk kiterjesztésére is bizonyos célok vettettenek Istentől, mely esztendőket és határos célokat mikor kitöltik és elérik, azután osztán *változásokat* szenvednek azok a birodalmak és hatalmas országok, melyek azelőtt mindeneknek rettenetesek voltanak."

A változás tehát e régi jó magyar előadásban a birodalmak békés gyarapodását megszakító zavart jelent, balrafordulást, elváltozást, romlást és hanyatlást. A „*birodalmak elváltozása*" ez, mai nyelven szólva az állami és társadalmi élet egész fiziognómiájának átalakulása, egy rendkívül bonyolult történeti processzus, mely gyorsan ható eseményekben: vesztett hadjáratokban és politikai forradalmakban ki nem merülve, lassan mutatkozó társadalmi változások tényein át az emberi életfeltételeket is teljességgel átalakítja. Ilyen világraszóló dolog lévén, egyes jelenségekhez nem köthető hozzá. Az egyes esemény, legyen az még oly hatalmas, szinte elemi csapás is, minő volt a mohácsi vész, csak jele és tünete a változásnak, de nem oka és még kevésbé tartalma. A változás előjelei évtizedeken át mutatkoznak s Magyari István a mohácsi változás alkalmából szép sorjában előszámlálja őket. Egy részük konvencionális középkori felfogás szülötte: vérontást és népek romlását megjósoló jelek, minők az üstökösök, égboltra égetett tüzes dárdák, égő fáklyák, meg váratlan nagy árvizek és földindulások. Egyéb jelek az állami és társadalmi életben mutatkoznak. Ilyen a „fejedelmek méltóságának alábbszállása," tekintélyük és hatalmi körük folyton kisebbedik s végül senki sem hallgat rájuk még akkor sem, midőn a fenyegető végveszély eltávoztatásán fáradoznak. Második ilyen jel a pártoskodás: „Ugyanis, mikor valamely országnak romlása elközelít, efféle pártoskodások veszik elől. — Mert mennyi pártoskodás és visszavonás lett légyen miköztünk is, immár egynéhány esztendőktül fogva, egynéhány helyeknek romlási tesznek róla bizonyságot, melyek nem a pogányok, hanem az egymás között való háborkodások miatt romlottanak el." Harmadik jel pedig az önáltatás: „Nagyobb pusztaságnak az is jele, hogy magunk sem érezzük nyavalyánkat." — „Csoda nagy vakság borított el minket; ím mennyi inség és romlás legyen rajtunk, mindnyájan jól láthatjuk, csak akarjuk s mégis mintha betegek sem volnánk, ugyan elhittük magunkban, hogy nagy jól vagyon dolgunk."

A fejedelmi méltóság alábbszállása, pártoskodás és elvakultság, ezek valának a mohácsi változásnak előjelei és évtizedes kísérői. Nincs kétség benne, hogy mindezek feltüntek a mai változásban is, melyet a mi sorsüldözött nemzedékünknek kell átélnie. Csak a tizenhatodik század jámbor kifejezéseit kell lefordítanunk a modern alkotmányos és társadalmi élet nyelvére. A fejedelmek méltóságának alábbszállása nem lehet egyéb, mint a központi hatalom, a végrehajtó kormányhatalom meggyengülése, akár olykép, hogy a tömeg nem engedelmeskedik többé, a kormány intézkedéseit végre nem hajtja, akár, hogy a központi hatalom az országban elhatalmosodott hangulat miatt nem akar, vagy nem mer többé törvényes hatáskörével élni. A méltóság alábbszállása modern országban még úgy is elképzelhető, hogy az alkotmányos tényezők: uralkodó, kormány, parlament és parlamenti pártok, autonóm testületek közt végleges szakadás áll be, közös munkára többé nem egyesülnek, minek következtében az egész állami gépezet is akadoz, majd megáll, vagy felborul. És itt elég egy pillantás a közelmúlt alkotmányos konfliktusaira: király és parlament, kormány és ellenzék, kormány és törvényhatóságok elkeseredett harcaira, obstrukciókra és exlexre, házszabályvitákra, frázisokból és egyéni szenvedélyekből kikerekedő országos forrongásokra, hogy belássuk, mennyire talál korunkra is a sárvári prédikátor megfigyelése, a fejedelmi méltóság alábbszállásáról.

A másik jel, a pártoskodás, modern viszonyok közt politikai és társadalmi ellentétekben mutatkozik, melyek kiélesedve szintén megállásra kényszerítik az állami gépezetet. E kiéleződés formái igen különbözők lehetnek: késhegyremenő, revolvertől vissza nem riadó parlamenti harcok, vagy elkeseredett osztályvillongások, mikor a gazdaságilag erősebb osztályok a közre nem tekintve követelik és kivívják „jogaikat," s mikor a gyöngébben szervezett osztályok a harcban menthetetlenül elbuknak. Mindez a mi közelmúltunknak, sőt jelenünknek és jövőnknek is — ameddig e történeti processzus, a változás tart, — sokkal inkább jellemző sajátsága, mint az első Mohácsnak, midőn a pártoskodás inkább primitív középkori formákban jelentkezett.

Az elvakultság meglétét sem nehéz most — post eventum — megállapítani. Külhadjáratunk elveszett, állami területünk tényleg feldaraboltatott, a magyar társadalom elszegényedett, földönfutóvá vált, leromlott, anyagi és szellemi műveltségünk, évek óta új és új csapások alatt görnyedezik: ez az eredménye azon ínséges

hét esztendőnek, melyre mi nemcsak hogy elő nem készültünk a bőség éveiben, de a vakság még e sorscsapás idején is annyira elborította elménket, hogy bizony nem egyszer „magunk sem érezzük nyavalyánkat," s legalább is nem úgy cselekszünk, mintha éreznénk.

Vonást vonáshoz illesztve, megkapjuk az új változásnak, az új nemzeti hanyatlásnak képét. Képről csak az elvont gondolkodó, a rideg kutató beszélhet. Nem kép ez, hanem egy nagybetegnek fájdalomtól eltorzult arca, melyben, ha részvevő érdekkel beletekintünk, szívszorultan ismerjük fel önmagunk vonásit, a magyar haza arculatját, a régi dicsőségéből aláhanyatlott, régi jólétéből leromlott magyarságét. A kor, melv e hét szomorú esztendő lázárarculatját eredményezte, viselni kénytelen a felelősséget azért, mit létrehozott. A kor, mely a hanyatlás *ilyen* produktumát létrehozta, maga is hanyatló kor volt, hanyatló pedig már jóval a katasztrófa előtt. Ezt az igazságot, legyen az sokaknál még oly odiózus is, ki kell mondanunk, nehogy történetírói tisztünkben lelkiismeretlenség és őszinteséghiány rút hírébe keveredjünk.

A hanyatlás tényét ilyképen tisztán logikai úton lehet megállapítanunk: abból a mély zuhanásból, abból a katasztrófából, melynek vasjármában már hetedik éve hogy görnyedünk, mert *ilyen* katasztrófa, *ilyen* szomorú kimenetel, csakis beteges előzményekből szökkenhet elő. Ezen beteges előzmények felkutatása lesz könyvem feladata, itt bevezetésképen csak arról lehet szó, hogy a kutatás határait, a megvizsgálandó anyag térfogatát és időbeli kiterjedését általánosságban megjelöljük.

És itt ismét a katasztrófa méretei lesznek irányadók. Az évek óta megszakítatlan sorban következő krízisek egymás után romhalmazzá tették szinte az egész állami és nemzettestet. A magyar állam területe darabokra törött, miután a fegyveres véderőt a világháború gyászos kudarca és az első, októberi forradalom megsemmisítette. Gazdasági életünk, kereskedelmi viszonyaink, ipari és mezőgazdasági termelésünk hasonlóképen súlyos krízisbe jutott, részben pedig teljesen megbénult és feloszlott. Nemzeti kultúránkat előbb idegen megszállások fojtogatták, majd egy második forradalom agyonszorította. Ugyancsak a proletárforradalom szüntette meg a jogrendet és közbiztonságot, s tette lehetetlenné társadalmi osztályok békés együttélését. Nincs tehát az állami és

nemzeti életnek, anyagi és szellemi kultúrának egyetlenegy tere sem, melyet a katasztrofális vihar megkímélt volna, s ahol nem kellene újból és elölről kezdenünk az építő nemzeti munkát.

Ilyen általános feloszlásnak általános hanyatlás kell, hogy előzője lett légyen. Parciális okokkal, az állami és nemzettest egyes szervei külön betegségeinek kimutatásával nem lehet beérnünk, ha a katasztrófa előzményeit akarjuk előadni. Egy olyan általános jelenséget, az egész nemzeti életre kiterjedt katasztrofális változást, minőt mi most átélünk, egyesegyedül az előző korszakok minden tényére, minden fejlődési menetére kiterjedő vizsgálat árán helyezhetünk el a történeti folyamatban. Kutatásunkat tehát ki kell terjesztenünk az 1914-et megelőző korszak állami, nemzeti, gazdasági, társadalmi és kulturális mozgalmaira, miáltal munkánk a nemzeti élet és abban hatékony összes építő- és destruktív erők szintézisévé fog kibővülni.

E megállapodásunkban már benne foglaltatik azon közkeletű, laikus felfogásnak cáfolata is, mintha *minden* ínségünknek és szégyenletes nyomorúságunknak *egyetlen* oka és előidézője a két forradalom, az októberi és 1919 márciusi lett volna. Egyetemes helyzetünket kétségtelenül végtelenül megnehezíté e két esemény, földre nyomott bennünket, honnan alig-alig, csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudunk lassankint felemelkedni, de nem ok, hanem csak tünet volt mindkettő, jelenség és következmény, mint a mérges daganat is csak jelensége és következése a vér megromlásának. Ez teljes világossággal derül ki akkor, ha a két forradalmat történeti perspektívából vesszük szemügyre.

Úgy az októberi, mint a márciusi események kétségtelenül forradalmi jellegűek, ha e szót, forradalom, nem a közkeletű liberális értelemben, hanem objektív történeti felfogással interpretáljuk. A liberális felfogás szerint a forradalom valami szép és kívánatos dolog, melyet nagy tömegek, bátor hévtől, ideális hazafiságtól lelkes nemzetek csinálnak nagy eszmék érdekében. Mikor rabszolganépek szállnak síkra kipirult arccal és pirosló zászlókkal szabadságért, az emberiség haladásáért. Ez a leírás persze nem illik a két adott eseményre, de egyéb forradalmakra sem, mivel a liberális forradalmi felfogás alapjában véve hibás, a keserű valóságot tévesen idealizáló. A forradalom nyugodt történeti szemlélet szerint, éppen nem szép és kívánatos dolog, hanem egyszerűen beteges állapot, ***krízis,*** mely beteg társadalmakban, hanyatló nemzeti korokban stereotíp egyhangúsággal, ugyanazon

tünetek közt jelentkezik.[1] Ha e felfogás alapján vizsgáljuk a Károlyi-forradalom és a proletárdiktatúra jellemző tüneteit, lehetetlen fel nem ismernünk ezek forradalmi jellegét.

A forradalmi krízis legelső tüneteit épúgy nehéz felismerni, mint kezdődő lázbetegségeknél a diagnózist megállapítani. Eleinte csak negatívumok észlelhetők: a meglévő rend tagadása, elkeseredés és tiltakozás ellene. Az emberek a jelennel és szülőjével, a közelmulttal méltatlanul bánnak, úgy tesznek, mintha a dolgok rothadtak volnának és késsel kivágandók. Ilyen hangulatban az újat hirdetők sikerre, követőkre és párthívekre találnak, mivel senki sem gondol a gyakorlati megvalósítással, zsákmánya lévén az újság kívánásának, a régitől különböző rend hatalmas vágyának. Mindenek *rerum novarum cupidi* lesznek, a lelkeket többékevésbé ideális önáltatás és beteges képzelgés, sőt tudatos, szervezett hazugság keríti hatalmába, józan szóra senki se hallgat, a krízis már ott lappang a lelkekben, hogy külső esemény behatása alatt, kirobbanjon és birtokába vegye az imént még megvíhatatlannak látszó államot és társadalmat.. Kitörésekor, épen a lelkek általános elfordulása miatt, lehetetlen az ellenállás; kiki menekül, ahová tud.

A második frázist a forradalommal szemben szkeptikus történész az ünnepek és zászlók periódusának nevezi. Ez az általános, bár nem általánosan őszinte öröm, az egymás karjába omlás ünnepe, ünneplése a „forradalom vívmányainak," melyek a krízis természetéből kifolyólag csakis negatívumból, a' réginek lerombolásából állanak. De a mozgalom nem áll meg parlamenti díszüléseknél, katonai szemléknél, államköltségen és államkényszerrel rendezett népünnepeknél. Szabály szerint következik rá a krízis előidézőinek és legelső élvezőinek félretolása, elűzése. Ezekről nagy meglepetésükre kiderül, hogy nem is igazi vezetők, hogy csak a véletlen vagy a frázisnak pillanatnyi hatalma dobta őket a tömeg fölé, melyben sem pártjuk, sem hivőseregük, mely kitartana melletük. E pojácák eltávolításával veszi kezdetét az egymással szembehelyezett reális erőknek komoly küzdelme. Szélső irányt még szélsőbb vált fel, mert az erő a krízis hevében csak szélsőségesen konszolidálhatja hatalmi állását; közben az ónak hivei is föleszmélnek az ájulásból, melybe a váratlan krízistől döntettek; számukat és hatóerejüket az új korszak csalódásai meg-

[1] Klasszikus leírása e tüneteknek Jakob Burckhardt *Weltgeschichtliche Betrachtungen* című, 1870—71-ben készült munkájában.

sokszorozzák; régi, új, legújabb és még újabb egymás kezéből csavarják ki a hatalmat, annál hevesebb küzdelemben, minél inkább elhiszik magukról, hogy az „igazságért" küzdenek.

Mivel a krízis lázforróságával az állam egész működését megakasztja, a nemzet és társadalom rétegeit hidegleléskként összerázza és forgatja, csak a legritkább esetben képes maradandót alkotni. A meddő állapotból, mely nyugalmat biztosító intézményeket nem szülhet, végül mégis csak kijózanodás, általános kimerülés következik. A kezdet alaktalan vágyait keserű kiábrándulás zárja le. Ez a végső fázis, melyben az emberek fásultan megpihennek és szívesen beleegyeznek mindenbe, mi nekik nyugalmat és oltalmat nyújt. Innen a restaurációnak, a régi állapot helyreállításának gyakori volta épen a leghevesebb krízisek után.

E két angol és három francia forradalomból elvont általános típushoz kiki hozzáviszonyíthatja a két magyar mozgalom részleteit, s ha a típushoz hasonlónak találja őket — miben kétség nem lehet, — akkor egyúttal világossá lesz föntebbi állításunk is: hogy a két forradalommal sem a katasztrófát, sem a korábbi hanyatlást meg nem magyarázhatjuk; ellenkezőleg, katasztrófa és hanyatlás magyarázzák és okadatolják a forradalom részleteit. Mert úgy a Károlyi-féle, mint a bolsevista forradalomnak vannak oly sajátságai, melyek az általános típuson túl csak rendkívül mélyreható hanyatlásból, az előző korszak speciálisan súlyos betegségeiből érthetők meg. Itt természetesen nem kívánok kiterjeszkedni politikai eseményekre, csakis egy, magasabb történeti szempontból is nevezetes tényre hívom fel a figyelmet.

És ez az, hogy úgy az októberi, mint a márciusi forradalomnak is még csak az a negatív gyökere sem volt meg, melyet az általános forradalmi típusnál a mulandó közhangulat képvisel. Mindkettőt mintha csak a szél hordta volna a magyar talajra, melynek rögei közt egy pillanatra sem tudta lábát megvetni. Az első forradalmat a függetlenségi és radikális pártok vezették; közülök az első épen akkor jutott hatalomra, midőn az osztrák-magyar államkapocs megszakításával programmja hiány nélkül beteljesült és ezzel magának mindennemű létjogosultsága megszakadt. A forradalomcsináló párt a hatalom birtokában egyszerre csak szétfolyt, feloszlott, meghalt. A polgári radikális pártnak hasonlókép nem volt gyökere az országban, minélfogva hogy a függetlenségi párt sorsát, az erőszakos megsemmisülést elkerülje, maga mondott le létezéséről, kimondván, hogy az országos választásokban részt

nem vesz. Egy forradalmi párt, mely magától abdikál, valóságos non sens, a magyar forradalom specialitása.

De nem kevésbé non sens volt a proletár-forradalom. Nyugat- és Középeurópa államai közt Magyarországnak van legkisebb ipari munkássága, elenyészően csekély a többi társadalmi osztályokhoz, főként a földmívelő lakossághoz képest. Ez a munkásnép számban s pártszervezet és öntudatos politikai működés dolgában is messze mögötte állt az osztrák és német ipari központok emberanyagának, nem is szólva nyugati, angol és francia munkásokról. És mégis ez a munkásság volt az egyetlen, mely a proletárdiktatura végzetes küszöbén át merészkedett lépni, mely kinyújtá karját a hatalomért és roskadozó gyönge vállaira vette nemcsak az országnak kétségbeejtő külpolitikai helyzetből kivezetését, de új társadalmi rend, új államszervezet és világfelfogás kiépítésének fantasztikusan súlyos terhét.

Valóban, csekélyebb anyagi és szellemi erővel még nem vállalkoztak pártok és társadalmi osztályok történeti feladatokra, mint e két forradalomban. Ez a tény magában véve is beteges tünet, mely a tipikus forradalmakban szokásosnál sokkal magasabb lázfokot mutat. Hogy azonban ez a két valószínűtlen forradalom mégis kitört, nálunk, Magyarországon tört ki, s mi több, legalább kezdetben a magyarság széles tömegei közt hallgatólagos beleegyezéssel, sőt valljuk be, sok helyt helyesléssel és támogatással találkozott, ez a jelenség az, mely a betegség súlyos voltát leginkább illusztrálja. A kórnak mélyen bele kellett ennie magát a nemzettest szöveteibe, hogy Károlyi Mihály és hívei úrrá lehessenek a magyarságon és beletaszíthassák azt az orosz bolsevizmus barbárságába.

Midőn tehát a katasztrófát megelőző korszakot vizsgáljuk, s kutatásunk során komornál komorabb képekre, lehangoló jelenségek tömegeire akadunk, melyeket történetírói kötelmünkhöz híven szépítés nélkül fogunk előadni; emlékezzünk arra a szégyenre, hogy mi vagyunk a világháború bukottjai közt is az egyetlen nemzet, mely pillanatnyi őrületben, gonoszoktól félrevezetve, — az ok és mód mellékes, a tény a megdöbbentő — önmaga oszlatta fel hadseregét, önmaga mondott le határai védelméről, eltűrte, hogy a már kezében levő fegyverszüneti feltételek saját vezetői által in pejus változtassanak meg, s végül védtelenül hagyta magát a testétől-lelkétől idegen ázsiai szocializmus feneketlen mélységébe levettetni. Emlékezzünk e megszégyenítő tényekre, s ne csodálkozzunk, ha a megelőző korok állami, tár-

sadalmi és kulturális életében kóros elváltozásokat, nehéz betegségek nyomait fogjuk felfedezni.

Hátra van még azon időpont megállapítása, melyben e betegségek csirái először megmutatkoznak. Itt egy aránylag mellékes érdekű dolgot lesz érdemes szemügyre vennünk.

Irodalmunk, főként publicisztikánk az utóbbi időkben szeretett játszani, mint macska a gombolyaggal, egy játéknak éppen nem való, de keserű komolyságú ténnyel: hogy a magyarság a maga nagyjaival életükben rosszul bánik, keresztre feszíti őket s haláluk után felmagasztalja. Ami ily általános formában állítva egyike azon felületességeknek, melyeket a hanyatló kor önáltatás végett talált ki. A régi Magyarországról, mely a rendi állammal került 1848-ban sírba, épp az ellenkezőt tudjuk: benne kiki saját érdeme szerint már életében megtalálta munkájának jutalmát és illő méltánylását. Irókról és költőkről nincs itt hely szólanunk, de kétségbe nem vonható, hogy régi századok viharaiban ezek is viszonylagos nyugalomban élhettek munkájuknak mecénások árnyékában, kolostorok csendjében vagy vidéki paróchiákon. Még a tizenkilencedik század emberei is, kiknek már modern anyagi gondokkal kellett küzdeniök, egy Virág Benedek, Kisfaludy Károly vagy Kazinczy Ferenc, nyomasztó szegénységükben is tisztességet, sőt dicsőséget élveztek és nem szorultak rá haláluk után felfedeztetésre. Államférfiaink és politikusaink hasonlóképen elérték azt, mi nekik járt: méltóságot, hatalmat, közbecsülést. Ami derékban kettéroppant pályát mutat régi történetünk, azt nem a magyarság, de külerő, nemzetközi bonyodalom vagy törvénytelen idegen önkény verte le lábáról. Példa rá Dobó István, kit balsorsa a bécsi király börtönébe vezetett, vagy az 1670-beli összeesküvők, kiket idegen törvényszék nyomott el Bécsújhelyen. Maga Rákóczi Ferenc sem panaszkodott soha a magyarságra, hogy az meg nem becsülte volna, míg közötte élt s a harc végkép el nem veszett.

A nagyjaival való kegyetlen bánásmód tehát a magyarnak nem faji sajátsága, s ehhez képest a tizenkilencedik század fordulója előtt nem is észlelhető. De azóta annál inkább. Azóta mintha valami nemzeti etikett kívánná, hogy kiemelkedő egyéniségeink életükben kálváriát járjanak s haláluk után dísztemetést kapjanak. Némelyiknél még ez utóbbi is elmarad. E tragikus sorsban, mint egyéb szomorú nemzeti nagyságban is mindenek-nek előtte jár a legnagyobb magyar, Széchenyi István, de hosszú

sora követi őt a század kiemelkedő férfiainak. Wesselényi Miklós, ez őserejű energiaforrás, már életében polgári halottként jár és meg kell érnie, hogy saját párthívei taszítják vissza, uralomra jutva, önzetlen szolgálatait. A polgári halál valóságos súlya nyomta egy hosszú életen át Görgey Arthur vállait, kinek akaratát és munkás honszeretét szabadságharcunk történetéből kitörölni ép oly botor kezdemény volna, mint a nap spektrumát legragyogóbb színkévéitől megfosztani. Nagy ellenfelének, Kossuth Lajosnak pályája hasonlóképen kivetődött tengelyéből; ő is az egyedülvalóság, a nemzettől elszakadás, meg nem értés keserű tudatával szállott sírba. És Deák Ferencről is tudjuk ma már, hogy bölcsesége és meleg humora pesszimizmust, a nemzet sorsán kétségeskedő hangulatot takart, melyet csak kötelességérzete tudott időnkint, szerencsésb pillanatokban, hitnélküli tevékenységre sarkalni. És így folytathatnók Teleki László pisztolyától egész a Tisza Istvánra emelt gonosz fegyverekig, kitérhetnénk zsákutcába került írói sorsokra, tehetetlenné őrölt költői tehetségekre, ecsetet és palettát évtizedeken át kerülő hatalmas művészekre. A hanyatló kornak minden igazi, saját útját járó tehetsége megakadt fejlődésében, mintha csak homályos hatalmak lódították volna ki előírt pályájából. Abbamaradt energiák, megszakadt, időelőtt kihült hőforrások, elernyedt, passzív életre, nem egyszer halálra kárhoztatott emberek, ezek a tizenkilencedik század második felének specialitásai, melyek beszédesen tanusítják a korszak abnormis jellegét, mikor nagy tehetségek és őszinte honszerelmek paralizáltattak és vágattak el a közhasznú tevékenység lehetőségétől.

Kutatásunkban tehát vissza kell mennünk azon nemzedékig, melyben először jelentkeznek e szomorú emberi sorsok. Ez pedig Széchenyi István nemzedéke, a „nagy idők, nagy emberek“ korszaka, az a kor, melynek nagy emberei szinte kivétel nélkül megtört szívvel hanyatlottak el, mely tehát kétségtelenül magában hordozá a későbbi betegségek csiráit. Ehhez képest figyelmünket elsősorban e nagy nemzedékre fogjuk irányítani, s csak ez után fogunk áttérni a tulajdonképeni hanyatlási korszak két nemzedékére, arra, melynek férfikora a hetvenes-nyolcvanas évekre, s arra, melyé a század végére és a huszadik századra a világháború kitöréséig esik. Mindezt megelőzőleg azonban össze fogjuk állítani Széchenyi István politikai eszméit, mert hitünk szerint az ő rendszerében foglaltatik azon ideális vonal, melyen haladva a magyarság elkerülhette volna a hanyatlás végzetes lejtőjét. Széchenyi fogja megadni a mértéket, melyhez állítva a hanyatló kor jelen-

ségeit, azokat nemzeti történetírói tisztünkhöz híven nemcsak jellemezhetjük, de értékelhetjük is.

És most, a munka megkezdése előtt, egyre kérem az olvasót. Vesse le, ha még vannak, illúzióit, s próbáljon meg velem együtt a Széchenyi Istvántól annyit sürgetett *nemzeti önismeret* útjára lépni. Könyvembe minél inkább bele fog hatolni, annál több oly jelenségekre találand, melynek kimondását, sőt elgondolását is a nemzeti elfogultság és a hamis büszkeség elviselhetetlennek fogja nyilvánítani. Mégis *kell,* hogy mindezeket kimondottam légyen, nem puszta kutatási vágyból, mely a nemzeti témákat is rideg közönnyel veszi kezébe, még kevésbé dacos ellenzési kedvből, de azon megdönthetlen erős meggyőződésből, hogy keserű megfigyeléseim közlése az egyetlen mód, mellyel mai helyzetünkben a nemzeti önismeret célját szolgálhatom. *Nemzeti csapások idején nincs más honszeretet és nincs más hazafiság, csak az önismeret.* Mi, akik ilyen nemzeti csapások sorozatában tengetjük életünket, kissé irígykedve nézhetünk vissza a korokra, melyeknek honszerelme kellemes játékban, gyermeki szavalatokban, nemzeti köntösben és pántlikában, egy pohár borban merült ki és kimerülhetett, mert a hon veszélyen kívül, veszélytől távol, a nemzeti élet pedig nyugodt, egyenletes mozgásban volt világosan felfogott célok felé. A mi vaskorszakunk nehezebbeket követel tőlünk, mint az előttünk járt nemzedékektől, kiknek sem vérrel nem kellett megpecsételniök honuk iránt táplált érzelmeiket, sem az önismeret keserű kenyerére nem kellett fanyalodniok. Azért távol legyen tőlünk, hogy irígyeljük őket könnyű életükért, játékos foglalatosságaikért. Az ő gondtalan korszakukra im elkövetkezett unokáiknak kivettetése a megszokott meleg fészekből és hosszas nyomorra, végeláthatlan bolyongásra ítéltetése. Napvilágukra sötétes estve következett és gyászos éj, melynek első feltetszése bizonyossá tette nékünk, hogy az ifjúság elrepült és saját magunkra támaszkodva kell szembenéznünk a véres valósággal. Meg kell oldanunk oly problémákat, minőkre a két előző nemzedék még rossz álmaiban sem gondolt, melyeket lehetetlen lehetőségeknek tartott. A lehetetlen feladatok itt vannak előttünk, megoldásuktól függ a mi sorsunk és a következő nemzedékeké. Gondunk tehát nagy, a férfikor gondja, összehasonlítva atyáink és nagyatyáink ártatlan, gyermeteg gondjaival. De nem kevésbé nagy lesz és boldogító a megelégedés, melyet kötelességünk teljesítése fog

nyújtani, ha az elődeinktől ránk hagyományozott gyászos éjszakát a *mi* munkánk árán fogják ismét világosság sugarai keresztüljárni. Ezért ne irígyeljük a multat, hanem vegyük fel a keresztet és menjünk az önismeret útján, mely tévedéseink temérdek pusztáján át vezet a megigazulás, a nemzeti feléledés, a nemzeti reneszánsz felé.

Ez az út, a *fölfelé* hatoló, a legyőzöttek privilégiuma, melyet tőlük sem békekonferencia és fegyverrel kierőszakolt szerződések, sem blokád és elszigetelés vagy népszövetség el nem vehet. Nemzetek boldogsága és megelégedése épen úgy független a külső erőktől és a pillanatnyi viszonyoktól, mint ahogy az egyes ember boldogságát sem határozza meg pillanatnyi szegénysége vagy gazdagsága. A boldogság egyedül a szívben székel, a szívnek ereje és képessége az, mely függetlenül a külvilág nyomorúságos dicsőségétől vagy szenvedéseitől önmagából szüli az élet nyugalmához szükséges meleget. Ép így nemzeteknél, melyek hasztalan takaróznak fényes győzedelmek hermelinpalástjába és hasztalan húzódnak az anarchia üszkétől lángralobbantott máglyák tövébe: sem a drága prémek, sem a pusztító tűz meg nem óvják őket a didergéstől, az új dolgok kívánásától, az örök vágyódástól és keserű kiábrándulástól, ha nincs meg szívükben a boldogság lehetősége, a meleget produkáló erő.

A mi erősségünk, a legyőzöttek erőssége az, hogy mérhetetlen szenvedéseink árán végre elkövetkezik számunkra a pillanat, melyben a szív melege felgyúladhat és bensőnket betöltheti. Amikor a külvilág hiú vágyaitól megszabadulva végre magunkba nézhetünk és magunkra találhatunk. Mi nem kiáltjuk oda a győzőknek azt, mit egy nagy francia 1871-ben a párisi kommün borzalmait hidegen szemlélő németeknek: Vae victoribus! Eljön az idő, midőn *ti* hevertek a porban romlott erkölccsel, amint a *mi* romlott erkölcsünk okozta *most* a *ti* diadalotokat! — Nem, erre sem németnek, sem töröknek, sem nekünk magyarnak nincs szükségünk, nekünk elég szívünkbe tekinteni, s ott a tátongó hibák és tévedések mellett a változatlan, sziklaszilárd nemzeti egyéniséget megtapintanunk, egyéniséget, mely rozsdáiból kitisztítva a halhatatlan emberi léleknek mindig értékes speciese, s amelynek értékét a ránk mért ínségek és szenvedések napról-napra melegebb fénybe öltöztetik. Önismeretünk növekedésével, a hanyatló kor hazug rongyainak levetésével rátalálunk az esetlegestől, a változékonytól független magyar lélekre, annak színtiszta halhatatlan elemeire. És amint ezt megtaláltuk, amint megtanultuk az örö-

köt a változótól, az igazat a talmi utánzattól, a belsőt a külsőtől szétválasztani és elkülönböztetni, akkor egyszersmind be fog költözni szívünkbe a nyugalom, a bátor önérzet és megdönthetlen hit a jövőben, a végleges felemelkedésben.

És akkor áldjuk az önismeretet, melynek tövises útján küzdöttük fel magunkat a megelégedésnek és boldogságnak agyarkodó elleneinktől megvíhatatlan sziklavárába.

ELSŐ KÖNYV.

SZÉCHENYI ISTVÁN KONZERVATÍV REFORM-RENDSZERE.

I.

Széchenyi alakja a liberális hagyományban.

Mi szükség és mi érdem volna Széchenyi István gróf tanainak feszegetésében, mikor az utóbbi évtizedeknek állandó témája, minden oldalról körülményesen megtekintett alakja volt éppen ő, Széchenyi, a nemzetvezér államférfiú? Az ő nevét hallottuk napról-napra a nemzet hivatott vezetőitől, a közvélemény irányítóitól; az ő nevére esküdtek mindenek, kik a magyarságnak hatalom és műveltség magaslatára emelésén fáradoztak. Tudós társaságoktól arisztokrata társaskörökig és egyetemi hallgatók szerény egyesületéig minden az ő nevét visszhangozta. Nemzetgazdák kimutatták, hogy őt kell követnünk, sőt követjük is; tudósok és nevelők hozzá mérték az újonnan felmerülő jelenségeket és szigorú anatéma alá került mindaz, mire Széchenyi zsinórmértéke nem illett. Társadalmunkat és sajtónkat korlátlanul használtuk fel valóságos Széchenyi-kultusz felépítésére, úgy hogy most én könnyen tengerbe vizethordó gyermeknek tartatnám, még mindig újat akarván Széchenyiről mondani.

De távol legyen tőlem ilyen szándék. Még ha tudnék is újat a legnagyobb magyarról, lenne az bár tőlem kitelhetőleg legszebb és legjobb, azt sem volna érdemes elmondani azok után, mikkel legnagyobb géniuszaink, Vörösmartytól, Bajzától, Kemény- és Aranytól kezdve Széchenyit és magukat megtisztelték. Kitűzött célom nem kívánja újság keresését, sőt ellenkezőleg azt, hogy minél kevesebbet keverjek bele az előadásba magamból és a viszonyokból, melyek hatása alatt az objektív összeállítás nyugalma megzavartatnék. Politikai rendszere jellemzésénél lehetőleg ragasz-

kodni fogok Széchenyi saját szavaihoz, hogy így kikerüljem a veszedelmet, melynek a két korábbi generáció tagjai szinte kivétel nélkül áldozatul estek: hogy t. i. Széchenyit olyannak jellemezték, minőnek látni nékik maguknak *jólesett.*

Széchenyi alakját a bennünket megelőző két nemzedék túlságosan szubjektíve fogta fel, ebben megegyezik a hetvenes évek és a századvég nemzedéke. Különbséget közöttük a világosan látás és az őszinteség eltérő fokozatai tesznek. Az előbbi nemzedék vezetőinek közpályája visszanyúlván a negyvenes évekbe, még sokan voltak közöttük, kik színről-színre látták őt, s vele szemben ítéletüket azon benyomások hatása alatt formulázták, melyeket a kortársakban Széchenyinek a közvéleménnyel szembefordulása okozott. Hisz akkor minden, mi élt és a közporondon szóhoz jutott, állandó forrongásban volt Széchenyi ellen, s még oly szelíd és mérsékelt államférfiak is, minő volt Eötvös József báró, igaz meggyőződéssel tarták tévesnek a legnagyobb magyar útjait. Ebből érthető, hogy a Széchenyi korára következő, második nemzedékben nem is találunk oly általános Széchenyi-kultuszt, mint később. Akkor még nem iparkodtak és nem is sikerült volna elleplezni az eltéréseket, melyek a kor irányelvei és Széchenyi rendszere közt fennálltak. Ez eltérések pedig igen mélyrehatók valának. Az 1848 és 1867-ben berendezett magyar állam egészben véve liberális alapokon, tehát — mint az akkori nemzedék jól tudta — *nem* Széchenyi elvei szerint épült fel. Széchenyi egy tisztelője, műveinek kiadója, Zichy Antal állapítja meg nem egyszer mint természetes dolgot, hogy a fejlődés nem adott Széchenyinek igazat, mikor ő „kelleténél kevesebbre becsülte nemzetünk életképességét". Széchenyi folyton nemzethalálról beszélt, kedves szólamai voltak: a magyarság végvonaglása, kimerültsége, megdermedt nemzeti test, tetszhalál, már-már terjedező rothadás, teljes felbomlás, melyek a második nemzedék szemében, a kiegyezési korszak helyreállott nemzeti szuverénitása idején, nemcsak anachronizmusnak, de vétkes könnyelműségnek tűntek fel. Meg is jegyzi, megelégedéssel, Zichy Antal: „Mind e szólamokat, őszinteségük dacára, nemcsak készpénz gyanánt nem fogadtuk el, hanem határozottan visszautasítottuk, s egy cseppet sem bánjuk a közforgalomból azóta történt kiküszöböltetésüket". A nemzet nem halt meg, *tehát* Széchenyi tévedett, e logikai megállapítás befészkelte magát a második nemzedékbe, mely így aztán Széchenyiben többé-kevésbé fölösleges, hivatlan ébresztőt látott, kit Zichy Antal minden kegyelet mellett is e kérdéssel vélt apos-

trofálhatni: „Nemzeted ébren van már, Széchenyi még aluszol?"[1]

A közfelfogásnak Széchenyitől eltávolodását szinte villámként világítja be a jellemzés, melyet egy másik kitünő hazafi, Beöthy Ákos nyújt Széchenyiről.[2] Amit ő Széchenyiről mond, az szinte mind Széchenyi *ellen* szól. A liberális nemzedék államférfia, ki a liberálizmus alapelveit tudatosan, komoly irodalmi tanulmányok árán tette magáévá, kénytelen volt Széchenyiben a liberális tanok ellenségét ismerni fel, azt, ki a szabadságnak mindent átalakító erejében nem hisz és politikai feladatának elvont eszmék terjesztése helyett a meglévőből kiinduló pozitív alkotó munkát tartja. Széchenyi Beöthy szerint is reálista volt, ellensége a Kossuthtól képviselt ideálizmusnak, mely az anyagi jóllét gondját másodhelyre téve, mindenek fölött szabaddá akarta tenni a nemzetet. A nemzet pedig Széchenyitől elfordulva „elismerte az ideálizmus felsőségét a reálizmus felett és amint később kiderült, — teszi hozzá Beöthy — nem is volt oka megbánni azt". Beöthy Ákos régi vágású igazmondó ember lévén, őszintén megmondja véleményét Széchenyi rendszeréről: politikai működése „legkedvezőbb értelemben lángeszű rögtönzés volt". tudása és politikai képzettsége hiányos, tanai és javaslatai „szóvirágokat" foglalnak magukban és „szőrszálhasogatáson" épülnek fel. Anglia nagyszerű liberálizmusa minden hatás nélkül pattant le róla „Széchenyi felfogásának egyoldalúsága mindenben kiviláglik." Bár a Hitel befejező sorainál szebbet és magasztosabbat Beöthy sem ismer, tartalmilag ezt a munkát is gyökértelennek tartja, mely nem a hazai talajból fakadt. A hitel kérdésével Széchenyi nem volt egészen tisztában, javaslataiban tárgyi tévedések és alaptalan aggályok foglaltatnak. Egyébként sem barátja a világosságnak: „a népnevelés előmozdítását illetőleg is komoly aggályai vannak, mindezekben veszélyt lát a magyar nemzetiségre, a zsidó emancipációnak is ellene szavaz", Kossuthnak a testvériséget hirdető magasztos beszédeit pedig szívtelenül kigúnyolja.

Beőthy Ákost és nemzedékét a liberálizmus választja el Széchenyitől, kinek nem voltak előre megállapított elvei a politikában, minőket a liberálizmus elvont úton kifejleszteni, s minden

[1] Zichy Antal, *Gróf Széchenyi István naplói*, a M. Tud. Akadémia megbízásából összeállította. Budapest, 1884. 136, 643. l.

[2] Beöthy Ákos, *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*, 2. kötet, I. rész, főként a 146, 157, 162, 167, 168, 173, 174, 178, 180, 184, 284. l., 2. kötet, II. rész, 16, 51, 53. l.

politikai akció céljává és irányítójává szokott tenni. Széchenyi nem volt híve sem a szabadság, sem az egyenlőség és testvériség elvont ideáinak, politikai működése ezektől tökéletes függetlenségben folyt le. Az a generáció tehát, mely a liberális eszméket már az anyatejjel magába szívta, nem tisztelhette Széchenyiben a követésre méltó példát, a vezért, ki nemzetét sírjából támasztja fel. Széchenyi a második nemzedék előtt legföljebb hatalmas piramis volt, tiszteletet parancsolóan állván a horizont szélén, büszke elszigeteltségben, melyet emberi látogatás alig zavar. Az új kor emberei nem járnak hozzá iskolába, mert amit tőle tanulhatnának, megzavarná pillantásuk biztonságát, s kétségeket öntene eszmékért hevülő „ideálista" szívükbe. Széchenyi tanaitól a második nemzedék őszintén és tudatosan elfordul, s ebben tér el a harmadik korszaktól, mely Széchenyitől hasonlóképen eltérő utakat járdalva már nem vallotta be önmagának, hogy a legnagyobb magyar hagyományaihoz hűtlenné vált.

A század fordulóján már alig van ember, ki a döblingi remetét személy szerint ismerte volna. Nem felejtik el, de ismeretét a tradícióból, leginkább klasszikus íróink és költőink előadásából merítik. Kifejlődik a történeti távlatnak egy neme, melyben a nemzet liberális jelenét Széchenyitől elválasztó momentumok homályba állíttatnak, s a legnagyobb magyar alakja, mint minden magyarság kvintesszenciája tűnik fel. A történeti alakot azonban homályos üveg közvetíti szemidegeinkkel: éles sarkak letompulnak, kemény, életerős színek megfakulnak, s marad egy hatalmas tömegű, elmosódó körvonalozású kolosszus, melynek arcvonásait kiki annak látja, minek akarja. Utóbbi évtizedeink Széchenyikultuszának nem a húsból és vérből álló ember, hanem egy ilyen elvonatkoztatott fogalom, dogmaszerű konstrukció volt a tárgya. Széchenyi tekintélye mindenekfölött állott, s eszünkbe sem jutott feltételezni magunkról, hogy bármiben is differenciáink lehetnének az ő tanaival, melyekből időnkint bibliás hittel szoktunk idézgetni közkeletű kifejezéseket. Nem azt kerestük, mit mondott és mit csinált Széchenyi, hogy utasításait követve rendeztük volna be életünket; megfordítva jártunk el: megállapítottuk, hogy mit csinálunk jómagunk, s a mi tetteink elismerését, jóváhagyó bizonyítékait kerestük elő Széchenyi műveiből. Szellemét ilymódon szinte adaptáltuk a mi viszonyainkhoz és óhajtásainkhoz. Így aztán minél többet beszéltünk és írtunk róla, annál kevesebbet találtunk szelleméből. Nevét drapériának használtuk jószándékaink felékesítésére, hazafias működésünk hangsúlyozására. Mindezt a rossz-

hiszeműségnek árnyékától is mentesen, mert sem a jóhiszeműség, sem a hazafias szándék kétségbe nem vonható a Széchenyi-kultusznál, melynek során kiki megalkotta magának az ő Széchenyijét, kit tiszteljen, — a saját hasonlatosságára.[1] Innen a szomorú tény, a jóindulattal, tiszta honszerelemből megszervezett Széchenyi-kultusznak eredménytelensége, mert hisz hogyan hathatott volna ő vágyainkra és akaratunkra, mikor a való életben szinte diametrálisan ellenkezője volt annak, minőnek e hanyatló kor, saját lelkiismerete elaltatására, elképzelte. Az igazi Széchenyit már csak azért sem ábrázolták e kor szakférfiai igaz valóságában, mert féltek a hagyományos Kossuth-Széchenyi ellentétet megbolygatni, nehogy határozott állásfoglalással felingereljék a közvéleményt. A Széchenyi-Kossuth-dilemma elől fázósan kitérve, két jelesünket a weimari Goethe-Schiller szobor hasonlatosságára, baráti kézfogásban ábrázolták, minek egyszerű következése lőn, hogy sem egyiket, sem másikat maga valóságában meg nem ismerte közönségünk. Így maradt, csupa jóindulatból, hatás nélkül korunkra ép az a két férfiú, kinek életéből és tanaiból legtöbb tanulságot vonhattunk volna le, meddő gondolattalanságunknak megbecsülhetetlen orvosságaként.[2]

Így most mégsem lesz egészen fölösleges Széchenyi politikai rendszerének rövid összeállítása. A tudományos kutatás végkép megállapítá, hogy Széchenyi alig állott idegen politikai írók hatása alatt. Nemcsak Anglia liberalizmusát, de a francia és német politikai és állambölcsészeti litteraturát is távol tartá magától.[3] Csak itt-ott, egy-egy elszórt mondatáról lehet kideríteni, hogy idegen írótól való. De elveinek tömege, tanainak összessége annyira eredeti, hogy a szó igaz értelmében beszélhetünk rendszeréről, rendszerről, mely az övé volt és senki másé.[4]

[1] Jellemző erre azon kitűnő fiziológus esete, ki maga darwinista lévén, nagy diadallal kimutatta a különben szigorúan keresztényerkölcsű Széchenyiről, hogy korát megelőzve, — darwinista volt és politikai rendszerét zseniális előrelátással a — fajok harca elméletén építette fel.

[2] Kivétel Friedreich István Széchenyi életrajza, mely teljesen Kossuth javára dönti el a kérdést. Hogy e kérdés ennyire kiéleződhetett, s a közvélemény e két jelesünket tisztán ily politikai szempontból ítélhette meg, abban felelős a Tudományos Akadémia is, mely alapítójának sem népszerűsítésével, sem pedig naplói és levelei illő kiadásával nem foglalkozott úgy, ahogyan kellett volna

[3] V. ö. legújabban Angyal Dávid pontos összevetéseit. Bentham befolyásának külsőleges voltát már Beöthy Ákos is kimutatta.

[4] Az idézeteknél, melyek következnek, 1848-ig megjelent főműveire korlátozzuk magunkat, köztük van a *Hitel, Világ, Stadium, Kelet népe, Garat, Adó és két garas, Politikai programmtöredékek.* Az idézetek szószerintiek.

II.

A Nagy Parlag és a nemzeti bűnök.

Széchenyinél a politikai rendszer a lelki konstitució szüleménye.

Ezt bizonyítani fölösleges; naplójának minden sora arról beszél, hogy lelki élete a haza politikai sorsával már kora gyermekségétől fogva feloldhatlan kapcsolatban volt. A haza sorsa neki mindenkor személyes ügye volt; jól érezte magát és fellélegzett, mint virág üdítő esőre, ha a hon ügye rendben folyt, elkeseredett és testi-lelki beteggé lőn nemzeti veszedelmek idején. A negyvennyolcas katasztrófa lelki életében is katasztrófát, az egyensúly felbillentését okozta. Az ő politikája a lélekből fakadt.

Lelki konstituciójának viszont magyarság az alapvonása.

A legnagyobb magyar jelzője méltán az övé. A kifejezés mikor megszületett, nagy ellenfele, Kossuth ajkain, a nemzetnek példátlanul tiszteletteljes meghajlását jelenté egyik fia előtt. De ma a szó hideg és tartalma homályos, szétfolyó.

Szélesebb körű és melegebb fényt áraszt a jelző, mellyel Kemény Zsigmond báró nevezte: *a leghívebb* magyar. Ez a szó relációt állapít meg, Széchenyi és a nemzettest minden egyes, még utolsó tagja között is, relációt, mely alól senki ki nem vonhatja magát. Mi a magyarság iránti hűség? Miért ő a leghívebb? És hivek vagyunk-e minmagunk? — ily kérdések tolulnak fel és hoznak zavarba bennünket e jelző kimondásakor.

Széchenyi a leghívebb magyar, mert a magyar talajt soha el nem veszti lábai alól.

Ime kiindulópontja és politikai rendszerének állandó alapja:

„Okoskodásom megállapított tényezője az, hogy Magyarország mindenben nagy parlag. *Magyarország nagy parlag!* Ez tehát azon horgony, melyhez kötöm elemzésem fonalát. Summára összehúzva én azt hiszem: legelsőbben kebleinkbe nyúlni, eszünkhöz jönni, magunkkal számot vetni, magunkat, mint halhatatlanlelkű lényeket megbecsülni és aztán magunktól őszintén tudakolni: parlag, kopár országi és nemzeti körülmények közt vajjon fellelendjük-e földi létünk üdvét? Ha ezen magunkbaszállás és körülményink fontolóra vétele után hidegek maradunk s nem ébredez bennünk valami nemesebb vágy, melytől epedünk, de az eddigi, minden közszellem és valódi nemzeti nagyság, s csak ehhez kötött nemzeti becsület nélkül is el bírjuk viselni az életet, sőt azt vélvén, ej be erősen irigyel minket a világ, még kérkedünk is azzal: ám akkor öljük az időt, s üljük ünnepeinket körülbelül mint eddig. Ha pedig arra kárhoztatá a magyar hont magasb hatalom, mellyel hiába küzd emberi erő, hogy maradjon parlag, maradjon kopár örökleg, akkor — gyújtsunk pipára!"

A nagy parlagon, a magyar kopárságon épül fel Széchenyi rendszere. A magyarság parlagi, a halhatatlan lélekhez méltatlan állapotban van, *ezért* kell a változtatás. Tehát *nem* azért, mert az ancien régime már egész Nyugaton helyet adott modern viszonyoknak, alkotmányos életnek, szabadabb társadalomnak. Széchenyinek a külföld mellékes; ő akkor is felrázta volna nemzetét, ha lábait soha ki nem teszi a hon határain túl és az angol, francia műveltség csodáit meg nem pillantja. Ő a „csunyácska hazában," melyet végzete adott neki, nyilt szemmel, értelemmel és erkölccsel, kezdé szemlélni az állapotokat. Első lépés tehát az adott magyar viszonyoknak egyszerű megismeréséből áll. Második lépése, szintén magyar talajon, a parlagnak munka alá vételét célozza.

„Nekem úgylátszik, hogy mindenekelőtt az értelmiséget tágítni, s a nemzetiséget terjeszteni kell, s Nagyot, Dicsőt s Halhatatlant csak aztán vihetni végbe."

„A sötét jövendő pedig kizárólag csak azon feltétel alatt mutatkozik bíborszínű távolban, ha a Magyarság közértelmesség által fejlend ki tökéletesen. S minél mélyebben vizsgáltuk a haza lakosit, szomszéd közötti állását, geografiai helyzetét, természetajándékit s több effélét, s minél jobban törekedtünk kitanulni azon okot, melyből áldott következéseknek kellene a honra áradni, annál tisztábban látszott előttünk, ami végre tökéletes meggyőződéssé lőn, hogy minden lehető előmenetelünk kirekesztőleg értel-

mességi súlyunk nagyobbításában, s csinosodó nemzetiségünkben verhet tartós gyökeret; hogy minden, ami nem áll valódi nemzetiségen, s valóságos, minden előítélet s szemfényvesztéstől megtisztult értelmességen, alaptalan s előbb-utóbb bizonnyal elbomlik... Ha valami felemelheti még e hazát önboldogságára, Ura örök dicsőségére s hozzá illő magasságra, az semmi egyéb nem lehet, mint *Nemzetiség* s *Közértelmesség.*"

A nemzetiség itt *magyar* nemzetiség, tehát magyar talajból való. Nem kevésbé az a közértelmesség is, mely Széchenyi szójárásában nem a tizennyolcadik század racionalizmusának, sem a francia forradalom és liberálizmus észtiszteletének folyománya, nem is tisztán értelem és ész funkcióira vonatkozik, hanem sokkal bővebb és mélyebb értelmű: az ember egész erkölcsi lényének kiművelését jelenti. Hozzátartozik természetesen az ész képzése, sőt a könyvtudomány is; Széchenyi megköveteli, hogy mindenkinek legyen ideje és tehetsége könyveket vásárolni s az „idő és értelmesség józan lelkivel előhaladni", de mindez a közértelmesség fogalmában csak mellékes helyet foglal el. A fő alkotó elemek ott érzelem és erkölcs, melyek szét nem bontható egységben pihennek, s velük szemben a hideg résznek csak alárendelt szerepe van. És itt ne tévesszenek meg a racionalista Széchenyi-magyarázók idézetei, melyek az „emberi agyvelő" hatalmát dicsőítik és a „lakosok több vagy kevesebb értelmi súlyától" teszik függővé népek és államok jó vagy mostoha sorsát. A „kiművelt emberfő" — ez a legtöbbször idézett kifejezés — Széchenyinél nemcsak az ész produktuma, aminthogy az agyvelő sem tisztán az ész székhelye, hanem egyetemlegesen „az emberi halhatatlan lélek legfőbb széke". A közértelmesség sem pattan tehát elő az ész, az agyvelő funkciójából, mint Minerva a főisten agyából, hanem az egész emberi lélekből és annak az ő magas származásához, halhatatlan voltához méltó, tehát erkölcsi működéséből.

A közértelmesség tartalmát legbiztosabban körvonalazhatjuk, ha ellentétének, a közértelmesség hiányának jegyeit összefoglaljuk. Széchenyi ebben is hazai talajon áll: a közértelmesség hiánya néki a magyarság tévelygéseinek, ősi bűneinek összege, melyeket honfitársai szeme elé vinni, megdöbbentő szenvedéllyel, szívhezszóló érzelemmel, vagy gyilkos gúnnyal, egész pályáján át soha meg nem szűnt. A közértelmesség hiányát okozó ez ősi bűnök teszik az országot egy nagy parlaggá, kiirtásuk nélkül valódi haladás elképzelhetetlen. Igy válik a nemzeti hibák felkutatása rendszerének alapvető feladatává.

Nemzeti bűneinket, e századokon át buján burjánzókat, négy bokoraljban mutatja be Széchenyi. Az elsőhöz a hiúság és rokonai: önhittség, önáltatás, öncsalás tartoznak, a másodikba lelkesedés és szalmatűz, harmadikba közrestség, negyedikbe végül irígység és szülöttei, pártviszály és uralomvágy. Széchenyi mindegyiknek részletes természetrajzát adja, melyből itt csak néhány részlettel szolgálunk:

„Nagy *hiúság* azon fatális nyavalya, melyben mi magyarok igen nagyon szenvedünk."

„Századokon keresztül a magyar hízelkedéshez szokott, amibül honosink nagyrészének önmaga túlbecsülése, gőgje s hiúsága támada; az igaz, egyenes szótul pedig elszokott, amibül megint soknak azon teljes meggyőződése vevé eredetét, hogy Hunniát, mint dicsőségtül ragyogót, s lakosit, mint magas helyen állókat a világ bámulja és irígyli."

„Mondjuk ki egyenesen, hány van, ki nem bízza magát el az egész magyar földön?"

„Inkább kívánom, sűlyedjen vérünk rövid vonaglás után semmiségbe, hogysem utóbb is, mint eddig s mint ma, egy magamagát emésztő, hiúságtól szétboncolt, féregrágta, magán segíteni és se halni, se élni nem tudó nyomorék vázként undokítsa el a közemberiség nagy családját."

„Adót kell vetni mindazon ábrándra, ámításra, elfacsart ideára, misztifikációra, szemfényvesztésre s efféle tulajdonra, mellyel oly nagy száma a régi álmábul felébredt magyarnak megnemszünőleg csalja magát és csal mást."

„Mert nincs tagadás, hogy valahol több képzeleti tehetség, de egyszersmind több nyavalygó képzelet is létezzék, mint *magát szünetnélküli álmokban hintázni szerető Hunniában.*"

A mi sokszor emlegetett színpompás keleti fantáziánkat tehát Széchenyi politikai dolgokban egyszerűen az ősi nemzeti vétek, a hiúság derivatumának tartja: hiúságunk kényszerít öncsalásra, arra, hogy a rideg való, az önszeretetünket megsemmisítéssel fenyegető reális világ elől az álmok langymeleg atmoszférájába meneküljünk. A *magyar álmok* így erkölcsileg épen nem közömbös jelenségnek bizonyulnak, mert szüleményei a hiúságnak, e súlyos beszámítás alá eső erkölcsi defektusnak. Ezért nincs Széchenyi szívében egy szikrányi elnézés, még kevésbé szimpátia a magyar álmok iránt.

Másik vétkünk a közismert *szalmatűz*, a hirtelen fellobbanó *lelkesedés*, mely bizonyos erényekkel párosulhat ugyan, de hatása

mégis káros lesz. Ez összefüggést Széchenyi világosan felismerte:

„Hazafiság, lelkesedés, hű pajtásság, legfeljebb lovagiság, személyes bátorsággal párosulva, ime itt vannak tökéletes láncolatban mindazon tulajdonok, melyekbül általán véve össze van rakva nálunk nemcsak a jurista és juratus, de a magyar kéményseprőtül felfelé legtöbb mesterember s most született művész, fabrikáns, kereskedő, sőt legtöbb soi-disant magyar statusember és tudós is; honnét aztán, ha a *vitézséggel* kezdett, *bátorsággal* folytatott, *lelkesedéssel* tőzsérlett és *pajtássági lángésszel* vezérlett intézvény előbb hal meg, mint csak jóformán még születve volna is, az nem egyéb, mint okszerinti eredmény, melyen senki se bámulhat."

„A magyarnak általján véve azt vetik szemére, hogy egyedül szalmatűzként lobban fel, cserfaként azonban soha nem ég. S nyúljunk kebleinkbe, nem úgy van-e? Bizony nem tagadhatjuk. Ámde mi oka ennek? Sokan, sőt tudtommal mindnyájan, kik errül ítélnek, azt hiszik, egyedül keleti gyorsabb vérünk, egyedül természetünkbe szőtt nyughatatlanságunk okozza ezt. Én azonban másutt keresem e tulajdonnak kútfejét, abban t. i. — és itt kérem figyelmezzünk — hogy eddigelé a magyarnak vezetői jobbára, sőt kirekesztőleg mindig a nemzet enthusiasmusára appelláltak, számítási tehetségét azonban soha nem iparkodtak kellőleg ébreszteni, rektifikálni és azt tervük alapjául használni, honnét aztán természet szerint többnél több láng és füst s ebből támadó hamu vevé okszerint eredetét, de annál kevesebb életmeleg fejledezett, mely igazi és tartós egészségre emelhette volna nemzeti testünket."

A harmadik vétek a *közrestség*, a negyedik az *irígység*, mindkettő túlnyomóan politikai jelentőségű tényező, mely társadalmi és állami életünkre századok folyamán döntő befolyást gyakorolt.

„A közrestség nem engedi, hogy a nagyobb rész oly tárgyak körül felvilágosítaná magát, amihez egy-két hónap, egy-két értekezés nem elég, hanem esztendei szorgalmas előmunkálás kell; a nemtelen emberben mélyen fekvő hiúság pedig gátolja, hogy az igazságtalanok sokadalma ott keresse a számtalan hibák gyökerét, ahol azok valódi fészke van, t. i. saját szánakozásraméltó tudatlanságában s a legvilágosb okoknak sem engedő gőgjében."

„Mi magyarok tengünk hosszú századok óta, *egy magában irígykedő, agyarkodó, már-már pusztulásra fajult méhraj.*"

„Alig van köztünk ember, ki a másik megaláztatásán ne örülne."

„Agyarkodunk egymás ellen, mint tehetetlen sajtférgek.“

„Az emberi nemben lappang, sőt a magyarban éppen nem lappang, de vajmi ocsmányul kitűnik az irígység és a sültgalambra sóvárgó oly igen különös étvágy.“

Az irígységből politikai és társadalmi téren *pártviszály* és *uralomvágy*, valamint más oldalról rakoncátlanság származik:

„A magyar magát senkinek alávetni nem akarja, itt mindenik vezér, úr akar lenni. A magyar ember jó kedvében felrugja a port és felkiált: itt a világ közepe!“

E kutya-macska-féle agyarkodó szokásunkból fejlődik ki „azon különös szesz, vagy minek is nevezzük, mely szerint mindegyik kolompos, vezér vagy egyedül saját erejére támaszkodó pártkalandor akar lenni, s ehhez képest nincs is a világnak tán oly legkisebb féket, rendszert nem tűrő, s ekkép oly kevéssé egy soron álló, összetartó, s ennélfogva, természetesen aránylag ahhoz, mi lehetne, oly gyenge, oly magán segíteni nem tudó népe, mint a magyar.“

És így, az erkölcsi bajok keserű felismerése útján, nem pedig egyéni pesszimizmusból, ideges félelemből és aggályoskodásból érkezik el Széchenyi a nemzeti halál gondolatához:

„Várjuk be nem a nagyszerű halált, hol ember millióinak szemében gyászkönny ül, hanem minden dísz, szánakozás és háláérzet nélküli kitörültetésünket nemcsak a nagytermészet virányábul, de még legközelebb szomszédink tüstenti emlékezetébül is, minél többet és jobb sorsot önkénytül, irígységtül, egymás elleni agyarkodástul szétboncolt és jobbadán önzőkből álló népvegyület nem is érdemel.“

Hiúság, fellobbanó szalmatűz, önáltatás, irígység és uralomvágy mind olyan bűnök, melyek az emberek társas együttlétét zavarják, a társadalmi érintkezés nyugalmát és biztonságát megmérgezik. A magyar közélet ezek hatása alatt Széchenyinek végtelen szomorú látvány, a *kölcsönös gyűlölet* visszataszító színjátéka:

„Valóban szomorú az eset, s vérünket tekintve, annál szomorúbb, mert gyűlölségi hajlama nem egy magyarnak koránt sincs kimerítve azon antipátia által, mellyel az arisztokrácia iránt viseltetik, de midőn con amore gyűlöli ezt, nem kevésbé gyűlöli a kormányt, gyűlöli az egyházi rendet, gyűlöli a katonát, gyűlöli a németet, gyűlöli a horvátot, gyűlöli a tótot, gyűlöli a görögöt, gyűlöli a városi polgárt, gyűlöli a kereskedőt, gyűlöli egyik a másikát, stb. szóval: gyűlöl mindent, mert hiszen hasonneműjével

sem él békében, paraszthoz vonzó szerelme pedig bizony nem óriási s mégis biztos öbölben véli magát, mert hiszen mégis szeret valamit, s pedig legőszintébben s mindenek fölött, t. i. a hazát, vagy tulajdonkép — mert ugyan mi a puszta haza a benne lakó egyesek nélkül — a hazával mindig egybekevert saját drágalátos magát!"

Elismerem, nem kellemes és nem szórakoztató ez idézeteken végigtekinteni. Olvasásuk magyar lélekre szenvedés, mert szenvedést okoz a könyörtelen igazmondás, a szív zugaiban húzódó szenvedélyeknek napvilágra vonszolása az önismerettől irtózó emberi természetnek. De mellőzhetetlen kötelességemmé vált az erkölcsi lényünket így pőrére vetkőztető részleteket összeállítani, miután Széchenyi politikai gondolkodásáról kiderült, hogy abban a magyarság e belső tulajdonságai fontos alkotó tényezők. Idézeteim kétségtelenné teszik Széchenyi eredeti célját és kiinduló pontját: ő nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezést óhajtá megváltoztatni, tehát nem az objektív, külsőleges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső, szubjektív világát. Reformmunkája elsősorban az egyes magyar lelki diszpozicióinak megjavítására, s ez által az egyedekből kialakuló nemzeti lélek megnemesítésére irányul.

III.

A Nemzeti Erény politikája.

Mindenek fölött erkölcsi és társadalmi tisztaság az ő programmja. A nemzeti vétkek ellentéte, a nemzeti Erény a cél, melyet ő szédítő magasságban, a lelki élet erkölcsi régióiban helyez el, mérhetetlen távol a kiindulóponttól, a Nagy Parlagtól. De bár kiindulópont és kitűzött cél ég és földként távol egymástól, Széchenyi lelkében soha, egy pillanatra is fel nem merült a kétség, hogy a magyarság fel ne tudna emelkedni Parlagtól Erényre, a nemzeti bűnökből az erkölcsi tisztasághoz. Feneketlen mélységet és magas szférákat nemzeti oszlop köt össze biztos íveléssel abban a pillanatban, midőn a magyar ezt *akarja.*

„Itt tátong azon mélység, melynek fenekébül gőzölg ki a majd-majd elsülyedendő nemzeti létnek rothadt szaga s mely mindaddig nemzeti koporsó gyanánt tárva fog állani előttünk, míg azt az önismeret s javulásnak csak jobb emberek által gyakorolt szelleme, az undok önség s törpe alacsonyság feletti diadalma, a Magyarnak rokoni szeretete s egyetértése örökre bé nem töltik; s míg az egykori, vagyis inkább még mostani feneketlen örvény helyén nem áll fel egy nemzeti oszlop, mely minden oldalú ismeretbül, világi tapasztalásbul, előítélet nélküli józan okoskodásbul, nemesült nemzeti szokásokbul, szóval mely a valódi honosság s igazi bölcseség köveiből nem lesz összerakva s *erény* s *honszeretet* által elbomolhatatlan egybe forrasztva."

Adva van tehát Széchenyi gyakorlati politikájának két elemeként: a Magyar Parlag — ez a valóság, és a Magyar Erény — ez a posztulatum.

A Magyar Parlag az ellenség, ezt meg kell semmisíteni, s a kopár földet Erénnyel beültetni.

Helyes és célravezető ennélfogva az a politika, mely a parlagi szokásokat irgalmatlanul irtogatja, a nemzetet hibáira szünet nélkül figyelmessé teszi, s tőle önismeretet, önfegyelmezést és nemesedést követel.

Célt téveszt viszont és az Erény útjáról eltérít azon politikai rendszer, mely hibáinkra elnézően leplet vet, azok korholását elmellőzi és a nemzet lelki konstitucióját továbbra is beteges mivoltában hagyja.

Helyes a politika, ha önismeretre vezet és a bajok okait a nemzetben keresi.

Tévelyeg pedig a nemzeti hibákat legyező politika, mely viszont a nemzet beteges állapotában egyedül számíthat népszerűségre.

Széchenyi szavaival: honunknak bajnoki pártolásához nem fellengős enthuziazmus, hanem bizonyos zarándoki komoly magamegtagadás szükséges.

A helyes magyar politikának így szabott útja van: működését az említett négy nemzeti hiba, az önhittség, lelkesedés, közrestség és irígység megtagadásával kell kezdenie, tekintet nélkül arra, hogy ezzel a tömeg, az Erénytől még végtelen távolban leledző alacsony sokaság szemében népszerűtlenné válik. Szét kell tépnie az önáltatás és hiúság rózsaszínű álmait, leszakítania a színes rongyokat, melyekkel a nemzet, védekezésül a való ridegsége és tűszúrásai ellen, teleaggatta magát, és az önismeret fagyos folyamát öntenie szalmalángos forró fejünkre. Első pozitív lépés elfogadtatni a gondolatot, hogy a hiba nem rajtunk kívül, hanem többnyire, sőt szinte kivétel nélkül önmagunkban van. Nincs gondolat, melyet Széchenyi többször és behatóbban fejtegetett volna.

„Csak magunkban a hiba, de egyszersmind magunkban is a eltámadási erő! Ezt más szavakkal, sőt épen ezen szavakkal: ha jól emlékszem, már számtalanszor mondám, ami azonban nem hátráltathat, mert nem időt lopni, de használni akarok, hogy azt mindaddig szünetlen ne mondjam, habár ütnek, nagyon ütnek, sőt agyon ütnek is honosim, míg az, régibb nemzetek életrajzinak vizsgálata után, előttük axiomaként nem tűnik fel."

„Nálunk még mindig nagyobb divat és nagyobb, mint akárhol, másban keresni s találni fel a hibát."

E divat annyira jellemző a magyar politikára, hogy Széchenyi

joggal elmondhatta önmagáról, hogy ő az első és egyetlen, ki *nem hízeleg* nemzetének. Nem csalja többé sem magát, sem a magyarságot, s nem irtózik a Valótól, az emberi nem és különösképen a magyarság e félelmes mumusától. Politikai rendszerébe így jut be a Való, a reális, adott viszonyok józan felfogása. Ezen a fokon lesz ő egyúttal az ész embere is: a hidegész követelménye csak ekkor, taktikai követelményként merül fel nála, miután már felismerte, hogy Erény és erkölcsi tisztaság a Magyar Parlagon csakis a szenvedélyek leigázása és az Ész hatalmának gyarapítása árán valósítható meg. A nemzet természettől fogva hajlandó lévén önáltatásra, ábrándok hajszolására, irreális politikára, nevelésére az érzelem és szenvedély, az ennek ez elnéző pajtásai teljességgel alkalmatlanok, minél fogva a józan, hideg úsznek kell uralkodást engedni fölötte még sokkal nagyobb mértékben, mint egyéb, kevésbé szenvedélyes, lustábban lelkesedő népeken. Az Ész tehát öncél helyett egyszerűen eszköz az erkölcsi végcél, az Erény útjában, melyről azonban a magyarság adott lelki diszpoziciói miatt nem lehet lemondani. Ebből a szempontból érthetjük meg Széchenyinek racionalista-ízű ész-követeléseit, de egyúttal mélységes averzióját is az „érzelmi politika", a nemzeti érzések és szenvedélyek politikai gyümölcsöztetése ellen.

„Nálunk minden, még a politika is, jobbadán szeretet és gyűlölet, szimpátia és antipátia legtúlságosb határai közt ingadoz."

„És ha mindenütt áll azon országlási rendszernek helyes léte, hogy t. i. az ész szavával s nem a szív andalgásaival kell kormányozni: mily nagyon mutatkozik ennek lehető legsürgetőbb szüksége még honunkra nézve, hol álladalmi — ha csalni nem akarjuk magunkat — még mindig felette gyenge létünk dacára nem egyet, de kettőt: nemzetiséget és alkotmányt kell mentenünk meg; sőt még ez sem elég, de mind az egyiket, mind a másikat lehető legtágabb alapra állítni azon dicső tiszt, melyre meg van híva minden magyar."

Az ilyen embert, ki szeretettől és gyűlölettől egyaránt távol, a szív andalgásitól és undok irígységtől mentes politikát képes folytatni, Szechenyi *lelki független embernek* nevezi. Fajtájából a Magyar Parlag csak keveset termel:

„Lelki független ember, összevévén minden rendbelit, kik valamely hathatós fordulást tehetnének létünkben, hány van? Hány mer jobbágyi hív s alázatos, de egyszersmind férfiúi önérzéssel királyszék elébe lépni, s a fejedelem atyai keblébe a hon kívánatait bátran kiönteni? Ki mer tiszta lelkiismereti bátorsággal

viszont a honi előítéletek seregével szembeszállni s hazafiait épen ott támadni meg, hol mint a nyavalyának gyökérhelye, a vágás legkínzóbb?... S ha lennének is ily hazafiak, kiknek szándéka oly tiszta, mint kristály, vajjon van-e elég lelki tehetségük s élettudományuk jószándékaikat nemcsak egekbe fohászkodni, hanem azok gyümölcseit is az élők közé előteremteni? S ha tudományuk van, van-e még hihető élet is előttük? Van-e bennük erő a felbőszült rágalom, megsértett hiúság s önszeretet marcongásit férfiasan kiállni? S nincsenek-e hitelezők kezében s vagyoni tehetségök van-e nemes, józan szándékaikat sikeresen előre is mozdítani? — Nagyon elszomorodám, e lelki függetleneket keresvén, mivel csak néhányt leltem, s azon kevés — úgy gondolám akkor — a sok honfelejtett külföldiskedőkön, az itthoni előítéletek tárnokain, az elpuhult született-katonák, kik lóháton nem ültek még soha, nagy seregin, s a zsidó markában levő számtalan különszínűeken soha — bár legtisztább szándékkal, cherub-tanácsadóval, félszázad folytában, minden testi s lelki erővel, legjobb vagyoni rendben — sem fog diadalmaskodni."

A lelki függetlenek a magyar politika térein sokkal kevésbé juthatnak szerephez, mint más országokban. Oka ennek ismét az ősanyag, a magyarság faji tulajdonai. Egyrészt álmokban élő és önáltató, másrészt túlontúl büszke és hiú, tehát könnyen irígykedő és nehezen belátó népnek közepette, a lelki független ember tüdejét kibeszélheti, de szívvérét is kiöntheti a politikai porondon, anélkül, hogy követői akadnának. A nemzet, érzelmeinek engedve át a vezetést, csak arra hallgat, kire *szívesen* hallgathat, aki néki kellemes dolgokat mond. Ezen megfigyelésből kiindulva jellemzi Széchenyi a magyar pártéletet, hol lelki függetlenek helyett, egészen más elemek uralkodnak.

„Zsarnokaink a népszenvedélyekkel ügyesen kacérkodni tudó kortesvezérek." A hatalom ölébe esik annak, ki „szenvedelmeket ébreszt és ingerel, s ezeket szisztematice s szakadatlan egymásra uszítja." Még a lelki független államférfiú is kénytelen, ha működni akar, lebocsátkozni a politikai szenvedélyek közé, hogy ott a hivatásos pártemberekkel, az érzelmeket kihasználó kortesvezérekkel versenyre keljen és hozzájuk hasonlóvá alakuljon. Széchenyi erkölcsi tisztasága visszaborzad *ilyen* áron érni el a meghallgattatást és a vezérszerep háborítlan birtoklását, ezért e jajkiáltás naplójában: „Je me sens devenir fou. Erővel pártemberré akarnak tenni," őt, akinek gondja mindenkor az egységes, osztatlan magyarság!

A magyar lélek diszpozicióinak egy másik politikai következménye a *szónak* nagy becsülete és a *tett* félreismerése. A „szavak dagályától szédelgő nemzet“ szerelmes a szóba, mely mögött hideg ész és eredménye, tett helyett a nemzetnek kedves szenvedélyek rejtőznek. A szó hízeleg az önáltatásnak, simogatja és nagyra növeli a pártirígységet és népszerüvé teszi kimondóját. A szóáradat emberét, ki a tömeg érzelmei előtt meghajol, „felkarolja ama roppant erő, t. i. a népszerűség, s viszi és sodorja őt, de nem ám azon képzeleti mennybe, melyet a forró vér oly szép színekkel fest, hanem azon ki nem gázolható tévutakba, melyekbe eddigelé minden féket szakasztott, szenvedelmeit követő és az ész körébe vissza nem tért nép, de egyetlenegyet sem véve ki, okvetlen eljut s szaporábban, mint gondolnók, kivált ha érzelmei szent sugallásoknak, felfogásai axiómáknak, hajlamai, vágyai szeplőtlen tisztaságúaknak, irányai végre okvetlen üdvösséges célravezetőknek és minden kivételen túlemelkedetteknek hirdettetnek bálványai által és az ábrándozások ily édes mámorába a nép inkább belé is édesgettetik, s abba elvégre úgy belé is sülyesztetik, mikép jaj annak aztán, ki a nép oly csalhatatlan (?) inspirációinak vakon nem hisz és vakon nem hódol.“ A népszerű szó annál veszedelmesebb Magyarországra, minél kisebb itt a közműveltség. Széchenyi szavaival: minél parányibb a közértelem súlya, mely a szó üres voltát képes volna demonstrálni. Így lesz Phocion nézete, ki minél erősebben érinteték köztapsok által, annál inkább kétkedett felfogása helyességén, valóban specifikus magyar igazsággá!

Mindezen megfigyelésekből már összeállíthatók azon gyakorlati maximák, melyeket magyar talajon álló politikusnak követnie kell. A gondolatmenet a következő:

1. A magyarságnak hibái és szenvedélyei vannak.

2. E szenvedélyek a haladás kerékkötői.

3. E szenvedélyeknek hízelgő politika az egyetlen, mely nálunk népszerű.

4. Tehát a népszerű politika a haladás ellensége.

E tapasztalati tényekből logice folyik két gyakorlati útbaigazítás:

1. A magyar politikában lehetőleg kerülni kell oly problémák fölvetését, melyek a szenvedélyeket felkelthetik és egy népszerű politikai kurzus túlzásaira alkalmat adnak.

2. Ha ily problémának, a szenvedélyekkel összefüggőnek és népszerű politikai bázis gyanánt használhatónak, tárgyalása még

sem kerülhető ki, úgy minden erővel meg kell próbálnunk a szenvedélyek köréből kiemelését és a józan ész szempontjainak alávetését.

Az első eljárás a baj bekövetkezését megelőzi, tehát szinte profilaktikusan alkalmazható, a második a meggyűlt és feldagadt sebbel operáció útján bánik el.

Az első megkerüli a népszerűség sikláját, a második nekimegy és szétrombolja.

Az elsőhöz világos fej és lelkiismeret, a másodikhoz meggyőződés és lelki bátorság, mindennel dacoló erkölcsiség kívántatik.

Hogy mindez megvolt Széchenyiben, fényesen megbizonyítá azzal, hogy a két gyakorlati elvet a magyar politika kardinális — alkotmányt és nemzetiséget érdeklő — problémáinál, egész kiterjedésében alkalmazta.

IV.

A közjogi kérdés Széchenyi rendszerében.

Alkotmányos kérdésekben Széchenyit nem vezették elvont állambölcsészeti elméletek vagy közjogi szempontok. Kiindul ismét a Nagy Parlagról, mely jelen állapotában nem nyújtja a lehetőségét annak, hogy a rajta élő emberek, rang- és osztálykülönbség nélkül, felemelkedjenek az Erényhez. Az ősi magyar alkotmány más szükségletű és felfogású korok számára készülvén, nem illik többé a mai korra. „A jelenkornak némileg módosított regimen kell, — mondja Széchenyi — mert valamint az, ami az egy esztendősnek felette jó táplálék, már nem elégséges a tízesztendősnek, s ami ennek igen jó, tán nem elegendő megint a húszesztendősnek, s így tovább a kilencvenkilenc esztendősig, szintúgy más volt Árpád ideje alatt a Magyarnak hasznos, más Corvin, megint más Károly alatt, s ma megint más, anno 2000 pedig ismét más leend.“ E szavakat néki egyedül a józan ész, a kiművelt emberfő sugallja, mentesen úgy a liberális-konstitucionális, mint autokrata-legitimista elméletektől. A világi viszonyok folyton változásnak lévén kitéve, minden kor más berendezést kénytelen magának alkotni, hogy célját, a halhatatlan lélek kiművelését elérhesse. És itt kétségtelen, hogy az ősi magyar alkotmány nagy kerékkötője a halhatatlan léleknek, az erkölcsiség kifejtésének. A rendi alkotmány a nép túlnyomó részét kizárva tartja az „alkotmány sáncaiból,“ s ezzel együtt — mi fontosabb — a jólétből és erkölcsi nemesedés lehetőségéből is, másrészt azonban a privilegizált rendekre is oly életmódot kényszerít, mellyel magasabb törekvések össze nem egyeztethetők. Széchenyi most úgy a kizártakat, mint az ősi alkotmányon belül sinylődőket akarja

felemelni, s „Hunnia minden lakosinak polgári létet adni.“ „Hunnia minden lakosinak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend, kilenc milliónak ezentúl is abbóli kirekesztése ellenben elkerülhetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez *lélekismereti vallomásom.*“ Jogtalanok és előjogosak helyzete manapság egykép türhetetlen: „Most csak néhány ezer nemzetség áll egy szabad alkotmány pajzsa alatt, a milliók alóla de facto ki vannak rekesztve, vagyis inkább csak a szabad ég alatt állanak; hanem épen azért, mert csak az ég alatt állanak, s így sokszor csak az ég hallja panaszaikat, nincs is a természet elleni igazságtalan rendelkezésnek valódi áldása; mert ahelyett, hogy azon kevesek, kik a polgári szabadság körei közt állanak, gazdag, nagy befolyásúak, szerencsések s bátorlétűek volnának, naprul-napra mélyebbre sűlyednek s egykor legdúsabb nemzetségink végelpusztuláshoz közelítnek, kisebb nemességünk nagy részint már most is szűkölködéssel küzd, s majd-majd nyomorúságra jut; befolyásunk nem nagyobb, mint közintelligenciánk, mely felette parányi, s a szerencsétül vajmi távol vagyunk, mert sok közülünk állati tobzódásban már rég elnyoma magában minden nemesb érzést, s minden lelki felemelkedést; ezek kifejezése nélkül pedig vajjon lehet-e ember szerencsés? — sok pedig vérző szívvel nézi a Jövendőt.“

És e vigasztalanság azon előjogosoknak, a szerencse kedveltjeinek helyzete, kikért az alkotmány áll és a jogtalanok milliói állati munkában, félállati erkölcsben epednek: „Mi arra jutottunk, — mondja tovább Széchenyi e lázító kritikát — hogy tizenkilencedik században, midőn az ember méltósága szent kezd lenni, pirulás nélkül publice beszélünk egész Európa hallatára *de misera plebe contribuente*, s a külföldnek ez iránti türelmét csak előtte ismeretlen létünknek köszönhetjük, melynek következésében az azon hiedelemben van, tán csak egy kis szektárul van szó, mely vallás s több efféle miatt sanyaríttatik, — midőn azonban kilenc millióról forog kérdés, ki hű jobbágy s mily hű! jó katona s mily jó! szóval ki minden terhek türelmes viselője, s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fenntartója.“

Ime, ily erkölcsi meggondolásokra építi Széchenyi alkotmányi reformtervét. Nyoma sincs bennük jogi megkülönböztetéseknek, államtudományi elméleteknek. De annál több bennük a szív, a szeretet az ő fajtája, a romlandó állapotba jutott köznemesség és még inkább az elnyomott jobbágyok milliói, a magyarság utolsó zálogai iránt. Széchenyi reformműködése a szívből, a honszeretetből, a fajszeretetből indul ki és egyetlen célja van: a magyarság elnyomottjai

és hátramaradottjai előtt megnyitni az erkölcsi nemesedés útját. A tennivalókat borotvaéles logikával állapítja meg: nem elég a kilenc milliót bevenni az alkotmány sáncaiba, mert az alkotmány maga is hibás és elavult, gótikus cirádái közt az előjogosok sem jutnak egészséges lélegzetvételhez, kénytelenek evés-ivásban állatilag fetrengeni, magasabb törekvésekre nem telvén a középkorból megmaradt feduális jogi és gazdasági viszonyok között: ennélfogva az ősi alkotmány maga is megújítandó.

Ez a lelki keletkezéstörténete Széchenyi magánjogi, közigazgatási reformideáinak, melyek tehát kivétel nélkül csak eszközül szolgálnak oly alkotmányos viszonyok létesítéséhez, melyekben emberi méltóság, erkölcs és honszeretet minden magyarnak lelkébe egyképen beköltöznek. A lelki előzmények birtokában természetesnek fogjuk találni, hogy a nevéhez fűződő gyakorlati kezdemények: Vaskapu, Dunagőzhajózás, Tisza-szabályozás, hídépítés, lófuttatások, nemzeti társaskörök alapítása, mindez csak mellékes, alárendelt jelentőségű volt, mondhatnók: fogás az erkölcsi cél szolgálatában. Az ő rendszere csak időnkint, tünetileg, a körülményekhez símultan *látszott* gazdasági, politikai, magánjogi, kereskedelmi reformnak, holott mindezen pozitívumok csak külső formái, változó öltönyei valának az állandó erkölcsi gondolatnak. Ha Széchenyinek csak bármi halavány reménysége is lehetett volna arra, hogy nemzete erkölcseit egy csapásra megnemesítheti, közhasznú vállalatai bizonyára elmaradtak volna, mert erkölcsi célját elérve, küldetését nemzete körében befejezettnek tartotta volna.

De ő józanul, a Való értelmes számbavételével, nem pedig szalmatűzi lelkesedéssel vagy fanatikus ideológiával törvén céljára, lépésről-lépésre haladt előre. És itt, a lépések egymásutánjában, az eszközök kiválasztásánál megint alkalmazkodott a speciális magyar viszonyokhoz. Miután a magyar földön tikkasztó szegénységre talált, melyben elnyomottak és elnyomók érzelmi világát állati örömök és marakodó szenvedélyek töltik ki, ennélfogva első lépés gyanánt a nemzeti jólét emelését kellett kijelölnie. Innen propagandája az anyagi jólétet akadályozó intézmények ellen és az azt elősegítők érdekében; innen országos izgatása a nemesi birtokjog, ősiség, adómentesség ellen, innen a vízi utak kihasználását, hidak, vasúti hálózat építését célzó fáradozásai. Az anyagiakat javító pozitív munkálkodással leginkább remélhette a magyar faji tulajdonok, az önáltatás, közrestség paralizálását, sőt a kölcsönös gyűlöletnek is előreláthatólag nagyot kell vala vesztenie intenzitásából, ha sikerülni fog az embereket oly anyagi helyzetbe

hozni, hogy magukkal megelégedetten s embertársaikkal kibékülten élhessenek. Széchenyi reformművének részletei nem tartoznak ide, de ennyiből is megítélhető, hogy ha az ősi alkotmány az ő tervei szerint tud átalakulni, a magyar szenvedélyek romboló ereje lelohad, hatásköre pedig állami és gazdasági téren lényegesen korlátozódik vala.

Az ősi alkotmánynak egyetlenegy szárnyát hagyta Széchenyi érintetlenül, szinte tabu alatt, azt, melynek lerombolásával a pozitív anyagi munkának gátjai közé szorított faji szenvedelmek előreláthatólag ismét erőre kapnak és elborítják a Jövendőnek még csak félig kész építményét. Ez a sértetlen és sérthetetlen szárny pedig Magyarországnak Ausztriához való viszonya, tehát a magyar közjognak épen lényeges, századokon át annyiszor előérben álló részlete.

Magyarország és Ausztria egymás közti viszonyában Széchenyi megkülönbözteti a jogszerinti: *ex principio* és a tényleges: *de facto* állapotot.

Jog szerint a két ország mindenkor egymástól független két külön állam volt, a magyar királyság a Habsburgok uralma idején „társország, mely az ausztriai birodalommal föderatív kötésben áll s ekkép független.“

Ténylegesen azonban Magyarország az állami és gazdasági élet több szempontjából „csak ausztriai provincia és semmi több, mely bír ugyan bizonyos konstitucionális formákkal, de azért mégis mindenben alávetve van az ausztriai közbirodalomnak.“

A problémát e kettősség, a tényleges és jogi állapot közti eltérés teszi veszedelmessé. A magyarság e két eltérő jelenséget nem nézi egységesen, miáltal középút, az ellentét kiegyenlítése válnék lehetővé, e helyett némely magyarok csakis a jogszerinti állapotra, mások viszont csakis a ténylegesre függesztik szemüket és merev egyoldalúsággal kívánják a dolgokat szabályozni. Ebből támad a magyar faj végzetes kettészakadása, mely évszázadok folyamán tart, s időnkint a nemzeti szenvedélyeket mindent elsodró folyammá dagasztja. A magyar szenvedélyek romboló erejét Széchenyi egyenesen a közjogi eltérésre vezeti vissza. Legyen szabad erre vonatkozó szavait folyamatosan közölni, mert bennük a magyar történet e központi problémájának világos és mély filozófiája foglaltatik.

„Statusviszonyainkban meg nem szünő ellentétben van a *de fakto* az *ex principió*-val. Mihezképest tettleg — ez bár tessék, bár ne — bizony-bizony csak ausztriai provincia vagyunk, elv

szerint ellenben, bárki tagadja is, azért nem kevesb, mint független, saját állású, alkotmányos ország.

Már az, ki egyedül a *de facto* prizmáján néz keresztül és hübb honához, mintsem ennek *elérhető* szerencséjét lábbal tapodná, mert felfogása szerint nem fejlődhetik ez ki nemzeti és alkotmányos alapon többé, természetes, hogy honának legalább másodlagos szerencséjét iparkodik biztosítani, azaz, hogy legalább családi s ne szolgai viszonyban álljon Ausztriához Hunnia, ha nemzeti és alkotmányos viszonyban nem állhat.

Az viszont, ki egyedül az *ex principio* üvegén nézi a dolgok lényegét, s inkább buzog véreért, mintsem beérné, hogy másodlagos szerencsével, szájbetömve úgyszólván, jól tartsák honát és ez ily alku által örökre elüttessék nemzeti és alkotmányos boldogságátul, természetes mondom, ha megint az így látó teli daccal, inkább mindent kockára bocsátni, sőt mindent pusztulásnak hajtani kész, mielőtt valami másodlagos, alkotmány és nemzetiség nélküli szerencsérül csak legtávolabbrul is szót hallani akarna.

Im szerencsétlen belviszálykodásink kútforrása s legvalódibb oka is! Mert ezen különböző nézpont, ezen ellentétes felfogás uszít egyént-egyénre, pártot-pártra, minthogy a *de facto* embere senkiben, ki az épen most előhozottak szerint *ex principio* gondolkodik, nem tud észrevenni őszinte hazafit, de benne egyenesen csak valami exaltált phantasztát vagy hiú házsártost, sőt egyedül hűtlen szeparatistát bír látni; midőn az *ex principio* hőse viszont mindent, ki nem tapos daccal mindent, mi csak egy vonallal is állna az Ausztriávali egyenlőség alatt, egyenesen gyáva vénasszonynak, vagy egyedül önelőmenetelét szomjazó önösnek, sőt a hazát mindenáron eladni kész szégyenfinek hirdet. Mely gyönyörű kölcsönös személyrüli vélekedés, méltánylat, s innen természetesen fakadó barátságos hangulat és egybehangzás következtében aztán ne csudáld, óh magyar, ha erős phalanx helyett, már csata kezdete előtt, vert hadnak viseled bágyadt vagy forrongó színét.

S nézzünk vissza nemzeti nyomorúságinkra, melyek régi időkben dúltak, s most dúlnak a hazán, s nem fogjuk tagadhatni, hogy bíz ezen különböző nézpont, ez ellentétes felfogás okozza örök elágzásink, s meg nem szünő kutya és macska közti rút belviszonyink valódi s legmélyebb okát.

Mindegyik búsul és jajgat, hogy nincs egyetértés közöttünk, s nem egy lát még mennyei átkot is hervasztólag fekünni a

hazán. Ámde kérdem, körülményink oly felszínes, oly egyoldalú felfogása után, melyhez képest bécsi levegőben ítél egyik a magyarnak lelki vágya fölött, a másik ellenben úgyszólván a hortobágyi pusztán bírálgatja a közbirodalom szövevényes gépezetit és egyik sem tudja kellőleg két szempontbul bírálni magyar és álladalmi helyzetünket; kérdem, ily felszínes, ily egyoldalú, minden méltánylat nélküli felfogás, s innen okvetlen burjánzó viszontujjhúzás és sárral dobálás következtében, ugyan mily hihetőség, s mily számítás után lehetne remélleni, sőt követelve várni nemzeti harmoniát, s ilyessel okvetlen járó nemzeti erőt? Nem, nem, ilyest csak a felszínes híg velő, meg a sok olvasástul kificamult ész és a hiúságtól elvakult önös remélhet, — valóban senki más.

Átokrul szóltok? Igaz, ilyen fekszik, de nem a hazán, hanem azokon, kik vagy nem őrzik lelkükben elég hűséggel vérünk két palladiumát, nemzetiséget és alkotmányt, vagy nem tudják, vagy nem akarják magukat azon házassági viszonyba elegendőleg belégondolni, s abban keresni Hunnia felvirágzásának alapját, mely viszonyba iktata minket a sors, melyben t. i. az ausztriai közbirodalomhoz állunk, s melyben, bár akarjuk, bár ne, fel kell lelni szerencsénket.

S ha most valaki azt tudakolja tőlem, hogy ugyan ismerek-e a mi magyar nemzeti és alkotmányos astheniánk és hiperstheniánk ellen valami gyógyszert, annak azt felelném: hogy ismerek bíz én ilyes gyógyszert, s pedig igen egyszerűt, mellyel már többször ajánlkoztam, de senkinek sem kellett, s mely csak abbul áll, hogy a bécsi levegőben élő „*de facto*“ embere illő méltánylattal legyen elvek és kötések iránt, s ne becsmérelje azokat, kik az élet tengerén tán kelletén túl is kapaszkodnak ilyféle talpakra, vagy hajótörési gerendákra, mert ez, ha nem több, minden esetre „respectabilis.“ Hortobágynak „*ex principio*“ hőse viszont ne hirdesse mindazokat pêle-mêle mindjárt vénasszonyoknak, gyáva hivatalvadászoknak, sőt hazaárulóknak, kik épen annyi zajjal s pompával, mint ő, nem járják el a friss magyart s Rákóczit, vagy mint Pest körül mondják, a „reszelőt.“ És naponta fog kevesbülni a baj, mert szervilizmus és dac helyibe mindinkább fog férfiúi kölcsönös méltánylat állani, s ekkép nagyobb lesz Magyarországban azok száma, — és itt vigyázzunk — kik nemzeti és alkotmányos ügyben a lehető legférfiasb progresszió után fognak sóvárogni ugyan szünetlen, de azért másrészrül azt sem fogják soha szem elül szalasztani, hogy némieket csak az idő érlelhet meg, s eszerint semmi oly nemzeti és konstitucionális ugrásokkal nem

fognak állni elő, vagy legalább ilyesekkel nem erőltetni, ingerelni, sőt kétségbe hozni az illetőket, mely ugrások ha illenének is konstitucionális Magyarországhoz, a közálladalomhoz tán úgy illenek, mint illik ököl szemre. Mert, ha úgy teendnének, akkor: törik-szakad. Ennél nagyobb szerencsétlenség pedig vérünket nem érhetné, mert most legalább sokkal hihetőbb, hogy az egybezavart elemekbül elvégre nem magyar és alkotmányos, de közbirodalmi rend fejlődnék ki."

Ragadjuk meg e gondolatmenet utolsó láncszemét. Ha a Magyarország és Ausztria közt fennálló viszonyt valamely ugrással vagy rögtönzéssel megszakítjuk, ebből Széchenyi szerint, ki igen jól ismerte az Ausztria, Felső-Olaszország és Németországon uralkodó Habsburg-háznak gazdasági és katonai erejét, s vele szemben a mi gyöngeségünket, feltétlenül a magyarság lehanyatlása következnék. Kikerülendő tehát minden oly lépés, mely a két állam közti nyugalmat, esetleg csak távoli következéseiben is, megbolygatná. És annál veszedelmesebb bármely ártatlannak feltünő kérdés is, minél inkább megvan a magyarban a hajlandóság egyik vagy másik merev elvi álláspontra helyezkedni. Elég a közjogi kérdést politikai számításaink közt felvetni is, máris lángra lobban a tűz és magasra csap a zsarátnok, melyen békés fejlődésünk, fokozatos anyagi gazdaságunk és erkölcsi nemesedésünk minden jószándéka hamuvá porlik. „Vérünket ennél nagyobb szerencsétlenség nem érhetné." Ebből érthetjük meg, egyesegyedül ebből, Széchenyi pályájának negyvenes évekbeli fordulását, mikor ő, az újítás atyja, az ósdi alkotmány épületének sámsoni megrázója, multját megtagadva, tétova nélkül megálljt kiált azon követőinek, kik közjogi térre menve az osztrák-magyar probléma felvetésével ismét politikai tényezővé teszik a nemzeti szenvedélyeket.

1526 óta éppen e közjogi kérdés volt az, mely az országot pártokra szakítá és áthidalhatatlan mélységet ásott az elvi és tényleges álláspont hívei: kurucok és labancok közé. A százados pártviszály és gyűlölködés e tengerében Széchenyi pályájának első két évtizede képez kis zöld szigetet, melyre buslakodás nélkül tekinthet a magyar. Ő a közjogi kérdés helyébe az erkölcsi emelkedést és anyagi jólétet tette a közérdeklődés tárgyává és fölemelvén Nemzetiség és Alkotmánynak minden magyar előtt szent zászlóját, megszabadítá egy időre a nemzetet a kuruc-labanc átoktól. A jövő reménye attól függött, sikerül-e a mozgalmat továbbra is távoltartani a közjogi problémától, mert ha nem,

úgy: „törik-szakad, minél nagyobb szerencsétlenség vérünket nem érhetné.“

Post equitem sedet atra cura, — ez a sötét gond sorvasztá le Széchenyi testi-lelki egészségét és taszítá a törik-szakadnak bekövetkezett pillanatában, 48 nyarán a téboly karjaiba. A negyvenes évek felújuló közjogi vitáiban már világosan látta, hogy élete munkája tövéből fog kiszakadni, mert a nemzeti szenvedélyek újra lábra kaptak és az önmagát marcangoló nemzet saját fiait fogja áldozatul dobni a tehetetlen és telhetetlen közjogi Molochnak. Magyarnak kell lennie és az *egész* magyarságot szívében hordozni, aki Széchenyi feldúlt lelkébe pillant, mikor azt hatalmába keríté a magyarság újonnan megoszlásának félelme. Apokaliptikus mélységek, a szemlélőt borzadállyal töltők, nyílnak meg, mikor a leghívebb magyar felemeli szavát, hogy távoltartsa az ősi közjogi viszályt, a „gyümölcstelen kuruc-szellemet, mely gyásznapokat hozott hazánkra és századokra lökte vissza nemzetünk kifejlését.“

„A magyar nemzet józanabb része keltsen föl magában elég bátorságot, kötelességérzetet és megnemszünő éberséget és akaratot is, miszerint kellő szféráikba szállíttassanak a hazának azon zsarnokai, s pedig nincs sok, valósággal nincs sok, én ujjaimon elő tudnám számlálni, kik bálványozzák ugyan a szabadságot, de csak szájjal, mert azt egyedül saját tulajdonuknak hiszik; kik prézsmitálják a felsőbbség iránti tiszteletet és engedelmességet ugyan, de torzképileg, mert ilyent csak követelni tudnak, de gyakorolni nem; kik fennhangon pengetik ugyan a függetlenséget, de legnyomorultabban függnek, mert elég egy gyenge nőnek nemtetszése vagy egy karzathősnek pisszegése, mikép hazafiságuk bármily irányt vegyen; kik egyedüi a hazát, s csak a hazát hordják ajkaikon, de álpénzileg, mert a haza alatt magukat vagy legfeljebb pártukat értik, s mi nekik jó, úgy hiszik, az a honnak is jó; kik az előmenetelnek legbuzgóbb hősei ugyan, de zsarnokilag, mert szemeikben egyedül az jó, mi részükről jő, midőn minden egyéb, kivált kormányi, hasznavehetetlen, sőt kárthozó; szóval kik csak másokat tudnak piszkolni, de sajátmaguk semmiben és semmikép nincsenek tisztában és mindent sarkaibul kiforgatva, mindent tökéletes zűrzavarba hozva, ők volnának a legkiállhatlanabb zsarnokok, esnék csak véletlenül az ő kezükbe a magyarnak sorsát eldöntő kormány.“

„A magyar nemzetnek élénkebb, pezsgőbb része soha nem tudta, soha nem akarta, s most sem tudja, most sem akarja — és

im itt fekszik a magyar ellenzéki hazafiak megbocsáthatlan büne — magát filozófiai felfogással azon eldönthetlen ténybe belegondolni és eszerint bölcsen cselekedni is, hogy Magyarország az ausztriai tartományokkal biz egybe van házasítva és a közálladalom egyik legfőbb kiegészítő részét képezi, úgy hogy egyedül e kapcsolatban találhat szerencsét vagy sehol."

A közjogi ellenzék ezen alaptévedéséből folyólag képes a legóriásibb erkölcsi és gazdasági reformkérdésekkel is vajudni és pedig — „aztán ez adja meg az egésznek igazi csípősségét, oly bizakodó kedéllyel," hogy ezt Széchenyi szereti a nagy alkotó öntudatosságával „gyermeki éretlenségnek" nevezni. A jelenség azonban érthető: a párt gyökerei a szenvedélyekben vannak, müködésénél is csak szenvedelmekbe fogózhatik, úgy hogy állam és nemzet valóságos szükségletei iránt nincs többé szemmértéke. Belsejében állandó forrongás dúl, melyből szükségképen a szenvedély hangos szószólói jutnak fölszínre és végül az egész párt e „szájas töredék" színét ölti magára. Innen a közélet megromlása, a piszkolódás divata, az „ellenzéki pellengér, melyen már nem egy magyar piszkoltatott legémelygősebben le, pedig oly éretlen, oly érdemtelen, oly hígvelejű egyének által, kik nemcsak nem érdemesek csak saruszíjukat is feloldani az illetőknek, de még kérdés, érdemesek-e a nemzet részérül a legcsekélyeb kíméetre is? mihez képest a higgadtabb ember valóban nem tudja, bosszankodjék-e vagy nevessen-e az efféle idétlenségek torzképe fölött."

Az egész azonban lét és nemlét kérdése, a magyar politika centrális problémája, mely körül forog minden egyéb, mint a Naprendszer bolygói a központi égitest körül. Ha egyszer a hazai forrongásból kiválik és megszilárdul bármi törpe kis frakció, mely a szenvedelmekre építi politikáját, úgy nincs kétség benne, hogy a vezetők fejére a „Romisten előbb-utóbb reátűzi a nemzet életén megvásárolt népszerűség ékét." És elkövetkezend a nemzetvég, anélkül, hogy felelős alkotói észrevennék. Innen Széchenyinek emberfölötti igyekezete, a már megnyílt hasadékot, mely kuruclabancra tépi szét a nemzetet, még utolsó pillanatban betemetni, innen megható könyörgései a gyűlölet félretételére, kölcsönös megértésre, testvéri egységre. „Ha nem vagyunk is egyvéleményűek, magyarok maradunk azért mégis mindnyájan, mit soha nem kellene felednünk" — hányszor kiáltá ezt a leghívebb magyar honfitársai fülébe azzal a hangsúllyal, mely egyedül a fiai sorsán aggódó édesanyának sajátja!

V.

A nemzetiségi kérdés Széchenyi rendszerében.

Az erkölcsi célt erkölcsös és értelmes alkotmány mellett a nemzetiség kifejtése szolgálja. Nemzetiség mindazon tulajdonok összege, melyek egyének tömegét nemzetté teszik. E tulajdonok különböző korok felfogása szerint változóak. A középkorban a nemzetiséget vérségi kötelék, politikai és gazdasági kapcsok, időnkint vallási tényezők szabták meg, nyelv akkor még csak esetleges járulék volt. Később a nemzetiség fogalmában nyelv és történet, s bizonyos belső tulajdonok jutottak uralomra. Széchenyi korában már a nyelv állott előtérben. Ehhez képest ő a nyelvnek magának is nemzetalkotó erőt tulajdonít, a magyar nyelvről Vörösmartyt megközelítő dithyrambikus lelkesedéssel szól:

„Már honi nyelvünkben azon legfőbb feltétel, melyben rejtezik minden, s mely a lehető legmagasb fénypontra bírhatja nemzetünket, t. i. a férfiúi erő, megvan; s mondhatni tán egy nyelvben sincs annyi, s ha van, legalább nincs több. S im ezen ereje nyelvünknek, — melynek törzsök eredetét Ázsia négy vizei közé állítni korántsem oly balgatagság, mint azt sokan gondolják — tartá fenn eddig létünket, s azon nagy csoda, melyen oly sokan bámulnak, hogy a magyar annyi tenger viszontagság közt sem olvadt össze más nemzetekkel, nem egyéb, mint legtermészetesb következése nyelve erejének, melyet idegen halandó elgázolni nem képes, s minket, ha minmagunk nem leendünk életmentőnk gyilkosai, oly lépcsökön s idö irányban fog állítni magasbra, vagy hozzánk nem illö középszerűségbe lebilincselni: milyenben egyesült fáradozásink, egyszívü s emberséges munkálódásink által azt csinosítni, nemesítni, emelni fogjuk; vagy egymás útjában

állván, egymást sárral dobálván, azon tapodni s a hazafiság isteni homloka körülti virágkoszorúk helyett a hiúsági bálvány halántéki körül fonni halálillatú koszorúkat.

S így ítéletem szerint az, ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében; az pedig, ki ellene szegül, sejdítlen, — mert nem akarom hinni, sejtve valaki hazagyilkos lehetne — annak halálát reggeti keblében."

A nyelv azonban, mindezen hatalma mellett sem egyetlen alkotórésze a nemzetiségnek. A nyelvet el lehet tanulni, mechanikusan, külső módszerekkel átvenni, holott a nemzetiséghez mechanikai úton lehetetlen közeljutni, lévén az belsőleges, lelki dolog, a lélek változhatlan alapszövete. Tehát nem egyszerűen festék, szín, melyet rákenhetni az emberekre, mint, Széchenyi hasonlata szerint, meszet a falra. Bár nem lehetetlen, de bonyolult asszimilációs folyamatot tételez fel a nemzetiségi közösségbe idegenek felvétele. Az a nemzetiség ugyanis, mely a gyermeki vagy barbár állapotból már kiemelkedett, melynek fajsúlya tehát nem „felette könnyű", már magába vette az egyetemes emberi művelődés elemeit, s azokat specifikus nemzeti színezetűvé alakította. Az ilyen nemzetiség az alája tartozó egyéneknek nemcsak nyelvét, de egész lelki struktúráját, erkölcsi és értelmi felfogását is parancsolóan meghatározza és olyan formákba kényszeríti, melyek más nemzetiségekétől lényegesen eltérnek és idegenek által csak lassankint, esetleg generációk munkája árán sajátíthatók el.

Széchenyi ismét a magyar talajon állva emeli fel fejét az egyetemes emberinek legmagasabb régióiba: emberi műveltséggé magasztosult magyarság, ez az ő szemében a magyar nemzetiség. Ilyképen a nemzetiség kérdése szilárdan bekapcsoltatik a már föntebb vázolt erkölcsi felfogásba. Mert az egyetemes emberi műveltség — legtökéletesebb fokán — nem egyéb, mint erkölcs, az Erénynek megvalósítása a földi életben. Magyar műveltség és magyar nemzetiség tehát az erkölcsnek és Erénynek magyaros, a magyar faji, nyelvi, történeti, stb. sajátságoktól megszabott formája.

Nem célunk itt Széchenyi fáradozásait nemzetiségünk felébresztése és nemesbítése körül szemügyre vennünk. Munkatervünk elhív bennünket azon momentumhoz, melyben ő a tőle megindított nemzetiségi mozgalomnak hirtelen elleneszegül és kitéve magát következetlenség, elvtagadás, sőt honárulás vádjának, a megdagadt folyamot új irányba akarja vezetni.

Ez a magyarositás kérdése. A szó maga gyakran előfordul

műveiben, a fogalmat éppen ő vette fel a mozgalom feladatai közé, igaz, a manapság közkeletütől teljesen eltérő értelemben. Ő magyarosítani a — magyarokat kívánta a nemzetiség kiművelése által. Ehhez első lépés az elidegenült vezető osztályok visszanyerése lett volna. Hallgassuk meg saját szavait e magyarosító működéséről:

„A magyar mélyen alutt. Közben nyelvét felejté, nemzeti színét veszté. Sok azt hitte, nem eszmél fel már többé, s el van olvasztva. De a magyar felébredt; mily halvány színben, mily torzalakban, kiki előtt ismeretes. Alig van nemzetek közt ily iszonyatos példa. Sok ezt azonban fel sem vette, sőt álfényében, mint Armida kertjében, még tetszett is magának. Többnek azonban tűrhetlen volt az önmegismerés e keserű képe, ámde erő nem szilárdítá keblét; kétségbeesett s magára hagyta a hont. Voltak végre olyanok, kik dagály s mélység dacára nem gyengültek el, férfiak maradtak a veszély óráiban. S ismét élet felé kezdett fordulni a haza. Oly hervadólag tengett azonban szerencsétlen vérünk, hogy lehetetlen vala, mikép mi újabbak folyvást pirulván fejletlen, aljas létünkön, az előttünk oly ragyogó példák útmutatása szerint ne ébredeztünk volna azon szent kötelesség érzetére, hasonlólag járulni hű kebellel közanyánk ápolásához. És e nemes érzet nőttön nőtt, s hála a nagy Istennek, már oly szép gyökereket vert, mikép a legszebb virágzásnak bizton elébe tekinthetni, hahogy a visszahatás felhőszakadása nem sodorja azokat ismét tőstül ki. Ámde itt a baj, és e veszély mutatkozik aggasztólag."

Ez a baj pedig a magyarosításnak azon újabb formája, mely az ország nem magyar lakosainak magyarrá tételére irányul, az aggasztólag mutatkozó veszély viszont az a várható visszahatás, mely ilyetén magyarosításra „felhőszakadásként" következend és a nemzetiség gyenge virágait tövestül fogja elsodorni. A veszedelem felismerése mondatja el Széchenyivel 1842-ben akadémiai beszédét, mellyel az akkori közvéleményt végkép elidegeníté magától. De gyanut és félreismerést tiszta lelkiismerettel viselt, tudatában honfiúi érzésének és a megtett kötelességnek.

Akadémiai beszédében a magyar nyelv „terjesztésének" azon emelkedett álláspontról adja elveit és kritikáját, melyre őt erkölcsi felfogása felemelte. Az alapkérdés, melynek megoldásától a nyelvterjesztés egész akciója függővé tétetik, ez: „Ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, innen következik-e, mikép neki ezért már magyarrá is kellett volna átalakulnia?" Válasza, melyet erkölcsi álláspontján, a nemzetiségnek magasztos felfogása folytán ad,

kereken tagadó. Még ha az egész világ megtanulna is „magyarul csevegni,“ fajtánk akkor sem lenne mentve, sem feldicsőítve. Mert „nyelvet, nemzeti sajátságot ily felette könnyű szerrel még csak biztosítani sem lehet, s annál kevésbé szilárdabb s tágabb alapokra állítni, minthogy — és itt különös figyelemért esedezem — a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pengése korántsem dobogása még a szívnek, s ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is korántsem magyar még.“ A nemzetiség belső, lelki tulajdon lévén, külső eszközök nem terjeszthetik, ezért nem alkalmazható a magyar nemzetiség szolgálatában sem „nyelvmester“, sem „preparandia“, sem pedig azon módszer, mely „kuruzslóként csak külsőleg hat, s mert grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, s mindent veres, zöld és fejérrel eltarkít, már azt hiszi, szíveket bájolt s velőket hódított.“

A nyelv e külső terjesztési módja nemcsak hogy célhoz nem visz, de kiszámíthatatlan károkat is okoz és jövendőnket aggasztóbbá teszi, mint valaha. Mögötte ugyanis ismét a nemzeti szenvedélyek, jövőnk ez alkalmi sírásói rejtőzködnek. A nemzetiség külsőleges terjesztésének azon tévhit az alapja, mintha a levetendő rosszabb volna a felveendőnél, s viszont mintha ez utóbbi, a terjesztendő nemzetiség jobb és előkelőbb, kívánatosabb volna annál, melynek helyébe akarjuk plántálni. E tévhit forrása Széchenyi szerint ismét csak a nemzet ősi hajlandósága álmok és ábrándokra, önáltatásra, a maga fajtájának túlbecsülésére, miből következik az idegen meg nem értése, az elfogultság és ennek különböző nyilvánulásai, általában a nemzeti testnek „felingerült állapota“, midőn épen azok, kik saját nemzetiségükben a legcsiklandósabbak, támadnak sértő változatokban a másajkura, ki önvére mellett buzogva egyebet nem tesz, mint követi a nemzetiség megbecsülésére nyújtott példát. „Bosszútlan egy hajszált sem enged fején csak érinteni is, és ez helyes; ámde mást üstökénél ragadni hajlandó.“ — „Valóban szomorú, szívrepesztő látvány“, teszi hozzá Széchenyi. A „túlhév“ az, mely e terjesztési módot divatba hozta és divatban tartja, s mely a nemzetnek még szomorú napokat fog szerezni.

Mert Széchenyi a magyarság sorsán csüggve soha el nem felejté, hogy e hazában más népek is lakoznak, melyeknek sorsa bizonyos körülmények közt elválhat a magyarétól. Erre céloz aggodalma, nehogy a túlhév, a nemzeti szenvedélyek „sírba sülyesszék ha nem is a négy folyóközti országot, — *mi közt igen nagy a különbség, s erre vigyázzatok* — de minden esetre a

magyar vért." Azaz a magyar faj elhanyatlása még nem jelenti szükségkép az országot lakó egyéb népfajoknak pusztulását, melyek külön faji egyéniségek lévén, sorsuk is független lehet a magyarétól. Széchenyi azt sem tartja lehetetlennek, hogy a nyelvterjesztésre reakcióképen a nem-magyar népek összefogjanak és a magyar hegemónia megbuktatásával a négy folyó országát kizárólagos sajátjukká tegyék. Szemei előtt ott tátongott az örvény, készen beölelni faját, ha külsőleges magyarosításával a többi népfajt védekezésre szorítja. Nem szabad itt megfeledkeznünk arról sem, hogy a magyar nemzetiséget ő még nem tartá szilárd, megállapodott képződménynek, csak feslő virágnak, ifjú, növekvésben levő egyéniségnek, melyet gyönge korában ilyen viharoknak kitenni halálos ítélettel lett volna egyenlő. A veszedelem közelsége és nagysága magyarázzák mélységes felindulását, mely akadémiai beszédének kíméletlen, szinte ótestámentomi átkokat szóró nyelvében jut kifejezésre. Ő, aki legjobban szerette fajtáját, aki leginkább félt és aggódott pusztulásán, találta meg a legerélyesebb módot, mellyel az örvénytől visszatartani remélte.

Míg a közjogi viszály dolgában inkább profilaktikusan járt el, jóelőre iparkodván levezetni a nemzetnek dagadozó közjogi agyarkodását pozitív gazdasági és erkölcsnemesítő munka árán, addig a nemzetiség kérdésében, mely már sokkal szélesebb köröket foglalkoztatott, semhogy a nemlétbe visszaűzhető lett volna, már a második gyakorlati maximát alkalmazta s bátran odalépett, hogy egy vágással kioperálja a nemzettestből e veszedelmes daganatot. Széchenyi akadémiai beszéde mindenkor magasztos példája annak, miként lép fel a lelki független ember egy kérdésben, mely a népszerűség védelme alatt kisíklott a józan ítélkezés alól és a nemzeti szenvedélyek játékszerévé lőn.

VI.

Kereszténység és romantizmus.

Végigtekintve Széchenyi politikai rendszerén, lehetetlen észre nem venni, hogy abból minden dogmatizmus és elvi megállapítás tökéletesen hiányzik. Merev dogmák helyett ruganyos életbölcseség árad belőle, mely a Valónak változó körülményeihez könnyedén hozzásimul, nem törődve következetlenség és elvtelenség vádjaival, miket tényleg nem kerülf el. Ez a ruganyosság teszi politikai rendszerét a mindent elskatulyázó politikai tudomány számára hozzáférhetetlenné. Széchenyit nem tehetjük el sem a liberálisok, sem a konzervatívok rekeszébe, de még az eklektikusok közé sem, mivel igen kevés az, mit másoktól vett át rendszerébe.

Hogy nem liberális, az az eddigiek után kétséget nem szenvedhet. A tizenkilencedik század első felében divatos liberális alapelvek többségét Széchenyi egyenesen tagadta. Igy azt, mely szerint az államokat fejlődésükben ugrások, forradalmak, előbbre viszik és hogy az emberi haladás hirtelen, az adott multtól függetlenül meggyorsítható. Ezzel szemben Széchenyi a történeti fejlődést vallja: a meglévő viszonyokból lassankint, lépcsőzetesen fejleszti ki az újat. „Minden népnek van bizonyos lépcsője, melyen áll, s csak ez határozhatja el valódi szükségit, józan kívánságit. Ezen lépcső magasságát keresni s némileg meghatározni azonban nem könnyű.“ „Szűk kis haza jutott nekem, — mondja másutt — s alig van néhány fia, ki kívülről vetett volna egy pillantást abba. Ők még nem is tudják, mennyire hátra vannak, mily gyengék, mily műveletlenek. Ezeket a dicsőség templomába bevezetni nem lehet; elég, ha saját korlátolt körükben boldogabbak lehetnek,

mint voltak ekkorig. A jövő nemzedék hadd menjen aztán egy lépéssel közelebb a világossághoz." E felfogás homlokegyenest ellenkezik a liberalizmus optimista nézeteivel, melyek szerint minden nép *egyszerre* felemelhető *ugyanazon* magas műveltségi fokra, még pedig aránylag olcsó politikai rendszabályok: alkotmányos és parlamenti kormány, törvényelőtti és jogegyenlőség stb. általában szabad intézmények által. E szabad intézmények Széchenyi irataiban nagyritkán s csak azért fordulnak elő, hogy ellenük tiltakozzék és hibáikat leleplezze. A felelős parlamenti kormány, e legnagyobb liberális vívmány elfogadásakor, 1848 március 4—5.-én röviden feljegyzi naplójába: „Az ostobaság el van fogadva." A szabad sajtóról elismeri, hogy elvben „legszebb emberi jog", de gyakorlatban „a gyilkosnak gyilkánál, a gyújtogatónak kanócánál nagyobb átokká fog válni", mert ahol a közvélemény szilárd, műveltség önálló, mint Britanniában, ott mindent kár nélkül lehet írni és mondani, de másutt, hol „épen nem létezik közvélemény, vagy az, mely létezik, hyperbolán, hypothesisen s falláciákon alapul, mint Magyarországban", ott úgy a szabad szó, mint a szabad sajtó korlátozandó, a viszonyokhoz alkalmazandó.

A politikában Széchenyi soha nem emelkedett úgynevezett „elvi magaslatra". A Magyar Parlagon állva ő csak egyes, magyar eseteket lát és irtózik általános elvektől, melyek egyszerre különböző népek bajait gyógyítanák ugyanazon recipe szerint. Általános fogalmakat ő csak a magasabb, erkölcsi világban ismer, nem pedig a politika és államtudomány körében. Jellemző a szabadságról való felfogása, melyet a liberális tan végcélnak s egyúttal eszköznek tartott, hogy általa a népeket egyszerre feltaszítsa a magasabb fokra. A szabadságkultusszal szemben Széchenyi hangsúlyozza, hogy szabadság csak értelmi súly és erkölcsi felsőség, nem pedig valami mechanikai nekirugaszkodás által érhető el. Külső hatalomtól független nép még nem feltétlenül szabad, nem „*oly* szabad, milyennek lenni emberhez illő, ki magasb lények rokona." A fő az erkölcs, erkölcsileg ki nem művelt nép legfölebb ha a „farkasnak függetlenségi köréig" képes felemelkedni, ahol szabadságát, miként a németek ősei, a teutonok és a mi őseink, a szittyák, békében az „állatoktul nem igen különbözően használja fel, fellázítva pedig nem alkotás, csak rombolás által ismerteti meg magát."

A liberális közvéleménnyel egyébként is gyakran szembehelyezkedett. A görög szabadságharcot, egész Európával ellen-

kezve, elítéli; még a „szabad“ Angliától is csömört kap, midőn észreveszi, miként öli ki ott az anyagi jólét, a gazdagság utáni hajsza az emberekből az erkölcsiséget és szegi szárnyát a magasabb vágyaknak. Anglia gazdasági berendezéseiből sokat vélt átveendőnek, többé-kevésbé változtatott alakban, de politikai intézményeiből, melyeket a liberálizmus istenített, soha nem kért, az angol szabadság hidegen hagyta, jól tudván, hogy az egy speciális angol képződmény, a szigetország produktuma, mely másutt gyökeret nem verhet.

Mindezen gondolatok közeli rokonságot mutatnak a konzervatív világnézettel. Amióta a nyugati államokban a liberális haladó ideákkal szemben a meglevő viszonyok konzerválásának szüksége felmerült, az egyes országokban fellépő konzervatív pártok zászlójukra a történeti elvet írták, s belőle folyólag azon követelést, hogy az átalakulás a történetileg kifejlődött, tehát jogosan fennálló viszonyok tekintetbevételével menjen végbe. A konzervatív elv Széchenyihez hasonlóan tiltakozik idegen intézmények átvétele, elvi dogmák uralma ellen.[1] Ugyancsak konzervatív szellemű követelmény a lépcsőzetes haladás, a fokonkénti lassú átalakítás, mely Széchenyi reformjainak is irányítója volt. Ezzel összefügg a nemzet és állam oly felfogása, mintha az organizmus, emberi vagy állati élő test volna, mely tehát nem bír el rögtöni átalakítást, véres operációkat, hanem fejlődésében az élet szerves követelményeinek van alávetve. A konzervatizmus az államnak ily organikus, egyébként régi, Aristotelesre visszavezethető felfogását magáévá téve, belőle vonja le egész gyakorlati politikáját, mely szerves változtatásokat, lépcsőnkénti fejlődést szegez a liberalizmus forradalmi theóriái ellenébe.

Ennyiben tehát Széchenyi elvei kétségtelenül konzervatív szelleműek. Ami azonban nem jogosít fel bennünket, hogy őt a múlt század bármely konzervatív pártjával rokonságba hozzuk. Korának öregebb konzervatívjai neki politikai ellenfelei valának; vezetőjük, Dessewffy József gróf könyvet írt a Hitel ellen. Közelebb állott hozzá a második konzervatív generáció, Dessewffy Aurél és Emil, Apponyi György és társai, kik már a reform útjára léptek. Kormányukban Széchenyi is helyet foglalt. E párttöredék programmja azonban, mint látni fogjuk, a napi politikán nem emel-

[1] A konzervatív elveknek nem éppen barátságos, de módszeres és kimerítő előadását adja Oscar Stillich, *Die politischen Parteien in Deutschland, I. Die Konservativen,* Leipzig 1908.

kedett túl, s lomhán kúszott kormány és ellenzék viaskodási porondján, távol Széchenyi erkölcsi magasságaitól.

De a nyugati országok konzervatív pártjait sem hasonlíthatjuk Széchenyihez. A porosz konzervatívok egyetlenegy osztálynak, a birtokos nemességnek voltak érdekképviselői, programmjukban osztályérdekek, nem az egész nemzet szempontjai vezették őket. Bismarck egységesítő kísérleteivel szemben merev oppoziciót alkottak. S ami keresztény erkölcsöt világfelfogás dolgában vallottak, ezt mindenkor alávetették a politika követelményeinek, elvi rendszerük így a német romantizmusnak elsatnyult, üvegházi zugban fölnevelt virága. A francia konzervatív pártok a magyarhoz hasonlóan csak a napi politika talaján álltak, s a legitimizmus különböző magyarázata szerint oszlottak meg. Az angol konzervatív párt pedig, mely a mult század első felében keletkezett oly módon, hogy az ősi tory-párt felvette a konzervatív nevet, szintén csak gyakorlati politikai jelentőségű, s a whig-liberális párttól csak esetről-esetre tér el, s akkor is oly változóan, hogy pld. a vámkérdésben egyszer a liberálisok, máskor a konzervatívok hívei a szabadkereskedelemnek.

Széchenyi nem liberális ugyan, de azért nem is egészen konzervatív. Hogyan is elégedhetett volna meg az adott viszonyok konzerválásával, mikor a Nagy Parlagon állva, széles határainkon belül szinte mindent betegnek, elmaradtnak, megjavítandónak látott. Módszere, mellyel a változást eszközli, konzervatív, de a változtatásról, a reformról le nem mond. Politikai rendszerét tehát konzervatív reformrendszernek nevezhetjük, ellentétben a liberális reformelvekkel. Ha pedig egész egyéniségét el akarjuk helyezni a szellemi áramlatok közé, úgy elsősorban kereszténységét kell szemügyre vennünk.

A mély vallásos kedély atyai és anyai öröksége volt. Vallását az egyház parancsai szerint gyakorolta, évenkint legalább husvétkor meggyónt, bár utána nem mindig áldozott, mivel nem vólt elég bizalma megigazulásában. Naplóiból láthatólag örök tusakodásban volt bűneivel és ágostoni küzdelmek árán tört magasb lelki felemelkedésre. Reformátori tevékenysége innen nyeri energiatáplálékát, vallásosságából, mely parancsolólag utasítá, hogy lelki erejét felhasználja saját és honfitársai keresztény lelkének megmentésére. Küldetése a magasból jön: „Csak úgy hosszabbítsd meg éltemet, oh mennyei atyám, így imádkozám s imádkozom mindennap, ha a közre nézve hasznos lehetek.“ E küldetéshez képest célja is vallási természetű: nemzetének igaz keresztény

életre vezetése, melyet ő halhatatlan lélekhez méltó életmódnak nevez. A politikára alkalmazvá ez ideát, belőle nem hierarchikus állam következik, melyben egyházi személyek rendeznék el a világi dolgokat is,[1] hanem a világi egyének olyatén működése, mely keresztény szellemet: méltányosságot és szeretetet áraszt szét és keresztény életmódot, az „emberi méltósághoz“, tehát a halhatatlan lélekhez méltót tesz mindenki számára lehetővé. Széchenyi erkölcsisége a keresztény erkölcs, annak legbelsőbb, leglelkibb felfogásában, politikai rendszere pedig az a rendszer, mely a keresztény erkölcs megvalósítását tűzi az állami működés feladatául.

Mióta a magyarság Szent Istvántól kényszerítve felvette a kereszténységet és állami életét a nagy keresztény-minta, a Karoling-birodalom szerint berendezte, azóta meg nem szűnt tagja lenni a középeurópai keresztény közösségnek, melyet a tőlünk távolabbi és csekély összefüggésben levő román kereszténységgel szemben keresztény-germánnak nevezünk. E közösség politikai rendszerében a keresztény tekintély elve egyesült a germán szabadság eszméjével s hozta létre a görög-római és később rousseaui liberális szabadság korlátlanságával szemben a méltányosság, a *suum cuique* politikai elvét, mely minden egyesnek érdeme szerint enged érvényesülést. E keresztény-germán elv uralkodott történetünk régi századaiban, a pátriarchális királyság és a rendiség korszakaiban.[2] A francia forradalom után Középeurópa, a Nyugat példájára, elszakadt a keresztény alapoktól és államait liberális elvek szerint rendezte be. A keresztény-germán eszme ez új berendezkedés közepett posztulátum szerepére szorítkozott, melyet elszórt, itt-ott felmerülő ideális gondolkodású emberek emeltek fel anélkül, hogy a tömegekre hatást gyakoroltak volna. Ezen emberek a romantikusoknak annyikép megítélt s oly különböző álarcokban jelentkező felekezete. Alig van szellemi irányzat, melyet nehezebb volna pontosan körülírni. A fajt és speciest feltüntető szigorú irású cédulával közeledünk feléje: szétfoszlik, mint pára és felhő. De ha az irodalmi romantizmus

[1] Zichy Antal Széchenyinek az egyházi főrendek politikai érvényesülése és a vallási formalizmus ellen ejtett szavaiból arra következtet, hogy ő „liberális katholikus“ volt. Hatalmas tévedés, őt Lamennais, sőt akár Montalembert és Eötvös József társává tenni!

[2] Kimutattam ezt *A magyar állam életrajza* című 1918-ban megjelent munkámban.

magában is nehezen definiálható dolog, még inkább az a politikai romantizmus, melynek hívei közé kell pedig számítanunk a liberális szinezetű Stein bárót, a legitimista-liberális, folytonváltozó színpompájú Chateaubriand-t, a geniálisan tűrhetetlen lord Byront s a gyermekien tiszta Novalist, ki rövid életében a kék virág csodáját kereste, Mária-himnuszokat énekelt és a német egység megalkotásában Bismarcknak előtte járója volt. Csupa egyéni, senki máshoz nem hasonlító arc, s mégis a szellem mindegyikben ugyanazon alapszövetekből készült. Ezek: nemzetiség és keresztény európai erkölcs, mely egyesekben kevésbé egyetemes, másokban, mint Byronnál, cinikus blasfémiák alatt tűnik el, de mindenkor elég erős arra, hogy hitet adjon nekik az erkölcs, a szellem, a gondolat erejében. Ez a hit tartja vissza a politika romantikusait, hogy az uralkodó liberálizmushoz csatlakozva tömegemberré váljanak, s a tömegeknek hízelegve tömegakcióktól tegyék függővé az emberi haladást. A romantikus elfordul e méltatlan ön- és tömegcsalástól és példát véve a maga egyéni kiválóságából, megköveteli, hogy mindenki saját életében, saját körében valósítsa meg a nemzeti és keresztény ideálokat. E szigorú ideálizmus, e „zarándoki önmegtagadás" természetesen legkevésbé sem volt alkalmas tömegek lelke megnyerésére, a romantikusok nem is tudtak maguknak soha számbavehető befolyást szerezni államaik életére, annál kevésbé, mivel maguk is többnyire csak mellékesen foglalkoztak állami és társadalmi dolgokkal, geniálitásuk műveit inkább irodalom és költészet terén alkotván.

Egyetlenegy van közöttük, ki egész életét és egész géniuszát a nagy emberi közösségek erkölcsi megjavításának szentelte, s ez — mondanunk sem kell az előzők után — Széchenyi István. Kis filológiai eszközökkel nehéz bizonyítani, de rendszerét fölfogván, lehetetlen első pillantásra is fel nem ismerni, hogy ő az igazi politikai romantikus, aki a romantizmus alapelveit: nemzetiséget, keresztény erkölcsöt, egyéni tökéletesülést és egyéni munkálkodást gyökerüktől kezdve átgondolt, azokat sehol nem látott teljes és tökéletes rendszerbe foglalta és megvalósításukra emberfeletti fáradozást áldozott egy egész hosszú életen át. A romantizmusnak sem számbavehető politikai elmélete, sem gyakorlati alkalmazása nem található nyugati országokban, mindkettővel a magyarság ajándékozta meg a századot: az egyik Széchenyi művei, a másik Széchenyi élete.

Magyarország ismét bizonyságát adta a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásának, midőn annak egyik irányát Szé-

chenyi rendszerében másoktól el nem ért tökély fokára emelte. És a magyar szellem ez egyetemes európai alapokon valódi magyar jelenséget teremtett: Széchenyiben a keresztény-germán tőből leválik egy új ág, a keresztény-magyar. Az ő elmélete az egyetlen keresztény-magyar társadalmi és államfelfogás, az ő élete és munkája az egyetlen, a példátlan keresztény-magyar államférfiú élete és munkája.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ELSŐ LIBERÁLIS NEMZEDÉK.

Romantikus előzmények.

Miként vesse le Magyarország a rendi állam köntösét, melynek elmaradt ódivatában már alig mert mutatkozni Európa előtt és mit öltsön magára a régi helyett: ez volt a magyar probléma száz év előtt. A nemzedék, mely a tizenkilencedik század húszas éveiben lépett színre, természetesen nem ismerhette fel a maga egész kiterjedésében a hatalmas problémát, mint a vándor sem az égbenyúló sziklafalat, melynek egyszerre csak tövéhez érkezett. Csak lépésről-lépésre ébredtek az emberek a tennivalók tudatára, miközben előbb a problémának azon oldalai világosodtak meg, melyek iránt a magyar társadalom évszázados nemzeti harcai folytán természetes fogékonysággal rendelkezett. Ezek közt első a nemzetiség, s ennek keretén belül a nyelv ügye.

Egyéb részleteit az újjászületésnek még mindig sűrű köd és pára fedte, midőn a magyar nemzeti mozgalom politikában már egy Felsőbükki Nagy Pált, irodalomban egy Kazinczyt és Berzsenyi Dánielt mutathatott fel. Széchenyi felléptekor mindezek már túl voltak pályájuk delelőjén, s tanaik rég gyökeret vertek a nemzet értelmiségi rétegeiben. A kezdődő mozgalmat e tanok segélyével könnyen körvonalazhatjuk: nem volt az egyelőre több, mint a középnemesség néhány latinos és németes műveltségű tagjának agitációja a hátramaradt, mert a közéletből kizárt magyar nyelv fejlesztésére, s a nemzetiség kiművelésére, — hozzátehetjük — a fennálló rendi korlátok között. A nemesség politikai és gazdasági előjogait úgy Nagy Pál, mint Berzsenyi, a kezdődő mozgalom adequat hirdetője, egyképen fenntartandónak vélik; az ő felfogásukban a mozgalom inkább a régihez, a régi jóhoz vissza-

térésként, mintsem újításként tükröződik le. Történetfilozófiájuk alapgondolata az elkorcsodás, a jelennek elsatnyult volta, s ezzel kapcsolatban azon romantikus föltevés, hogy a nemzet eredetileg hatalmas erejű, dicső tetteket véghezvivő óriás vala, ki romlatlan ősi erkölcseiben nyolc századok vérzivatarjai közt rendületlenül és sikerrel tölté be hivatását a Duna térein. A multnak ez optimista koncepciója s a gyáva jelenen kesergő erkölcsi felháborodás ütköznek össze és vívják csatáikat Berzsenyinek lángolóan hazafias ódáiban. Egy oldalt a jelennek rút szibarita váza, az őrlelkét tapodó nemzet, mely ősi ruhát s nyelvet letéve, puha szívvel hazája feldúlt védfalából rak palotát heverőhelyének; más oldalt a múltnak dicső példája, a mennyköves, a nemzeteket tapodó haragú régi magyarok képe, mellyel összehasonlítva a szomorú jelent, végletesen lehanyatló romlásnak tűnik fel az.

Ugyanezen ellentét alkotja Kölcsey történetszemléletének alapszövetét, csak színei halványabbak, szürkébbek és tompítottabbak, mint Berzsenyinek mindent véresre és haragosra festő ódáiban. A nemzeti mult partjain bolyongva Kölcsey keble emelkedik, magasztos érzések fogják el és dicső látományok:

„Körülem érzém egykori hőseink
Árnyékaiknak gyönge fuvallatit,
  Az égi szellem türteim közt
  S arcom előtt suhogott csapongván.
Hajh látom őket sátoraik közül
A népesülő térre tolongani,
  Buzgó kebelt látok hazámért
  S lángszemeket dagadó könyekkel.“

De az önzetlen hazafiak korszaka, a múlt boldogító képe tűnvén, a jelen annál vigasztalanabb:

„Romlasz magyar nép, romladozol hazám,
És lassan őrlő féreg emészt belől...“
  „Vándor, állj meg, korcs volt anyja vére,
  Más faj állott a kihúnyt helyére;
  Gyönge fővel, romlott, szívtelen;
  A dicső nép, mely tanúlt izzadni,
  S izzadás közt hősi bért aratni,
  Névben él csak, többé nincs jelen.“

E romantikus történetfelfogásból, melynek nyomai az újabbak közt főként Vörösmartynál szembeötlők, születtek meg a

romantikus politikai követelmények: visszatérés az ősök erkölcseihez, azaz a jelenkori nemzedéknek belső megfordulása, lelki, erkölcsi megigazulása. A kezdetnek ez az erkölcsi posztulátum adja meg jellegét, mely viszont a multaknak tipikusan romantikus idealizálásán alapszik. Minél régebbi a mult, annál inkább aranykorszak, irígylendő és visszaállítandó, ez a század romantikusainak általános meggyőződése.[1] Nálunk ez idealizálás részben a klasszikus latin olvasmányokból származik: Berzsenyi a magyar történet hajdankoraiban a tiszta erkölcs s a bűn és ármány küzdelmeit látja, amint már Livius olvasása közben Brutuszszal, a zsarnokgyilkossal lelkesedett és elérzékenyült a tiszta Lucretia keserű erényén; — másik forrása a német romantikának korábbi, még érzelgős, világ- és történetfelfogása, mely szintén a múltba fordulva keresett témákat, melyeken erkölcstanát és érzékeny szépészeti elméletét bemutathassa. Ez utóbbi hatása Berzsenyire kisebb, de annál nagyobb Kazinczyra és Kölcseyre, kik az idealizált mult és elkorcsosult jelen fogalmait egészen ily átvett légkörben alakították ki maguknak.

Megkönnyíté ezt nekik és követőiknek a régi nemzeti mult hiányos ismerete. A nagy katholikus történetíróknak, elsősorban Praynak és Katonának voluminózus művei magukban véve is erősíték mind a nemzeti érzést, mind a dinasztikus és a rendi-arisztokratikus hagyományokat, tehát a romantikus történetszemlélet alappilléreit, mindamellett az új mozgalomnak irány helyett inkább csak anyagot szolgáltattak. Rengeteg köteteiket az irány adattárnak használta a könnyebben forgatható Polgári Lexikon és Hormayrnak romantikusan színező zsebkönyvei mellett. Mindazon történeti adat, melyet az akkori mozgalom hazafias célból belévetett a közvéleménybe, ahol az leülepedve, ősi kincsként, nebántsvirágként őrizve reánk maradt, ezen forrásokból és pedig inkább Buday Ferenc lexikonából és a Hormayr-Mednyánszky-féle elbeszélésekből, mint a céhbeli történetírók műveiből származik. Ezen kissé zavaros előadásokat, s néhány közkézen forgó nemzeti krónikát, használtak fel az új korszak költői Árpád és Attila hatalmas alakjai, az Endre-Béla, Salamon mondakör, a Hunyadiak, Zrínyiek és a török harcok kialakítására, mely képek Vörösmarty géniuszától ragyogó színpompában átfestve nemzeti kincseink legértékesebb darabjai közé tartoznak. A magyarság zöme, amenynyiben gondolatokkal bír hazája története felől, s azt képekben tudja magának megérzékíteni, ma is ezen romantikus festményeket látja szemei előtt, melyeket a valóságban lefolyt történettől

szinte teljesen függetlenül, a mult tisztelete és a jelenen-kesergés ihlete hozott létre.

A nemzeti multhoz tapadó e romantikus iránynak legmagasabb, mert legmagyarabb terméke Kölcsey Himnusza. Benne már nyoma sincs klasszikus reminiszcenciának és külföldi romantikának, e két segédeszköz teljesen eltűnt, mint az állvány, ha kész a büszke épület. Mert a Himnuszban először és a tökély magas fokán mutatkozik az új képződmény, a *magyar* romantikus történet- és nemzetfelfogás, mely a korszak minden más romantikájához hasonlóan keresztény és nemzeti, tehát itt, nálunk, magyar földön: keresztény és magyar. E domináns idea a költemény minden újabb versszakában erősebben és kizárólagosabban jelentkezik, hogy végül a „Szánd meg Isten a magyart, kit vészek hányának, nyújts feléje védőkart, tengerén kínjának“ jajkiáltással tökéletes harmóniában olvadjon össze a Szent István előtt „gyászos öltözetben“ térdeplő régi magyarság zokogásával. Kölcsey így a költői ihlet egy szerencsés pillanatában éppen úgy magyar talajra áll, mint Széchenyi István, kinek ő Himnuszával — 1823 január havában írta — előttejárván, a leghívebb magyart összeköti a nemzeti mozgalmat megkezdő irodalmi romantikával.

Itt meg kell állanunk, a dolgokat elfogulatlanul szemlélve. Annyi bizonyos, hogy a Himnusznak keresztény magyarsága, osztály- és rendi különbségek nélkül átkarolván az *egész* magyarságot, tetőpontot jelöl még Berzsenyinek halhatatlan ódáival szemben is, melyekben még sok a tanult és átvett horaciusi bölcseség és rendi érdektől nem mindig ment politikai felfogás. A Himnusszal és Vörösmartynak korábbi műveivel — közéjük tartozik a Szózat is — az irodalmi fejlődés elérte azon magasságot, melyen Széchenyi megjelenhetett és megértésre számíthatott. A fejlődés elvisz Széchenyihez, de nem vele együtt halad tovább. Ez az a pont, melyre a figyelmet fel kell hívnunk. Igaz, az irodalom ifjabb művelői is kitörő örömmel üdvözölték Széchenyit, a tőle alapított tudós társaságban az ő vezetése alatt működtek nyelv és nemzetiség megtisztításán, de lantjuk állandólag mégsem azon eszméknek adott hangot, melyek együttvéve Széchenyinek konzervatív reformrendszerét alkotják. Egyesek bár, köztük az első és legjobb, Vörösmarty, egész pályájukon hívek maradtak hozzá, sőt tragikus küzdelmeit is kongeniális módon végigélték, — a Vén cigány őrjöngő átkai mintha csak a döblingi betegnek akkor még lázas agyából törnének elő — a legtöbb azonban megelégszik egy-egy melegebb vagy hűvösebb hangú üdvözlő verssel, hogy ezzel lerója

a kegyelet adóját a nemzetnek tagadhatlanul legnagyobb fia iránt, de egyébként az irodalom hangja már a harmincas években, még inkább negyvenen túl mindinkább elhajlik Széchenyitől, hogy aztán a korszak vége felé sértő diszharmóniában legyen teljessé a szakadás.

Hogy Széchenyi útja elvált a magyar írókétól, ez nem azt jelenti, mintha ő később elvetette volna a romantikus keresztény magyar eszméket. Aki változott és mássá lőn, nem ő, hanem az irodalom az. Az átalakulás itt megdöbbentően gyors: mutatja, mily összehúzott, erőltetett tempóban rohannak át a magyar lelken a nyugati szellemirányok. Kölcsey és Vörösmarty keresztény magyarsága még alig hogy kifejlődött, reája még egy évtized sem múlik el s már nyomait is alig találjuk irodalmunkban az erkölcsi megigazulás követelményének, a keresztény-magyar alapeszmének. Helyébe lép és csodásan rövid időn uralkodóvá válik a liberális eszme. A negyvenes évek magyarsága nem keresztény többé, Petőfi Bérangerhoz jár műformát tanulni, s a francia liberálisokhoz politikai gondolkodásmódot. Forradalmi versei a Himnusztól számítva végpontját jelzik egy útnak, mely a földnek egyik sarkától a másikhoz vezet. Ez az új liberális magyarság, bármennyire magyar, nem a Széchenyi és nem a Kölcsey és Vörösmarty magyarsága. Petőfi ezt felismerte, s példátlan igazmondásával nem habozott azt őszintén ki is mondani.

Nem tartozik ide a kétfelé válás momentumait kutatni, s leírni az utat, melynek egyik ágán Széchenyi csakhamar szinte egyedül vonszolta megtört lelkét, másikon pedig az egész nemzet zárt sorokban, lelkes hangulatban nyomult a katasztrófa felé. Az új korszakkal már Kölcsey is oppozícióban találta magát, pedig ő gyermekkedélyű, szent akaratú és tapasztalás nélküli politikus volt, — Kemény Zsigmond szavai ezek, — aki magyar és magyar közt, ha a haladás barátja, annál kevésbé tett különbséget, mert maga is liberálisnak vallotta magát. Igaz, az ő liberalizmusa, melyet ő jellemzően liberalitásnak is nevez, a vallásszabadság és az adózó nép felszabadításán, továbbá sajtócenzura könnyítésén túl nem sokkal terjed, s ami fő, módszerben és hangban nagyon is eltért az újliberális nemzedékétől. Az ő szabadságérzete, mint maga észreveszi, „ideális képekhez szövé magát, s valahányszor mindennapi, hideg valósággal találkozott, mindannyiszor sebes fájdalommal égetett."[1] Az új emberek hangos zaja, teleszájjal mondott

[1] Kölcsey *Országgyűlési Naplója* 1832 december 27.-én.

frázisai, melyekre minden éljent harsog, folytonos és mindenároni oppozíciója eltaszítja őt, akinél a hazafiság a lélek dolga, aki egy-egy nyelvüzenetet „lelke fájdalmában“ ír meg, nem pedig frázisbőségből, vagy elvi dogmatizmusból. Sorsa is, szűkebb körben, ugyanaz, mint Széchenyié: megtörten vonul vissza, a haza sorsán kétségbeesve és engedi át a teret a liberális nemzedéknek. „Haladás a matériában, de haladás a lélekben — semmi“, ez vigasztalan végítélete a romantikusnak a büszkén előtörő liberális irányzatról.[1]

Közhangulat, mely Széchenyi mellett állt és megmaradt volna, a romantizmus gyors elmúlása folytán ki nem fejlődhetett. Ami most következik, az példátlan diadalmenete a liberális ideáknak, minővel egy európai államban sem dicsekedhetik az új irány. Nekünk pedig kötelességünk e diadalmenet rajzához készülve azon társadalmi rétegeket venni szemügyre, melyekben a liberálizmus legelőbb és legtartósabban gyökeret vert.[2]

[1] *U. ott* 1833 március 6.-án.

[2] A föntebbi fejezet hiányait el fogja nézni mindenki, aki tisztában van a politikai romantizmus vizsgálatának nehézségeivel. Ez a kutatás még kezdetén van, belső ellenmondások jellemzik. Ugyanazon romantikust ma még forradalmárnak, holnap már reakcionáriusnak tartjuk. A magyar romantizmus pedig valóságban töretlen föld. V. ö. az irodalmat idézve Carl Schmitt—Dorotič művében, *Politische Romantik,* München u. Leipzig 1919.

II.

A magyar tiers état: a középnemesség.

A forradalomnak és liberalizmusnak ideáit a nyugati államokban mindenütt a nemesség és jobbágyság közt álló polgári osztály, a *tiers état*, valósítá meg. Ahol ez a harmadik rend számban, műveltség- és gazdagságban hatalmas volt, ott az új kor eszméi előbb-utóbb diadalra jutottak. Igy elsősorban Franciaországban, hol a tizenhetedik és tizennyolcadik század nagyszerű gazdasági fellendülése folytán gazdag gyárosok, művelt és öntudatos iparosok, tőkéből élő polgárok, generációkon át családi vagyont gyűjtött állami hivatalnokok, adók és pénzjövedelmek bérlői éltek, egy egész kiterjedt középosztály, mely vagyoni függetlenségében nem fért meg többé a rendi társadalom és abszolutisztikus monarchia kereteiben. Ez osztály tagjait vagyoni jóllét mellett a műveltség egysége is egybekapcsolta, mindnyájan hívei voltak a rendi és abszolut uralmat ostromló irányoknak: racionalizmusnak, angol parlamentarizmusnak, modern gazdasági ideáknak, s mindnyájan készen voltak ez új műveltség érdekében *egy* emberként nekifeszíteni vállukat az abszolutizmus korhadt épületének.

A francia példa eléggé megvilágítja azon polgári osztálynak ismertetőjeleit, melynek elég ereje van adott viszonyok közt politikai működésre, az állam és nemzet átalakítására. Ezen jelek elsősorban gazdasági függetlenség, ebből folyólag szellemi függetlenség és a műveltségnek bizonyos egyenletes volta. Hogy a tiers étatnak ezek adják kezébe a politikai hatalmat, bizonyítja ezt az egyszerű ellenpróba: London és Páris után Európának leghatalmasabb székvárosa Bécs volt, benne széles polgári osztály az anyagi jólét magas fokán, mely azonban mégsem vált forradalmi

ideák harcosává, sőt ellenkezőleg, része volt abban, hogy Bécs Páris ellenlábasává, a forradalomellenes reakció központjává legyen. Az osztrák tiers état ugyanis vagyoni jólétét kizárólag a Habsburgok centralizációjának, az abszolut monarchiának köszönhette. Bécs jómódú iparosainak az udvar és a bécsi központi hivatalok szereztek munkát,[1] aminthogy a német-ausztriai, cseh és morva gyárak is csak a Habsburgok protekcionizmusa segélyével virultak fel: olcsó áron magukba szították a monarchia, főként Magyarország nyersterményeit, s külföldi versenytől mentesen adták el az agrár területeknek saját gyártmányaikat. Vagyoni jóllét volt, de hiányzott a vagyoni függetlenség, hiányzott a fogékonyság az új műveltség iránt, mindenkinek személyes érdeke kapcsolódván a régi rendszer sértetlen fenntartásához. Szellemi szükséglet hiánya magyarázza a szellemi függőség azon nagy mértékét, melyben a bécsi kormány e vagyonos középosztályt cenzura és rendőri felügyelet által annyi időn át leszorítva tarthatta.

Ha pedig Ausztriában sem találunk új eszmékre fogékony polgári osztályt, ahol az államhatalom minden igyekezetével vagyonos városi lakosság alakulásán fáradozott, annál kevésbé Magyarországon, a Habsburgoknak gyarmati függésben tartott országában. A bécsi államférfiaknak szigorú következetességgel keresztülvitt elve volt, semmit nem tenni az ország anyagi fellendüléséért addig, míg a magyar nemesség el nem vállalja a monarchia terheinek az osztrák tartományokkal arányos viselését. Ez azonban 1848-ig meg nem történvén, a magyar ipar és kereskedelem, városi élet és polgári lakosság mesterségesen tartatott meg félig középkori állapotában, a javulás legkisebb reménye nélkül.

Nem csodálkozhatunk tehát, ha a magyar városokat, s bennük a polgári osztályt a nyugati államokhoz képest elmaradt helyzetben találjuk. Magyarország lakossága, Erdéllyel együtt, 1840-ben 12,880.000 főre rúgott, ebből az erdélyi másfél milliót leszámítva marad Magyarországra 11,367.000. Nemes volt ugyanebből 544.372 lélek, városi lakos több: 575.518 lélek.[2] Ez utóbbi

[1] Az udvar és központi hivatalok polgárságlétesítő és városalkotó hatására l. Werner Sombart, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus,* I. kötet

[2] Ezen és következő adatok Fényes Elek német nyelvű művéből, *Statistik des Königreichs Ungarn,* I. Teil, Pest 1843 valók.

szám azonban csak külsőleg kedvező. A valóságban ezen városi lakosság nagy részét nem számíthatjuk a szó nyugati értelmében polgári elemnek, még kevésbé olyannak, mely a nemzeti élet átalakításánál szerepet játszhatott. Levonandók itt elsősorban azon városi lakosok, kik idegen anyanyelvűek lévén, idegen kultúrkörbe tartoztak. Ilyen volt pl. Pozsonyban szinte az egész, 30.000 lakosból álló polgárság, melyről egykorú statisztikus jegyzi meg: „Nyelvekre nagyobb részint németek, de rendesen tudnak valamit magyarul és tótul is, minthogy gyermekeiket magyar vagy tót faluba szokták adni cserében."[1] A majdnem hatszázezernyi városi lakosságnak tehát éppen vagyonosabb, műveltebb felét nem tekinthetjük nemzeti osztálynak, melyből egy nemzeti regeneráció kiindulhatna: a felvidéki, bánsági, bácskai és nyugatmagyarországi városokat ekkor még többnyire német nyelvű polgárság lakta, mely éppen az új nemzeti mozgalom során volt megmagyarosodandó. Maradna tehát a Duna-Tisza-vidék és a Dunántúl színmagyar városi eleme, amennyiben ez is nem most lépett csak a magyarosodás útjára, mint pl. Székesfejérvárnak eredetileg német és szerb lakossága. De a nagy magyar síkság és a dunai dombos vidék városai inkább őstermeléssel, semmint speciálisan polgári: ipari, kereskedelmi és szabad kereseti ágakkal foglalkoztak. Magyar városaink akkor még inkább, mint ma, parasztvárosok voltak, lakosaik földmívelő, állattenyésztő, szőlőművelő őstermelők, kikre tehát a tiers état fogalma nem alkalmazható. A 32.000 lakossal bíró, 160.000 holdnyi határra kiterjedt Szeged városa szinte teljesen őstermelésből él, s ami kereskedése van, gabona, dohány, gyapjú, szappan elszállítására és a Törökország és Ausztria közti tranzito-kereskedelemre szorítkozik, mely utóbbi, mint tudjuk, idegenek: rácok, macedónok és törökök kezén volt. „Lakosai sok és szép szarvasmarhát, jeles lovakat, igen sok juhot és sertést tartanak, szőlőskerteket művelnek, a dohánytermesztést nagyban űzik és fuvaroznak. Továbbá számos és mindenféle kézműves találtatik itt, így szinte egy szódagyár, könyvnyomtatóműhely, s mintegy 80 malom a Tiszán", — tehát ez egykorú leírás[2] is mutatja, hogy az ú. n. városi lakosság nagy többsége őstermelő, s aki nem az, az pedig az őstermelő parasztság ipari

[1] Fényes Elek, *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*, Pest 1843, II. kötet 442. l.

[2] Fényes Elek *id. m.* IV. kötet, Pest 1839, 163. l.

igényeit kielégítő kézműves és iparos. Ahol magyar városokban kereskedő elem van, az szinte kizárólag zsidó. Így Nagyváradon, hol a „lakosok nagyobb része kézművességből és kereskedésből él, mely utolsó nem felette élénk ugyan, de a várad-velencei zsidók mégis szilvával és gabonapálinkával, gubaccsal, nyersbőrökkel, borral, gabonával nem megvetendő kereskedést folytatnak“.[1] Mindebből kétséget nem tűrően kiderül, hogy alföldi és dunántúli városaink lakossága bár anyagi tekintetben megütötte a tiers état-hoz szükséges mértéket, de nem szellemi műveltség, független gondolkodásmód dolgában. A nagy parasztvárosok lakói konzervatív tömeget alkottak, mely magára hagyva terméketlen sziklaként zárkózott volna el a liberalizmus idesodort magjai elől.

Városokban nem találván középrendet, kénytelenek vagyunk az egyes foglalkozási ágakat sorra venni. Először a kereskedő- és iparos-osztályt. Az elsőről köztudomású, hogy a rendi Magyarországon magyar ember nem foglalkozott kereskedéssel. Átengedte azt idegeneknek: zsidóknak, cincároknak, görögöknek, örményeknek, rácoknak. A legjövedelmezőbb ágak: gabona-, gyapjú- és bőrkereskedés teljesen a zsidóság kezén volt, mely nemcsak az alkotmány sáncain, de a magyar nemzetiség keretein is kívül állván, az új irány hordozójává nem válhatott. Viszont az iparűző lakosság száma 1805-ben 88.000, 1840-ben 125.000 fő volt, amit összevetve az egész népességgel, nálunk csak minden 89 egyénre esett egy iparos, míg Ausztria német tartományaiban minden 13—15 személyre, Lombardiában nyolcra, sőt még az elmaradt Galiciában is minden 80-ra.[2] Nálunk tehát Oroszországot és a Balkánt leszámítva, európai országok közt a legcsekélyebb számú iparos élt. Ha még tekintetbe vesszük a céhrendszer uralmát is, úgy az iparos-osztályt bátran kizárhatjuk a magyar tiers état köréből.

Maradnak most már csak az ú. n. értelmiségi osztályok. Az állami — magyar királyi — kormányhivatalokban, hozzájuk számítva az állami iskolákat, 1840-ben összesen 4300 hivatalnokot és szolgát találunk, kik közül rögtön le kell számítanunk körülbelül 1700-at, mint akik Bécsben, vagy a tengerparton, vagy az udvari kamarának alárendelt bánya-, só- és harmincad-igazgatásban szolgálván, német anyanyelvűek voltak, vagy ha magyarok is, a nemzeti élettel nem állottak kapcsolatban. A megmaradt

[1] *U. o.* 67. l.
[2] Fényes *id. német müve* I. kötet, 131. l.

2600-nak is fele szolga, más része, mint hivatalnok, annyira függ az abszolutizmusra hajló kormánytól, hogy az új ideák terjesztésére semmiképen nem alkalmas. Vármegyei hivatalnok volt ugyanekkor 2458 — a hajdúkat és szolgákat már leszámítva, — ügyvéd és uraségi fiskális körülbelül 5000, orvos, sebész, gyógyszerész 2500. Gazdatiszt megint nem jön számba, mivel a kenyéradók, egyházi és világi főurak nem tűrték volna, hogy kasznárjaik és ispánjaik az új ideák szerint az ő adómentességük és előjogaik ellen izgassanak.

Mindent összevéve, még a katholikus és protestáns oktató és egyházi személyzetet is, széles Magyarországon 10.000-nél több független anyagi és szellemi viszonyokban élő embert nem találunk a harmadik rendbe sorozható osztályok között, pedig még ezeknek tekintélyes része is: ügyvédek, vármegyei és állami hivatalnokok, a második rendből, az előjogos nemességből származik. És ami fontos: ez a 10.000 ember többnyire szűk anyagi viszonyokban élő értelmiség, melynek sem a politikai életre, sem a nép tömegeire nincs nagyobb befolyása. És ezek alapján ki is mondhatjuk, hogy nálunk még a tizenkilencedik század negyvenes éveiben sem létezett olyan polgári osztály, mely anyagi és szellemi jólét birtokában vállalkozhatott volna az országnak nyugati mintára átalakítására.[1] A nemzeti feladat ilyen körülmények között azon osztály vállaira hárult, mely az ősi magyar térségeken az adott időpontban egyedül rendelkezett vagyoni jólléttel, anyagi és szellemi függetlenséggel, egységes és egyenletes műveltséggel. És ez az osztály a köznemesi rend.

* * *

Magyar nemes családfő volt 1840 körül 136.000, a nemesség teljes lélekszáma öt és félszázezer. Összevetve az ország tizenegymilliónyi népességével, minden husz nemnemesre jut egy nemes. Ilyen nagy arányszám pedig Európa egyetlen országában sem található. A szintén hatalmas multtal bíró cseh nemesség száma csak 2252, Csehországban eszerint minden 828 egyénre esik egy nemes, Ausztria német tartományaiban minden 350-re, Lombar-

[1] Teljesen hamis tehát Jászi Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés,* 1912, 382. s köv. ll. doktrinér és idegen sémára vont felfogása, mintha a városok lettek volna az „utolsó 130 évben Magyarország értelmi és anyagi műveltségének letéteményesei, hordozói", s mintha a magyarság „összes politikai, nemzetiségi és szociális-kulturális törekvései a városokból indultak" volna ki.

diában és Velencében 300-ra. Legtöbb nemes van Magyarországon kívül lengyel területen, de itt sem érik el hazánkat, pld. Galiciában csak minden hatvannyolcadik ember volt nemes.[1] Ezen kis összeállítást tudomásul véve, óvakodni fogunk a magyar nemességről modern demokrata frazeológiával mint törpe minorításról, oligarchikus töredékről, feudális rablólovagokról beszélni. A rendi alkotmánynak élvezői már saját érdekükben is kénytelenek voltak századok folyamán nyitva tartani a kaput mindenki számára, ki az országban munka, szerencse, tehetség által pozícióra, befolyásra tett szert. Innen a nemesítések folyton növekvő száma, majd a tömeges nemesítések, melyek, mint valami primitív szelekció által az ország mozgékony és tehetséges elemei, mind bejutottak a kiváltságos rendbe. A magyar nemesség ilyen évszázados szelekció terméke, melyet csak az nézhet le joggal, ki a szelekció kérdését jobban tudná a gyakorlatban megoldani. Ez a kiváltságos rend, vér a magyarság véréből, a tizenkilencedik század elején már politikai jogok dolgában is inkább tarthatá magát az egész népesség törvényes képviselőjének, mint a nyugati demokráciák nem egy képviselőtestülete. A magyar alsóház tagjait a rendi alkotmány értelmében a tizenegy milliónyi lakos nevében 136.000 nemes választá, míg a liberális Franciaország demokrata kamarájába 1830 előtt a 30 milliónyi lakos közül csak 94.000-nek, 1831 után, a júliusi forradalom vívmányaként pedig 188.000-nek volt joga képviselőt küldeni. A francia demokrácia tehát sokkal kevesebb ember kezébe tette le a politikai jogokat, mint a magyar rendi alkotmány.

Ez a nemesség szinte egészében magyar eredetű és anyanyelvű volt. Az ötödfélszázezer nemesből összesen csak 58.000 volt német, 21.666 oláh, a többi 464.000 magyar. A nemzeti származás tehát a nemességet egészében képesíti a nemzeti átalakulás munkájára. Nem így a tiers état-ra jellemző többi ismertető jel, melyeknek kutatásánál különbséget kell tennünk a köznemesség vagyonosabb és szegényebb rétegei közt. Ez utóbbiakhoz tartoznak az egytelkes vagy szűkebb értelemben vett bocskoros nemesek, kiknek, mint tudjuk, csak egy jobbágytelkük volt, melyet maguk, saját kezük munkájával műveltek, s ennélfogva életmódjukban nem különböztek a parasztoktól. Kölcsey Ferenc nyilatkozata szerint a „nemesi sok ezer háznépek hasonlatlanul nagyobb része szegénysége s műveletlensége miatt a jobbágy-

[1] Fényes *id. m* I. kötet, 136. l.

néphez igen közel áll, s igen nagy szám jobbágytelkekre szorulván, s az újonalkotott törvény által adózásra köteleztetvén, a néppel éppen összevegyült."[1] A nemzeti regeneráció művében ezekre tehát nem számíthatunk. De az ú. n. bocskoros nemesség szélesebb rétegeire sem, melyek ugyan a vagyonosságnak nagyobb mértékével dicsekedhettek, de mégsem annyival, hogy a földtől szabadon, a parasztétól eltérő életmódot folytathattak volna. Mint a köztörténetből tudjuk, a falusi kisbirtokosok, a bocskoros nemesség éhes és szomjas tömegei, sőt még a komposszeszorok egy része is a Nem adózunk jelige alatt hű támogatói valának a bécsi kormánytörekvéseknek. A nemesi rendet ezek szerint két részre kell bontanunk: kis- és középnemességre, s az előbbit a polgári osztályhoz hasonlóan jelen érdeklődésünk köréből kizárni.

Határt persze nehéz vonni, midőn nemes és nemes közt legcsekélyebb jogi különbség sem állott fenn, s midőn évszázadok szokásjoga sem rendelkezett annyi erővel, hogy pl. a vármegyei tiszteletbeli hivatalokból is valakit kizárhasson. A középnemesség egészben véve az ú. n. *bene possessionati* osztálya, mely aránylag kiterjedt földbirtok felett rendelkezvén, évszázadokon át ősi földjén ült, vármegye és ország ügyei intézésében nemzedékeken át részt vett, s tulajdonképen közelebb állott a főnemesi rendhez, mint a nemesség szegényeihez. Gazdasági életünk hátramaradtsága magyarázza, hogy e tejjel-mézzel folyó Kánaánban alig néhány száz család tudta magának az állandó anyagi jólétet s a lelki művelődés eszközeit megszerezni, a túlnyomó többséget megakadályozta ebben viszonylagos szegénysége. Kétséget nem szenved, hogy a nemességnek csak igen csekély töredéke számítható a bene possessionati közé. Szatmár vármegyében 30.000, Veszprémben 29.000, Zalában 24.000, Borsod- és Pozsonyban 32.000 nemes lakott, s ugyanezen vármegyék területének tekintélyes része volt főúri és egyházi kézen, úgy hogy a vármegye földje, az akkori olcsó gabona- és nyersterményárak, valamint középkori gazdálkodás mellett ennyi embernek semmikép nem adhatta meg a lelki függetlenséghez közönségesen szükséges anyagi jólétet. Bár a napoleoni háborúk nyomán a nyerstermények ára hirtelen magasba szökött, s e magas árak a devalvációk után is megmaradtak, úgy hogy a városi lakosság, különösen a készfizetéses hivatalnokok a legnagyobb nyomorba, sőt éhhalál veszedelmébe

[1] Országgyűlési beszéde az *örökváltság tárgyában* 1834-ben.

jutottak,[1] a terményárak javulása a bocskoros nemeseknek, csekély produkciójuk folytán, mégsem hozott anyagi jólétet, hanem csak azt, hogy evés-ivás dolgában, mint Széchenyi mondja, állati vágyaiknak még zsirosabban tehettek eleget. Széchenyi nem hiába helyezé oly kísérteties világításba a magyar nemes gazdasági helyzetét: csak haldokló országban vala lehetséges, hogy emberi méltósággal, a halhatatlan lélek igényeit betöltve csak azok élhessenek, kik legalább is nyolcszáz vagy ezer holdnyi termőföldet mondhattak magukénak. Tudjuk, Deák Ferenc legnagyobb takarékossággal, visszavonult életmóddal, költséges passziók nélkül is alig tudott birtokaiból annyi jövedelmet szerezni, hogy legalább az év egy részét az ország politikai központjában tölthesse el. Pedig neki 810 hold zalamegyei földje volt, ebből csak 285 hold erdő, a többi szántóföld és rét, meg nem kevesebb, mint 146 holdnyi szőlő![2] Nem nagyítunk tehát, ha azt állítjuk, hogy a nyugati ideák csak azon társadalmi rétegben találtak termékeny talajra, melynek tagjai átlag ezer hold földnek voltak urai.

Ez állításunkat a tényleges viszonyok teljesen megerősítik. A vármegyék közéletét ez időben majdnem kizárólag a középnemesség politikai működése tölti be, annak pillanatnyi irányait a birtokos családok egymáshoz való viszonyai szabják meg. Szinte ujjainkon összeszámlálhatnók azon neveket, melyekkel egy-egy vármegyében vezető helyeken találkozunk. Szepes vármegyében például a Szinnyeyek, Péchyek és Berzeviczyek szava volt döntő, e három familia látta el a vármegyét vezetőkkel, s bontá pártokra egymásközti versengéssel a nemesi közönséget.[3] Tolna vármegyében hasonlóképen a nagyobb birtokos családok erőviszonylata alkotta a központi problémát, mely körül a pártok kijegecesedtek, itt a Percel és Dőry családok állottak szemben a Csapókkal, Auguszokkal, Bezerédyekkel.[4] Ugyanily központi szerepe volt a Beöthy-Tisza rivalitásnak Bihar vármegyében. Egy egy ilyen hatalmas család nemcsak a szorosan vett rokonokkal és atyafiakkal, de a kiterjedt birtokától és befolyásától függő egyéb nemesi szavazókkal: ügyvédekkel, esküdtekkel,

[1] Ez állapotok leírásait l. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungern*, II. Ofen 1806, 509. l., továbbá Ignaz Beidtel, *Geschichte der öst. Staatsverwaltung*, kiadta 2 kötetben Alfons Huber.

[2] Ferenczi Zoltán, *Deák Ferenc élete*, II. kötet, 226 l.

[3] Pulszky Ferenc, *Eletem és korom*, német kiadás, I. kötet, 143. l.

[4] Bodnár István és Gárdonyi Albert, *Bezerédj István*, I. kötet 147. l., úgy látszik, igen értékes és sajnos, kiadatlan naplók nyomán.

papokkai, szomszédokkal, stb. is felvonulván, középkori családi viszályok küzdterévé tette a nemesi forumot, hol tehát a nemesi egyenlőség mellett is a valóságban néhány család hatalma döntött. A bocskoros nemesség pedig ellenkezés nélkül követte az egymással szemben álló nemzetségek egyikét vagy másikát, nemcsak mert hiányos műveltsége folytán politikai problémákat maga fejéből úgysem tudott megoldani: nem csekély hatással voltak reá a versengő családoktól pazarul alkalmazott anyagi érvek is, mint vesztegetés, itatás, szabad konyha a nemesi háznál vagy az uradalmi kocsmában stb.[1]

Vagyoni és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság, emellett magyar származás és magyar nemzeti érzés egyetlenegy néposztályban volt tehát található hazánkban, s ez a középnemesség, a nagyobb birtokkal rendelkező vidéki köznemesség. A tiers état szerepét a viszonyok nyomása alatt ennek a néposztálynak kellett, akarva nem akarva, előbb-utóbb, átvennie.

[1] Példái ennek az egykorú irodalomban. Tipikus rajzot ad báró Eötvös József *Éljen az egyenlőség* c. vígjátékában.

III.

A nyugati liberalizmus alapelvei.

Mielőtt továbbmennénk és a magyar liberalizmus kifejlődését rajzolnánk, tisztába kell jönnünk azon elvekkel, melyeknek magyar földre átültetését célozta a hazai mozgalom. A magyar liberális korszakot meg nem érthetjük, ha nem ismerjük a nyugati liberalizmust, azon szellemi mozgalmat, mely akkoriban a nyugateurópai országokban uralkodott. Nem elégedhetünk meg tehát néhány jelszó előadásával, minők a liberalizmus tartalmát manapság, mai csődjében alkotják, hanem történeti kutatással kell visszatérnünk azon tanokhoz, melyek valaha Európának annyi igaz, jó, becsületes emberét lelkesíték. Mert a liberális ideák eredetileg a lélek mélyéről fakadtak, s diadalmenetük Európa országain át nagyszerű szellemi mozgalom, aminőhöz a történeti szemlélet, legyen bár még oly mentes is liberális illuzióktól, tisztelettel közeledik.

A szó magában véve keveset magyaráz. Liberalesnek hívták Spanyolországban az 1812-iki új alkotmány híveit, ellentétben a stabilesszel, akik ezt a francia forradalmat hirdető alkotmányt megdöntötték. Spanyolországból a kifejezés csakhamar elterjedt francia, angol, német földre, ahol persze liberális szóval már nem az 1812-iki spanyol alkotmány híveit, hanem az általános liberális tanok követőit, a liberalizmus hirdetőit jelölték.

A liberalizmust, mint a szellemtörténet egy mozgalmát már nehezebb, sőt szinte lehetetlen definiálni. Lényéhez csak azon tanok genealógiája útján férkőzhetünk, melyekből összetevődik. Első generációban szülői a francia forradalmi tanok, második generációban a „felvilágosodás“, közelebbről a racionalizmus és rousseaui elméletek. A racionalizmus filozófiája, sőt már ennek elő-

futárja, a természeti jogbölcselet, elvetette az emberek egymás alá- s fölérendeltségét és kimondá az államokban tényleg fennálló rendi elkülönzéssel szemben minden egyes embernek természetes jogát az életre, élete berendezésére, szabadságra és egyenlőségre. Mivel minden ember egyformán eszes lény, egyiket sem szabad a másiknak alárendelni, mindegyikben egyformán tisztelni kell a Raciót, az Észt: ez az alapja az egyenlőségi tannak, melyet a liberalizmus a racionalizmustól készen kapott. A másik alapelvet Rousseau szolgáltatta, ez a *bonté naturelle*, mely szerint az emberek természettől fogva jók, s amíg természetes állapotban maradnak, addig egymáshoz való viszonyaikat elég ha a jóság ideális szempontja szabályozza. Később ugyan megromlottak, de ez nem akadályozza a nagy álmodót abban, hogy ez ősi jóságra egész államrendszert építsen fel. Mi sem természetesebb, minthogy az egyenlőségi elv, és a rousseaui jóság kiegyenlíthetlen ellentétben állottak a tizennyolcadik század államtípusaival, az abszolut monarchiával és a rendi alkotmányokkal, hol az emberek egyenlőtlensége a kényszer eszközeivel tartatott fenn. Tényleges valóság és theória tűz- és vízként állottak egymással szemben, a theória megvalósítása a meglévőnek halálát jelentette. És jött a francia forradalom, mint egy mesebeli óriás és úgylátszott, mintha hatalmas erejével megvalósíthatná a kor jobbjainak álmát, visszaadhatná az embereknek emberi méltóságukat, ősi jogaikat: szabadságot, egyenlőséget, testvériséget. A francia forradalom Schiller és Klopstock, Burke és Kazinczy helyeslésétől kísérve mondá ki az ember természetes jogait, azt, hogy az ember ősi állapotában jó és igaz, hogy a földi nyomorúságok ezrei csak azért vannak, mert az ősi jóság elnyomatott, mert hatalom adatott embereknek emberek felett. A földi paradicsom tehát helyreáll, ha az elnyomást megszüntetjük, s a természetes jogokat mindenkinek visszaadjuk. Ezen racionalista és rousseaui tanok értelmében szüntette meg a francia forradalom a királyi előjogokat és rendi kiváltságokat, s adott az embereknek egyenlő politikai szabadságot.

Mindeddig, a forradalmi kezdeteken, kétségtelenül az emberi lélekben rejlő optimizmus uralkodott, a gyermeki hajlandóság jót tenni, s a gyermeki hit, hogy jóindulatú emberi munkával a világot végkép meg lehet javítani. De minél magasabbra csapott a hit és lelkesedés lángja, annál több füst vegyült belé, a légkör annál inkább fojtóvá, tiszta emberi érzelmeket megölővé változott. Ismerjük a szörnyűségeket, melyek a forradalom további folyamán az eredeti képződményt rút sebekként boríták el, hogy végül a

mozgalom förtelmes erkölcsi pocsolyán át megérkezzék a kiindulóponthoz, a szabadságtagadó abszolutizmushoz. A véres jelenetek Európa gondolkodóira kivétel nélkül kiábrándítólag hatottak: keserű ébredéssel vallák be tévedésüket és ismerték el, hogy az emberi haladás *ez* úton meg nem valósítható. Az uralkodó hangulat a francia forradalomban véres szörnyeteget látott, melytől mindenki borzadva fordult el. E hangulat szülötte a romantikus gondolat, s a konzervatív politika, melyekről föntebb beszéltünk.

A liberalizmus ideái a francia forradalomban már készen voltak, mielőtt az intézményes terror uralomra jutott volna. A terrorra következett Napoleon kényuralma, erre viszont a szent-szövetség, mely egyéni független gondolkodást és politikai mozgalmat egykép erőszakkal fojtott el. A szent-szövetség reakciója újabb reakciót szült, s így történt, hogy az emberek ismét sajnálkozással, sőt vágyódással kezdettek a szabadságtanokhoz fordulni, melyekről csak az imént derült ki, példátlanul visszataszító jelenetekben, megvalósításuk tökéletes lehetetlensége. És minél nagyobb és állandóbb nyomásnak volt kitéve Közép- és Nyugateurópa az abszolutisztikus rendőrállamok alatt, annál inkább jutottak becsüléshez és tisztességhez az imént még gyűlölt, megvetett forradalmi ideák. Ekkor született meg a liberalizmus, mely tehát létezését ellenségeinek, a szent-szövetségnek és a napoleoni reakciónak köszönheti.

A francia liberalizmus 1820 körül gyökerezett meg, mióta a a Bourbonok kormánya a 1835-iki szabadabb szellemű, nem abszolutisztikus alkotmánynak, a Charte-nak rendelkezéseit egymásután felfüggesztette. A személyes szabadságot, egyesülési jogot, sajtószabadságot korlátozó rendeletek, majd Villèle-nek erőszakra támaszkodó kormányrendszere viharos mozgalmakat váltottak ki, összeesküvések, politikai perek keletkeztek. A fiatal nemzedék, mely a reakció ez idejében nő fel, szinte automatikusan tér vissza a forradalom ideáihoz, mit annál könnyebben megtehet, mert forradalmat, a maga véres valóságában, soha nem látott. Igy érthető, hogy az első liberális generáció magasztos lelkesedéssel hirdeti újra Szabadság és Ész ideáit, ugyanoly gyermeki optimizmussal és ideális érzülettel, mint annak idején, a forradalmi terror előtt Mirabeau és Bailly s a terror többi áldozatai. A forradalmi szörnyeteg, idő ködén, reakció feketeségén át nézve, megszépült szemükben, s a vezetők, csupa húsz-harminc éves fiatalember, hatalmas szónoklatokban, tüneményes nyelven írt munkákban hirdetik az eltemetettnek hitt tanokat. Közöttük a francia szellem ragyogó

büszkeségei: Villemain, Victor Cousin, Augustin Thierry, Thiers, Michelet, Mérimée, Guizot, Sainte-Beuve. Az ő kivételes tehetségük hódítja meg a liberalizmusnak a nyugati országok minden értelmiségét.

Mert a liberalizmus az értelmi osztályok mozgalma, azon tiers état-nak szülötte, mely 1789-ben felemelvén fejét, a forradalmi terror alatt elbukott, Napoleon és a szent-szövetség idején szolgaságban sínylődött, s most újra kilép, hogy magának, de egyszersmind a többi társadalmi osztálynak, az egész emberiségnek megszerezze a Szabadságot és az emberi jogokat. A forradalomból őszinte útálatot tanult a szélsőségek iránt, ennek hatása alatt programmjában megállapítja, hogy forradalmi átalakítás nem célja neki, mert Ész és Szabadság elég erősek arra, hogy békés úton is meghódítsák maguknak a népek szívét. „Törvényes szabadság és észszerű jog" uralmát akarja megvalósítani, eszközei ebben politikai téren az angoloktól kölcsönzött parlamentáris kormányforma és lehetőleg széleskörű választói jog, gazdasági életben szabad kereskedelem és ipar, középkori eredetű korlátozásoknak, vámok és céheknek, eltörlése. A magánéletben viszont az egyéni szabadság lehető biztosítása a főcél; a legjobb kormányforma az, mely a legnagyobb egyéni szabadságot egyesíti az államhatalomnak legkisebb és legritkább beavatkozásával az egyéni életre.

Mindezen tanok már az első francia generációnak köztulajdonát képezik, bár ott még sok a forrongás még egyes emberek lelkében is. Jellemző a mozgalomra, hogy a francia forradalomnak hatalmas szuggesztiójától nem képes menekülni; a liberális történetírók, elsősorban Thiers és Mignet, a francia nemzetnek e nagyszerű élményét ragyogó munkákban idealizálják, s a forradalmi tant a liberális ideológiában ha nem is központi helyen, de a tudat alatt megtartják. Thiers művéről találóan mondá egy bajtársa, hogy hatásában elérte a Marseillaise-t, annyi tisztelőt és szenvedélyes rajongót szerzett a forradalomnak. A második nemzedékben e forradalmi hév már inkább megülepedett, hasonlóképen háttérbe szorul a német liberálisok gondolkodásában, kik a francia forradalomban az emberi jogok hajnalhasadását tisztelik ugyan, de ideális lelkesedésüket óvakodnak a gyakorlatba átvinni. S csakugyan, a kifejlett liberalizmus követelményei közt egy sincs, mely forradalom nélkül, békés úton ne volna megvalósítható. E követelmények rendszerbe foglalva a *szabadságok* három csoportjára vonatkoznak:

1. egyéni szabadságok: személyes szabadság, mit Angliában

a Habeas corpus-akta fejez ki; működési és kereseti szabadság, függetlenül állami és rendi akadályoktól, monopólium-, privilégium-, vám- és céhszabálytól; végül a tulajdon és tőke felhasználásának joga;

2. társadalmi szabadságok: szabad vallásgyakorlat, mellyel az egyház és állam elválasztása is egybekapcsoltatik; oktatási és egyesülési szabadság;

3. politikai szabadságok, mint az előzők biztosítékai és feltételei: általános választói jog, nemzeti népképviselet, kormányfelelősség, független bíráskodás, sajtószabadság.[1]

Ez elősorolás érthetővé teszi előttünk a liberalizmusnak szinte példátlanul gyors diadalútját Európa közvéleményében. Az akkori rendi államokban aránylag kevés embernek volt mozgási szabadsága, a többségnek csak kötelessége, súlyos terhe. Azon rendszernek tehát, mely szabadságot, a terhektől és kötelmektől szabadulást ígért, rövid idő alatt népszerűvé kellett válnia. Valóban a liberalizmus, ahol csak fellép, a nép tömegeit meghódítja, anyagi propagandára, vesztegetésre és erőszakra nincs szüksége, az emberek szíve feléje fordul még akkor is, ha a tanokból keveset vagy semmit sem értenek. Elősegíti a győzelmet a liberalizmusnak határozottan nemzeti iránya, mely nem eredeti tulajdona ugyan, de terjedése közben, minden egyes nemzet körében, hozzákapcsolódott. Az abszolut és rendi monarchiák többnyire a középkorból származván, a nemzetiségi elv ellenére, annak állandó sérelmével állottak fenn, s most a liberalizmus, megdöntésükre törekedvén, magáévá tette, kisajátítá magának a nemzetiségi elvet. A francia liberálisok a gloire ápolásából éltek, a németek a nagynémet egység gondolatát írták zászlójukra, az olasz liberálisok ausztriai abszolutizmus és egyházi állam ellen harcolva az olasz egység hívei voltak. Szabadság és nemzetiség a két erő, mely a liberalizmus szekerét gyors rohamban ragadta magával Európa egyik országából a másikba. Mert a tan minden országban, minden népnél ugyanaz maradt, amint ez a liberalizmus racionalista eredeténél fogva másként nem is lehetett. Az ember természettől fogva alkalmas lévén Ész és Szabadság elveit megvalósítani, számbavehető faji különbségek nem létezhetnek, melyek az Ész és Szabadság győzelmét akadályozhatnák. A liberális szabadságok tehát minden talajba átültethetők, mindenütt gyökeret vernek és virágot hoznak, tekintet nélkül a fennálló társadalmi s állami viszo-

[1] V. ö. Éd. Laboulaye, *Le parti libéral,* Paris, 1865.

nyokra, melyek lehetnek még oly nyomasztók, Szabadság és Ész legyőzi ellenállásukat. Ez volt erős hite francia, olasz, német, osztrák, svéd liberálisnak egyaránt, csak úgy, mint a magyarnak.

* * *

E rövid összefoglalás talán eléggé feltünteti a liberális tanok általános emberi elemeit, azokat, melyek a liberalizmusnak az emberi gondolkodás történetében tisztes helyet biztosítanak. Az egyéni, társadalmi és politikai szabadságnak a liberalizmustól hirdetett követelményei átmentek azóta mindennemű demokráciába, úgy a konzervatív államfelfogásba, mint a szocialistába is, amenynyiben ez őszintén ragaszkodik a demokrata alapokhoz, melyeket vall. A liberális elmélet tehát a gondolkodás történetében haladás volt; ezt elismerve azonban ki kell mondanunk, hogy a gyakorlati politikában a beléje helyezett reményeknek nem felelt meg. Elmélet ideális és optimista röptétől messze elmaradt a gyakorlati megvalósulás, melyet lehetetlen pesszimizmus nélkül megítélnünk.

A gyakorlati nehézségek többnyire a liberalizmus forradalmi és racionalista eredetére vezethetők vissza. A francia forradalomtól elsajátítá az alkotmánygyártás mesterségét, a papirosalkotmányokat, azon racionalista tévhitben lévén, hogy elég egy történetileg kifejlődött állam intézményeit papiroson, törvényhozásilag megváltoztatni, s máris élvezheti a lakosság az Ész és Szabadság gyümölcseit. A mult század folyamán a liberalizmus hozta divatba ilyen papirosalkotmányok készítését, melyeket az illető állam viszonyai teljes elhanyagolásával tömött teli a francia forradalomtól kölcsönzött „emberi jogokkal." Ilyen átvételeknél előbb a spanyol, majd az 1830-iki belga alkotmány szolgált mintául a később jötteknek, köztük, mint tudjuk, nekünk magyaroknak is.

A papirosalkotmány azonban csak egyik tünete a liberalizmus formalisztikus gondolkodásmódjának. Súlyosabb következményekkel járt reája a tekintély elvének merev tagadása, továbbá gazdasági formalizmusa s végül szintén elveiből következő tökéletes tehetetlensége a megindított mozgalmak irányításában.

Még csak ezt a három momentumot kell röviden szemügyre vennünk.

A liberalizmus abszolut monarchiák és rendi alkotmányok ellen kelvén harcra, érthető, hogy a rendi és abszolut multat, a rendi és abszolut tekintélyt tagadta. Itt azonban nem állott meg; forradalmi és racionalista eredetére emlékezve, szükségtelenül

tagadott olyan tekintélyeket is, melyek az abszolutizmussal és rendiséggel legfölebb ha időleges, felbontható, de semmikép sem szerves kapcsolatban állottak. Ezen tekintélyi erők között a leghatalmasabb, s a liberalizmustól leginkább félreismert volt a kereszténység, különösképen a katholikus egyház. Józanul átgondolt hivatalos programmjaiban ugyan óvakodott nyiltan állást foglalni, s megelégedett a szabad vallás hirdetésével, mégis a liberális ideológiának, s nem kevésbé frazeológiának állandó rekvizituma volt az Egyház elleni izgatás. Pedig az Egyházzal megegyeznie annál inkább kívánatos lett volna, minél inkább eltért a merev liberális dogma forradalmi és racionalista tartalmával a keresztény világfelfogástól. Egyrészt az emberek eredeti jóságában, természetes értelmében való hit, másrészt az eredendő bűnnek keresztény dogmája; egyrészt a Társadalmi Szerződés egyéni szabadságelmélete, másrészt az Add meg a császárnak, ami a császáré fegyelmező elve; itt Szabadság, ott Tekintély; itt Ész, ott Erkölcs; itt jogok könyörtelensége, ott felebaráti szeretet, — mélyebbre ható különbségeket alig lehet elképzelni. Másként állott a dolog a liberalizmus gyakorlati kívánságaival, a politikai, társadalmi és egyéni szabadságokkal, melyeknek legnagyobb része nem ellenkezett a kereszténységgel, sőt még a szabad vallás és oktatás dogmatikus formulázása, az Egyház és Állam elválasztása is megvalósítható vala, példa rá Amerika, az Egyház beleegyezésével. A liberalizmustól függött tehát e gyakorlati, megvalósítható tanokat állítni előtérbe, s az egyházellenes forradalmi frazeológiát megszüntetni, amely esetben a keresztény világhatalommal párhuzamosan, nem ellentétben működhetett volna. Dogmatizmustól mentes liberálisok részéről történtek is ez irányban kísérletek, példa Royer-Collard, a francia liberalizmus megtestesült erkölcsisége és a mi Deák Ferencünk, kik liberális elveik mellett is hű katholikusok maradtak. De a tömeg nem követte őket, voltaire-i reminiszcenciák adták a tónust, s a liberalizmus nem mulasztott el egy alkalmat sem egyházellenes, antikeresztény irányának dokumentálására. Minek következése lőn a keresztény tömegek elvi állásfoglalása: a nyugati államok hithü agrár és kispolgári lakossága elzárkózott előle, s benne a liberális propaganda a legcsekélyebb visszhangra sem számíthatott.

Nem kisebb önkára származott a liberalizmusnak a gazdasági élet formalisztikus felfogásából. Elvei születésekor a gazdasági élet még középkori bilincsekben hevert, ezeket le kellett verni, még pedig természetesen a gazdasági szabadság kimondása által.

Ezen feladatot *akkoriban* a liberalizmus sikerrel megoldá: felszabadítá a népesség különböző rétegeiben szunnyadó gazdasági erőket, s mindenkinek szabad foglalkozást, szabad keresetet biztosítván, a kapitalizmus elterjedését és nagyszerű sikereit tette lehetővé. De múlt az idő, a kapitalizmus mind nagyobb méreteket öltött, mind félelmesebb szörnyeteggé vált, mely gyárakat alkot, s az emberek százezreit és millióit zsúfolja össze füstös nagyvárosok egészségtelen, erkölcsrontó levegőjében. S minél tovább tart a liberalizmustól hirdetett korlátlan szabadság, annál szabadabban falja fel a kapitalisztikus nagyüzem a kicsinyeket, annál korlátlanabbul zsákmányolja ki a gazdasági gyöngéket, elsősorban a munkásokat. Nyugateurópában már az ötvenes években világos volt, hogy a szabadság elvén felépült kapitalizmus társadalmi viszonyokat hoz létre, melyek az egyéni szabadságot lényegesen korlátozzák, társadalmi téren pedig egyenesen szolgaságba döntenek széles rétegeket. A liberalizmusnak emberi magva, a humanizmus, az emberi jóság követelte volna a fejlődés ez irányával szembeszállni, s a korlátlan gazdasági szabadság feláldozása árán megmenteni a többi szabadságot. Ennek módja a kapitalizmust korlátozó és a kisipart s munkástömegeket védő rendszabályok lettek volna. Megakadályozta ebben a liberalizmust merev formalizmusa: egyetlenegy elvi szabadságot sem volt hajlandó feladni, még akkor sem, midőn az elv merev fenntartása egész idealizmusát illuzóriussá tette és a népesség hatalmas rétegeit elidegeníté tőle. A veszedelmet, mely ebből származandott, egyedül a német liberalizmus egy töredéke iparkodott megelőzni, amely Schulze-Delitzsch vezetésével megpróbálta a kisiparosokat és munkásokat gazdasági alapon szervezni, s így a liberalizmust a harmadik renden túl is kiszélesíteni. A többség azonban megmaradt a merev szabadságelmélet gazdasági felfogásánál, liberalizmus és kapitalizmus továbbra is elvi egységben és bajtársi hűségben haladtak előre, s a munkások feltörekvő milliói a harmadik osztálytól, természetes nevelőjüktől elhagyatva a szocializmusnak ölébe hullottak érett gyümölcsként.

Jobbról az agrárlakosság, balról az ipari munkásság, e kettő között, a polgárságra támaszkodva állott a liberalizmus, s próbálta ígéreteit az Ész és Szabadság uralmáról megvalósítani. Az eredmény, mint tudjuk, általános dezilluzió, olyfokú kiábrándulás a liberális eszmékből, mely már valósághoz híven a liberalizmus csődjének nevezhető. Nagy része van ebben azon tehetetlenségnek, mellyel a liberalizmus új néposztályok hódítása helyett még

régi gárdáját, a harmadik rendet sem tudta irányítani. Szabadságelvéhez ragaszkodva teljességgel képtelen lőn politikai vagy társadalmi mozgalmak irányítására, s amint a külpolitikában a nonintervenció, úgy belügyekben a laisser faire kényelmes maximáját alkalmazta ott is, hol gyors cselekvésre, a „principiis obsta" szerint erőszakos rendszabályra lett volna szükség. Ez elvi merevségből következett a liberális iránynak kivétel nélkül minden államban fellépő második stádiuma, a radikalizmus. A túlzóknak hatalomra kerülése a liberalizmusban természetes jelenség volt, miután nagy kiterjedésű, műveletlen tömegeknek prédikált szabadságot kötelesség helyett, jó és könnyű életet munka helyett, s így az emberek étvágyának felgerjesztésével önmagát fosztá meg a mérséklet minden eszközétől. Ha egyszer a nép széles rétegeinek meggyőződésévé tettük, hogy Szabadság és Népfölség uralma a kívánatos és minden tekintély uralma megdöntendő, vajjon hol fog megállni a mozgalom, melyet megindítottunk ugyan, de erőszakos feltartóztatását saját elveink tiltják meg nekünk! A liberális elv a tömegek közé szórva ideális szellemi javítás helyett rombolást végez, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szül. A forradalmi terror esetei, 1848-ban és 71-ben nem a leginkább kapitalisztikus Angliában, hanem a legliberálisabb Franciaországban jöttek létre, bizonyságot tévén a lejtőről, melyre a liberalizmus viszi a benne bízó országokat.

Férfiak, kiknek lelke erkölcsileg is reagált a liberális eszmékre, kikben a liberalizmus theóriából humanizmussá és erkölccsé magasult, mindenkor azon dolgoztak, hogy az irányt a radikalizmus túlzásaitól, s az erőszakos, forradalmi végtől távoltartsák. Törekvéseik a tömegben, mely a szabadság elvét materialisztikusan értette, szükségképen visszhang nélkül maradtak, innen a szigorú erkölcsiségű liberálisok állandó próbálkozása a túlzó tömeg kizárásával józanabb és felelősségteljes egyénekből középpártok alakítására. Liberális középpárt — juste milieu — azonban, mely a szabadság elvét fennen hirdetné, de túlzásait és bűneit magától távoltartaná, a dolog természetéből folyólag halvaszületett dolog, mert vagy valóban szabadság elvén áll, s akkor a túlzásokkal szemben semmi fék, semmi kényszer nem áll rendelkezésére, vagy pedig kényszert alkalmazva öntudatlanul is elhagyja a liberális alapot, konzervatív lesz és kénytelen a harcot fölvenni előbbi párthívei ellen. Ez lőn a sorsa a francia polgárkirályság alatt a liberalizmus atyjának, Guizotnak, ki a kormányhatalmon a liberalizmus tömegrészegítő borába folyton több vizet öntvén, ugyan-

azon forradalomtól söpörtetett el, mint Metternich, a nagy konzervatív. Túlzásoktól tartózkodó erkölcsemberek, mint a már említett Royer-Collard és Deák Ferenc, soha nem tudták pártjukat a szélsőségektől visszatartani, a liberalizmus szekere rohant parlamenti kríziseken, pártszenvedelmek viharain át a végkifejléshez, a forradalomhoz.

Kivéve egyetlen államot, mely történeti alkotmányában és népe politikai iskolázottságában mindazon szelepekkel rendelkezett, melyek a kazánnak túlhevített gőzét békés úton tudták elvezetni. Ez az állam Anglia. Az angol liberalizmus unikum a maga nemében: történeti képződmény, nem idegen országból máról-holnapra odafútt növény; gyökerei századokra nyúlnak vissza az angol nép ősi ethnikumába és történeti intézményeibe. Elvei már az 1688. forradalomban, az 1689-iki Bill of rightsben, s azóta az egész parlamentáris törvényhozásban, politikai és filozófiai irodalomban megtalálhatók. Innen az angol fejlődés egyedülállósága: liberális alapokon, de forradalmi rázkódások elkerülésével képes a demokrácia mind szélesebb körű formáit létrehozni. Az angol liberalizmus nem áll oly feloldhatlan ellentétben a meglevővel, a Tekintéllyel, mint ifjabb elvtársai a kontinensen; megbecsüli azt, s szétrombolás helyett esetről-esetre javítja, jól tudván, hogy régi századok konzervatív intézményeitől kezdve megszakítatlan angol fejlődés vezet el a rohanó ma változásaihoz. Innen érthetjük meg egyúttal azt is, miért nem sikerült a kontinentális liberalizmusnak a szigetország intézményeit, s elsősorban a parlamentáris kormányformát a szárazföld államaiban életképessé tenni. Ma már világosan látjuk: nyugati és középeurópai államok parlamentarizmusa egész az orosz, török, perzsa parlamentekig idegen képződmény, mely az államélet középpontjában állva több erőt köt le, mint amennyi újat produkál. A kontinensi parlamentek története nem kormányzástörténet, mint az angol, hanem krízistörténet, kríziseké, melyeknek nem egyszer áldozatul esik nemzet, állam és társadalom. A formákat átvettük, de nem a szellemet, mely kölcsön nem vehető. Ezért maradt mindenkor jámbor óhajtás, hogy pl. a magyar parlamentarizmusba angol szellem vitessék belé. Az angol liberalizmus a szárazföldi népek számára csak példa lehetett, melyből tanulhattak, de nem minta, melyet saját földjükön megvalósíthattak volna.[1]

[1] V. ö. O. Stillich, *Die politischen Parteien in Deutschland*, II. kötet *Der Liberalismus* 1911, hol az irodalomnak liberális szellemű módszeres fel-

IV.

Liberális közhangulat.

Magyarországra fordítva szemeinket, a hazai liberalizmus első hívei közt a művelt és vagyonos középnemesség legifjabb nemzedékét találjuk, azokat, kik a század első és második évtizedében születtek, s Széchenyi fellépése után, a harmincas években kezdtek először öntudatra, politikai eszméletre jutni. A középnemesség idősebb tagjai közt itt-ott felmerülő liberalizmus inkább eltanult szólamokból vagy betyáros függetlenségérzetből állott, mint pl. Balogh Jánosnál, az 1832—36-iki országgyűlés ellenzéki vezérénél, ki mágnással elvből nem állott szóba, s hétéves fiát ily politikai katekizmusra tanítá: „Ki volt az első ember? Washington. — Melyik a legjobb kormányrendszer? Köztársaság. — Mi vagy te? Demokrata", mi nem akadályozá abban, hogy vagyonát eltéko-

dolgozása található. Oskar Klein-Hattingen, *Geschichte des deutschen Liberalismus* 2 kötet 1911. adattár; Paul Thureau-Dangin, *Le parti libéral sous la Restauration*, Paris 1876, konzervatív szellemű munka; a liberalizmus jellemző termékei Thiers és Mignet forradalomtörténetei, továbbá Lamartine-tól az 1848. forradalom története. Royer-Collard életrajza Villemain kongeniális tollából, *La tribune moderne* c. művében, II. kötet, Paris 1882. A rousseaui elvek kritikáját adja l'impérialisme plébéien címen Ernest Seillière *La philosophie de l'impérialisme*, III. kötet, *L'impérialisme démocratique*, 1907. Végtelenül tanulságos az ideálista Renannak elfordulása a liberalizmustól *La Réforme intellectuelle et morale de la France*, 1871. c. művében. Modern konzervatív kritikát ad, kissé mereven és kicirkalmazva Rudolf Kjellén, *Der Staat als Lebensform*, Leipzig 1917, viszont az ideális, humanisztikus liberalizmus hagyományait állítja be legújabb társadalmunkba és gazdaságunkba szocialista és reakciós abszolutizmussal szemben Ludwig Mises, *Nation, Staat u. Wirtschaft*, Wien-Leipzig 1919.

zolja, s azután elvei félretételével kormányhivatalt vállaljon.[1] Elvi liberalizmussal, annak őszinte átérzésével egyedül a fiatalságnál találkozunk, melynek első, serdülő korabeli műveltsége a francia és német liberális írókból táplálkozik. Francia műveltség kezdettől fogva otthon volt középnemességünk vidéki kúriáin, e barokk kastélyokban, melyeknek könyvtárai a racionalizmus apostolait, Voltaire, Helvétius, Montesquieu, Rousseau műveit kivétel nélkül magukban foglalták. A francia nyelvet e vagyonos családok fiainak már csak azért is el kellett sajátítaniok, hogy főnemesi szomszédaikkal érintkezhessenek. A racionalista nevelést kiegészíté egy-egy utazás Svájc és Franciaország városain át, vagy protestáns fiúknál egyetemi tanulmány német főiskolákon, Göttingában, a racionalizmus főpapjának, Schlözernek lábainál.

A század elején e franciás és németes racionalizmus e néhány száz középnemes családnál már tradíció volt, midőn a racionalizmus utódja, a liberalizmus megkezdte útját Nyugatról Keletre. Hatását legkényelmesebben a harmincas évek országgyűlésein szemlélhetjük, melyeken már a követek tárgyalásaiban is sok szó esett a „szabadelműségről“, de az igazi, elvi liberalizmus leginkább az országgyűlési ifjúság körében szemlélhető. A pozsonyi országgyűléseknek ezen intézményszerű csoportozata, mint tudjuk, a vármegyei követek mellé beosztott segédeket, a királyi tábla jurátusait foglalta magában, csupa fiatal embert, kik jogi tanulmányaikat éppen elvégezvén, főnökeik mellett készültek a politikai pályára, mely előttük születésüknél fogva nyitva állott. Ez ifjúság legnagyobb része azon vidéki középnemes családokból származott, melyekben már generációk óta örökletesek voltak a vármegyei és követi méltóságok. Mellettük a szegényebb, de születésben egyenjogú intelligencia szerepét tölték be azon jurátusok, kik bár törzsökös nemzetségből, de annak elszegényedett, vagyontalanná vált ágaiból származtak s így már anyagi okból is rá voltak utalva a politikai tevékenységre. Ez utóbbiak szolgáltak összekötőül a vagyonos középnemes fiatalság és azon fiatal, egészen fiatal írók között, kik az országgyűlés tárgyalásait mint nagy nemzeti ügyet kísérték figyelemmel az irodalmi központból, Pestről, avagy átmenetileg maguk is beállottak az országgyűlési ifjúság lelkes és vidám, a komoly magisztrátusoktól nehezen kormányozható csapatába.

[1] Horváth Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből*, II. kiadás, I. kötet, 296. l.

A magyar liberalizmus ez ifjú nemesi társaság körében született meg. Kezdetben nem egyéb, mint néhány vagyonos és művelt fiatalembernek vágyódása az új, a modern, a nyugati után, lelkes átvétele azon eszméknek, melyeket a divatos francia és német munkák közölnek velük. Az országgyűlési ifjak közt szinte kötelező volt a francia nyelv ismerete, hogy a kor vezető szellemeit, a liberalizmus nagy mestereit eredetiben olvashassák. Mi sem természetesb, mint hogy a reflexióra kevésbé hajló fiatalságra legnagyobb benyomást a francia forradalom tett, az újkori történet ez óriási véres cezurája, melyet épp akkor díszítettek elragadó eszményi szépségbe Franciaország legnagyobb írói. Thiers, Mignet, Michelet, Lamartine művei ma is rabbá teszik az olvasót, akárcsak az ezeregyéjszaka meséskönyve, nem csoda tehát, ha az új liberalizmus az ifjúság körében elsősorban forradalomtisztelet formájában jelentkezett. Már az 1832—36-iki országgyűlési ifjúság indíttatva érzi magát, hogy a forradalomcsinálás vádja ellen védekezzék, mely a francia forradalmi könyvek állandó forgatása nyomán kerekedett.[1] Hogy e mozgalom mennyire a szív munkája volt, s mennyire távol állott minden pozitív, magyar talajra alkalmazható reformtörekvéstől, arra jellemző a forrongás, melyet Lamennais munkája, az „Egy hívő szavai“ keltettek fel az ifjúság körében. Az említett országgyűlésen kézről-kézre adták és sok fiatalember csak azért tanult meg franciául, hogy a francia liberális katholicizmus e főmunkáját olvashassa, holott világos volt, hogy az Magyarországnak gyökeresen eltérő egyházi és társadalmi viszonyai közt csak kérészéletű szenzációt okozhatott.[2] Lobogó hév és nemes lelkesedés volt az, mit e vezető nélküli fiatalság kívánt, miután a rendi emberek ósdiságától elvált, s viszont a reform emberének, Széchenyinek fegyelmet és kötelességteljesítést hirdető elvei sem fantáziáját, sem önbizalmát ki nem elégítették. Ha volt államférfiú, ki a magyar viszonyok közt minta gyanánt egyáltalában szóba nem jöhetett, ez Canning, a korábbi tory, később a liberális elveket megvalósító konzervatív, tetőtőltalpig angol, s mégis róla írja az ifjúság egy tagja, hogy a „vele egykorúak, midőn az iskolák padjairól elsőízben kitekintettek az európai láthatárra, nemes lelkesedésre gyúltak Canning iránt, s benne a haladás, a szabadság képviselőjét látták.“[3] A magyar

[1] Pulszky Ferenc, *Életem és korom,* német kiadás, I. kötet, 113. lap.

[2] Pulszky és Horváth Mihály után Concha Győző is felhasználta ez adatot szép munkájában: *Eötvös és Montalembert barátsága*, Bpest, 1918, 19. l.

[3] Szalay László, *Államférfiak és szónokok*, 1864, I. kötet, 337. l.

élet jelenségeire irányuló reformtörekvések helyett meg kell elégednünk ily általános lelkesedéssel, alig körvonalazható hangulattal, mely a közéletben, vármegyei és országgyűlési szónoklatokban jelszavak segítségével nyilvánult. Természeti törvény, természeti jogok, szabadság és az emberi értelmiség tisztelete, polgári szabadság, lelki szabadság, ezek a leggyakrabban használt jelszavak, melyekre a fiatalság mindenkor dörgő éljenzéssel válaszolt.[1] Míg a lobogó lelkesedést, s a forradalomtiszteletet leginkább a francia munkák táplálták, még pedig eredeti szövegükben, — legtöbb magyar fordításunk Thiers, Michelet, Quinet, Mignet műveiből csak a hatvanas és hetvenes években, a liberalizmus másodvirágzása idején készült, — addig a gondolatformákat, a liberalizmus dogmai tartalmát a német irodalom, első sorban Welcker és Rotteck „államlexikona" s mellette még az öregebbeknél Tocquevillenak korán magyarra fordított munkája szolgáltatta. De legnagyobb hatása a német hírlapirodalom liberális termékének, az augsburgi Allgemeine Zeitungnak volt, mely az országgyűlési ifjúság keretein túl, a nemesség széles rétegeit ismertette meg a liberalizmus elveivel. Volt idő, mikor több ezer magyar olvasója volt.[2] Az „augsburgi" volt az egyetlen nyugati lap, melyet a bécsi rendőrminisztérium a monarchia területére bebocsátott. Köszönhette ezt a szerkesztő, Kolb Gusztáv józan, mérsékelt, erkölcsi korlátokat tisztelő irányának, mely franciáshevű vitatkozások helyett inkább a pontos és lelkiismeretes hírszolgálatra fektette a súlyt. Tartalmában a legfontosabb az európai államok politikai szemléje volt, mely a legnagyobb részletességgel hozta a francia és angol parlamenti tárgyalásokat, a vezető egyének beszédeit s mindazon körülményt, mi csak e távol idegenben lejátszódó események megelevenítéséhez hozzájárulhatott. A magyar olvasó e cikkek nyomán folyton fokozódó izgalommal élte át a harmincas és negyvenes évek forrongó francia politikai életét, mely parlamenti botrányok, tömegtüntetések, bankettek és politikai pereken át sietett a végkifejlés felé, a februári forradalomba. Az augsburgi lap ily módon Magyarországon, ha nem is tendenciája, de tartalma által szolgálta a liberalizmus franciás forróságú irányát.[3]

De mindez elvezetne bennünket a mi lelkes fiatal társasá-

[1] Ilyen kifejezések jegyezhetők ki pl. Bezerédy István szónoklataiból, Bodnár-Gárdonyi *id. m.* alapján.

[2] Horváth Mihály, *id. m.* III. kötet, 113 l.

[3] Pulszky *id. m.*, továbbá Kolb személyére *Allgemeine. Deutsche Biographie*, 16. köt.

gunktól, a liberális mozgalom tűzhelyétől, hol a forradalomszereteten kívül még több újdonsággal is találkozunk. Összehasonlítva e fiatalokat az előző generációval, lehetetlen észre nem vennünk azon új életformákat, melyek őket elődjeiktől megkülönböztetik, sőt azokkal éles, kiegyenlíthetetlen ellentétbe állítják. Szinte példátlan a hasadék, mely atya és fiú közt tátong, hozzá csak az hasonlítható magyar történetünkben, melyet a világháború katasztrófája nyitott meg új és régi, ifjú és öreg közt. Az első liberális nemzedék tudatosan szembehelyezkedett a multtal; még oly mérsékelt és méltányos ember is, minő Szalay László volt, egyszerűen „élhetetlennek" tartja az „obvalláló" kort, a hon sülyedésén búsongó érzelmet pedig, mely Bihari cigányzenéjében és „Hunnia nyög letiporva, sírnak a bús magyarok"-féle dalokban nyilvánul, „kimondhatatlan sivár üzelemnek".[1] Szemere Bertalan írja, hogy lelke a pozsonyi országgyűlési ifjúság körében rögtön a régi respublikák, a demokrata intézmények felé fordult, s a „magyar törekvés mind oly törpe volt nekem".[2] Pedig a lenézett „magyar törekvés" már Virágot és Kazinczyt, Kölcseyt és Széchenyit szülte, kiktől az ifjúság most könnyű szívvel fordul el nagyobb remények felé. Az önmagában bizakodó ifjaknak tipikus példája Bajza József. Elszegényedett nemes családból származván, otthon csak a hagyományos klasszikus műveltséget tudta megszerezni. 18—19 éves korában, az egyetemen kezd németül tanulni. Húszéves korában kiforrott egyéniség, meggyőződéses liberális, ki már eltépte a láncokat, melyek a magyar talajhoz fűzték. A húszéves ifjúnak kedvenc témája a „zsíros magyarság", melyet nem tud eléggé gúnyolni. „Ők, a zsírosok, azt istenlik, aki csikóbőrös kulacsról, kancsóról, galambomról énekel." Egy öreg urat kivételképen szimpatikusnak talál, bár ez is korlátolt fő, de legalább jó ember: folyton Katona és Pray műveit bujja, a magyar konstitució dícséretében kifogyhatatlan, legfölebb az angolt ismeri el hozzá hasonlónak s meg nem foghatja, „mint lehetnek emberek, kik ezt nem értik". Szintén húszéves korában mulat „hasa és gravitasa miatt" Kulcsár Istvánon, a magyar irodalom ez önzetlen napszámosán: „szegény, szegény silány buzgalmú, sajnálom őt", mondja róla az ifjú óriás.[3] Huszonötéves korában így nyilat-

[1] Csengery Antal *Összegyűjtött Munkái,* II. kötet, 299. l.

[2] Csengery *id. h.*

[3] Bajza József *Munkái,* Badics Ferenc kiadása, VI. kötet, 177. l., II. köt., 195. l., VI. köt., 65. és 77. l.

kozik a körülötte mozgolódó, nála alig néhány évvel fiatalabb liberális írókról: „Únom ezeket a fiatal embereket". „A kis Szalay (László) valami verses és kritikás gyüjteményt fog kiadni. A dolgozó társak mind juristák, az ő kollégái. Bárcsak újonc literátorok ily korán könyveket ne adogatnának; akiből valami leszen közülök, úgyis megbánja." Ha Bajza újító volt, Kazinczy is bizonyára az volt, mégis szinte közmondásossá válhatott Kazinczy szerető odaadása, mellyel fiatalokat, még ha nem is az ő nézeteit vallották, felkarolt. E két újító modorában a különbséget az okozta, hogy Bajza nemcsak újító, de *liberális* újító volt, s mint ilyen, elvi híve az észnek és egyéni szabadságnak. Az „únom e fiatalokat" hangulata magyar földön a liberalizmus nyomán támadt, az egyéni szabadságnak, s természet szerint, elsősorban *saját* egyéni szabadságunknak kultuszából.

Ne tévesszenek meg bennünket a tisztesség azon külső jelei, melyekkel az új nemzedék a réginek kimagasló tagjait körülvette. Igaz, az érdemet megbecsülték bennük, Kazinczyban, és Kölcseyben úgy, mint Széchenyiben, de a fiatalság csalhatatlan érzékével, kegyeletszenvelgéstől menten megérezték, hogy a régiek tőlük lényegben különböznek. Valóban, kell-e nagyobb eltérés két egyéniség közt, mint ami a romantikus Kölcsey és a liberális Bajza közt van. Az irodalomtörténet azt tanítja ugyan róluk, hogy mindketten a német szentimentalizmus tanítványai, de a mi előadásunk, úgy hisszük, eléggé bebizonyítá, mennyire külsőleges ez egyezés. Kölcsey honfibúval nézett multba és jövőbe: az elsőben elérhetlen nagyság ideálképeit szemlélte, melyhez hasonlítva a jövőt, keble csüggedt, reményei hanyatlottak. Bajza viszont, s vele a liberális fiatalság, a multtal szemben idegen, színeit fakónak, formáit elavultnak találja, melyeket ha sikerül elsöpörnie, s az útból félretakarítania, megnyílik a jövendőnek soha nem látott jókkal kecsegtető büszke perspektívája. Az ifjú nemzedék e lelkes hangulata nem altatja el a romantikus Kölcsey hazafias gondját: utolsó politikai költeményében, Zrinyi második énekében, borzasztó átkok közt vad csoportnak, gyáva fajnak nevezi kortársait, holott ezek gyermeteg önbizalommal ép a szebb jövő alkotásának gyűrköztek neki. A sírba szálló költő ez utolsó víziójában utoljára jelenik meg a konzervatív-romantikus követelés a belső, lelki megigazulásra, utoljára hallja, Széchenyi pusztában kiáltó szava mellett Magyarország, hogy nemzeti fölemelkedéséhez magábaszállás, hiúságokról lemondás és kemény napi munka szükséges. Utoljára, mert az új reformátorok, a liberálisok

mindent könnyűnek találnak és lelkes hévvel, szent bizalommal fognak a réginek lerontásához.

„Nincs többé Tekintély", kiáltják e fiatalok az irodalom és politika berkeiben, amint még három-négy évvel előbb a „Nincs többé iskoláért" lelkesedtek, elhagyván az iskolapadokat. Bajza József egyéb öregek közt Horvát Istvánt is könyörtelenül szétmarcangolja, akiről azt hitték eddig, hogy nagy író és szava orákulumi bölcseség. „Gyermekhit, édes barátom — mondja a huszonkilencéves író — s gyermekképzelet. A portentumok, a csodák száma megfogyott, kizáró privilégiuma senkinek sincs többé, mint volt csak tizenöt év előtt is, ítéleti csalhatatlanságra." Így árad az új szellem az ifjú próféta ajkairól és söpri el a régi magyar mult tisztes kutatóját, ki módszerben sokat tévedett ugyan, de magyar érzése és jószándéka kétségbe nem vonható. Bajzánál azonban a kutatási módszer nem fontos, csak eszköz az emberi dolgok filozófiai megértéséhez, a liberális történetfilozófiához. „Én nem elégszem meg annak tudásával, *mi* történt, hanem azt kívánom kifejteni filozófiai szellemmel, mert a história filozófia nélkül csak sovány emlékeztető krónika, *miért* történt ez vagy amaz *így* és nem *máskép*, s miért kellett *szükségképen* így történnie." Mert a liberalizmus az emberi ész és értelem teljhatalmában bízva elhitte magáról, hogy a történeti fejlődés törvényeit kiderítheti, s az ész uralmának a közéletben biztosításával a fejlődés irányát előre meghatározhatja. Boldog illúzió, róla nekünk rég le kellett mondanunk. De Bajza még épp úgy élvezte, mint francia kortársai. Történetfilozófiája megsúgta neki, hogy „időszakunk a *haladás időszaka*." „Minden ember, ki korunkban halad, az új iskolához tartozik, csak a megállapodás, penész és szellemi halál baráti tartanak mindannak vak imádásában dicsőséget, mi ó. Isten az embert tökéletesedésre teremtette, tökélesedés pedig csak haladás utain képzelhető, s e haladás elve az, mit az új iskola rendíthetlenül elvének vall, az új iskola, melyhez nemcsak a nyelvi vagy literátori, hanem általában minden haladás baráti tartoznak. Ki ezen haladás elvét nevetségessé akarja tenni s gúnyolja, világos jelét adja annak, hogy vagy erőtlensége, vagy restsége, vagy végre makacssága miatt hátul marada a kullogók sorában és kikopott az időből, hogy pedig az ily kullogó morog, s irígy szemmel tekint a gyorsabb lábúakra, kik őt maguk mögött hagyogatják, azon nem igen kell csodálkoznunk." [1]

[1] Bajza *Munkái*, VI. kötet, 325, 337. l.

Ime ez a tipikus liberális hangulat, mely kedvez a „haladásnak“, s a „gyorsabb lábúnak“ inkább, mint a lassú haladásnak, s nem jut eszébe az útat s a célt megtekinteni, melyhez a gyors lábúak fognak ragadni bennünket. A fiatal liberális nemzedék túlnyomó többségén e hangulat uralkodott, Bajza József e tekintetben reprezentáns publicistája az összességnek. Igaz, egyes kiemelkedő politikusokra elvi és értelmi hatások, nem tisztán érzelmi hangulatok is kimutathatók, főként az idősebbekre: Deák, Klauzál, Bezerédyre, vagy pedig a korszak par excellence gondolkodóira, minő volt Eötvös József báró és Szalay László. Még Bajzánál is találunk szép erkölcsi maximákat, melyeket ő főként Welcker mérsékelt világfelfogásából kölcsönzött. De mi haszna Tocqueville, Lord Brougham, Welcker vagy Benjamin Constant hatását kimutatnunk erre vagy arra a jelesünkre, mi haszna tudnunk, hogy Szalay László érett korában a liberalizmust az ész és jog rendszerének nevezte a szenvedelmek bitorlásaival szemben, hogy legfőbb képviselőjét Guizotban látja, ki egyedül érdemli meg a „haladás barátja“ nevét, mert „tért nyitott habár csak lépésről-lépésre a magasabb civilizációnak“,[1] mi haszna, mondom, mindez, mikor a magyar liberális irányt épp oly kevéssé vezette Deák, Klauzál, Szalay, Eötvös, mint a francia fejlődés is Guizot nélkül, sőt ellenére ment a maga „gyorsabb lábain“. A politikai liberalizmus, nálunk is, mint másutt, elsősorban közhangulat volt, az érzések szülötte, mely elvekkel és az adott politikai viszonyok részleteivel, pozitív reformokkal édeskeveset törődött.[2] A fönttebbiekben láttuk e közhangulat keletkezését az első kis bátor csapat, a középnemesi fiatalság körében, most vessünk egy pillantást e közhangulat elterjedésére.

* * *

Az új mozgalom a művelt középnemesség köréből indulván ki, természet szerint elsősorban azon körökben hatott, melyek e középnemesség befolyásának és politikai müködésének alá voltak vetve. Így a vármegyei nemesség körében. A liberális fiatalság a pozsonyi gócpontot országgyűlések végeztével elhagyván, eszméi érdekében a vármegyék talaján otthonmaradt társai közt

[1] Szalay *id. m.* 283 l.

[2] Beöthy Ákos *idézett művében* szépen utánajárt a francia és angol liberálisok direkt hatásának, anélkül, hogy nagyobb eredményt mutathatott volna fel. Mert az átvétel 1. csak ritkán direkt, többnyire másod-, harmadkézből való, német közvetítéssel, 2. inkább érzelmi, s mint ilyen, tömegjelenség: a liberális *hangulat* átvétele.

fejtett ki propagandát, mely többé nem állott meg a középnemesség, a néhány száz előkelőbb család határain, hanem átterjedt a kisebb nemesség, sőt városi polgárfiatalság rétegeire is. S minél szélesebb köröket vont a liberális propaganda, annál inkább előtérbe nyomult tartalmában az érzelmi elem, annál inkább hangulattá lőn, kizárólagosan tömegjelenséggé, melynek mindennemü pozitív értelmi vagy erkölcsi alapjai hiányoztak. Láttuk, az eredeti kis csapat még első kézből vette a liberális eszméket, bár azok már benne is érzelmi hangulattá alakultak; eszméknek és átvételnek nyoma sincs többé a fejlődés további stádiumában, midőn mindenki liberális lőn, kire a középnemességtől folyton emlegetett és divatba hozott szólamok: természeti és emberi jog, szabadság, testvériség stb. hatást gyakoroltak. Így a kisebb vidéki nemesség körében a fiatalok, kik fél- vagy harmadműveltség birtokában, nem egészen parlagias életmódban bizonyos szellemi szükségletet éreztek lelkükben. Ide kell számítanunk a városokban lakó magyarságot, valamint a német polgárságot, melynek kulturális fejlődését a bécsi rendőrkormány határelzáró intézkedései gyökerében megtámadták, s így örömmel kapott azon egyetlen művelődési lehetőségen, melyet a középnemességből kiinduló liberális propaganda nyitott meg előtte. Ide kell számítanunk különösen a tiszai magyarságot, a nagyalföld és felsőtiszai vidék nemességét, protestáns egyházi és iskolai személyzetét, valamint városi polgárságát, melyek generációk óta bizonyos demokratikusabb és protestáns hagyományokban növekedvén, a szabadság igéjét minden formájában tárt karokkal fogadták. A tiszai magyarság gyorsabban és egész szívvel reagált a liberális behatásra, mint a meggondoltabb, józanabb dunai és dunántúli. Már az 1832—36-iki országgyűlési ifjúság körében is feltűnt ez: a szélső liberális Szemere Bertalantól, kit nyomasztó szegénysége gőgös emberkerülővé és komor republikánussá tett, a dunántúli és felvidéki társai tartózkodtak, egyedül a tiszai fiatalság, e külsőségekre hajló élénk fantáziájú, heves vérű faj tekintett tisztelettel mogorva alakjára.[1]

[1] Pulszky Ferenc megfigyelése. Politikai történetünknek külön tanulmányt igénylő problémája, mennyiben érvényesült történetünkben az egymástól lényegesen különböző két temperamentum, a dunántúli és tiszai, melyek századok vérkeveredése folytán (ott német és szláv, itt korábban sok török: kún, bessenyő, hódoltsági török, vlach és szerb) két különböző fajiságnak is tarthatók. A liberalizmus radikális irányában kétségtelen a tiszai vezetők és tömegek túlsúlya. Sajnos, e téma ma is töretlen föld, egyedül irodalmi szempontból vizsgálta meg Babits Mihály, *Irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1917. c. művében.

E szélesebb liberális körben tehát egészen hasztalan volna a nyugati eszmék direkt behatásaként organizált politikai gondolkodást s ennek nyomán gazdasági vagy társadalmi reform-mozgalmakat keresni. Jelszavak uralkodnak, s nyomukban hangulat kél, a szabadság és újítás lelkes, emelkedett hangulata, mely a meglevő rendi korlátokon áttörve keresi a heves összeütközéseket magán- és közéletben egyaránt. E forrongó kor eseményeit eléggé ismerjük a köztörténetből, nehézséget nem is annyira a pozitív eredmények okoznak, mint inkább azok eszmei és érzelmi háttere. A hagyományos történetszemlélet, mely a liberalizmus hatása alatt jött létre, az úgynevezett reformkorszak eseményeit egyoldalú liberális szempontból ítéli meg, s bennük elvi liberalizmus, tiszta haladásszeretet és hazafiság tényeit rajzolja. Kétségtelen, hogy a vezetők működésében meg is találjuk ez elvi és erkölcsi mozgatókat, annál kevésbé a tömegek forrongásában, s azon események többségében, melyek vármegyéről-vármegyére ismétlődve közfelfogásunk szerint a nemzeti reform folytonos erősbödését, szabadság és nemzetiség diadalútját jelölik. Vármegyei restauráció, követek küldése a pozsonyi országgyűlésre, a követi instrukciók kidolgozása, a követek jelentései, kormányrendeletek érkezése, a vármegyéknek egymásközti korrespondenciája, mindezen események, melyek hatvan vármegyében éveken át folyton ugyanúgy játszódnak le, folytonos alkalmat szolgáltatnak a liberális közhangulat terjedésére. Mert a valóságban e tömegmozgalmat nem eredeti eszmék vagy erkölcsi szempontok irányítják, amint ezt a liberális ideológia feltünteti, hanem érzelmek, a tömeg hangulata, mely mind szélesebb köröket von hatása alá. Terjedését elősegíti szoros kapcsolata a tényleg fennálló vármegyei viszonyokkal. Elég legyen itt egyetlen példát felhoznunk. Tolnamegyében 1827-ben viharos jelenetek között bukott meg a Perczel-család tagjaitól vezetett konzervatív párt, az újítókkal, Csapó, Augusz és Bezerédy liberális párthíveivel szemben. A magukat személyesen sértve érző Perczelek között volt Perczel Mór, a későbbi honvédtábornok, ezidőben már túlzó liberális, aki az 1836-iki tisztújításon saját bevallása szerint megbuktatja a liberálisokat azon különös céllal, hogy „a radikális mozgalmaknak — úgymond — propagandát csináljak, másrészt, hogy a Döryeken és Perczeleken esett választási sérelmet megbosszuljam."[1] Tehát a radikális politikus tisztán radikális érzelemből, hangulat vezetése alatt

[1] Bodnár-Gárdonyi *id. m.* 147. l.

és személyes családi bosszúból támad Tolnamegye liberális ellenzékére, benne oly elvhű, tisztalelkű liberálisra, minő Bezerédy István volt! Ebben az esetben a liberális hangulat szövetkezik a vérségi köteléknek középkori tényezőjével, melynek működését a clanrendszer idején könnyebben fel tudjuk ismerni, mint modern korszakban, pedig, mint e példa mutatja, szerepét még távolról sem játszotta el.

Eltekintve tehát a mozgalom vezetőitől, kik első kézből és theoretikusan vették át a liberalizmus eszmei tartalmát, a szélesebb körökben lejátszódó liberális küzdelemben érzelmeket és szenvedelyeket kell keresnünk, ha a dolgok mélyére akarunk hatolni. A liberális észtisztelet nem ész és értelem, de érzelem és hangulat útján hódítá meg az embereket. Nálunk Magyarországon leginkább az ősi magyar szenvedélyek segélyével. Vakság és önhittség, szalmaláng és irígykedés, pártviszály dúsan burjánoznak a liberalizmus terjedésével, miután az ész és szabadság uralma idején senkinek sincs joga és tekintélye sikeres irtogatásukra. A korszak jobbjainak írásai teli vannak panasszal a nemzeti bűnök elszaporodásán és mindent maga alá kényszerítő erején. Legyen szabad itt idézetek és adatok halmozása helyett egyetlenegy szemtanu, kitünő liberális férfiú megfigyelését közölnünk, aki a vármegyékben a „szabadelvűség igazi melegágyait" látta, honnan „az éretlen eszmék, emésztetlen tervek s javaslatok gombaszaporasággal jöttek napvilágra. Sokan csak azért szóiottak, hogy másokon túltegyenek, s a népszerű szabadelvűség fájáról becsszomjas halántékaikra is fűzhessenek egy-egy koszorúcskát, mitsem gondolva azzal, cél- és korszerű-e, illik-e körülményeink közé az indítvány? Nem éppen ritka volt az eset, midőn elvont elméletek, francia vagy éppen amerikai szabású eszmék s elvek mintegy pompamenetet tartottak közgyűléseinken, a tapasztalatlan és szélsőségekben szökdelni szerető ifjúság tapsviharai között, melyek a józan mérséklet szózatát elfojtották. A szabadelvűség lévén az *uralkodó divat*: az éretlen tömeg által rendesen az tömjéneztetett leginkább, ki legtöbbet ajánlt, legmerészebb, legszélsőbb volt indítványaiban... Néha még magukat a vezéreket is, akaratjuk ellenére, magával ragadta a párt tömegének szenvedélyes heve. S így történt, hogy pártszenvedély vagy szabadelvűségi lázas buzgalom, nem ritkán szintúgy s a közügy nem csekélyebb ártalmára, korlátolta és zsarnokolta a szólásszabadságot, mint a múlt korban a kormány törvénytelen kényuralma".[1]

[1] Horváth Mihály szavai, *id. m.* II. kötet, 200. l.

E jellemzéshez annál kevésbé van hozzátenni valónk, mivel a liberalizmus szenvedélyfelkorbácsoló erejét, s annak hatásait közéletünkre már úgyis ismerjük Széchenyi műveiből. Széchenyi az elhatalmasodott nemzeti szenvedélyeket szinte fotografikus hűséggel rajzolta azon állapotok után, melyeket maga körül tapasztalt. Tekintélyek megdöntésének és az egyéni szabadság proklamálásának e még középkori viszonyokban élő tömegre nem lehetett egyelőre más hatása, mint hogy a lelkekben szunnyadó, a Tekintély uralma idején többé-kevésbé elnyomott szenvedélyek előtörtek és korlátlan mozgékonysággal hódíták meg az egyének életét úgy, mint a közéletet. Ilyen viszonyok közt a cél józan kitűzéséről, eszközök megválogatásáról és következetes cselekvésről alig lehetett szó. A Széchenyitől megindított reform mellékvágányokra tolódik, aszerint, amint a közhangulaton ez vagy az a nemzeti szenvedély vesz erőt. E tekintetben az 1832—36-iki országgyűlés képez fordulópontot. Rajta már a régi konzervatív-aulikus párttal, mely konzervatizmusát a középkori viszony állandósitásában látta, a Széchenyit követő reformpárt mérkőzik, melynek vezetői közt a romantikus Kölcsey mellett ott látjuk az új liberális mozgalomnak idősebb, humanisztikus-erkölcsi alapon álló nagyjait: Deákot, Wesselényit, Klauzált, Bezerédyt. A tárgyalások központjában eredetileg a Széchenyitől felvetett nagy reformkérdések állanak: heves viták folynak a jobbágyság helyzetének javításáról, az örökváltságról, a Lánchíd felállításáról, s ezzel kapcsolatban a nemesi adómentesség elvéről. Mindez csupa égető probléma, a Magyar Parlag problémája. De annál sajnosabb, hogy végleges megoldást egyik sem nyert, mivel az országgyűlésen a Széchenyi-féle reformkérdéseknél még sokkal nagyobb port vernek fel a szorosan vett szabadelvű tárgyak, így a vallási kérdés, melynek során a felekezetek képviselői ősi gyűlölséggel törnek egymásra, meg a sajtószabadság ügye. Ez utóbbiról a követek theoretikusan és bőségesen, de eredmény nélkül szónokolnak, mialatt Kossuth már meg is valósítá az ülésekről készített írott tudósításaiban. Hírlapjának a vármegyékbe küldött példányai hatalmas terjesztőivé váltak a szabadelvű hangulatnak a vidéki nemesség szélesebb rétegeiben is.

Az 1832—36-iki országgyűlés óta Széchenyi csillaga hanyatlóban van. A nemzetet nem ő vezeti többé, hanem a liberális közhangulat. Konzervatív-reformpontjait, amennyiben nem ellenkeznek a liberális világfelfogással, támogatják és szívesen fogadják még, de az egymásutánt, melyet ő a magyar szükségletek

pontos felvétele alapján szabott meg, senki meg nem tartja többé. A közéleti cselekvés nem a Magyar Parlag szükségleteit, hanem a nemzeti szenvedélyeket, s a liberális hangulat divatos követelményeit akarja kielégíteni. Ha a harmincas és negyvenes évek irodalmában lapozunk, azt hihetnők, hogy Magyarországnak nem volt égetőbb kérdése, mint a fogházügy javítása, s ennek keretében azon kérdés, magánzárkában foglalkozás nélkül vagy munkával foglalkoztatva tartassanak-e a fegyencek. Ezen témákról egész röpirodalmunk van, s végtelen számú hírlapcikkünk. Már most elismerve a középkori fogházviszonyok és büntetőbíráskodás reformjának szükségét, el kell egyúttal ismernünk azt is, hogy nemcsak büntetőbíráskodásunk, de egész jogszolgáltatásunk is, nemcsak a foglyok viszonyai, de a szabadon járó becsületes emberek életviszonyai is rászorultak sürgős modernizálásra, amint ezt Széchenyivel a nemzet jobbjai meg nem szüntek hangoztatni. Hogy azonban a foglyokért nagyobb eszmecsere folyt és több és gyorsabb reform keletkezett, ennek a magában véve örvendetes dolognak, de a nemzeti fejlődésbe beállítva: anomáliának egyetlen oka az, hogy a börtönügy és büntetőtörvénykönyv javítása Beccariának filantrop működése óta a liberalizmus integráns részét tette, a liberális *divathoz* tartozott. A mozgalom nem magyar földből nőtt ki, Széchenyit hidegen hagyta, de annál inkább felizgatá báró Eötvös Józsefnek ideálisan érzékeny kedélyét s alkalmat adott Kossuthnak a liberalizmus szívhez szóló, érzelmeket megmozdító hirdetésére. Tipikus liberális nézetek áradnak Kossuth e tárgyú javaslataiból: Ceylon, Sziám, Jamaika példáira hivatkozik és intézményeket akar átültetni még csak készülőfélben levő északamerikai törvénykönyvekből. Véletlen szerencse, hogy a büntetőtörvénykönyv készítésénél Deák Ferencnek jutott legnagyobb befolyás, aki a liberális elveket össze tudta egyeztetni a Magyar Parlag követelményeivel, a történetileg adott magyar intézményekkel.

Csak egy példa ez a liberális közhangulat improvizáló erejéről, de elég annak bizonyítására, hogy Széchenyi „hideg ész“ politikájának menetét végkép felforgatta a szabadelvű buzgalom. Új témák sokasága tódul elő és lepi el az emberek érdeklődését, köztük — s ez a tragikus nemzetünkre — éppen azok, melyeket Széchenyi mindörökre távol akart tartani a magyar földtől. A liberális diskusszió központjában egyszerre csak ott áll a nemzetiségi és a közjogi kérdés.

V.

Nemzetiség és liberalizmus.

Már említettük, hogy a liberalizmus, ami elvi tartalmát illeti, nem volt alávetve nemzeti korlátoknak. A nagy racionalisták gondolkodásában csak nagynehezen, fáradságos filozófiai munkával lehet nemzeti elemeket találni. Rousseau maga, szíve belsejében, egyetlen közösséghez tartozott: Genf városához. A nemzeti és liberális eszme szoros kapcsolata tehát részben véletlen történeti jelenség: mindkettő a szent-szövetség nyomása alatt fejlődött, s ugyanazon célt követve egyesült egymással, — részben pedig a liberalizmus terjeszkedési módjából következett. Mivel ez a tömegeknek egyéni szabadságot hirdetett és természeti ösztöneiket szabadjukra eresztette, mi sem érthetőbb, mint hogy e fölszabadult ösztönök közül a legősibb, a primér tört elő legnagyobb erővel: s ez a faji ösztön, a nemzeti összetartozás érzése. Liberalizmus és nemzetiség szövetségében ez utóbbi válik most először újkori történetünkben döntő politikai tényezővé, s az új liberális államokban a kohézió szerepét veszi át.

Nálunk a nemzetiség már a rendi világban felébredt, vele a liberalizmusnak kezdettől fogva számolnia kellett. És amint a francia liberalizmus az abszolut monarchiából francia nemzetállamot, a német liberalizmus a sok kis fejedelemségből egységes német nemzettestet akart alkotni, úgy tűzte ki magának végcéljául a magyar liberalizmus, hogy a rendi országból magyar nemzeti államot alkosson és azt betöltse magyar nemzetiséggel. Ehhez képest liberális korszakunk egész folyamán e két elem: magyar nemzetiség és liberalizmus a legszorosabb összefüggésben áll egymással, mindenütt együttesen lépnek fel és őket egymástól szétkülönböztetni, a legnehezebb történeti feladatok közé tartozik.

Magyarországnak 1842-ben nem egészen tizenhárom milliónyi lakosságából nem egészen ötmillió: 4,812.759 volt magyar; ezzel szemben lakott itt 1,600.000 tót, 1,270.000 német, 2,200.000 oláh, majdnem 900.000 horvát, 1,200.000 szerb, 440.000 ruthén, 240.000 zsidó és még több kisebb nemzetiség. E nem magyar népek a rendi Magyarország egész fennállása idején békességben éltek a magyarral. Nem azért, mintha korábban magyar nemzetiség nem létezett volna, s mintha ez is csak a napoleoni korszak gyömölcse lett volna. Keletről idetévedt testvértelen nemünk idegenektől körülvéve kezdettől fogva érezte kifelé zárt egységét, s történetünk elfogulatlan vizsgálatából kétségtelen is, hogy a magyarság magasabb társadalmi osztályait azonos nemzeti érzelmek és egységes műveltség, az alacsonyabb rétegeket pedig közös faji öntudat kötötte össze. A nyelvhasználat tudattalanságából tehát nem a tizenkilencedik században ébredt fel a nemzet, még kevésbé annak politikai vezető osztálya, mely a magyar állam vezetését kezében tartva, senkire rá nem erőszakolta ugyan nyelvét, de azt sem tűrte, hogy idegen nemzetiségűek vegyék ki kezéből a hatalmat. Láttuk már, hogy az ötödfélszázezer magyar nemzetiségű nemessel szemben körülbelül nyolcvanezer német és oláh nemes volt, s tegyük fel, valamelyik uralkodónknak eszébe jut a magyarság politikai hatalmát idegenek tömeges nemesítésével törni meg, és 200.000 német és ugyanannyi oláh nemest alkot, mihez neki teljes joga és hatalma volt a rendi alkotmány szerint, — vajjon nem áll-e ellen *egy* emberként az egész magyar nemesség és vajjon nem *faji, nemzeti* érzés-e az, mi ez ellenállásra kényszeríti? Hisz akár idegenek nemesítéséből is, politikai jogaira és vagyoni helyzetére semmi kár nem származott volna.

A rendi századok nemzetiségi képe tehát akkép összegezhető, hogy volt ez országban egyetlenegy kifejlődött nemzetiség, mely kiváltságos osztálya által a politikai hatalmat alkotta és kezében tartá; mellette élt itt több idegen népfaj, a magyarhoz képest fejletlen nemzeti öntudattal, de amennyire voltak nemzeti szükségleteik, azokat az uralkodó faj meg nem sértette és tiszteletben tartá. Nemzetiségi viszály ismeretlen baj volt.

És most jön a liberalizmus a politikai jogok kiterjesztésének követelésével. Végrehajtja ezt és behoz Magyarországra széleskörű választási jogot, demokrata kormányszellemet, mikor a nemmagyar nemzetiségek fejlődésüknek még csak kezdetén, félbarbár állapotban élnek: ezzel a magyar nemzet politikai szerepének egy csapással végét szakítja. Holott programmja Szabadság és Ész

mellett Nemzetállam, *magyar* nemzeti állam, holott munkásai és hívei kivétel nélkül ezen halálraszánt magyar nemzetnek tagjai, a magyar kiváltságos rendi osztály fiai. Ez az a tragikus konfliktus, melybe a liberalizmus dönté magyar híveit mindjárt az első és legfontosabb lépésnél. Gondoljuk meg a körülményeket, melyek között a liberális vezetőknek a válaszúton határozniok kellett. A földet őseik szerezték meg, rajta a magyar államot ők alapították és védelmezték vérük hullásával tatár-török-német ellen; e területen évszázadok óta magyar kultúra élt, minden név, mely az idők ködén át még kibetüzhető, magyar volt és magyarnak vallotta magát; az állam latin öltözetben is magyar, egész szervezetében magyar vér lüktet, s most az ő feladatuk, az unokák átkos munkája legyen a liberális elv keresztülvitelével a multat megszakítani, s az országot kivenni saját fajtájuk kezéből? És ez a sors érje éppen azon nemzedéket, mely saját javát, emberileg érthető önzését félretéve síkra száll az elnyomottakért, s emberi jogokat hozva magához emeli lelkes öleléssel nemzetiségi különbség nélkül az ország minden lakosát! A liberalizmus hívei kisebbséget alkottak e hazában, számuk a magyar nemesség egy töredékére korlátozódott, s éppen ez az ideális lendületü csapat legyen az, mely az ország népeinek szabadságot ajándékozva, saját faján *jogfosztást* kövessen el? Ez legyen a jutalom azért, hogy saját jogai feláldozásával embertársai millióit segíti embersorba? Ha van bennünk egy csöppnyi méltányosság és történeti érzék, mellyel idegen helyzetekbe tudjuk magunkat képzelni, úgy a liberális nemzedéktől *ilyen* áldozatot nem követelhetünk.

A vázolt körülményekből érthető, hogy a liberalizmus és nemzetiség ezen konfliktusában ez utóbbinak kellett győzedelmeskednie. Aktuálissá a dolgot a nyelvkérdés tette akkor, midőn a harmincas évek folyamán a liberális közvéleménynek sikerült a latin nyelv híveit elhallgattatni és a latin helyébe az ország közigazgatásának különböző ágaiba hivatalos államnyelv gyanánt a magyart behozni. A horvátok már az 1825-iki országgyűlésen felállottak s követelték azon esetre, ha az anyaország nyelve latin helyett magyar lesz, hogy ők a latint továbbra is megtarthassák. Példájukat követték a tótok, kiknek az országgyűlésen nem lévén külön képviseletük, egyenesen a királynál panaszkodtak a magyaroknak főként azon törekvései ellen, hogy a lutheránus egyház nyelvévé a tót és német kizárásával a magyar tétessék.

A liberális irány a nemzetiségek ez óhajával szemben elutasító álláspontot foglalt el. A közhangulatot híven fejezte ki Kossuth

Lajos a maga elragadó modorában, válaszolván azon kérdésre, mely élő nyelv lépjen a latin helyébe: „Minő országról vagyon itt szó, és kié a hon, amelyről szó vagyon? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, amelyről szó vagyon, a magyaroké. E szóban fekszik a kérdés kulcsa. A magyar nem áll hontalanul a Kárpát bércein, hogy fegyverével utódainak hont szerezzen; egy ezredévnek historiai joga avatá fel őt az európai nemzetcsaládba; s a honban nem lehet, egyetlenegy teremtett lélek sem lehet, ki azt, hogy e hon felett a magyar szent korona felsősége leng, honárulás és hűtlenség nélkül kétségbe hozni merészelhetné; ha ez így van, a föltett kérdés is döntve van, s bizonnyal a képtelenségnél is nagyobb képtelenség arról ábrándozni, hogy Magyarhonban a közigazgatási nyelv nem a most érintett szempontból, hanem philologiai becsméregetés, vagy etymologicus buvárkodások, avagy ki tudná minő milleniumi szemkápráztatások igényei szerint választassék, s nemcsak képtelenség, hanem jogtalanság s bűn volna Magyarhonban a magyar nemzet historiai joga ellenében akármi más érdekeket, jogot követelő hatalom gyanánt felállítani; mintha bizony az, hogy a magyarok földje kit ural, még be nem végzett tény, még meg nem oldott csomó, avagy vitatható kérdés lehetne. Nem, nem! legyen éjszakon avagy keleten, de azon sáskaseregnek még teremni kell, mely a magyarnak fennragyogó napját örök homályba boríthassa; addig pedig, míg dalnokunk szavai szerint „Él magyar, áll Buda még!“ addig Magyarhonban a közigazgatás, vagyis közélet nyelve, élő nyelvek közül más soha nem lehet, mint magyar.“ [1]

Egy évezrednek historiai joga, a magyar nemzet historiai joga az, amelyre Kossuth érvelését alapítja. Holott a historiai jogoknak nincs nagyobb ellenségük, mint a liberálizmus, holott a század nagy küzdelme a történeti jogokra támaszkodó Tekintély és az emberi természetből kikövetkeztetett szabadság közt folyik, s Kossuth, mint tudjuk, a közélet minden egyéb terén elszánt bajnoka a szabadságnak a Tekintély ellen. A történeti jogra hivatkozva kétségbe nem vonhatólag engedményeket tesz a historiai magyarságnak, állam- és nemzetkoncepciónak, mely évszázadokon át fejlődött ki, s melynek egyébként elvi ellensége, bukásának előkészítője. De a liberális elv nemcsak a historiai jog dolgában szorult háttérbe a nemzeti szellem nyomása alatt. Kossuth a historiai jogból bátran levonja következtetéseit.

[1] Az 1842. *Pesti Hirlap* 160. számából, Kossuth Lajos *Iratai* 12. kötet, 336—337. l.

„Természetes következtetés pedig, — mondja tovább — hogyha a magyar közigazgatási nyelv, a közélet minden ágának, mindennek, ami polgári értelemben véve actus publicus, magyarnak kell lennie; s a köznevelésnek épp úgy, amint eddig latin alapra volt fektetve, magyar alapra kell építtetnie, mert minden, ki e honban lakik, joggal megkívánhatja, hogy a közélet cselekvényeire képesíttessék." A historiai jogból tehát egyrészt a közigazgatás, másrészt a közoktatás magyar nyelve következik. Az elsőt illetőleg hivatkozik a rendi országgyűlések, főként az 1790—1791-ikinek rendelkezéseire, s kimondja, hogy „ezen sarkalatos törvények útmutatása szerint semmit, mint a jogot, de mindent, ami jog, a jogot egészen, csorbítatlanul kívánni a nemzetnek kötelessége." „Ennél kevesebbet tenni gyávaság, többet parancsolni zsarnokság; miránk nézve mindkettő öngyilkolás volna." Ezen jogot pedig törvény által kell biztosítani, melyben kijelentjük, hogy a „magyar törvényhozás az ország idegen ajkú lakosait nyelvöktől megfosztani nemcsak soha nem szándékozott, de söt elismeri, miképen a magánélet nyelvviszonyaiba törvény által kényszerítőleg beavatkozni jogtalanság volna, másrészről azonban joga van megkívánni, hogy Magyarországon a közigazgatás, akár polgári, akár egyházi legyen az, úgy a törvényhozás, mint a törvényvégrehajtás, kormányzás, igazságszolgáltatás, közbátorság, rendőrség, egyenes és mellékes adók, s közgazdaság körében magyar legyen." Az állandó izgatott vitáknak oly törvénnyel óhajtja tehát egyszersmindenkorra végüket szakítani, mely „e tárgyban végső és parancsoló rendszabály legyen, s mint ilyen, a közigazgatás minden ágaiba annyira behozza a magyar nyelvet, hogy mindennek érvényességére, amit akármi néven nevezett köztisztviselő, hivatalosan mint actus publicust kiszolgáltat, irományi nyelvül a magyar okvetlenül megkívántassék."

Nem kevésbé világos követelményeket állít fel Kossuth a közoktatási nyelv dolgában, melyet szerinte sokáig elhanyagoltunk, s „legfőbb ideje, hogy a mulasztás helyrehozassék, mi annyival könnyebben megtörténhetik, mivel a hazafi szívnek örömére válik tanuságot tehetni, hogy e részben tanítók, iskolai kormányok s egyesek buzgósága által már igen sok előkészítő lépés történt"; ezek tekintetbevételével óhajtja, hogy „hazánkban közoktatási nyelvvé a latin helyébe haladéktalanul a magyar nyelv tétessék. Ami pedig a falusi népiskolákat illeti: miután a a státusnak kötelességében áll gondoskodni, hogy az ország közigazgatási nyelvét megtanulhatni mindenkinek alkalma legyen:

szükségesnek tartanók azon intézkedést, hogy a magyar nyelv minden falusi tanodában is okvetlenül gondosan taníttassék.„ [1]

Összefoglalva a historiai jogrend ezen következéseit: a liberalizmus embere a történeti jog alapján követeli, hogy hivatalos nyelvvé a legfelsőbb hatóságokon kezdve le egészen az alárendelt közigazgatási, rendőri, pénzügyi és gazdasági szervekig a magyar tétessék, hasonlóképen az iskolákban is, kivéve a falusi népiskolát, melyekben azonban a község nyelve mellett a magyar mindenütt „gondosan" taníttassék. Mindezt törvény mondja ki, végszó és parancsoló rendszabályként, hogy a nemzetiségi vitáknak egyszersmindenkorra végük legyen. Elég e kívánságokat elolvasni, hogy antiliberális tartalmuk rögtön szemünkbe ütközzék. Törvényhozási intézkedést követel akkor, midőn az ország lakosságának több mint fele, ha a liberális Népfölség és demokrata ideák értelmében megkérdeztetnék, kétségtelenül egészen másként határozna, mint ahogy a liberális politikusok kívánják és elvárják. Azaz e törvényhozási intézkedés csakis a liberális elvek megsértése, a választói és általában politikai jog korlátozása, esetleg csak octroy árán érhető el. Elismerjük, liberálisaink nem így látták a dolgokat, de hogy követelésükben *ez* rejtőzött, azt Széchenyi, idézett akadémiai beszédében, egészen világosan felismerte. A liberalizmus a nemzeti ideál érdekében kényszerhez nyúlt az emberi jogok oly végtelenül fontos, életbevágó terén, minő a nyelvkérdés közigazgatásban és közoktatásban egyaránt.

Pedig Kossuth és vele az egész liberális közvélemény szívük mélyéig meg valának győződve, hogy követelésük a legtisztább liberális tanokból logikusan következik és hogy egyebet nem követelnek, mint amit nagy mintaképeik, a francia, angol, német, olasz államférfiak saját hazájukban természetes, magától értetődő dolognak tartanak. Jóhiszeműségükhöz kétség nem fér, követeléseiket optikai csalódás folytán állították fel, amely csalódás viszont legbensőbb liberális meggyőződésük produktuma, azon liberális alapelvé, — hozzátehetjük: szerintünk tévhité — mintha Szabadság és Ész az emberi dolgok rendezésében mindenható mozgatók volnának. Kossuth és a liberális irányzat magyarrá akarta tenni a közigazgatás és közoktatás nyelvét, tekintet nélkül az ország lakosságának több mint felére, mivel a magyar és nem-magyar nemzetiségek állapotának összevetéséből azon meggyőződésre jutott, hogy Szabadság és Ész uralma egyedül a fejlettebb ma-

[1] Kossuth *id. m.* 410—412. lap, a *Pesti Hirlap* 1842. évi 183. számából.

gyar nemzetiség égisze alatt fejlődhetik ki és hogy Szabadság és Ész uralkodása alatt az idegen nemzetiségek maguktól, erőszak nélkül át fognak hasonulni a liberális ideák képviselőjéhez, a magyarhoz. Végső konzekvenciában ők a liberális eszméknek olyan hatalmat tulajdonítottak, mely fejletlen nemzetiségek konstitucióját megváltoztatja, illetőleg azoknak tagjait tömegesen beolvasztja a magasabb rendű, liberális kultúrába.

Hogy a nyelvkérdésben ez az optikai csalódás, a liberális eszmék hatalmának ma már alig megfogható túlbecsülése volt a döntő, nem pedig nemzeti türelmetlenség vagy uralkodási vágy, ezt legjobban bizonyíthatjuk báró Wesselényi Miklós nemzetiségi nézeteivel. Tudjuk róla, hogy ő az ideális nemes, a valódi lovag, kitől nemtelenség és méltánytalanság, másoknak megrövidítése még gondolatban is távol áll. Véleményét mindig bátran kimondja, véleménye pedig elvhű liberális gondolkodásból fakad. Nézete szerint az egész magyar történet nem egyéb, mint népelnyomás, még pedig két alakban: egyrészt a magyar jobbágyoknak, másrészt a nem-magyar nemzetiségeknek szolgaságban tartása. Liberális ideológiája a „népelnyomás" rajzánál meghatóan naiv, de egyúttal szívből jövően őszinte. Megrója a honfoglaló ősöket, hogy letelepedésüket azzal kezdték, hogy a magyarság egy részét jobbágysorba taszították, a nem-magyarokat pedig a „fegyver vad jogán" vetették szolgaságba. Mennyivel jobb lett volna, mindjárt az egész népességet, magyar és nem-magyar jobbágyokat egyenlő polgári jogokban részesíteni, így most háromszázezer nemes helyett 15 millió szabad alkotna egy izmos testet, s „minő magas fokra hágott volna értelmi s anyagi kifejlődése honunknak! hol állana Európa nemzetei családjában!"[1] Amennyire lelkes és hazafias, annyira észszerűtlen kívánság: a honfoglaló ősök csak akkor tehettek volna neki eleget, ha fiatal korukat a racionalizmus iskolájában, Rousseau hallgatásával töltötték volna. Annyi azonban bizonyos, hogy Wesselényi nem kíméli önszeretetünket, a „dicső nemzeti multat", sőt jelenünket sem, amikor honfitársait a „betyáros magyarság" levetésére buzdítja. Tehát őt nemzeti elvakultsággal, az idegen népek elleni gyűlölettel rosszakarat sem vádolhatja meg. És mégis körülbelül ugyanazt kívánja nyelv dolgában, amit Kossuth és a közvélemény: közigazgatás nyelve, horvát és szlavon megyéket kivéve, magyar legyen, közoktatásé

[1] Ez és Wesselényi többi nézete a nemzetiségi kérdésről híres művében: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse 1843.

szintén; népiskolákban az oktatási nyelv, kisdedóvókban az érintkezés nyelve hasonlóképen magyar legyen, ehhez képest minden tanító- és tanártól, paptól és lelkésztől megkövetelendő a magyar nyelv ismerete. Azaz Wesselényi, ki elképzelt, meg sem történt elnyomásokért is ostorozza faját, most maga is a kényszer, törvényhozási parancs útjára lép és látszólag búcsút mond a liberális Szabadságnak.

De csak látszólag. Az optikai csalódás eredete az ő történetfilozófiájából tökéletesen megvilágosodik. A középkori „elnyomásra" jött végül a francia forradalom, s vele a jobb kor, melynek szelleme alkotmány és nemzetiség. E kettő együtt: „terjedt és terjedő civilizáció", mely az „úgynevezett szabad szellemű vagy liberális pártnak törekvése", tehát nem lázbetegség, agyrém vagy teória, hanem pozitív irány, mely egyedül emelheti az embereket értelmi és erkölcsi magaslatra. A liberalizmus mindenkinek tiszteli veleszületett jogait, mindenkiben embert lát és tudja, hogy annál biztosabb a jog, minél többen osztozkodnak benne. Tehát Magyarországot az évszázados elnyomástól egyedül a liberális irány mentheti meg azáltal, hogy megadatnak az ország minden lakosának, rendi és nemzetiségi különbségek nélkül, a polgári jogok. Ennek pedig valóban itt a legfőbb ideje, mert a középkori elnyomásban sinylő szláv népek, úgy Magyarországon, mint Ausztriában, ha sürgősen fel nem szabadíttatnak, áldozatai lesznek az orosz propagandának, a pánszlávizmus kitárt karjaiba vetik magukat. Az „éjszaki kolosszus" az, mitől Wesselényi, s vele a liberális kor leginkább tart, ennek csábításaitól a monarchiát a szláv népek fölszabadítása mentheti meg föderalisztikus államszervezet útján, melynek tervét Wesselényi, Palackyhoz sokban hasonlóan közli. Míg azonban Palacky a magyar királyságot is szétbontaná föderatív államokra, addig Wesselényi szerint a történeti Magyarország együtt tartandó, mint az egész monarchiának legfontosabb alkatrésze. Mert a magyar műveltségnek és magyar liberalizmusnak lesz feladata, szabadság és művelődés közlése által, a monarchia szláv népeivel a föderációt megkedveltetni; a magyar műveltség és szabadság emelése tehát a monarchiának létérdeke, annak terjesztéséért mindent meg kell tennie. Látható tehát, hogy Wesselényi a liberális műveltségnek olyan erőt tulajdonít, mely faji különbségeken, nemzetiségi válaszfalakon is áthatol, s az alacsonyabb műveltségű idegen népfajt, mellyel liberális műveltséget és szabadságot közöl, állandólag, s ami fő, béke műveivel, erőszak nélkül, hozzácsatolja a magasabb kultúrához.

A liberális közfelfogás szerint a magyar műveltségben, ha és ameddig liberális, tényleg megtalálható ez a misztikus erő. Elég lesz az országban a magyar liberalizmust proklamálni, s annak kétségtelen áldásait a félbarbár népfajok körében magyar közigazgatás és közoktatás eszközeivel elterjeszteni: máris boldog lesz nemcsak a magyar, de az idegen nemzetiség is. A hit, mely ezeket állítja és politikai alapelvvé teszi meg, kétségtelenül tévhit, de *erős* hit: bizonyítéka azon színtiszta becsületességnek, mellyel magyarjaink a nyugatról beszármazott eszméket magukévá tették és, mintha csak szentírás igéi volnának, betű szerint alkalmazták. De bizonyítja egyúttal a nyugati liberalizmus mechanikus felfogását az emberi lélekről és annak szükségleteiről. Mintha az ember fel tudna emelkedni Szabadság és Ész fokára anélkül, hogy legpriméreбb ösztöneinek, a faji összetartozás érzéseinek eleget tenne! Mintha a politikai szabadság kielégítene valakit, akinek gyermekeit már a népiskolában idegen nyelven tanítják! Mintha ez a valaki meg volna hatva és hálát érezne az idegen nyelvű hivatalnok iránt, mivel az neki emberi jogokat, de idegen nyelven prédikál! Valóban, Szabadság és Ész ideáinak csodálatos túlbecsülése, s egyúttal az egyszerű lelkek szükségleteinek félreismerése volt az alapja az optikai csalódásnak, melynek liberális államférfiaink áldozatául estek. Erősen hitték, hogy Szabadság és Ész minden nemzetnél, a fejlődés bármely fokán csodákat művelhet, s nem hittek Széchenyinek, mikor ez a nemzetek életkoráról beszélve kimutatta, hogy egyiknek ez jó és hasznos, ekkor, máskor pedig más és hogy általános panacea az emberi viszonyok rendezésére nem létezik. Széchenyi ezen nézeteit Kossuth a leghevesebb támadásokban részesíti, elnevezte szóvirágnak, melytől tartózkodni kell; nép nem lesz sem vén, sem fiatal, hanem mindegyik egyformán haladhat a perfektibilitas felé, melyet ő, Kossuth, végtelennek tart.[1] És míg Széchenyi a halhatatlan lelket minden földi dolognál magasabbra becsülve, művelését és nevelését egyedül lelki, szellemi eszközökkel tartja lehetőnek, addig Kossuth és a liberális irány külsőleges eszközökbe helyezi bizalmát, s azt hiszi, hogy a magyar nemzetiség terjedése politikai jogegyenlőség és közigazgatásban kirekesztőleg uralkodó magyar nyelv, mi több: az iskola útján biztosítható. Mindjárt második „Pesti Hírlap"-beli cikkében panaszkodik, hogy az idegen nemzetiségűek nem tanul-

[1] Ez ellentétet megállapítá már báró Kemény Zsigmond Széchenyi-tanulmányában, id. *Összes Művei,* IX. kötet 203—207. l.

nak eléggé magyarul, mivel szemben „a magyar nemzetiséget minden törvényes és méltányos úton, s különösen iskolamesterek serkentésével *(itt kevéssel nagy hasznot tehetni)* terjesztendőnek vélnők“.[1] A liberalizmus primitív racionalista álláspontján tényleg elhitte, hogy a nemzeti és kultúrprobléma ily egyszerű eszközökkel, pár órás nyelvtanítással, iskolamesterek külön jutalmazásával megoldható, mert a nemzetiségnek gyökereiről, melyek az emberi lélek mélységeiben s távoli századok homályában, ki nem deríthető, de hatásukban folyton szemlélhető faji törvényekben kapaszkodnak, halvány sejtelme sem volt. Mennyivel mélyebb belátást tanusított a nemzeti talaj embere, Széchenyi, mikor a nyelvmesterek magyarosító hatását kereken tagadva, gúnyja nyilait szórta azokra, kik „magyarul csevegni“ akarják a világot tanítani.

Voltak a liberalizmus hívei közt is, kik Széchenyihez hasonlóan az anyaföld talaján állva, nem osztoztak Kossuth illuzióiban. Igy Deák Ferenc, ki Zalavármegye közgyűlésén 1843-ban felemelte szavát azon javaslat ellen, hogy a szabad királyi városoknak ne legyen szabad német nyelven tanácskozniok. Figyelmeztette a vármegye közönségét, hogy a magyar nyelvet törvényes határidő kitűzése által nem lehet terjeszteni. „Anyai nyelvünk megtanulása s művelése igen nehéz. Vegyük fel például megyénkben a muraközi járást. Itt a vármegye, itt a földesuraság félszázad óta a legcélszerűbb eszközökkel kívánja maiglan a magyar nyelvet horvát lakosaink közt terjeszteni; magyar iskolamestereket rendel oktatókul, de kérdem a muraközi járás tisztviselőit, tudnak-e már ott magyarul?“ — mire egyhangú lőn a válasz: Nem tudnak.[2]

A haza bölcsének nyugodt, férfiasan komoly pillantását nem zavarták elvi ábrándok, érzelmi illuziók, a tömeg azonban, Deákot megtapsolván, de meg nem hallgatván, Széchenyitől felháborodással elfordulván, átengedte magát nyelvterjesztő illuzióinak annál inkább, mivel a nyelvkérdést illető pozitív javaslattal sem Széchenyi, sem Deák nem lépett fel. Alig négy évvel Széchenyi akadémiai beszédére, ugyanazon előkelő helyről jelenti ki Bajza József, kit úgy látszik kitünő formaérzéke predestinált a liberális tömeghangulat összesűrítésére és magisztrális kifejezésére, hogy a nyelv ápolása még mindig elégtelen.[3] Bár a nyelv iránti

[1] Kossuth *Iratai*, 12. kötet, 9. l.

[2] *Deák Ferenc beszédei*, összegyűjtötte Kónyi Manó I. kötet, 528. l.

[3] Akadémiai beszéde 1848-ban *Nemzetiség és nyelv* címen, Bajza *id. kiadás* IV. kötet, 210—233. l.

buzgalom nagy, mégis igen soknak gondolkodása és érzelme gyökerestől meg van romolva. Megrontá pedig az idegen kultúra, főként a német nyelv, melytől tartózkodást ajánl. A két Kisfaludynak szemére hányja, hogy németül leveleztek, Széchenyinek, hogy németül társalog. A német müveltség veszélyes, mert magasabb a magyarnál, csábító, mert közel van, ezért ki kell zárnunk, a fiatalok csak magyarul tanuljanak. Bajza itt nemzeti elzárkózást ajánl, mi kétségtelenül, bár öntudatlanul, az önbizalom hiánya és pozitíve is szükségtelen, mert ha Kazinczy idejében nem ártott idegen nyelvtudás, még kevésbé árthatott most, a nemzetiség fejlettebb állapotában. Az elzárkózás pedig a magyar nemzetiségnek végletes, szenvedéllyé magasuló kultuszával párosul. „Becsüljük meg magunkat, legyünk büszkék, hogy magyarok vagyunk, tagjai Isten egyetlen népének Európában, és egyetlennek talán a földtekén, eme testvértelen Phönixnek, mely csak önmagából nyerhet életet, mely annyi balszerencse közt ezredéven át magát s szabadsága nagy részét fenn bírta tartani, oly nemzet, melynek tündöklő multja volt és nagy jövendője lehet. Ily nemzetnek, melyben századok vészeivel megküzdött s edzett erő volt és van, az emberiség ügyéért s érdekében is fenn kell maradni, s *ily nemzet tagja lenni becsület.*“ Minő mérhetetlen különbség nemzetiségünk feladata és hivatása felfogásában *ezen* hangulat és a Berzsenyi, Kölcsey, Széchenyié között! Ott a romlásnak indult magyar, a Himnusznak jajkiáltása a büntető s könyörülő nagy Istenhez, az önfegyelmezés, erkölcsi megigazulás szigorú követelményei, — itt, alig tíz évre rá, szélsőségesen bizakodó hangulat a jövőben, mely „Isten egyetlen népére“ csak tündöklő lehet és erős meggyőződés, hogy magyarnak lenni büszkeség és becsület. Ebből a hangulatból tekinthetjük át a liberális illuzió egész kiterjedését. Mi sem tartatott természetesbnek, mint hogy a polgári jogokkal úri bőkezűséggel megajándékozott idegen népfajok sietni fognak e büszkeségből s becsületből részt kérni s magyarrá átalakulni.

Hogy azonban ilyen hangulat mellett a nemzetiségi kérdéseket, melyek a latin nyelv elhagyása folytán merültek fel, nem lehetett végleges, minden érdekelt felet megnyugtató módon elintézni, ez is természetes. De ki kell emelnünk, hogy az izzó nemzeti hangulatban sem jött létre semmi oly intézkedés, mely a nemmagyar népek érdekeit valósággal sértette volna. Áll pedig ez mai szempontból is, midőn a nemzetiség érdekkörét szélesebben vonjuk meg, mint azon jogkör volt, melyet a nem-magyar nemzeti-

ségek fejlettségük akkori kezdetleges fokán maguknak vindikáltak. Kivéve az 1840: VI. törvénycikk 8. pontját, mely a lelkészektől vallásbeli különbség nélkül megköveteli a magyar nyelv bírását, továbbá az 1844: II. t.-c. 9. pontját, melyben a király biztosítja a rendeket, hogy rendeléseket tett, melyek szerint az ország határain belől az iskolákban magyar legyen a közoktatási nyelv, egyetlenegy intézkedés sincs törvényhozásunkban, mely a nem-magyar népfajok legszélesebb értelemben vett nemzeti autonomiájával bármikép is ellenkezésben volna. A két említett pont pedig végrehajtatlan, papirostörvény maradt, miattuk egyetlen lelkész vagy tanító sem veszté állását, sőt egy rossz szót sem kapott.[1] A reformországgyűlések nyelvtörvényei (1830: VIII, 1836: III, 1840: VI, 1844: II) fokozatosan kimondják, hogy az országgyűlési tárgyalások, törvények, központi hivatalok, törvényszékek és szentszékek nyelve magyar lesz, a horvátoknak pedig hat év engedtetik, hogy a magyar diétán magyarul beszéljenek. Egyéb semmi; nemzeti elnyomásnak, idegen népfajok üldözésének nyoma sincs e pozitív rendelkezésekben, melyek csak azt szabják meg, mi a latin nyelv kétségtelen szükséggé vált eltávolítása után Magyarországon, a magyar faj politikai és művelődési fejlettségénél fogva természetes volt. A pro és kontrát, tettekben nyilatkozó tökéletes ártatlanságunkat, szavakban és hangulatban mutatkozó eszélyhiányunkat bölcsen mérlegeli 49-nek liberális kultuszminisztere, Horváth Mihály, kinek szavait[2] befejezésül legyen szabad itt közölnünk: „Nem lehet ugyan tagadni, hogy a magyar nyelvnek a deák helyébe közigazgatási szervvé iktatása által a magyarság oly előnyt nyert a más ajkú országlakosok felett, minővel nem bírt azelőtt. De ha már a holt latin helyét valahára élő nyelvnek kellett elfoglalni, minek szükségét elvitatni józanon nem lehet: vajjon az országlakosok melyik fajának nyelve igényelhette ezen előnyt, ha nem azon fajé, mely ezen országnak ezer év előtt létet s nevet adván, azt annyi viszontagságok közt legnemesebb vérének bőséges áldozatával fenntartotta, annak egykor európai nagy fontosságát s történelmét alkotta; mely minden egyéb fajokra egyaránt kiterjesztett alkotmányát megalapította, s a századok folytában a korigények szerint képezte; s végre, amelynek részén volt a műveltség, birtok és számarány túlsúlya, amelynek nyelvét az országlakosok kétharmada anyanyelvének vallá, s a más ajkúak nagy része is

[1] Az 1844: II. végre nem hajtását az Ellenzéki nyilatkozat is panaszolja.
[2] Horváth Mihály, *id. m.* II. kötet, 327—328. l.

értette? De bár ezt méltánytalanság nélkül kétségbe vonni sem lehet: meg kell mégis vallani, hogy a politikai eszélyesség ellen vétett a magyar nemzet, midőn a maga nyelvét teljes joggal hivatalos, közigazgatási s nevelési nyelvvé emelvén, egyszersmind a más fajbeliek méltányos kielégítéséről is nem gondolkodott, s eképen a nemzetiségi viszályokat, amennyiben tőle függött, idején megszüntetni elmulasztotta. S így történt, hogy a viszályok a közhaladás és jólét nagy ártalmára, hovatovább elmérgesedének."[1]

Valóban, nemzetiségi viszályaink gyökere a liberalizmus negyvenes évekbeli magatartására nyúlik vissza. Az akkor fölmerült kérdést a liberális irány nem tudta úgy megoldani, hogy az érdekelt felek megnyugodtak és érintkezésük bizalmassá és barátivá válhatott volna. A megoldatlan kérdés azóta terjengett nyilt sebként a nemzettest felületén. De ez a seb nemcsak a magyar fejlődésen szemlélhető, ott van az minden modern államban, melynek határain belül több népfaj fiai élnek együtt liberális államelvek uralma alatt. A liberalizmus nemcsak a mi nemzetiségi problémánkat nem oldotta meg; Ausztriáét, Németországét, Angliáét sem. A politikai szabadság egymagában gyöngének bizonyult, hogy a német-cseh-lengyel, az angol-ir, Elszászban a német-francia ellentéteket elsimítsa. A nemzetiségi forrongást a liberális irány sehol nem hűtötte le, a népfajok közti primér eltérésekkel szemben Szabadság és Ész mindenütt tehetetlennek bizonyultak. Nincs tehát okunk magunkat vádolnunk: öntudatunk tiszta lehet búntől és önzéstől, mert bár nemzetiségi kérdéseinket nem is tudtuk megoldani, nincs aki ránk, ha nem farizeus, követ vethetne, mert nincs nép, mely e kérdést az utóbbi félszázadban, a liberalizmus korszakában, megoldotta volna. Viszont Széchenyi és Deák állásfoglalására joggal mutathatunk rá, ha ellenségeink vádak rágalmát szórják fejünkre, mert idegen nemzetiségekkel szemben annyi méltánylatot, más népfajok jogainak és létérdekeinek oly tiszteletét, mint aminőt e jeleseink tanusítottak, hiába keresnénk más népeknél azon fékétvesztett nemzetiségi küzdelmek közt, melyek a Danzig—Passau—Brenner-vonalától keletre dúltak és dúlnak immár félévszázad óta.

[1] A liberalizmus tehetetlenségét nemzeti kérdésekben kimutatta az osztrák és német példán Mises *id. m.*

VI.

Oppozició és közjogi radikalizmus.

Ne bántsuk a nemzetiségi kérdést és ne nyúljunk a közjogi viszonyhoz, mely Ausztriával összekapcsol, e kettő volt Széchenyi vezéreszméje a gyakorlati politika tömkelegében. Láttuk, az első kérdésben a liberalizmus az övével homlokegyenest ellenkező magatartást tanusított. Nem volt az másként a közjogi téren sem, hol Széchenyi a két szélsőség, a *de jure* és *de facto* álláspont nemzetromboló, indulatokat felkorbácsoló erejét akarta megsemmisíteni azáltal, hogy a közjogi kérdést nebántsvirágnak deklarálta, melyhez addig, míg nemzeti átalakulásunk, belső megigazulásunk be nincs fejezve, nem szabad hozzányúlnunk.

A liberalizmus ebben sem követte Széchenyi tanácsát. Nemcsak hogy heves indulattal, szenvedélyes izgatással bolygatta meg a kényes problémát, még elvi álláspontja is olyan volt, mely a békés megoldást szinte lehetetlenné tette. A liberális hazafiak túlnyomó többsége kezdettől fogva a *de jure* felfogást vallotta: a meglévő közjogi viszonyokra nem lévén hajlandó politikáját alapítani, legfőbb kötelességének közjogunk átalakítását, s azon kormány megbuktatását tartá, mely Bécsben székelvén, az Ausztriához való kapcsolatunkat reprezentálta. Azaz a liberális párt, Széchenyitől eltérően oppozicióba helyezkedett, ehhez képest a negyvenes években hivatalos neve is ellenzék, organuma a pesti Ellenzéki Kör, tanai közt pedig ott szerepel a magyar politikai pártok olyatén értelmezése, mely Magyarországon minden pártot, mely nem ellenzéki, egyenesen hazafiatlannak, destruktívnak, országrontónak bélyegez. Az Ellenzéki kör kiadásában megjelent politikai zsebkönyv szerint a magyar liberalizmusnak nem lehet a kormányhatalmat átvennie, miként ezt az angol és francia liberális

pártok teszik, az ellenzék „Magyarországon azon párt, mely politikai rendeltetésének ismeri a kormánynak mind általános politikai irányát, mind egyes tetteit s mulasztásait éber, őrködő figyelemmel kísérni s valahányszor oly irányt, tettet vagy mulasztást veszen észre, mely vagy az ország lételét, tehát önállását s nemzetisége és alkotmányossága érdekeit, vagy az ország jogszerű létét, vagy végre az ország jólétét sértőn gátolja vagy veszélyezteti, mindannyiszor odatörekedni, hogy ezen sértések és veszélyeztetések elháríttassanak, s ország, nemzet és alkotmány hasonló sértések és veszélyeztetések ellen az alkotmányos életnek, a nemzetiségnek, s a nemzet szellemi és anyagi erőinek minél tökéletesebb kifejtése által biztosíttassék." Ebből „természetesen" következik három pont: 1. Magyarországon az ellenzék mindig, minden időben és minden kormány ellen szükséges, 2. az ellenzék eszméje „Magyarországon nem mereven negatív eszme, hanem a pozitív reform eszméjével ugyanazonos", annyira, hogy az országra egyedül olyan átalakulás lehet üdvös, mely az ellenzék irányával megegyezik, 3. minden párt, mely az ellenzékkel elvben és irányban ellenkezik, akárminek nevezze bár magát, nem egyéb, mint „destruktív párt, azaz országrontó párt, azaz konzervatív."[1]

Ha ezen, a Welcker bonyolult stílusában írt enunciációnak mélyére hatolunk, lehetetlen ott a kuruckorszakból ránk hagyományozott régi magyar szellemet föl nem fedeznünk. Igaz magyar csak ellenzéki lehet, s minél ellenzékibb valaki, annál igazabb magyar. A testvérviszályos kuruckorszak e tanát most a liberalizmus habozás nélkül magáévá tette, s bár ezzel önmagának a nemzet széles rétegeiben lelkes híveket szerzett, a viszonyok tisztázását, a békés átalakulást mégis igen megnehezíté. A kormány magatartása ugyan általában véve igazolta a legnagyobb bizalmatlanságot, a legmerevebb elvi ellenzékiséget is. Az 1836-iki országgyűlés óta egymást követték a törvénytelen rendeletek, a jogtalan perbefogások, a liberális párt tagjainak írott és politikai eszély szempontjából teljesen menthetetlen üldözései. Kossuth elfogatása, Wesselényinek s az országgyűlési ifjaknak perei joggal korbácsolták fel a hangulatot a bécsi kormány ellen. Mégis a józan politikusnak számolnia kellett az ellenállással is, melyet a nemzeti érzelmek szerint irányított politikának a kormánynál fel kellett keltenie. A kormány mögött Ausztria állott, Európának a szentszövetség óta vezető nagyhatalma, erős hadsereggel és kimeríthetlennek látszó erőforrásokkal. Az ujjáalakulás művét kormány

[1] *Ellenőr* politikai zsebkönyv 1847, 244. l.

és Ausztria *ellen* csak azon esetben lehetett volna végrehajtani, ha sorsát a nemzet, német és olasz radikális emigránsok példájára, fegyveres fölkelésre hajlandó bízni. De nagyon jól tudjuk, hogy ez iránynak nálunk talán egyetlen komoly híve sem volt. A magyarság nem tért le a törvényes útról, melyre őt százados hagyományai és vérébe átment loyalitása, királytisztelete utalták. Már pedig, ha a nemzet forradalomra nem hajlandó, ha sem elszánása, sem áldozatkészsége vagy könnyelműsége nincs egy éveken át tartó véres küzdelemre, melyben Bécset, az abszolutizmus exponensét liberalizmus és haladás nevében támadná meg, akkor csakugyan nem marad egyéb hátra, mint az átalakulás munkáját a kormánnyal egyetértésben hajtani végre. Ez volt Széchenyi felfogása is, aki, mint láttuk, az elvi ellenzékiséget, a *de jure* merev álláspontját megtagadva kereste azon fonalakat, melyekkel a kormányt a nemzeti újjáalakuláshoz hozzáfűzhetné.

A bécsi kormány ezidőben V. Ferdinánd lelki betegsége miatt az ú. n. államkonferencia kezében volt, melyben Lajos főherceg névleges elnöklete alatt Metternich, Kollowrat és néhány más osztrák államférfiú határozott a monarchia és Magyarország ügyeiben. A liberális történeti hagyománnyal szemben, mely Metternich emlékezetét a legsötétebb reakció vádjával terhelte meg, ma már tudjuk, hogy ő öregkorában, a negyvenes években nem volt többé sem merev autokrata, sem pedig a középkori rendiség híve. Politikai nézetei ekkor már rokonságban vannak az angol konzervatív, sőt még a Guizot-féle mérsékelt liberális, juste milieu-politikával is. A reform gondolata többé nem ijesztő rém számára, ellenkezőleg legfőbb feladatának tartja a „reformot, azaz a meglevőnek megjavítását és kiképzését“. Ezen javult felfogásához híven nem ellensége a magyar átalakulás művének sem, s az államkonferenciában is a magyarság érdekeit képviseli a lehetőséghez képest a többi tanácstaggal szemben, kik között a német Hartigot és Kübecket nem kevésbé tüntette ki személyes magyargyűlölet, mint a szlávbarát Kollowrat grófot. A mérsékelt hangú leiratok, melyeket a király az országgyűléshez hevesen vitatott tárgyakban intézett, s melyek a vallásügy, magyar nyelv, városi rendezés dolgában megegyezést hoztak létre, szinte kivétel nélkül Metternichnek köszönhetők, ki érettük tekintélye egész súlyát vetette latba magyarellenes kartársaival szemben.[1]

[1] Mindez most aktaszerűen áll előttünk, mióta az államkonferencia eddig elzárt irataiból megjelent az első publikáció: Hans Schlitter, *Aus Österreichs Vormärz III. Ungarn,* Amalthea-Verlag 1920.

A kormányban tehát kétségtelenül volt olyan elem, mely a magyar átalakulás szolgálatába állítva jó és hasznos munkát végezhetett volna. Innen Széchenyi közismert kísérletei, hogy Metternichet nemzeti politikája számára megnyerje. Ebből a szempontból tehát elvi ellenzékiségre helyezkedni nem jelentett kevesebbet, mint a nemzeti átalakulást egy bár csak homályosan, inkább csak beavatottak előtt mutatkozó, de mégis pozitív segédeszközétől megfosztani.

Nem kevésbé megokolatlan, sőt káros volt az elvi ellenzékiség a kormánypárttal, az ú. n. konzervatívokkal szemben. A negyvenes években felnövekedett konzervatív nemzedék a nagy átalakulás munkájáról elvileg körülbelül ugyanúgy gondolkodott, mint a liberális ellenzék. A konzervatív programm, melyet a kormánnyal tartó párt Apponyi Györggyel megegyezésben dolgozott ki, elvi szempontból alig különbözik a kor ellenzéki programmjaitól: a nyugati alkotmányos fogalmakhoz idomulva a kormány számára „alkotmányos majoritást" követel, többség és kormány együttes feladatának pedig a „haza átalakulását" mondja az „alkotmányos alapelv, a nemzetiség és a közbirodalmi egység eszélyes szemügyben tartása" mellett.[1] Még a részletkérdéseknél is csak annyiban tér el a liberálisoktól, hogy míg ez utóbbiak programmjaikban mindenütt a maximumot, tehát a fejlődés során elérhető legtöbbet állítják fel, addig a konzervatívok kezdetlegesebb stádiumokat, homályosabb kifejezésekben emlegetnek. A liberális büntetőjogi kívánság így hangzik: „polgári és büntetőtörvény új szerkezete, esküdtszék felállítása, a faggatóper megszüntetése, a vádper behozatala", míg a konzervatívok rövidebben fejezik ki magukat, s a „büntetőtörvénykönyv- és börtönjavításról, a polgári törvénykezési rend megigazításáról" beszélnek. Általában véve sem a végleges szerkesztésben Deák tollából való Ellenzéki nyilatkozat, sem pedig a liberálisok előző pártprogrammjai nem foglalnak magukban olyan tárgyi követeléseket, melyeket konzervatív hazafi, a Dessewffy Aurélok és Somsich Pálok fajtájából, alá ne írhatott volna. A főrendi ellenzéknek 1839-iki programmja, melyet Batthyányi Lajos gróf terjesztett elő, a kiváltságoknak lassanként való eltörlését kívánja, s minden demokratikus szólam mellett is a „mágnási rendnek óhajtandó túlsúlyát" emlegeti.[2] A köznemesség legszélsőbb programmját az ú. n. szatmármegyei tizenkét pont foglalja magában 1842-ből, melyet a radikalizmus bibliájának

[1] Közölve Horváth Mihály *id. m.* III. kötet, 192. l.
[2] *Id. m.* II. kötet, 128. l.

neveztek, s ime, még ebben sincs egyetlen pont sem, amit egy mérsékelt liberális, Guizot-szerű kormány el ne fogadhatna. A népképviselet itt is csak szerényen, hátul húzódik meg, a felelős minisztériumról pedig, melyet a bécsi kormány valóban el nem fogadott volna, még ezen radikális programmban sem tétetik említés.[1]

Amennyiben tehát a magyar politikának központi problémáját valóban a magyar állam és társadalom újjászületése alkotta, úgy semmi elvi különbség nem volt, mely kormány és ellenzék, konzervatív és liberális párt együttműködését eleve kizárta volna. Hisz a konzervatív táborban Magyarország fényes tehetségei állottak készen a nemzeti munkán osztozkodni, a modern műveltség teljes birtokában, humanizmus és erkölcsi komolyság szokatlan magas fokán, minő volt, hogy csak egyet említsek, a világot látott, angol és francia liberálisokkal személyesen érintkező, Thiersrel közeli viszonyban álló gróf Dessewffy Aurél.[2] A konzervatív és liberális párt ez elvi egyetértéséből érthetjük meg Széchenyinek folyton megújuló kísérleteit, hogy az ellenzék műveltebb és komolyabb elemeiből, valamint a konzervatív párt haladóiból és a két párt között álló, hozzá hasonló független politikusokból középpártot alakítson s így a nemzeti és alkotmányos átalakulást egész terjedelmében békés úton, a kormánnyal egyetértésben hajtsa végre.

Széchenyi e törekvései részben személyi okokból hiusultak meg, — Deák álláspontját ez ügyben alább fogjuk szemügyre venni — de a kiegyenlítést egyébként is lehetetlenné tette nem ugyan az újjászületés pozitív programmja, melyben, mint ép most láttuk, ellenzék és kormánypárt nagyjában egyetértett, hanem az ellenzék dogmatikusan merev liberális felfogása. Ameddig az ellenzék pozitív reformkérdésekkel foglalkozott, addig magyar talajon állott, s azon mindenkor megtalálhatta a módozatokat, melyek a pártok összeforrását, kormány és országgyülés együttműködését létrehozhatták. A helyzet azonban megváltozott akkor, midőn az ellenzék az európai liberális oppozició programmját átvéve, belekapcsolódott az általános európai mozgalomba. A liberális ellenzék egy pillanatig sem hagyta kétségben a kormányt aziránt, hogy törekvései a német, francia, olasz liberalizmussal megegyeznek, hogy tehát az új magyar mozgalom csak ágát

[1] *U. ott* II. kötet, 330 l.

[2] V. ö. naplóját, kiadva Ferenczy József, *Gróf Dessewffy Aurél összes művei,* Budapest 1887, 410. l.

képezi az európai forrongásnak, mely a francia forradalomból kiindulva előbb-utóbb belső zavarokat fog okozni. A liberalizmus e világszolidaritását senki mélyebben át nem érezte és elragadóbban ki nem fejezte, mint Kossuth. Ő ebben is tökéletes ellentéte Széchenyinek, a magyar parlag emberének. Kossuthra a „világeszmék" hatnak, ezek megvalósítása az ő célja, tekintet nélkül a hazai viszonyok speciális szükségleteire. Emlékszünk még, hogy Széchenyi az örökváltságot, a földbirtoknak jobbágykézre juttatását a kilenc millió elnyomott magyar érdekében követeli, egyetlen szempontja e kilenc millió jó magyarnak erkölcsi és anyagi felemelése. Minő más Kossuthnak érvelése *ugyanazon* végcél érdekében: „Minden kornak megvan saját eszméje, mely egy világrésznek életszükségeiből önként fejlődvén ki, oly világerővel hat, hogy nincs nemzet, mely attól magát elkülönözni képes legyen. Nézzük a sajátlagos elemeket, mik a magyart, itt az európai polgárosodás határvonalán a nyugati eszméktől mintegy elszigetelni látszottak.... gondoljuk meg az elfoglalt ország felosztásában személyesített nemzetcsaládi viszonyokat, s az ázsiai jellemmel rokon ázsiai népszokásokat és emlékezzünk mindezeknek dacára, miként kellett engednünk a kereszténysegnek, a frank capitulárok eszméinek, az alkotmányunkkal oly merőben ellenkező feudalizmusnak, a boldogtalan ősiségnek, a reformatiónak, az állandó hadsereg tartásának, a földhöz ragadt szolgaság s földesúri kényhatalom eltörlésének stb. s miután mindezt végiggondoltuk és meggondoltuk, miként e szavak: „személyszabadság, földszabadság" korunk hatalmas világeszméje és megemlékeztünk, miként a földnek felszabadítása szabad egyezés útján e világon sehol egészen végbe nem ment, a kényszerítő törvényt sehol a világon ki nem kerülte, szívre kezünket, uraim! hisszük-e, hogy mi kikerülhetjük?"[1] Rotteck és Welcker dogmái ezek, egy hatalmas szónoki geniusznak varázslatos szóáradatába belevetve. Igaz, általános eszmék és szükségletek valósággal végigszáguldanak ha nem is az egész emberiségen, legalább az európai államrendszeren, de megvalósulásuk mindenütt az illető terület és nép előzetes fejlődésétől és adott viszonyaitól függ, aminthogy a magyar királyi hatalom és a magyar feudalizmus is lényegileg más valami volt, mint az angol, francia, német hasonnevű képződmények, s amint maga liberalizmusunk is különbözött a nyugati népekétől. Elvi liberális azonban ilyen

[1] Kossuth *Iratai* XII. kötet, 23. l. a Pesti Hirlap 1841-iki 13. számából. Rotteck és Welcker hatását elismeri Kossuth *u. o.* 446. l.

különbségeket nem vett, nem vehetett észre. Kossuth pedig elvi liberális volt, s mint ilyen, ha végső következtetéseiben, a pozitív reformokban meg is egyezett Széchenyivel, a gondolatmenet, melyen végighaladt, a Széchenyiétől elvileg különböző, mert liberális volt.

A liberális ellenzék tehát a magyar újjászületés problémáját még a liberális elmélet mázsányi súlyával is megterhelte, ami egyrészt szükségtelen, másrészt a végeredményt károsan befolyásoló vállalkozás volt. A magyar újjászületés követelményei mindenütt a liberalizmus színében jelenvén meg, elidegenítének maguktól nem megvetendő tényezőket, melyeket liberalizmus nélkül barátokul lehetett volna megnyerni. Ilyen volt a kormány, ilyen a konzervatív párt, ilyen maga Széchenyi is, aki a Kelet Népében és a Politikai Programmtöredékekben tulajdonkép a liberalizmus tömegizgató methodusa ellen szólalt fel, a liberális elveknek azon terjesztési módja ellen, melynek mintája a Guizot ellen működő szélső francia liberalizmus volt. A liberalizmus hangsúlyozásának más veszedelmes következése lőn, hogy a katholikus egyház is elszakadt a reformmozgalomtól, melyben a liberalizmus távolmaradása esetén előbb utóbb részt vett volna. A szabadelvűségben egymást túllicitáló vármegyék egyre-másra a papi javak lefoglalását inditványozták, az országgyűlésen vallási kérdéseket feszegettek, a katholikus dogmák bevonása mellett, amely tények logikai kényszerűséggel távolíták el a klérust a mozgalom ügyétől.

Igy korlátozódott a Széchenyi koncepciójában egész nemzetünkre szabott reformmozgalom végül csak az ellenzékre, azon politikusokra, kiknek lépéseit többnyire csak a kormány elleni oppozició szempontja irányítá. És itt megint tanulságosan válik szemlélhetővé a magyar liberalizmus speciálisan magyar jellege: azon ellenmondás, mely elvi liberalizmus és speciális magyar szellem között van, s melynek hatásaként a tiszta nyugati liberalizmus nálunk változásnak lesz alávetve. Épp most láttuk, mint kényszeríté rá az elvi liberalizmus a magyar reformmozgalomra az ellenzékiséget, mint vált a reformmozgalom kormány elleni oppozicióvá a régi magyar kurucpolitikához hasonlóan. Viszont ez az oppozició, mely épp liberalizmusa miatt vált oppozicióvá, belekapcsolódván a magyar történeti ellenzékbe, kénytelen volt az ősi ellenzéki szellemhez áthasonulni és érette liberális elvei egy részét feláldozni. A liberális ellenzék nem lehetett többé *egészen* liberális, *elvhű* liberális,

mert az ellenzéki hagyományok igájába kerülvén, ki kellett magából taszítania mindazon liberális elveket, melyek az ősi magyar ellenzékiséggel ellentétben voltak. E felfogást egyetlen példával érthetővé tehetjük.

A rendi alkotmánynak leghatalmasabb védbástyája a vármegye volt. Mivel a liberalizmus rendi alkotmányoknak természet szerinti ellensége, feltehetjük, hogy a vármegyét is, a valódi középkori instituciót fölvette a megsemmisítendő ócskaságok névsorába. Valóban, a magyar liberalizmus némely képviselői, kik a tanokat eredeti forrásokból, eredeti tisztaságban vették át, a vármegyével szemben köztudomás szerint ellenséges érzelmeket tápláltak. A centralisták, élükön báró Eötvös József és Szalay László, elvhű liberalizmusból követelték a vármegyék politikai befolyásának megszüntetését, s a központi hatalom erősítését. Bizonyos, hogy a vármegye kérdésében a centralisták voltak az elvhű liberálisok, s mégis meg kellett hátrálniok a liberális párt vármegyebarát többsége, az autonomisták előtt. A liberális többség ugyanis a vármegye dolgát nem liberalizmus, hanem ellenzékiség szempontjából ítélte meg, s a vármegyékben a politikai függetlenség, a kormányellenes szellem hathatós védelmezőit látta. A közfelfogás szerint a bécsi kormány alkotmányellenes törekvéseinek egyesegyedül a vármegye vetett gátat; a megyei *vis inertiae* az az erő, mely a nemzet politikai függetlenségét Bécs centralizációjával szemben leghatározottabban garantálja. Kossuth a liberálisok többségének közfelfogását fejezi ki, mikor a vármegyét, mint a nemzet „eredeti típusát" dicsőíti, a nemzeti önállóság és autonómia történeti megszemélyesítőjét, mert a „semmit rólunk nélkülünk" alkotmányos elv évszázadokon át a vármegyei municipiumokban uralkodott, nem pedig a kormányhatalomnak behódoló városokban, melyeket ő a vármegyékkel ellentétben „idegen növénynek, középkori institutiónak, csontváznak, melyről izom és hús lesorvadt", nevezett.[1] A megyék egy alkotmányvédő, ellenzéki szerepe volt az, mi számukra a liberális párt jóindulatát, sőt pártfogását is megszerezte. A liberális ellenzék szívesen megbocsátotta a megyéknek történeti multját, ósdi elavultságát azért, hogy a kormány elleni küzdelemben, nemzeti harcban felhasználhassa az ellenzékiség e kipróbált instrumentumait. Azaz a liberális elv háttérbe szorult a speciális magyar, az ellenzéki szükséglet mellett, a liberalizmus a magyar ellenzék körében a

[1] Kossuth *Iratai* XII. kötet, 350. lap.

kurucszellemmel szemben a rövidebbet húzta. Persze ezt nemzeti liberálisaink maguk sem vették észre, s midőn nyilatkozataikban a legerélyesebben hangsúlyozták a vármegyei rendszer fennállásának szükségességét, jóhiszeműen azt vélték, hogy a liberalizmusnak is eleget tesznek, ha a rendi vármegye demokratizálását sürgetik. Világosfejű ember azonban akkor is látta, hogy a vármegye és liberalizmus a kecske-káposzta elv értelmében mégsem egyeztethető össze. Parlamenti kormány esetén logikai kényszerűséggel, nyilt harcban kellett kitörnie az ellentétnek, mely központi hatalom és vármegye közt szükségképen lappang. Ez ellentétet Kossuth is látta, s jellemző, hogy ő habozás nélkül a vármegye *mellett,* s a liberális elv: a népképviselet és felelős kormány *ellen* döntött. 1848 április 2-iki beszédében megpróbálja a felelős kormányt a vármegyei elvvel összhangzásba hozni, de ha ez nem sikerülne, ez esetre mondja: „Én pedig újra is mondom, hogy szerelmes vagyok a municipalis szabadságba, még pedig annyira, hogy mintsem a megye megszűnjék, készebb vagyok inkább a ministerialis törvényt is megbuktatni igyekezni.“[1] A liberális többség így akasztotta szögre liberális elveit abban a pillanatban, midőn azok az ellenzéki szereppel, annak nemzeti követelményeivel ellentétbe kerültek.

Széchenyi mondotta egyszer, a zavart és elfacsart ideákró szólva, hogy „a lótenyésztést hazafisági osztályba helyezik, holott az egyenesen a gazdaságiba tartozik.“ Ez történt a vármegye problémájával, mely a valóságban közigazgatási kérdés lett volna, de az ellenzéktől a fent vázolt módon a hazafisági osztályba helyeztetett. A vármegye nemzetvédő, alkotmányfenntartó hatalmáról így terjedt tovább, a liberális korszakban is, az illuzió, mert hiszen valóságos hatalma a vármegyének parlamentáris kormány és népképviselet idején úgyis lehetetlenség, politikai nonsens volt. A liberalizmus azonban ezen állásfoglalással már előre prejudikált minden kísérletnek, mely később a közigazgatás reformjára irányult. Ez lőn a következése a „hazafisági osztály“ ilyetén kitágításának. Nem kevesebb kárt okozott a liberális ellenzékiség egy igen fontos gazdasági kérdésben, a vámvonal dolgában, melyet a vármegyéhez hasonlóan szintén áthelyezett a hazafisági osztályba.

Köztudomású dolog, hogy a huszas és harmincas évek reformpártja az osztrákoktól egyoldalúan megállapított vámvonal

[1] *U. ott.* XI. kötet, 163. lap.

helyett közös vámterületet kívánt. Kossuth maga is a közös vámterületnek híve, csak az ellen tiltakozik, hogy az osztrák-magyar közös vámterület, melyet helyesel, a német vámszövetségbe illesztessék. Tiltakozik az ellen, hogy állásfoglalásába a kereskedelmi szabadság liberális elvének megsértését magyarázzák be. „Kereskedési szabadság fennhangzó nevével élnek ellenünk; ellenünk, kiknél a szívnek minden érverése szabadságért dobog.“ [1] Azt azonban, hogy a „magyar korona birtokai az ausztriai birodalom tartományaival, amint egy fejedelmet uralnak, úgy egy nagy vámszövetségben is egyesüljenek, mindkét részre hasznosnak hisszük és valljuk.“ [2] Közben azonban elterjedtek Friedrich Listnek védvámtanai, s mindinkább láthatóvá lőnek a német vámszövetség nemzetegyesítő következései: kitűnt, hogy a védvámrendszer, a kereskedelmi szabadság elvének megtagadása, adott esetben egységesítő befolyást gyakorolt, ámbár ma már jól tudjuk, hogy ez egységesítést csak részben okozta a külállamokkal szemben alkalmazott vémvámrendszer, nagyobb részben inkább az, hogy a belső német vámvonalakat megszüntették. Elég az hozzá, a magyar liberalizmus gondolkodás nélkül követte a német példát, s a vámkérdést, sőt vele az egész ipar és kereskedelem ügyét áthelyezte a hazafisági osztályba. Széchenyi ipart és kereskedést akart, mert nem volt sem iparunk, sem kereskedésünk. A liberalizmus ipart és kereskedést akart, hogy a nemzetiség erősbödjön, hogy a kormány és Ausztria meggyöngüljön. Igy lesz a gazdasági kérdésekből közjogi, így indul meg a politikai propaganda a magyar gyáripar, a Védegylet stb. érdekében. Kossuth a Védegylet levegőjében, eddigi felfogásától eltérően, már tisztán politikai közjogi kérdésnek látja a vámügyet. „Ha eltöröljük a vámsorompókat, — mondja — köztünk s Ausztria között, ha érdekeinket összeolvasztjuk az osztrák érdekekkel, mathematikailag be van bizonyítva, hogy rövid idő mulva szellemi tekintetben is összeolvadunk Ausztriával, de hogy ez összeolvadás sem az alkotmányosság, sem pedig a magyar nemzetiség érdekében nem lehet, nem szükség bebizonyítani.“ [3] A főkérdés: hogy a magyar gazdasági életnek közös vagy külön vámterület-e az érdeke, itt már egészen háttérbe szorult a politikai mögött. Pedig a gazdasági kérdést nem lehet büntetlenül hazafisági osztályba helyezni. A hazafias leike-

[1] *U. ott* XII. kötet, 2 6. lap.
[2] *U. ott* 309. l. a *Pesti Hirlap* 1842: 141. számából.
[3] E fontos hely idézve már Keleti Károlytól, *Hazánk és népe* 243. lap.

sedés, mely nálunk úgysem kitartó, nem tudta e súlyos közgazdasági problémákat megoldani. Batthyányi Kázmér gróf Védegylete, Kossuth gyáralapító társasága csakhamar felbomlottak, a közfigyelem elfordult e tárgyaktól, s előállt azon sajnálatos helyzet, hogy ez életbevágó gazdasági kérdések nemcsak megoldatlanul adattak át a következő nemzedéknek, hanem hazafisági súllyal szükségtelenül megterhelve. Vámterület, ipar és kereskedelem felvirágoztatása ily módon lettek közjogi pártok játékaivá, híven a hagyományhoz, melyet a liberális ellenzék hozott létre.[1]

* * *

A magyar liberalizmus, az eddigiekből láthatóan, mindjárt kezdőpontján megcáfolta a liberális tant, mintha eszmék és elvek eltérő viszonyok közé elhintve azonos eredményeket szülnének, mintha az emberi értelem mindenütt egyformán reagálna bizonyos eszmékre s minden talajra ugyanazon intézményeket hozhatná létre! A liberalizmus magyar talajon egészen más képződmény lőn, mint francia vagy német földön, egészen sajátos hatást gyakorolt a magyar viszonyokra és a jövőre nézve a külfölditől eltérő speciális magyar helyzetet alkotott. A lényével szoros rokonságban levő nemzeti mag speciálisan magyar jelenségeket szült: nemzetiségi harcot, mely e soknyelvű országban a nemzeti liberálisoknak egyszersmindenkorra lehetetlenné tette liberális alaptanoknak, minő a széles választási jog, korlátlan végrehajtását. Másik ilyen speciális magyar jelenség a közjogi irány, s vele kapcsolatban az elvi ellenzékiség, mely szintén közreműködött abban, hogy a liberális elvek kénytelen-kelletlen módosulást szenvedtek a magyar politikai életben. Mindezen módosulásokat összefoglalva, kimondhatjuk, hogy a magyar liberalizmus, negyvenes évekbeli fejlettségének fokán, a francią liberalizmushoz hasonló elvi merevségű szélsőséges mozgalom, *radikalizmus* volt, de nem egyetemesen európai, hanem speciálisan magyar radikalizmus. Ez pedig abban nyilatkozott, hogy az általános liberális elvek helyett a speciális magyar momentumokat, a közjogi vonatkozású kérdéseket élezte ki szélsőséges, radikális szellemben. Tehát nem a liberális doktrináknak, inkább csak a nemzeti aspirációknak radikális végrehajtását követelte, mihez képest a politikai reformnak

[1] Ugyanezt állapítja meg Keleti *id. m.* 244. l.: „Politikai pártkérdéssé válván ilyenformán az ország anyagi érdekeire oly nagy befolyást gyakorlandó vámügyi egyezkedés, nem mondhatni, hogy azt elég higgadtsággal és elég komolysággal hányták volna meg.“

azon részei, melyek másutt forradalmi rázkódtatásokat okoztak, nálunk olyannyira háttérben maradtak, s ha mégis szóba hozattak, oly méltányos, elvi tüskéktől ment formulázásra találtak, hogy e részben zavaroktól nem volt ok tartani.[1] *Suffrage universel*-ről és *plébiscíte*-ről szó sincs a magyar radikalizmus követelései között, holott ezek a francia liberális mozgalomnak legtöbbet emlegetett jelszavai. A szabadföld és közadózás problémáját is mérsékelt módon akarta megoldani hazai liberalizmusunk, olyképen, hogy úgy a megrövidítendő, mint a megajándékozandó osztályok meg legyenek elégedve. A radikalizmus nálunk tehát nem elvekben, hanem nemzeti vonatkozásokban, közjogi programmokban, egészben véve, mondjuk ki e megfigyelést, melyet el nem utasíthatunk magunktól: érzelmekben és formákban, hangulatban nyilvánult meg. A radikalizmus nálunk egyszerűen a nemzeti szenvedélyeknek politikára átvetítése volt, s mint ilyen, vetélytárs nélkül és szinte deszpotikusan uralkodott a lelkeken. „A tény kétségtelen, — mondja az egykorú szemlélő, báró Kemény Zsigmond — a magyar közvélemény bálványozta a radikalizmust. A szónoklat szépsége, a szónok hatása ettől függött. Az író csak e jel alatt szakíthatott halántékaira babérágat. A lángész és jellem többnyire elvitatva lőn a más zászlók vezéreitől. Hogy ily igazságtalanság a rajongás nem kicsiny fokára mutat, kétségtelen."[2] Kemény Zsigmond e szavai súlyosak. Nálánál jobban, okjektívebb szilárdsággal senki sem ismerte a magyar lélek mélységeit. Nem ok nélkül beszél rajongásról: a bálványozásról, a szónoklat erejéről. Radikalizmusunk valóban hangulat volt, érzelmi produktum, elvekhez és pozitív politikai követelésekhez semmi köze. Hisz mérsékeltebb programmot el sem lehet képzelni az Ellenzéki nyilatkozatnál, mely Deák tollából folyva, az elvi ellenzékiséget leszámítva alkalmas lett volna az egész nemzet egyesítésére. Radikalizmusunk tehát nem túlzott követeléseket állít fel, hanem magában véve mérsékelt követeléseit nem mérsékelt hangon: rajongóan, lobogó lelkesedéssel mondja el. E lobogó lelkesedés tovább hatolva, könnyen gyúló népünk közt hatalmas lángoszloppá nőtt, melynek füstje annál nagyobb lőn, minél kisebb a magja. Ezzel megérkeztünk a szalmalánghoz, miről Széchenyi nem tudott eleget beszélni.

[1] A magyar radikalizmus ez irányát észrevette már báró Kemény Zsigmond *Forradalom után, Összes művei* XII. kötetében, 50—51. l.

[2] *U. ott* 52. l.

Valóban, liberális radikalizmusunk nem egyébnek minősíthető, mint az ősmagyar természet gyöngéi, szenvedélyei előtérbe nyomulásának és politikai érvényesülésének. Nem ismételhetjük Széchenyi jellemzéseit az önhittségről, üres lelkesedésről, szalmalángról, irígységről, pártviszályról. Ezek most mind felszabadultak, amint a szenvedélyeket szabadjára eresztő liberális tanok a művelt középnemesség köreiből szélesebb és műveletlenebb tömegekre szétáradtak. Ez utóbbiakban nem ész, hanem érzelem és szenvedély kellett hogy reagáljon az elő nem készített, váratlanul megjelenő behatásra. Innen az a mélyreható differencia, mely egyrészt a liberális vezetők elvi tanultsága és erkölcsisége, másrészt a liberális tömegek durva radikalizmusa és szenvedélye közt van. Innen egyúttal a sikertelenség, mely a radikális hangulattal szembeszálló vezetőket éri reformkorszakunk egész folyamán. Döntő politikai tényező e radikális hangulat volt, ez tette egymásután lehetetlenné, ítélte politikai súlytalanságra a pozitív reformereket, úgy a konzervatív, mint a liberális irány híveit. Előbb Széchenyit, majd 48 tavaszán Deákot és a sokáig radikálisnak tartott Batthyányit. Eötvös és a centralisták e radikális hangulat miatt maradtak ki mindennemű politikai vezetésből. Egyedül Kossuth egyénisége tudott mindvégig uralkodni a tömegeken, egész a katasztrófáig, mert a *második* Kossuth, az emigrációnak az elsőtől annyira különböző vezére, mint látni fogjuk, nem volt többé teljhatalmú irányítója a magyar lelkeknek. De a negyvenkilencediki katasztrófáig ő maradt a liberális radikalizmus vezére, mert szerencsés temperamentumánál, könnyen lelkesedő, s a lelkesedésben a komor tények nyomása alól szabaduló optimista természeténél fogva nehézség nélkül tudta követni a radikalizmus emelkedő vonalát. Ő soha sem mondott népszerűtlenséget, akárcsak a francia liberalizmusnak szintén érzelmektől vezetett alakja, La Fayette, ki a népszerűséget boldogságának tartá, mely nélkül lehetetlen volna élnie. A liberalizmus tömeguralmában, abban a demokráciában, mely természetes fejlődés helyett parancsszóra, papirosalkotmány értelmében áll elő, a népszerűség a politikusoknak egyetlen eszköze a hatalom megszerzésére és megtartására. Az igazán nagyoknak, kiknek egyéniségében egy adott nemzetiség, minden hibájával és erényével együtt ölt testet, minő volt kétségtelenül Kossuth és La Fayette, a népszerűség, éppen a néppel való kongenialitásuk miatt, ölükbe hull; ők a tömeg lelkesedésében, mint saját elemükben élnek anélkül, hogy belső hazugságokig, a tömeg kegyeinek vadászásáig kellene alacsonyulniok. Kisebb és kevésbé

szerencsés politikusoknak meg kellett szerezniök a népszerűséget, ahogyan lehetett. Nálunk azáltal, hogy a nemzet hibáinak hízelegtek, a tömeg radikális hangulatának vakon engedelmeskedtek. Mind kevesebb lőn a bátor, ki keblét kitárva oda mert állani a zúgó áradat elé. S ha igen, elsodortatott.

Azt hisszük, radikalizmusunk ilyen felfogása közelebb hoz bennünket történeti eseményeink megértéséhez. Egykorú észlelők hasonlóképen gondolkodtak. Kemény Zsigmond mellett legyen szabad csak Horváth Mihálynak egy klasszikusan sokatmondó megjegyzését idéznünk. Szerinte a kornak „ha volt hibája, az bizonyára már nem a közélet iránti közönyben és szenvtelen tespedésben, hanem annak ellentétében, a túllelkesedésben, az újítások, reformok, átalakulás túlheves, szinte türelmetlen vágyában, s a rohanó haladást gátló elemek, a kormány s a konzervatív párt gyűlöletében keresendő.[1] E bajokat nemcsak a hivatásánál fogva nyugodtabb vérmérsékletű történetíró veszi észre. A közvéleményünkben mai napig uralkodó liberális hagyománnyal szemben ki kell emelnünk: a hangulat a negyvenes években még a liberális körökben sem volt mindenütt bizakodó. Széchenyi nem állott egyedül, a liberalizmus hívei közül is többen jártak kétségtől kínozva, földre szegzett szemekkel, magukba zárkózva a lelkes tömegek közt, melyek a nemzet és alkotmány megújulását könnyű játéknak tarták. A jövendő gondja annál súlyosabban nyomta őket, minél magasztosabb volt felfogásuk a nemzeti újjáalakulás feladatairól. Közéjük tartozott Deák Ferenc.

[1] Horváth Mihály *id. m.* II. kötet, 215. l.

VII.

Deák Ferenc a negyvenes évek liberalizmusában.

Midőn Deákot nyugati magyarnak nevezzük a keletiekkel szemben, nem tisztán temperamentumbeli különbségre gondolunk. A dunántúli magyar nem kevésbé heves, hirtelen vérmérsékletű, mint a tiszai, kinek ezt a tulajdonságot állandó jellemvonásai közé számítják. Az igazi eltérés a két típus között nem az ösztönökben és az érzelmi világban, hanem az érzések- és gondolatokra való reagálásban, a tettben van. A tiszai magyar heves temperamentumának engedelmeskedve indulatban, meggondolatlanul cselekszik, míg a dunántúlinál, kinek feje szintoly könnyen áttüzesedik, szeme vérbe borul, az indulat hevét mérsékli a meggondolás és nem engedi rögtön, azon melegében tetté válni. Az eltérő fajkeverék mellett származhatik e józan megállás, ez óvatos meg gondolás akár magasabb műveltségből, akár pedig, s ez már gyarló történet-psychologiai eszközeinkkel nehezen állapítható meg, egyszerűen megszokásból, nemzedékeken áthagyományozott tartózkodásból. A dunántúli magyarnak évszázadokon át volt valami kevéske veszteni valója, miért érdemes volt fejét törni, s török, német között modus vivendit találni. De érzelmi alapja neki is ugyanaz volt, mint tiszai testvérének.

Hogy Deák, mint minden igazi magyar, s így Széchenyi is, Kossuth is, szintén szubjektív érzelemember, nem pedig az objektív ész szolgája volt, azt kétségen kívül megállapíthatjuk egykorúak leírásaiból, melyek folyton érzelmi hatását emelik ki beszédeinek, és az ő állandó meghatottságát, érzelmi elfogódását emlegetik. Hideg ész helyett nála is érzelem és erkölcs adott direktívát. Deák a liberális ideákhoz csatlakozván, azok erkölcsi mélységét,

ideális humanizmusát annyira átérezte, mint senki más a nyugat-európai demokráciában. Ideálja neki is szabadság volt, de nem anarchia vagy erőszak által megvalósítva, hanem az ember erkölcsi lényének harmóniája, belső igazsága által. E végcél felé nem hirtelen nekilendüléssel, az éretlen tömegek felszabadítása útján törekedett: egyedül a kötelesség és kemény munka valának az eszközök, melyekben bízott. Ilyen felfogással természetesen nem kerülhette ki Széchenyi sorsát: a dezilluziót, a kénytelen kiábrándulást, a nyomasztó kétségeket és azt, hogy a radikális tömegtől, ha nem is politikailag, nyiltan, de lélekben elszakadjon. Innen származnak különvéleményei, melyeket már a negyvenes években többször bejelentett a liberális mozgalom fontos kérdéseiben. Az egyiket, a nemzetiségi kérdést illetőleg, már előbb láttuk és tudjuk, hogy ő a liberalizmus magyarosító illuzióitól függetlenül nem volt hajlandó résztvenni a közigazgatási és közoktatási propagandában. De az *egész* Deákot tünteti fel Védegyletbeli szereplése.

Miután Kossuth az ő előleges megkérdezése nélkül kibontá a nemzeti iparvédelem lobogóját, Deák magánlevelet ír neki, melyben kijelenti, hogy a mozgalmat nem tartja célravezetőnek. „Nem lett volna-e célszerűbb a védegyletet most kezdetben csak némely cikkekre szorítani? Azon csekély pénzerőt, melyet a védegylet összegyűjt, több sikerrel lehetett volna néhány cikk gyártásának emelésére fordítani, mintha az sokféle cikkek közt megoszlik.“ „Megvallom, hogy a dolgot így szerettem volna. Amerika egykori védegylete győz meg engem leginkább, hogy ily terjedelemben a magyar a védegyletet aligha elbírja.“ Az éjszakamerikai államok, még angol gyarmat-korukban védekezni akartak az angol iparcikkek ellen, de az egyesülés eredménytelen volt, pedig ez a nép „már akkor szabad sajtóval, s minden polgáraira nézve teljes és tökéletes jogegyenlőséggel bírt, mely akkor a legdicsőségesebb támadásnak előestéjén állott, mely tudott szegény és egyszerű lenni. Remélhetünk-e mi magyarok a magyar jellemtől több vagy csak annyi szilárdságot egy sokkal több tárgyakra terjeszkedő védegylet mellett, midőn a sajtó nem áll szolgálatunkra, polgáraink jogegyenlősége még csak remény, de nem valóság, enthusiasmus pedig és kitürni tudás csak alig van bennünk?“ De bár reménytelenül nézi az új vállalkozást, hazafias érzése nem engedi visszavonulni, még kevésbé, Széchenyihez csatlakozva, nyilt ellenzékbe csapni. „Ti, barátim, a magyar körülményeket jobban ismeritek, mint én, ki már egy év óta nem láttam Pestet ... Ti, kik ott laktok és ott fordultok meg napon-

kint, hol a nemzet szíve ver, Ti, kik bizonyosan megfontoltatok minden legkisebb körülményt meleg érzéssel, de hideg számolással, Ti jónak láttátok a dolgot most és ily terjedelemben megindítani, s én el nem szakadok tőletek." „Most, midőn már az első lépés megtörtént, azt hanyagság, hidegség vagy különködés által elejteni vagy csökkenteni bűnnek tartanám a haza ellen. Nálam a pesszimizmus a hanyagságnak sem nem oka, sem nem ürügye. Tudok én küzdeni remény nélkül is; érzem kebelemben az erőt, istenemre mondom, érzem, hogy csüggedést nem ismertem soha, s az elhatározottság, mely nálam kötelességérzeten alapul, nem kisebb, mint másoké, kiket a remény lelkesedésre gyújt. Én tehát félreteszem, elaltatom minden kétségeimet, s az ügyet pártolom úgy, mint azt megindítottátok."[1] Csakugyan, kétségeit senki másnak el nem árulta; a Védegylet vezetőségével pedig hivatalosan közölte, hogy „polgári kötelességei" szerint szíves készséggel, s legbuzgóbban csatlakozik a mozgalomhoz, később pedig, midőn az egész akció, a gyáralapítási társulattal együtt, közel volt a megfenekléshez, Pestre menve erélyesen fellépett érdekében s lelkesítő szónoklataival sikerült életét egy időre meghosszabbítani.

Ez a levél s benne két kifejezés: „*tudok én küzdeni remény nélkül is*" és „*az elhatározottság nálam kötelességérzeten alapul*", ezek szolgáltatják nekünk a kulcsot Deák politikai működése megértéséhez. Nála a politikai cselekvés nem födte a politikai gondolkodást. Érzelem és cselekvés nem voltak harmóniában. Amit tett, remény nélkül tette, tisztán kötelességérzetből, egyéni érzelmeinek elnyomása árán. Politikai cselekvését a liberális párt szolgálatába állította, s kitartott mellette mindaddig, míg a liberális irányban a túlzó radikalizmus korlátlan uralomra nem tett szert. Akkor, 48 tavaszán, a miniszteri székből, végre nyiltan ellene fordul és örökre szakít vele. De e végső katasztrófát megelőzőleg híven kitartott a párt mellett, s példátlan erkölcsi tekintélyével fedezte a párt improvizációit, s folyton radikálisabb politikáját. Találóan jellemezte e helyzetet életírója: „Negyvennyolcig Deák hallgatásában rejlett Kossuth ereje".[2] A hazafias kötelesség nem engedi a pártot elhagynia, sem pedig nyiltan föllépnie olyan dolgok ellen, mik neki nem tetszettek. Hazafias párt vészes szakadásának nem akart oka lenni, ezért utasítá vissza Széchenyit,

[1] Közölve Kónyi, *Deák beszédei* I. kötet, 535. l.
[2] Ferenczi Zoltán, *id. m.* I. kötet, 422. l.

mikor ez Kossuth és a radikalizmus ellen középpártot akart alakítani, s ennek vezetésére Deákot szemelte ki.

Viszont politikai gondolkodásában Széchenyihez állott közel. A magyarság gyöngéit Széchenyihez hasonló világossággal ismerte fel. Politikai helyzetünk javulását csak a nemzeti hibák kigyomlálása, s helyükben az emberiség magasabb ideáljainak átültetése árán remélte. Az egymásra következő országgyűlések eredménye iránt súlyos kétségeket táplál, mivel nem hiszi, hogy a nemzeti hibákkal szemben valami maradandót lehetne elérni. Kossuthnak nyiltan megírja, hogy pesti tartózkodásából semmi haszon nem lehetne, ne is kívánják ezt tőle. „A reménytelenség egyik bizonyos jele a távolból várni segélyt olyantól, kinek ereje is, tehetsége is kisebb, mint magunké. Egyébaránt a reménytelenség az én keblemet már rég elfoglalta nemzetünk gyáva jellemtelensége miatt", mellyel ez a kormány alig megkezdett propagandájára máris tódul az ellentáborba... „Tudod te, hogy régen remény nélkül állok én veletek s közöttetek a csatatéren, de a siker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt becsület és kötelesség parancsolják." [1] Batthyányi Lajos előtt szintén a „magyarnak gyáva jellemtelenségéről", meg „veleszületett irígykedő, fondor, büszke természetéről" panaszkodik; [2] egy nyilvános beszédében egész sorozatát adja a nemzeti hibáknak: minő a tűrni nem tudás, a hidegvér hiánya, mely a tűrést egyszerűen gyávaságnak nevezvén, megveti; a pazarlás valódi átkunk, mert míg ez másutt legalább ipart teremtett s fölemelte a polgári osztályt, nálunk csak elszegényedést okozott. Ezért a haza közszükségeire sem adakozunk úgy, mint kellene.[3] A szalmalángról sem feledkezik meg. „Hazánkban hiba az, hogy a dolgok, a vállalatok megindítása rendszerint nagy részvétre s visszhangra talál; a részletes kidolgozás prózáján pedig, a poézist lehangoló ezerféle apró gyakorlati akadályokon lelkesedésünk megtörik; más nemzetek azért érnek sikert, mert természetök e részben szerencsésebb." [4] De a legfőbb politikai baj a pártviszály. A nemzet életében kétségtelenül kórjelek mutatkoznak, „meggyógyulását azonban csak maga a nemzet eszközölheti azáltal, ha a veszélyes kóranyagot, mely minden bajainak főoka, a pártviszályt, kiirtja kebléből".[5]

[1] Idézve *id. m.* II. kötet 21.
[2] Idézve *id. m.* II. kötet 21., 23. ll.
[3] Ferenczi *id. m.* 433. l.
[4] *U. ott* 437. l.
[5] Kolozsvári beszéde 1845 máj. 16. Kónyi *id. m.* I. kötet, 544. l.

Annyi bizonyos, a pártviszály kiirtására senki sem tett többet, mint Deák, a született vezér, kinek semmi önmegtagadásába sem került, hogy a vezérletet sajnálkozás nélkül átengedje másoknak.

Deák hatalmas értelmisége helyesen ítélte meg a helyzetet. Egyes ember kötelességtudása nem mentheti meg többé a hazát a katasztrófától. A februári forradalom súlyos idegbajban találta őt, mely hosszabb-rövidebb megszakításokkal immár harmadik éve tartá távol a politikai élettől. Az akkori orvosok nem igen találtak rá ellenszert, a mostaniak is alig találnának. Kétségektől szaggatott kedélye nem bírta tovább a hit nélküli kötelességteljesítés rabigáját, lelki bágyadtság és lehangoltság vett rajta erőt, s terjedt át a lelki életből a testi constitutióra. Az, ami Kölcseyt pályája végén, ami Széchenyit a katasztrófa kitörésekor érte el, a magyar betegség, a nemzetünk sorsán kétségbeesés, ezen ment át Deák éppen azon években, midőn a nemzeti lelkesedés legmagasabb fokra izzott, s a tömegek oly közel érzék magukat a nagy beteljesüléshez. Deák, az első magyar minisztérium tagja, talán még Széchenyinél is kevésbé hitt jövendőnkben.

VIII.

A 48-as törvényhozás.

A márciusi napok meghozták a beteljesülést, mindazt, mit az első liberális generáció évtizedeken át áhítozott. Az új törvények, melyeket a király április 11.-én szentesített: betetőzése az újjászületés nagyszerű korszakának, megvalósítván azon kívánságokat, melyeket az első nemzedék egyrészt nemzeti, másrészt liberális szempontból állított fel. Nemzeti és liberális elem az áprilisi törvényekben pontosan szétválasztható egymástól.

Az új alkotmány a liberális szabadságokat a rendi világ mindennemű kötöttségének megszüntetése által valósítja meg. Ősiség, nemesi birtokprivilégiumok, céh- és vámkorlátok eltörlése árán az egyéni, politikai és gazdasági szabadságok egész sora jelenik meg varázsütésre a leroskadt középkori rendiség helyén: személyes szabadság osztálynak, felekezetnek és nemzetiségnek különbsége nélkül, szabad föld, sajtószabadság, vallásszabadság, ipar és kereskedelem szabadsága. Ez újonnan szerzett jogokat közös teherviselés és törvény előtti egyenlőség biztosítja egyének vagy osztályok túlsúlyával szemben. Végigtekintve az áprilisi alkotmány rendelkezésein, csak így foghatjuk fel azon mérhetlen nagy változást, mely a magyarság gondolkodásában, a magyar politika irányában az utóbbi évtizedek alatt végbement. A rendi világ évszázadok folyamán a vallásszabadságon kívül egyéb szabadságot nem kívánt, ez az egyetlen, melynek a rendi történetben, mikor szabadság helyett privilégiumról volt szó, előzményei vannak, mely tehát nem tisztán az első liberális nemzedék szülötte. A többi vívmányt azonban kivétel nélkül ez a nemzedék dobta a magyar közéletbe. Amennyiben a modern államok élete a jogok és köte-

lességek elvi egyenlőségén alapul, s amennyiben a modern nemzeti kultúrák kifejlésének is főfeltétele az egyének szabad művelődése, tehát az egyéni, politikai és gazdasági szabadság: ennyiben kétségtelen, hogy az áprilisi törvények liberális szabadságai nemzetünket az európai művelődés magasabb fokára juttatták. Megnyitották annak lehetőségét, hogy a nemesi Magyarország helyébe a nép Magyarországa léphessen. Nélkülök ezt talán még évtizedek mulva sem értük volna el.

Nem kevésbé életbevágóak az áprilisi törvényhozás nemzeti vívmányai, még pedig úgy Ausztriával, mint a nemzetiségekkel szemben. A független felelős minisztériumról és népképviseletről szóló törvények a mi javunkra fejezik be a küzdelmet, melyet 1526 óta folytattunk a bécsi központosító, egységesítő törekvések ellen. Függetlenségünket biztosító régi törvényeink csak most lépnek életbe: Magyarország csak most veszi kezébe kormányzása dolgát, mint önálló, semmi más országnak alá nem vetett állam, mint Ausztriától független, attól tökéletesen különböző államegyéniség. Háromszáz év óta Batthyány Lajos gróf kormánya volt az első, mely hatáskörében a bécsi központi hatóságoktól független lévén, egyenesen, minden közbeeső fórum nélkül érintkezhetett a magyarok alkotmányos királyával.

A nem-magyar nemzetiségek a liberális szabadságoknak ugyanazon mértékében részesültek, mint a magyarság tagjai. Objektív történeti vizsgálat félre nem ismerheti, hogy áprilisi törvényhozásunk a nem-magyar nemzetiségekre egyenesen áldásthozó volt. Tegyük föl, a magyarság már ekkor, önmagától feldarabolja államterületét nemzetiségek szerint, s az így kivágott oláh, szerb, tót kantonokra bízza a magán-, birtok-, kereskedelmi stb. jogviszonyok rendezését: ebből a magyar önmegtagadásból a nemzetiségi tömegekre szabadság és emberiség helyett a középkori szolgaság meghosszabbítása, sőt tán súlyosbodása származott volna. Sem az oláh, sem a tót és szerb fajok nem bírtak oly középosztállyal, mely a liberalizmus európai alapján állva a jobbágyfelszabadítás, közteherviselés, vallás-, sajtó-, kultúraszabadság vívmányait megvalósíthatta volna. Saját kezükbe tenni e primitív állapotban levő nemzetiségek dolgát, annyit jelentett volna, mint őket középkori rendiségnek vagy anarchiának szolgáltatni ki. Ezt elismerheti mindenki, aki az oláh népszellem 48-iki megnyilvánulásait, avagy Rajasics patriarcha és Jellasics bán mentalitását ismeri. És ha lesz egykor valóban tudományos oláh, szerb, tót történetírás, az is el fogja ismerni, hogy népét az európai libera-

lizmus szabad intézményeiben a magyarság részesíté akkor, mikor az magától még fel nem tudott volna emelkedni e magasabb művelődési fokra.

Viszont a liberális szabadságjogoknak az egész országra kiterjesztése nagyban növelte a magyarság kulturális súlyát. Az országban a magyar népfaj hasonlíthatatlanul legmagasabb műveltségi fokon állott és csak természetes, hogy most, a középkori korlátozások eltörlésével, midőn a művelődés terjedésének az ország határain belül semmi korlát útjába nem állhatott, a magasabb műveltség akadálytalanul gyakorolhatott vonzóerőt még tiszta nemzetiségi körökben is. Amint korábban a nem-magyar népfajok felemelkedő egyénei a magyar nemesség soraiba léptek, úgy gyarapodnak most velük fokozott mértékben, a liberális magyarság sorai. A rendiségnek magyar nemzeti autonómiája megszűnik ugyan, de helyébe lép az új nemzeti autonómia, mely az egész országra érvényes a magyarságnak magasabb műveltsége és a liberális bánásmód következtében, melyet a nem-magyar nemzetiségekkel szemben tanusít. A magyarság ilyetén megerősödése tette lehetővé, hogy államunknak magyar nemzeti jellegét egész a katasztrófáig fenn tudtuk tartani anélkül, hogy gyűlöletes eszközökhöz vagy véres erőszakhoz folyamodtunk volna.

Az áprilisi alkotmánynak mindezen fényoldalait, s nemzeti fejlődésünkre gyakorolt jótékony hatását egészében kiemelve, az árnyoldalakról sem szabad megfeledkeznünk. Mert, hogy ilyenek is vannak, azt a történetírásnak, mint a véges, gyarló emberi dolgok regisztrátorának, őszintén meg kell vallania. Az áprilisi alkotmánynak hiányai és hibái abból származnak, hogy két párhuzamos folyamatot, a liberálist és nemzetit, tetőz be és egyesít magában, holott ezeknek egyes vonásai egymásközt ellentétesek és egymás hatását lerontják. Eddigi előadásunk alapján nem lesz nehéz az áprilisi törvényekben e kritikus pontokat, két ellentétes erő találkozó helyeit megjelölni.

A negyvenes évek liberalizmusa radikális irány lévén, első sorban a radikalizmus hatását szemlélhetjük az alkotmányon. Nem a követelésekben és kimondott rendelkezésekben, hanem a végrehajtás módján és formáján. A radikalizmus forradalmi hajlandóságához híven lassú átmenet helyett az újítás erőszakolását, elsietett változtatást eszközölt. Elég erre egyetlen példát említenünk, a földbirtokviszonyok dolgát, mely kétségtelenül a leginkább megvitatott és megemésztett tárgya volt a reformkomplexumnak, melynél tehát legkevésbé állott fenn az elsietés veszedelme. A köz-

teherviselésről, az úrbéri szolgáltatások megszüntetéséről s a földesurak állami kárpótlásáról szóló törvények már március havában készen voltak, s mire Deák Pestre érkezett, azokon már alig lehetett változtatni parasztlázadás kockáztatása nélkül. Pedig e törvények a liberalizmust szükségtelenül túlhajtva nemesi birtokost, államot s közvetve parasztot is fölöslegesen terheltek meg. A földbirtokosok kármentesítését a „nemzeti becsület védpajzsa alá“ helyezvén, azaz az államra bízván, ennek teherképességét túlbecsülték, mikor pedig a jobbágylakosság maga sem kívánta, hogy ellenszolgáltatás nélkül szabaduljon fel és szívesen vállalta volna a kármentesítésnek hosszabb idő alatt, részletekben való lefizetését. Viszont a radikalizmus „vágtató“ törvényalkotói azt sem vették észre, hogy az úrbéri tartozások címén olyanokat is szüntetnek meg, melyek történeti fejlődésük szerint a földesúr magánvagyonához tartoznak, s nem feudális, közjogi természetűek. Mindezen hiányokon Deák póttörvénnyel akart segíteni, melyet mint igazságügyminiszter az „1848 : XI. t.-cikk folytán szükséges intézkedésekről“ címen be is terjesztett, hogy vele az áprilisi törvénynek a speciális magyar viszonyokkal nem számoló radikalizmusát megkorrigálja. A javaslat persze a forradalom árjában nyom nélkül elmerült, s a 48-as törvény radikalizmusából vagyonos nemességünk elszegényedése következett anélkül, hogy ez elszegényedésből a parasztnak haszna lett volna.

A radikalizmusnak nem liberális, de nemzeti számlájára tartozik az áprilisi törvényeknek egyik alapvető hiánya : a pragmatica sanctióból és a háromszázéves együttélésből folyó ausztriai viszonynak meg nem oldása. Erről a kérdésről mindössze a III. t.-cikk 13. §.-a rendelkezik olykép, hogy az egyik miniszter, az, ki a Felség személye körül lesz, befolyván mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, azokban az országot felelősség mellett képviseli. Mint látható, még csak fel sem soroltatnak a „közösen érdeklő viszonyok“, annál kevésbé történik gondoskodás, hogy azok a változott helyzethez, Magyarországnak *de facto* és *de jure* egyaránt független államiságához illően rendeztessenek. E súlyos következésekkel járt elhanyagolás oka az országgyűlés radikális hangulatában keresendő, mely e kérdéseket tárgyilag, méltányosság és írott jog szerint elintéző javaslatokhoz csak nehezen járult volna hozzá, viszont a közös ügyeket kategorikusan megszüntető törvényt a másik tényező, a korona utasította volna vissza. A törvényes rendelkezés hiányát a Felség személye körüli minisztérium tényleges vezetője, Pulszky

Ferenc államtitkár, megpróbálta jóvá tenni, felszólítván az osztrák minisztériumot a közös viszonyok tisztázására, de e lépéseinek, bár azok mind sürgetőbbek lőnek, a magyar függetlenségnek rövid életet jósló osztrák minisztérium óvakodott eleget tenni. Mégis, bár egyezmény nem jött létre, az erre vonatkozó ügyiratokból [1] kitünik, hogy a magyar kormány az áprilisi törvényekben csak mellékesen említett közös ügyek létezését nem tagadta meg.

Döntő politikai szerep jutott az áprilisi törvények e közös ügyeket bagatellizáló irányának a hadügy és az államadósság dolgában. Nem ismételhetünk itt közismert dolgokat, csak néhány pontra hivjuk fel a figyelmet. A pragmatica sanctio az osztrák tartományokra és Magyarországra nézve közös védelem kötelmét mondja ki. Az új törvényhozás elismeri a pragmatica sanctio érvényét, s egyúttal az önálló magyar hadsereg felállításának jogát is. Már most világos, hogy az önálló magyar hadsereg és a közös védelem kötelezettségét valamikép összhangzásba kell vala hozni. Ezt azonban az áprilisi törvényhozás elmulasztá. Így esett, hogy kormány és országgyűlés törvényes rendelkezés hiányában ide-oda hajlott, midőn az osztrák kormány az olasz forradalom és és Savoya leverésére a pragmatica sanctio értelmében fegyveres segítséget kért tőlünk. Bár eleinte az egész minisztérium, Kossuthot sem véve ki, a segély megadása, s törvény szerint kötelezett voltunk elismerése mellett volt, az ügy még sem volt végrehajtható, mivel Kossuth mind radikálisabb irányba sodortatva, az országgyűlés szélső elemei segélyével mindaddig húzta a dolgot, míg az, a nemzetiségek feltámadása és a bécsi reakció uralomra jutása után tárgytalanná nem vált.

Nem kevésbé egységes volt eleinte a magyar kormány véleménye, Kossuthot sem véve ki, az osztrák államadósság dolgában, melyről az áprilisi törvények szintén hallgattak. A Batthyány-kormány szerint az osztrák államadósság egy részének elvállalását méltányosság és Magyarország jól felfogott érdeke tanácsolják, mert Ausztriának e terhek alatt összeroskadása ránk nézve is múlhatlanul végzetes következéssel járna. Törvényes intézkedés ez ügyben sem jött létre, s bár az államadósság és hadügyi közösség dolgában a minisztertanácsban Kossuthnak folyton változó álláspontja miatt szenvedélyes viták folytak is, ez a tényen magán nem változtat: a 48-as magyar minisztérium elismert bizonyos hadi és pénzügyi közösséget Ausztriával. Megállapítható tehát,

[1] Kiadva Rudolf Sieghart, *Zolltrennung und Zolleinheit* Wien 1915.

hogy a 48-as törvények, bár e közös ügyekről nem szóltak, azok tagadását sem foglalták magukban, hanem e téren kiegészítésre szorultak, mely elől maga a Batthyány-kormány sem zárkózott el. E kiegészítés a minisztériumnak az egymásra torlódó viharos események közben nem sikerült többé.

Amint ez idejében ki nem pótolt hiány nem csekély hatással volt a bécsi reakció megerősödésére, s végső kifejlésben egyik oka lőn a véres küzdelemnek, mely köztünk és a dinasztia meg Ausztria közt kitört, hasonlóképen végzetes lőn a 48-as törvények egy másik hiánya, az, hogy bennük a nem-magyar nemzetiségek külön viszonyairól sem emlékeztünk meg. E hallgatás szintén a radikális hangulatból magyarázható, mely a forradalom túlzásaiban a legcsekélyebb hajlandóságot sem tanusítá Széchenyi, Deák, Wesselényi méltányos szavai befogadására. Törvényhozásunk nem ragadta meg az alkalmat, hogy erélyes iniciativát nyújtva, a nemzetiségeknek a közigazgatás bizonyos terein nyelvi jogokat engedve, elejét vegye az izgatásnak, s a műveltség alacsony fokán álló vezetők rendetlen kívánságainak. Igy aztán oláhok és szerbek maguk gyülekeztek, állítottak fel tumultuariusan követeléseket, melyek eleinte mérsékelt fokról csakhamar megnövekedtek territoriális és egyéb elfogadhatlan követelésekre. Hogy ők a magyar hatóságok alól kivéve külön vajdák és kapitányok által kormányoztassanak, ez a lakosság kevertsége miatt épp oly kivihetetlen, mint gyermekes kívánság volt, s a nemzetiségi tömegek iskolázatlansága mellett a magyar iniciativa hiányából keletkezett. A nemzetiségi mozgalmak így csúsztak le a veszélyes lejtőre, melynek alján ott várt rájuk tárt karokkal a bécsi reakció. Radikalizmus nélkül, józan, Deák-féle liberalizmussal, még inkább Széchenyi-féle konzervatív reformszellemmel ezt könnyen meg lehetett volna akadályoznunk, amikor azonban — épp ebben rejlik Bécs és a nemzetiségek közti helyzetünk tragikuma — még mindig nem tudhattuk biztosan, nem fogja-e a Széchenyi szellemében megkötött magyar-oláh-tót-szerb egyességet Bécs, felelőtlen és rosszhiszemű ígéreteivel az utolsó pillanatban megzavarni. Nemzetiségi és közjogi kérdést egymás nélkül szinte lehetetlen volt megoldani.

48-ra 49 jött, előbb szélső radikalizmus, majd a kikerülhetetlen katasztrófa. Nincs itt helyünk a radikalizmus növekedéséről részleteket közölni, valamint arról a hazafias küzdelemről sem, melyet Batthyány Lajos gróf folytatott az elvakult sovinizmus, a forradalmi liberalizmus pártja, s annak nem annyira irányító, mint magával sodort, a lelkesedés pillanataiban megittasult vezére,

Kossuth ellen. Széchenyi, Wesselényi, Deák visszavonulása óta Batthyány vállaira nehezedett az embertelen súlyú feladat, a nemzetet az adott viszonyok erejének elismerésére visszavezetni. 1848 áprilisától kezdve, midőn a magyar minisztérium elnöke lett, egészen 1849 január havában történt elfogatásáig, ez arasznyi közéleti pályán, Batthyányi végigszenvedte mindazt a honfibút és honfikínt, melyet az előrelátóbb Széchenyi már 1847-től, a radikalizmus megerősödésétől kezdve szenvedett. A keserű poharat Széchenyi csöppenkint, Batthyány egy hajtásra üríté ki. Egyéni tragikuma, ha lehet, még Széchenyiét is felülmúlja. A reakció karhatalma akkor fogta el, mikor éppen képviselővé akarta magát választatni, hogy Kossuthtal megvívja a debreceni országgyűlésen a végső harcot és a nemzet és dinasztia kibékülését előkészítse.

Mint tudjuk, az újjászületés legjobb emberein a radikalizmus, ezen pedig a reakció győzött. Batthyány bukásával a debreceni radikálisokkal szemben hang többé alig emelkedett. Az új miniszterelnök, Szemere Bertalan, ki a függetlenségi nyilatkozat után veszi át Kossuth kezéből a hatalmat, programmbeszédében kijelenti, hogy miniszteriuma először forradalmi, másodszor republikánus, harmadszor demokrata.[1] A népfelség elvét „minden, de minden következményeiben“ elfogadja, s elismeri, hogy a „népszabadság minden hatalom örök kútfeje.“ Megígérte továbbá, hogy bár a kormányformáról végleges intézkedés még nem történt, mégis a „minisztérium minden törekvésnek ellene lesz, mi a monarchiára visszavezethetne.“ Ez elvek tüntetik fel a legszélsőbb vonalat, ameddig a magyar radikalizmus tiszai képviselői Debrecenben elmentek.

Debrecen után már csak kevés jöhetett: Szeged, Világos, Aradvár. A nemzet hiába küzdött ősi életerővel, haláltmegvető bátorsággal nem többé világszabadságért, liberális vagy radikális tanokért, de a puszta létért, az anyaföld birtokáért; nem használt. Kiderült, hogy egyesegyedül, magára hagyatva nem képes kardja élével biztosítani természetes túlsúlyát e négy folyó hazájában. Vérünk hullása és pusztulásunk árán emelkedtünk Széchenyi politikai színvonalára, ahol végre láttuk, hogy nemzeti sorsunk ezúttal népfajközi és európai probléma is, melyet *mindenek* ellenére nem irányíthatunk. Benne a nem-magyar nemzetiségek és a szomszédos államok is érdekelve vannak. Ha mindezek ellenünk,

[1] Közölve Horváth Mihály, *Magyarország függetlensegi harcának története,* Pest 1871, III. kötet, 563. l.

hogyan lehetne helytállanunk? Már pedig a 48-at megelőző folyamatban Széchenyi intéseit figyelembe véve elhanyagoltuk mindazon óvóintézkedéseket, melyekkel egyik vagy másik szomszédunkat magunkhoz csatolhattuk s a reakciótól nyakunkba vetett hálót széttéphettük volna. Horvát, szerb, oláh, Ausztria, Oroszország sok volt ellenségnek. A nemzet hősies védelme sikertelenség átka alatt romlott és töredezett a végkatasztrófáig, mert az utóbbi évtizedek politikájában hiányzott az előrelátás, ellenségeinket egymástól szétválasztani, s a derekunkat szorító vasgyűrűt meglazítani. Az első liberális korszaknak, minden fény és dicsőség mellett, szomorú hagyománya ez a következendőkre: a közösügyek és nemzetiségek kérdését meg nem tudván oldani, nemzeti ügyünk elbukott e kettős küzdelemben.

IX.

Liberalizmus és zsidó kérdés.

Mielőtt az első liberális korszaktól búcsút vennénk, szükséges annak még egy momentumáról megemlékeznünk, mely ekkor még mellékes jelentőségű ugyan, de később nemzeti életünkre mindinkább elhatározó, döntő befolyásra fog szert tenni. Ez a zsidóság helyzete és elterjedése.

A liberalizmust megelőzőleg a zsidóság a magyartól éppen úgy különböző, idegen nemzetiségnek tartatott, mint akár az oláh, szerb, görög népfajok. Bevándorlása és székfoglalása, leszámítva a koraközépkori aránylag csekély számú és a magyarságba korán beolvadt zsidókat, három pontosan megkülönböztethető irányból történt. Nyugatról a német-osztrák és cseh-morva zsidóság jött be és gyökerezett meg leginkább felvidéki városainkban; a török hódoltság idején viszont délről indult meg újabb bevándorlás, miután a törökök a zsidókkal jó viszonyban voltak, városaikban nekik a keresztényekénél bővebb privilégiumokat engedélyeztek. Míg ezen hódoltságkorabeli, többnyire balkáni, spanyol-mór eredetű zsidó gyarmatok a fölszabadító háborúk alatt a törökséggel együtt elpusztultak, addig a német és cseh-morva telepek megmaradtak, s időnkint, bár nem nagy tömegekkel, gyarapodtak is. A térfoglalásnak sokkal fontosabb, új korszaka kezdődött, mikor Galicia Mária Terézia idejében Ausztriához csatoltatott, s ezzel Nyugat és Dél után Kelet felől is szabaddá vált az út.

Mária Terézia uralkodása utolsó éveiben e tárt kapu hatása még kevésbé szemlélhető. De hirtelen megnövekszik a zsidók száma II. József türelmi rendeletére, melynek érvényét az 1791.-i országgyűlés is hallgatólag elismerte, megengedvén ezzel, hogy a

zsidók azon lakóhelyükön maradhassanak, hova legutóbb megérkeztek. Ettől kezdve a zsidóság szaporodásban annyira felülmúlja a többi népfajt, hogy ez a szaporodás természetes úton nem, csakis bevándorlás által magyarázható. 1785-ben volt Magyarországon 75.089 zsidó, 1805-ben 127.816, 1840-ben már 241.632, tehát ötvenöt esztendő alatt a zsidóság száma nálunk megháromszorozódott, ami — egy régi statisztikus véleménye szerint[1] — „iszonyú nagy szaporaság, s nagyobb, mint milyennel Egyiptomban dicsekedhettek." Okai e nagy számbeli gyarapodásnak ugyanazon egykorú tanu szerint a „jókori házasság, a súlyos kézimunkák szorgalmas kerülése, a mértékletesség," de első és legfőbb ok az állandó bevándorlás, mely keletről nyugati irányban haladva először az északkeleti, Galiciával határos megyékben érezteti hatását. A Hegyalján a kocsmák már a tizenkilencedik század elején zsidó kézen vannak, s míg Árvamegyében 1785-ben csak 115 zsidó találtatott, 1840-ben már húszszoros a gyarapodás: 2333 lélek.

Az északkeleti megyékből szállonganak el a zsidó családok az ország többi vidékeire aszerint, hogy hol találnak megélhetésükre kedvező viszonyokat. Ilyen helyek voltak egyrészt a kereskedelmi utakon fekvő helységek, másrészt a nagybirtokok középpontjai. Mert tévedés volna azt hinni, mintha a zsidó térfoglalás energiáját egyedül a zsidóság szolgáltatta volna, minden külső segítség nélkül. Kétségtelen, hogy nagybirtokos-osztályunk — akkor, a tizennyolcadik században még névben is alig magyar — anyagi viszonyainak minél gondtalanabb irányítása és lebonyolítása végett az idegen elemet a magyarral szemben előnyben részesíté. Hasonló ez azon jelenséghez, hogy az új tiszai nagybirtokosok a fölszabadító háborúk után puszta uradalmaikra inkább tót és oláh jobbágyokat telepítettek, semmint értelmesebb, de éppen ezért nyakasabb és nagyobb igényű magyarokat. Ugyanezen okból engedték át a földbirtokosok nyersterményeik értékesítésének gondját a hajlékony, minden bajt könnyen eligazító zsidó kereskedőknek, s vették elejét ezzel annak, hogy a tizenhatodik-tizenhetedik században híres tőzsgyökeres magyar kereskedő-osztályunk — magyar eredetű „tőzsérek" látták el évszázadokon át magyar marhával Bécs, Nürnberg, Augsburg piacait, minden idegen közvetítés nélkül[2] — föléledjen és megerősödjön. Az új nagybirtokos termelésének gondját legkönnyebben úgy vet-

[1] Fényes Elek, *Magyarország statisztikája*, 1842, I. kötet, 82. l.

[2] A tőzsérek osztályának viszonyait több alapvető értekezésben tisztázta Takáts Sándor.

hette el magától, ha „házi zsidót“ tartott, ki mindent megvett, mert mindent el is tudott adni. A tizenkilencedik század elején a nyerstermények értékesítése, tehát az agrár Magyarországon egyedül űzhető kereskedési ág, az első lépéstől, a termelőtől való átvételtől kezdve egész a bécsi piacig a zsidóság kezén van. Dohányt, gyapjút, bőrt, gabonát ők vesznek át a birtokostól, pálinkafőzésből, uraségi kocsmákból és mészárszékekből is ők gazdagodnak, mert a földesúr szívesen adja nekik bérbe földesúri jogait, rájuk bízván, hogy a bérösszeget a paraszt fogyasztókon akár többszörösen is behozzák.[1] Hogy pedig a zsidó terjeszkedés tisztán ily gazdasági alapokon nyugszik, egy pillantás meggyőzhet róla az ország bármely vidékén. Vegyük csak Tolna, Veszprém, Fejér vármegyéket: a zsidó telepek itt azon széleken találhatók, amerre e gazdag tartomány gabona- és egyéb terményei természetes levezető utakon lefolynak. Ez pedig egyrészt a Duna vonala Rácalmástól le Paks felé, amelyen át a fejérmegyei nagy uradalmakból, s a tolnai mezővárosok vásáraiból dunai hajókon elszállíttatik a termés, másrészt Veszprém—Pápa vonala, honnan a kereskedelem útja északnak a Dunához, hol Győr a központ, másrészt nyugatnak az országhatár felé vonult. Tolna és Fejér déli területei a Duna-vonalnak gravitáltak, Fejér északi része és Veszprém Pápa felé. A zsidóság terjeszkedése már most szemmelláthatólag követi a termények útját; benn a tartomány belsejében, ahol csak produkció, nem pedig kereskedés folyik, alig találjuk nyomát. A személyközlekedésnek főútján, a buda—fejérvári országút falvaiban alig van zsidó, magában Fejérvárott is 1840-ben a 20.700 lakos közt csak kilenc. Ezzel szemben a dunaparti mezővárosok aránytalanul népes zsidó községeket mutatnak fel: Paksnak 7613 lakójából 710 a zsidó, Faddon 4008-ból 112, Dunapentelén 2591-ből 85, Ráczalmáson 2265-ből 73; még nagyobb zsidó gyarmatok találhatók a tolnai termést összegyűjtő vásárhelyeken: így Hőgyészen 2623 lakosból 630 zsidó, Bonyhádon 4873-ból 1563. Fejérmegye északi részének gyűjtőhelye, nagy uradalmak középpontja Lovasberény, hol ehhez képest 4263 lakos közt 1240, a lakosság negyede, zsidó. Pápának hatalmas uradalmára és kereskedelmére jellemző, hogy nem kevesebb, mint 2678 zsidója van 14.879 lakos közt. Veszprémben szintén 920 a 11.268 lakosból.[2]

[1] A mészárszékeket árendáló zsidókról Kölcsey Ferenc, *A szatmári adózó nép állapotáról* 1830, *Minden munkái* VI. kötet, Pest 1848, 20. l.

[2] Ez adatok Fényes Elek, *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja*, Pest 1841, I. kötetéből.

A zsidóság terjedését tehát a liberális korszakot megelőzőleg egyrészt a galiciai határ nyitvatartása, másrészt az segíté elő, hogy a nyersterményekkel kereskedés szinte kizárólag az ő kezükbe ment át. De jogtalan állapotában üzérkedésen kívül úgysem foglalkozhatott egyébbel, szellemi pályák közül egyedül az orvostudomány volt előtte megnyitva. Ilyen viszonyok közt köszöntött be a liberalizmus, mely vallási és faji különbségeket letagadva minden embert egyenlővé akart tenni, s még hozzá a szabad kereskedelem doktrinájával a zsidóság mint par excellence kereskedő osztály előtt soha nem remélt perspektívát tárt föl. A liberális tanokhoz alkalmazkodva legelőször Franciaország és Észak-Amerika adtak polgárjogot a területükön tartózkodó zsidóknak; mi sem természetesebb, mint hogy példájukat a magyar liberálisok is siettek követni. A liberális ellenzék javaslatát a zsidók egyenjogusítására az 1839—40. országgyülésen a főrendek visszautasították ugyan, de a XXIX. törvénycikkben legalább szabad lakhatás és a kereskedés szabad gyakorlata adatott nekik az egész országra. Amivel a liberális ellenzék annál kevésbé elégedett meg, mert e mérsékelt törvény végrehajtása is akadályokba ütközött; pl. Zemplén vármegye, az országos törvénnyel dacolva, továbbra is kizárta őket a borkereskedésből és az aszúborkészítésből, ezzel megmutatván, Kossuth szavai szerint, „miként hiusítja meg a gyakorlat mindazon szépen hangzó elveket, mik a törvény hozásakor humanitásunk dicsőségét Európaszerte hangozzák.“ [1] A liberális ellenzék fáradozásainak sikerült is a szívós emancipációt a 47-iki országgyűlési utasítások nagy részébe felvétetni.

Kétségtelen, hogy e tisztán üzletre utalt népfaj számára sürgősen kellett emberibb viszonyokat szerezni. Ebben liberális és nem-liberális megegyezett. Míg azonban az előbbiek elveikhez híven a szabadság következményeivel nem törődve teljes és korlátlan emancipációt követeltek, addig a liberalizmus doktrináitól ment politikusok, számbavéve a speciális magyar viszonyokat, óvóintézkedéseket sürgettek. És pedig nem a már ittélő, honos zsidók ellen, kiket nem ok nélkül reméltek a magyarság szövetségeseivé tenni, hanem a bevándorlók ellen. A galiciai bevándorlás megszüntetése érdekében igazság, jog és humanizmus eszményi bajnoka szólalt fel, Kölcsey Ferenc.[2] Szerinte a szatmármegyei jobbágyság elszegényedését a zsidóság túlságos elszapo-

[1] Kossuth *Iratai* XII. kötet, 145. l.
[2] Kölcsey *idézett beszéde* 26. l.

rodása okozza, mely 1804 és 1826 közt 2290 férfiról 2872-re, a nőket is hozzászámítva, összesen 1164 lélekkel szaporodott, holott a keresztény adózó nép száma ugyanezen időben fogyott. E látványra a szomszéd Galicia jut eszébe, mely világosan mutatja, hogy „amely országban a zsidók megszaporodnak, az vagyoni végromlás szélén áll." Francia tapasztalás szerint is „nem kicsiny és szegény statusba való a zsidó, hanem nagyba és gazdagba; itt segíti az industriát, ott megöli."

Az elvi liberálisok külföldi példáira Széchenyi felel kissé drasztikusan azzal, hogy angol, francia lehet liberális, mert ha egy palack tintát tölt is az ő nagy tavába, azzal a tó vize meg nem romlik, de ha magyar levesbe öntjük a palack tintát, az ugyan élvezhetetlenné válik. Egyik túlságból a másikba esünk és ha a liberális emancipációt csakugyan végrehajtjuk „egy zagyvalék nép leszünk", jósolja Széchenyi.[1] A nemzeti veszedelem ily felismerése sugalmazza a liberalizmus elleneinek az emancipáció és a bevándorlási törvény közti junktimot. A konzervatív gr. Dessewffy Aurél 1840-iki beszédében csatlakozik Eötvös József emancipációs javaslatához, elismeri, hogy ebből a magyarság gyarapodása származand, hiszen az Alföldön lakó zsidók már most is pompásan beszélnek magyarul; követeli azonban az emancipációval kapcsolatban a bevándorlási törvényt, mely a „bevándorlók vagyona, erkölcsisége s valamely mesterségi ügyessége iránt kezességet nyújtson," mert különben elárasztandja ez országot a koldus zsidók sokasága, ami pedig „sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke."[2] A bevándorlás megszüntetése vagy megnehezítése és az emancipáció ettől kezdve együtt jelenik meg mindazok programmjában, kik a liberális doktrináktól mentesen szemlélik a magyarság speciális viszonyait. Az egykorú statisztikus, Fényes Elek, egyenesen kimondja, hogy a francia és északamerikai törvényeket nem lehet átültetni hazai talajunkba; az egyenjogusítás *ott* nem szülhet károkat, olyan csekély a zsidóság élekszáma: Franciaország 34 millió népességére összesen csak 80.000 zsidó esik, holott a mi 11 millió lakosságunkra háromannyi. Másrészt a francia zsidó felszabadításakor pallérozottabb volt, min a magyar, s viszont az ottani keresztény népesség is iparban, kereskedésben felsőbb fokon állott, úgy hogy a zsidó konkurrencia nem árthatott a franciának, holott mindez nálunk megfor-

[1] Széchenyi *Beszédei*, Zichy Antal kiadása, Bpest 1887, 352. l.
[2] Gróf Dessewffy Aurél *id. Művei*, 264. l.

dítva van, s ezért „Magyarországra a fokonkénti előhaladás mindenesetre tanácsosabb,“ mint a hirtelen, óvóintézkedések nélküli emancipáció. [1]

Az emancipáció előkészítéséhez tartozott a zsidóság szellemi színvonalának emelése, melyen báró Eötvös József munkálkodott legtisztább humanitarius idealizmussal. A radikális liberalizmus azonban sem a bevándorlással, sem a kulturális emeléssel nem törődött, doktrináihoz híven e téren is csak korlátok lerombolására törekedvén anélkül, hogy a következésekről számot adott volna magának. Kossuth beszélt ugyan „máramarosi söpredék zsidó-tömegről,“ melynek „bűneitől úgy sem tudjuk megóvni e hazát,“ de egyébként semmi különbséget nem ismert el a zsidó bevándorló és a magyar között.[2] A liberális felfogás a Szabadság és Ész illuzióiba burkolózva tanácstalanul állt e „máramarosi söpredéktömeg“ problémájával szemben, s a zsidóságban egyedül vallást, nem fajt látva, mindent megtett az emancipáció érdekében. A 48-as törvényhozás még sem rendezhette kimondottan a zsidóság viszonyait, amint Kossuth mondá, azon zsidóellenes hangulat miatt, mely nemcsak a parasztság körében, de városokban is megnyilatkozott, s mely nyilt emancipáció esetén a zsidók vagyonát és életét is fenyegette volna. De a liberális ellenzék az emancipáció állandó hangoztatásával, s a bevándorlási korlátozások elutasításával előre kijelölte útját a következő nemzedéknek, mely e kérdést megoldani hivatva lőn.

[1] Fényes Elek, *Magyarország statisztikája* I. kötet, 84. l.
[2] Kossuth *Iratai* XI. kötet, 69. l.

HARMADIK KÖNYV.

A MÁSODIK NEMZEDÉK.

I.

Társadalmi változások.

A negyvenes évek nagy nemzedéke a szabadságharc katasztrófájában halálos sebet kapott. Szép, okos és igaz magyar fők, milyeneknél szebbek és emberibbek a termékeny magyar talajon sem előbb, sem utóbb nem teremtek, százankint és ezrenkint pusztultak el hóhér és golyó által, tébolyban és börtönök mélyén, időelőtti kórtól elragadva. Az abszolutisztikus Ausztria, Schwarzenberg kormánya és Haynau katonai uralma számláját terheli Batthyány Lajos és Széchenyi István, az aradi és újépületi vértanuk, Petőfi és Vörösmarty és Bajza és annyi sok művelt magyar emberfő. A magyarság szellemi vezetőinek legalább egy negyede veszett el így, másik negyede, sőt annál is több, külföldre menekülvén, nemcsak pillanatnyilag kapcsolódott ki a nemzeti életből, hanem a további fejlődésre is hatás nélkül maradt. Mikor aztán az emigránsok hatvanhétben visszatértek, itt készen találták az új nemzedéknek az ő közreműködésük nélkül létrejött nézeteit, melyekhez nekik akarva nem akarva alkalmazkodniok kellett.

Aki pedig itthon maradván, kikerülte az abszolutizmus bosszúját, új nemzedéket látott maga körül, mely e szomorú húsz évben csöndben, eseménytelen viszonyok közt nőtt fel és tolta, öregíté a régieket, mint ifjú lomb a tavalyit. Deák Ferencben még 48 előtt a komoly magyar férfiszépséget csodálják az asszonyok, a hatvanas években ő már az egész országnak „öreg ura," kit a következő évtized gondoktól megőrölten sírba küld. A kiegyezés művét vele együtt néhány idősebb kortársa, a negyvenes évek mutatóban itt maradt egyéniségei végzik el, kiknek élete gyorsan rohan a vég felé, s alig marad egy-két pillanatuk, hogy

a kezük munkájával alkotott gépezetet működésében is szemléljék és ellenőrizzék. Ez a sorsa Deáknak, Andrássynak, Eötvös Józsefnek. Az új nemzetállam sorsa ifjabb generáció kezébe jut, melynek férfikora a hatvanas évektől a kilencvenes évekig tart. Ez a második liberális generáció, azon gondolatok végrehajtója, azon formák betöltője, melyeket az előző korszak nagyjai alkották meg a hatvanas évek nagyszerű erőfeszítésével.

Az új nemzedék a 48-as törvényhozástól kimondott jogegyenlőség, szabad föld és közteherviselés korszakában nőtt fel, csak gyermekségének emlékei nyúltak vissza a rendi Magyarországba. Az áprilisi törvények birtokjogi rendelkezéseit az abszolutizmus is érvényben hagyta: a jobbágyból a magyar liberalizmus vívmányai szerint teljes birtokjogú önálló paraszt lett, ki a korábban földesúri telket saját hasznára és saját jószántából művelte, s eddigi nemes gazdájának sem robottal, sem fuvarral, sem egyéb szolgáltatással nem tartozott. Ez az új parasztgeneráció, melynek számát az ötvenes években 545.252 telkesgazdára tehetjük,[1] első pillanatra számbelileg elég erősnek látszik, hogy a politikai vezetést a volt privilegizált osztályoktól átvegye. De a valóságban ezt lehetetlenné tette neki úgy anyagi, mint szellemi szegénysége. Birtoka első sorban is sokkal kisebb, semhogy az anyagiakon felülemelkedést biztosíthatná neki. A telkesgazdák említett számából egész teleknél nagyobb birtokkal összesen csak 17.000 bír, egytelken aluli, féltelken felüli birtokos 93.000, féltelken aluli pedig 434.000, a túlnyomó többség.[2] Igaz, hogy a negyedteleknél kisebb birtokok (22.700) leginkább a hegyes vidékeken terültek el, de a féltelkes magyar paraszt, az Alföld lakója sem volt olyan helyzetben, minőt a liberalizmus idealista szónokai neki biztosítani vélték. A hirtelen felszabadítást nem előzte meg modernebb gazdálkodásra nevelés, ez volt a kisbirtokos parasztságnak egyik legfőbb baja. Megbízható szemtanu szerint[3] a magyar paraszt még a hatvanas években is oly felületesen végezte a vetést, hogy azt inkább földkaparásnak lehetett nevezni. Szemes gabona mellett nagyon kevés kukoricát és dohányt, alig valami takarmányt termelt, minek folytán marhaállománya is kevés és rossz volt. Mar-

[1] Galgóczy Károly, *Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisticája*, Pest 1855 szerint.

[2] Galgóczi *id. m.* alapján, melynek hiányai nem oly nagyok, hogy ily általános számításra ne használhatnók.

[3] Keleti Károly, *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából,* Pest 1871, 148—150. l.

háját még karácsonykor is kénytelen volt legelőn, sovány dohánykórón tartani. Az aratás forró munkáját a tiszai gazda maga végezte családjával, vagy, bő esztendőben, zsírosan élelmezett, jó sok bor-pálinkán tartott részaratójával; az őszi vetés után neki adta magát a téli henyélésnek, melyből csak a tavaszi szántás-vetés egy-két hetére ébredt fel, hogy azután tovább henyéljen aratásig. A dunántúli kisbirtokos'szintúgy nem erőltette meg magát, legfölebb ha télen tüzelőanyag végett fejsze után látott, de favágó napszámra, vagy fuvarozásra már nem vállalkozott. Ilyen keleti gondolkodásmód mellett csak természetes, hogy szabad földjéből alig hogy kenyeret, többé-kevésbé zsíros szalonnás élelmet tudott magának szerezni, eladásra alig került valami, s így pénz se jött a házhoz. Következéskép minimális volt a parasztosztály fogyasztása is; étel-italon kívül semmire sem maradt sem pénze, sem kívánsága, a fényűzés még a leányoknál sem ment túl egy-egy pántlikán; lakásviszonyok, ruházat megmaradtak a jobbágykor formáiban, még a módosabb legények s leányok sem szoktak hozzá lábbeli viseléséhez.

Ilyen anyagi műveltség mellett a kisbirtokos parasztság szellemi színvonalát is meglehetősen alacsonynak kell tartanunk. Hiányzott nemcsak a politikai érettség, de még az érdeklődés is, a látókör, melyről az összetettebb politikai dolgokban ítéletet alkotni s követeléseket formulázni lehet. A 48-ban felszabadított parasztság fejében az alkotmányos élet újraindulásakor mindösszesen csak két idea volt: az anyagi és a nemzeti. Az első a gazdasági helyzet javítására irányult, s helyenkint, az alföldi városokban földosztó mozgalmakban, fegyverrel elnyomott, börtönbüntetéssel sujtott lokális zendülésekben nyilvánult. A mozgalom szubjektumainak, a magyar parasztoknak szellemi hátramaradottságát mutatják az irreális jelszavak és hogy a mozgalom vezetését okmányhamisítók, volt haramiavezérek, ál-Wesselényi-szédelgők kezébe adták. A kormány erélyes rendszabályai csakhamar elfojtották e zavarokat; a demokrata-körök, melyek földosztás és adónemfizetés mellett általában Ausztriától való elszakadásunkat követelték, s Kossuth Lajost sorra díszelnökükké választották, egyszerűen feloszlattattak,[1] s ettől fogva a parasztság politikai érdeklődése tisztán a másik irányra: a nemzetiség fenntartására és állandó megbizonyítására korlátozódott. Persze a nemzetiségről nem lehettek sem magas, sem komplikált fogalmaik. A parasztság

[1] *Öt év története* (névtelenül, Toldy Istvántól) Pest 1872.

hazafias gondolkodását két fogalom töltötte be: a magyar faj és az ősi ellenség, az első megszemélyesítve 48 óta Kossuth által, a második az abszolutizmus friss benyomásai szerint az osztrák által. Kossuth és az osztrák-német Ahrimán és Ormuzdként, fény és árnyként állottak egymással szemben a parasztbömegek lelkében, átmenet és kiegyenlítés nélkül. A kiegyezés bonyolult problémáihoz ily gondolkodásmód mellett a parasztság sem ideát, sem önálló működésre képes energiákat nem tudott szolgáltatni; a Szabadság nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy a vele megajándékozottakat egy csapásra értelmes politikai egyéniségekké tegye, mint ezt a liberális ideologia remélte. Ez az oka annak, hogy a nemzet politikai álláspontja a 48-as fölszabadítás után sem tolódott el rögtön a középnemességről a nagyobb számú parasztságra. A kisbirtokos osztály egyéb mezőgazdasági népességgel együtt a második nemzedék idején egyszerű statiszta szerepet játszott.

Amint a parasztság e politikai súlytalansága az adott előzményekből szükségszerűen következett s korántsem a középosztályok elnyomó vagy kényuralmi politikájának az eredménye volt; ép oly természetes fejlődéssel vált az abszolutizmus alatt a korábban zárt és nemzetietlen városi osztály a középnemesség fegyvertársává és szövetségesévé. Negyvennyolc elvette a városi polgárság privilégiumait, s helyébe az állampolgári jogokat adta. Ezzel megnyílt a lehetősége polgárság és nemesség egybeolvadásának, mely Kossuth Lajos szerint nálunk egyedül képes létrehozni a nyugati polgársághoz hasonló felvilágosodott, demokrata, nemzeti „középrendet". E középrendben Kossuth a városi elemnek a kovász szerepét szánta, hogy antifeudális tulajdonaival a nemesi tömegeket, melyek még mindig a privilégiumos gondolatvilágban éltek, a demokrácia számára meghódítsa.

Ezt a szép feladatot a polgárság nemcsak azért nem tudta megoldani, mert a nemességgel szemben számbeli túlsúlya s még inkább politikai energiája hiányzott. Hogy az egyesülésnél a nemesség győzött, s a polgárság passzív, befogadó szerepre szorult, ennek legfőbb előidézője a bécsi abszolutizmus volt. Magyarország német anyanyelvű városi lakosságát az osztrák kormány hajtotta a magyar nacionalizmus karjaiba, aminthogy bizonyos, hogy a Habsburgi-monarchiában levő német nyelvszigeteknek mindenkor a bécsi osztrák igazgatás ártott legtöbbet. Az ötvenes-évek osztrák kormánya megfosztja a városokat autonomiájuktól, melyet a magyarok mindenkor érintetlenül hagytak, polgármesterré idegenből hozott hivatalnokokat, többnyire csehe-

ket nevez ki, a városi birtokokat adóteherrel és hiányos kártalanítással eladósítja, s általában a várost a vármegyével ugyanazon nyomás alá helyezve, a magyar nemességet és a német polgárságot még akkor is egymás karjaiba taszítaná, ha azok már 48-ban egymásra nem találtak volna. A polgári fiatalság Bécs ez esztelen „germanizálására" válaszul leveti németségét és tüzes magyarrá lesz. A Bach-korszakban az osztrák-gyűlölet központjai a városi municipiumok. Pesten a polgárlányok magyarul beszélnek, osztrák tiszt nem kap köztük táncosnőt, s a vén polgárok panaszkodnak, hogy fiaik a német nyelvű iskolában elfelejtenek németül, mivel egymás közt csak magyarul beszélnek.[1] A város asszimilálódik az országhoz, s a polgárság magáévá teszi a köznemesség nemzeti érzését és liberális hangulatát.

A kisbirtokosok passzivitása, a polgári osztály csatlakozása a köznemesség tekintélyét és erkölcsi súlyát növelte. E gyarapodás azonban nem volt képes paralizálni a benne nyilvánuló hanyatlási tüneteket. Az új korszak nemessége csak névleg és származásilag az, mi a negyvenes éveké volt. Anyagi helyzete e húsz esztendő alatt erősen megromlott. A 48-as törvényhozás elvette tőle földje egy részét, s mi még fontosabb, a jobbágyi munkaerőt. Kártalanítását e veszteségekért, melyeket a nemesség öntudatosabb része önként és lelkesedéssel vállalt magára, egyszerűen a „nemzeti becsület védpajzsa" alá helyezte. Az abszolut kormány a nemzeti becsületre keveset hajtott és nem sietett e nemzeti érzésű arisztokrácia kártalanításával. Az úrbéri viszonyokat Magyarországra nézve csak az 1853. évi március 2.-iki császári pátenssel,[2] Erdélyre még egy évvel később szabályozták. A császári rendelet a 48-as törvényhez hasonlóan elismeri az állam kötelezettségét a földbirtokososztály kármentesitésére, s e célból az ország területét osztályokba sorozza, melyekben a talaj termékenysége szerint holdankint különböző kártalanítási összeg fizetendő. Az első osztályban van Fejér, Sopron, Mosony, Pozsony, Vas, Tolna, csupa olyan megye, hol a nagybirtok a túlnyomó — Fejérmegye területének majdnem háromnegyed része nagybirtok, — a konzervatívnak nevezett aulikus mágnások kezén, s ami kisebb kártalanítandó birtok van, aközt is sok a nem-magyar, német és tót. Pestmegye a második osztályba helyeztetett, Baranya, Borsod,

[1] E közismert tényekre lásd Lónyai Menyhért megfigyeléseit. Pulszky Ferencnek 1859. aug. 19. levelében, Kossuth *Iratai* I. kötet, 406. l.

[2] Kiadva az osztrák *Reichsgesetzblatt* 1853, 201. l.

Csongrád, Komárom, Somogy a harmadikba, Bihar, Heves, Zala a negyedikbe, Szabolcs, Szatmár, Zemplén az ötödikbe. Ez utóbbiak nagyszámú köznemessége holdankint már csak szinte feleannyi összeget kap, mint a fejérmegyei nagybirtokosok. A tendencia világos: a mágnások nagyrésze elszakadván a katasztrófa után a nemzeti ügytől, jutalmat kap, a köznemesség büntetést. A pátens azonban még ez összegek kifizetéséről sem gondoskodott, hanem azt későbbi időre halasztván megengedte, hogy a birtokosok addig is előleget kapjanak az államtól. Újabb fegyver az abszolutizmus kezében a hazafias köznemesség anyagi helyzetének lerontására. A bonyolult hivatalszervezet az előlegeket csak hosszadalmas herce-hurcával folyósítá, lehetőleg „jóérzelműeknek". A kisnemes ügye elsikkadt a sok rosszindulatú fórumon, de még ha kapott is előleget, ez se sokat lendített birtokán, mivel az elaprózva kézhez vett kártalanítási összeget nem fektethette be egyszerre, amint ez a jobbágymunka és -fuvar megszüntével szükséges lett volna. A földbirtok e súlyos krízisét az adórendszer segélyével lehett volna enyhíteni, ha a kormánynak nem lett volna ép a krízis súlyosbítása a célja. Rossz kataszter, tanulatlan cseh és német-osztrák hivatalnokoktól felvéve, ennek nyomán igazságtalanul kirótt földadó: csak megnehezíték a köznemesség helyzetét.[1]

E felülről jövő nyomás alatt a köznemességnek csak csekély hányada tudta birtokát adósságtól tisztán tartani. A nagyobb rész eleinte terjedtebb gabonatermelésre veté magát, így akarván a munkaerő kríziséből szabadulni, miután a korábban ingyenes jobbágymunkát most pénzért is alig tudta megszerezni. Néhány jó év magasb árai itt-ott csakugyan nagyobb jövedelemben részesítették, ezt azonban gazdasági szakismeretek hiányában nem tudta állandósítani, jó évek pazarlása után sovány esztendőben ismét adósságba sűlyedt. Az állam ezzel persze mitsem törődött, földtehermentesítési akcióról, olcsó hitelről, észszerű befektetési kölcsönről szó sem volt.[2] Régi nemesi családainknak nem csekély része vált már ekkor birtoktalanná, a birtokosok száma folyton apad, a birtoktömörítés ténye hiányos statisztikai adatainkból is kétségtelen.[3]

[1] Az abszolut kormány ezen és egyéb intézkedéseit l. Beksics Gusztávnál, a Szilágyi-féle *Magyar Nemzet Története* X. kötet, 444. s köv. l.

[2] Mindezt részletesen leírja az egykorú Keleti *id. m.* 153. l.

[3] V. ö. Pólya Jakab, *Agrárpolitikai tanulmányok. Minimum. Homestead. Örökösödési jog.* Budapest, 1886, 67. s köv. l., hol Galgóczi, Keleti, Földes, gr. Széchenyi Imre stb. adatainak kritikája található.

Az anyagi romlást szellemi műveltség és erkölcsi erő ellensúlyozhatta volna. De a hanyatlás a második nemzedéknél éppen ez erények folyton kevesbedő számában mutatkozik. Egykorú szemlélők egyenesen ebben látják az első és második nemzedék közti különbséget. A középbirtokosság öregebb tagjai, tehát a negyvenes évekből itt maradtak, csupa régi szabású, komoly, tisztességes, talpig becsületes, takarékos falusi emberek, a fiatalok szellemi alkatát azonban mozgás, nyugtalanság, újítás, a honival meg nem elégedés jellemzik. Az ifjú magyar azt hiszi, hogy csak a külföldön lehet élni, célja tehát ipar, csinosodás, idomulás a külföldhöz, persze csak szóban, mert mindez csak külsőleges, a lélek hiányait takaró mozgolódás, mint akár a mágnásokat utánzás vágya. Inkább műveltséghiányból származó tehetetlen és túltengő önérzetnek nevezhetjük. Ami nem csoda, mert az ifjúság nevelése sok kívánnivalót hagy fenn, gyakran csak a cselédek nevelik, vagy kiverik a pusztára, mint a növendékmarhát.[1] Külföldi utazásról az abszolutizmus alatt, anyagi romlás idején szó sem lehet. Otthon él tehát, sógorság és rokonság közepett, az eladósodó középbirtokos, lelkiektől elfordulva, közélettől és külföldi műveltségtől a kormány által elzárva; leszáll a negyvenes évek magas fokáról s közeledik a kisnemesség vidékiesen gyermekes életmódjához, melyben evés-ivás mellett az esztelen pazarlásnak és hetyke legénykedésnek Jókaitól Herczeg Ferencig annyiszor megrajzolt formái ekkor állapodnak meg és válnak általánossá. Romantika nélkül írta le e viszonyokat kiváló statisztikusunk, Keleti Károly: „Kevés a jól rendezett középgazdaság az országban, de sok az utána élő *úr*. Ha valamely közbirtokosság fogatjai után itélnők meg gazdasági viszonyait, csupa viruló körülményekre, gazdag birtokosra kellene következtetnünk. Ha vidéki bált látogatunk meg, azt hinnök, csupa mágnásnőnek leszünk bemutatva — a toilettek után. Ha pedig a kártyázó-szobába lépünk, azt kellene hinnünk, legalább három főváros gazdag bankárjai hányják-vetik a rájuk nézve már ingerrel sem bíró mammont. De ha kimegyünk a tanyák közé s látjuk a düledező juhakolt, a boglyas kazalt, a csenevész gulyát, a trágyázatlan földet, a szerbtövis borította legelőt, a fátlan, vízmosásos hegyoldalt, a kapálatlan szőlőt; ha a telekkönyvbe pillantunk s látjuk a sok betáblázást és előjegyzést, az ügyvéd irodájában a sok beperlést, a szomszéd város keres-

[1] Mindezek Mocsáry Lajos gentrybarát könyvéből. *A magyar társasélet* Pest 1855, II. kiadás, 111—122. l.

kedő-tárcájában a sok beváltatlan váltót, könyvében a sok fizetetlen számlát; ha a gazdasági egyesület üléstermébe lépünk, s látjuk gyülés napján is a sok üres széket, halljuk az egy-két megjelent tag üres politizálását — akkor szomorúan hajtjuk le fejünket, s arról győződünk meg, hogy a fogatok s a toilettek fénye csalt s hogy egészségtelen társadalmi viszonyok közt élünk".[1]

Középnemességünk, s általában nemesi osztályunk hanyatlása ezek szerint anyagi és szellemi tekintetben egyaránt megállapítható. Minket itt a politikai fejlődés szempontjából az a tény érdekel, hogy e kétségtelenül hanyatló néposztály mégis nemcsak megtartá, de amennyire ez lehető volt, meg is nagyobbítá politikai befolyását, melyet a többi társadalmi rétegekre és az ország sorsára gyakorolt. A köznemesség politikai hatalma logikus következése az abszolutizmus magyarellenes törekvéseinek, melyek a társadalom minden osztályában reakciót keltvén, az országban a túlsúlyt azon osztály kezébe játszották, mely a nemzeti reakciót legerélyesebben, s mondhatjuk: legnemzetiesebben tudta kifejezni. Ez pedig a köznemesség volt, úgy multjánál, mint temperamentumánál és teljesen magyaros műveltségénél fogva. A passzív rezisztencia évtizedeiben az igazi bús magyarok a vármegyékben élnek, az ő hajlíthatlan, tétlenségben s kitürő várakozásban nagyszerű hangulatukon törik meg az osztrák adminisztráció beolvasztó akarata, kibékítő próbálkozása. És mikor 60-ban a vármegyei élet újra megindul, mi sem természetesb, mint hogy az ott folytatódik, ahol 49-ben megszakadt: hangadók ismét azon nemesi családok, melyek korábban is saját dominiumuknak tarták a vármegyei politikát. A nemzeti ellenállás koncertjében a felszabadult jobbágyság és városi polgárság: kereskedő- és iparososztály csak a második hegedűt játszhatták a köznemesség mellett, amelynek ehhez képest az alkotmányosság helyreállításával is ölébe hullott a hatalom. A csekély számú polgárságon és a hátramaradt parasztságon példátadó nemzetiessége, vérében levő uralkodótehetsége és nagyobb politikai műveltsége által uralkodhatott, s ebben nem akadályozta, sőt talán éppen elősegíté az, hogy nemzeti érzése és műveltsége nem a Széchenyitől követelt önfegyelmezésből, nem a magyar szenvedélyek elnyomásából hajtott ki, hanem a negyvenes évek liberális radikalizmusából táplálkozva, éppen e hibákon nyugodott.

Az új nemzedék erőmegosztása, a liberális vívmányok után

[1] Keleti *id. m.* 151. l.

is, egyelőre körülbelül ugyanaz, mint volt az előbbi korszakban. A különbség csak az, hogy a vezetés korábban művelt és vagyonos középosztály, illetőleg ennek magas lendületű, ideális működésre képes tagjai kezében volt, míg a második nemzedék középosztálya úgy műveltségében, mint anyagi helyzetében hanyatlást mutat. Rosszabbra változás még az is, hogy a negyvenes évek lángelméi nagyrészt eltüntek, s aki megmaradt, nemsokára eltávozandó vala a földi küzdelmek teréről. Deák, Eötvös, Andrássy még egy évtizedig sem vezethették nemzetüket, s utánuk e hanyatló középosztály gyönge vállaira nehezedtek a magyar politikának belső és külső, európai problémái. Mielőtt e szomorú képet szétteregetnők, szemügyre kell vennünk még azon gondolatokat és hatalmas alkotásokat, melyeket a negyvenes évek itt maradt óriásai hoztak létre, sietős esti munkával, kapuzárás előtt.

II.

Negyvenkilenc tanulságai.

„Tágítani kell politikánkat. Az előbbi alapok nem eléggé szélesek, az előbbi anyagok nem eléggé célszerűek" — mondá Kemény Zsigmond báró a katasztrófára következő esztendőben.[1] 1850-ben még mindenki tudta, hogy 1849 katasztrófa, példátlanul nagy nemzeti összeomlás volt; a nagy közelség miatt senki meg nem próbálhatta a szerencsétlen lefolyást illuziókkal szépíteni és a liberális radikalizmusnak kudarcát, nemzet- és államrontó szerepét elleplezni. Világos fejek, lelkiismeretes kutatók levonják a katasztrófa tanulságait. Kemény Zsigmond egykorú szemtanu létére csodás éleslátással állapítja meg, hogy nemzeti életünknek 48-ig leghatalmasabb mozgatója a radikalizmus volt, mely ugyan nyugati népekéhez képest aránylag mérsékeltnek mondható, — mert a legszélsőbb irányoktól, szocializmustól és legalább a zuhanás pillanatáig, a republikanizmustól is távol tartá magát, — mégis a katasztrófa előidézésében neki volt legnagyobb része. A radikalizmus Kemény szerint is túlozta úgy a nemzetiséget, mint a liberalizmust. A nemzetiség radikális felfogása hagyta meg a főúri és főpapi rendnek politikai hatalmát, s odázta el a földbirtok gyökeres reformját, viszont a liberális elvek: szabadság és egyenlőség, beleszoríták a magyar népet a testétől-lelkétől idegen forra-

[1] Kemény Zsigmond ezen és alább következő nézetei *Forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* c. 1850 és 1851-ben megjelent műveiből valók (idézve *Összes műveinek* Gyulai Páltól közrebocsátott kiadása 12. kötetéből), melyeket a liberális történetírás, éppen a liberalizmus szigorú kritikája miatt, hallgatással szokott mellőzni. Kemény e művét Beöthy Ákos egyszerűen pamfletnek nevezte.

dalomba. A radikalizmus, negyvenkilencediki formájában a magyar lélekre ártalmas külföldi méreg volt, melyet az inficiált nemzeti test rögtön a krízis után kitaszított magából. A magyar nép nem köztársasági érzelmű, mondja Kemény, hanem ezer év óta hű royalista; nem demokrata, az egyenlőségi tan nem neki való, abban megnyugvást nem lel; nem forradalmár és nem összeesküvő, nyugtalanságok, háborgások, kravallok, inszurrekciók, forradalmak csinálására nincs tehetsége. Hogyan van mégis, hogy a nemzet „bálványozta a radikalizmust?“ Hogyan érthető, hogy e királyhű és arisztokrata nép Debrecenben demokrata köztársaságot csinált magának? Kemény Zsigmond válasza zseniálisan egyszerű: „Nincs itt szó eszmékről, — egyénről van“. A magyarság nem gondolt és nem is gondol — 1850-ben — köztársaságra és detronizálásra, de ment Kossuthtal az úton, hol ezek feküdtek, mert nem gondolkodott, hanem *érezett.* Kossuth nevének varázsa vitte a nemzetet, mint vitte valamikor Rákóczié is; mindkettő érzés dolga, aminthogy az volt a radikalizmus is. Egyik sem fakad a magyarság értelméből, annál inkább érzelméből. Uralomra csak az ősi nemzeti hibák pártfogásával juthat. A radikális szónokat magyar földön ellenállhatatlan, árjában cifra szó és ötlet, virágos eszmék, dagályos képek úszkálnak, melyek a magyarok tanácskozásaiban ősidőktől fogva nagyobb súllyal bírtak, mint a higgadt gondolkodás és mérlegelés. Ez keleti származásunk bizonyítéka, ez egyúttal radikalizmusunk magyarázata.

Anélkül, hogy az akkori közvéleményt illetőleg érkezésünk volna részletkutatásokba bocsátkozni, a tényekből is észrevehetjük, hogy képzettebb és önállóan gondolkozó hazafiak a radikalizmus nemzetrontó hatását Keményhez hasonlóan ítélték meg. Az újjáépítés, sőt a katasztrófából föleszmélés is mindennemű radikális ideológiától mentesen kezdődött meg. Innen csak egy lépés kellett, Széchenyi programmjához visszatérni. Ezt a lépést gondolkodóink teljes öntudattal, sietve teszik meg. Életének forduló pontját, a Kossuthtal folytatott sorsdöntő párbajt már Kemény Zsigmond revideálja és kimondja, hogy „kedélymélység és honfájdalom“ a vita alatt Széchenyi részén volt. A népszerűtlenség átka alul felszabadul, mióta a katasztrófa megtanított rá, hogy a népszerűség nemcsak felemel, de eltemet is, egyeseket úgy, mint velük a vakon követő nemzetet. Míg 48-ban „igazság és népszerűség közt hézag volt, melyet csak önfeláldozással lehetett betölteni“, addig most, 49 után, az önfenntartás követelte az igazság felismerését. És az igazságról kiderült, hogy éppen a legfon-

tosabb kérdésekben, nemzetiség és közjog terén, nem egyéb, mint amit Széchenyi prófétált süket füleknek, elvakult tömegeknek.

A nemzetiségeket illetőleg már Szemere Bertalan kormánya felismerte, mennyit árt szabadságharcunknak az a sajnos körülmény, hogy a nem-magyar nemzetiségek, amennyiben politikai organizációval és öntudattal bírtak, ellenünk fordultak. Innen a Szemerétől Szegeden beterjesztett törvényjavaslat, melyben Kossuth elveivel szakítva a nem-magyar nemzetiségeknek nyelv, közigazgatás, sőt hadügy terén is engedményeket tesz. A katasztrófa után mind általánosabbá lőn a meggyőződés, hogy hibák történtek és pedig nem egyedül a nemzetiségek, hanem a magyar radikalizmus részéről is. A hibák felismerése visszavezetett Széchenyi akadémiai programmjához. „Kövessük 1851-ben a tanácsot, melyet Széchenyi 1842-ben adott, de amely akkor a közvélemény által indignációval visszautasíttaték,“ [1] ajánlja Kemény Zsigmond. Újra felhangzik tanítása, hogy nem a csekély szám a baj, hanem az, hogy *felette könnyűek* vagyunk. A nemzetiségi kérdés nem a magyarság terjesztése, hanem a szellemi és erkölcsi túlsúly által oldható meg: ez 49-nek egyik alapvető tanulsága: „A magyar ezentúl, ha a viszonyok által ellenkezőre csábíttatnék is, álljon ellent minden tervnek és törekvésnek, mely nyelvét a szellemi túlsúly, az értelmi felelősség és az erkölcsi tekintély varázshatalmán kívül más módokon és eszközökkel akarná terjeszteni.“ [2] A magyarosítás tehát Széchenyi tanaihoz híven általánosan ártalmas eszköznek tűnik fel, nemcsak Kemény és Eötvös, de még egyszerűbb egyéniségek, minő Mocsáry Lajos, szemében is, aki a köznemesség józanabbjainak véleményét fejezi ki. „Beszéljünk, mennyire lehet, nyiltan egymással, szlávok és magyarok“ írja 1858-ban. „Íme mi magyarok szívesen elismerjük hibánkat irányotokban, s ünnepélyesen megkövetünk a múltakért“, [3] azaz a negyveneséves radikális irányért. A magyar nemzetiség művelése ezután ne történjék másként, mint először védelem által, ha támadtatik, másodszor belterjes gyarapítás által. Mert „vészteljes minden oly törekvés, mely mások rovására akarja a nemzetnek nemcsak gyarapodását, hanem számszerinti terjedését is eszközölni.“ [4] Hasonló eréllyel tiltakozik Kemény is a magyarság számbeli ter-

[1] Kemény *id. m.* 384. l.

[2] U. o. 385. lap.

[3] Mocsáry Lajos, *Nemzetiség*, Pest 1858, 107 és 110. l.

[4] *U. ott* 71. l.

jesztése, valamint minden oly rendszabály és adminisztratív intézkedés ellen, mi elnyomási vágy vagy faji türelmetlenség gyanujába hozna bennünket.

Lehetetlen ezeket meghatottság nélkül olvasni. Mert mi az, amiért mi jómagyarok ellenfeleinknek, magyar városok felégetőinek, magyar családok elpusztítóinak bocsánatát kérjük? *Tények* nem, mert ezek vádlólag nem ellenünk, hanem a nem-magyar nemzetiségek ellen szólnak, kik elvakultságukban magukat osztrák-orosznak eladva a haladás és humanizmus ügye ellen harcoltak. Sem a negyvenes évek, sem 48—49 törvényhozása meg nem sérté egyetlen intézkedéssel sem a nemzetiségeket; a mi bűnünk tehát, melyért elnézést kérünk, s melyet kerülni óhajtunk, nem tény és cselekvés, hanem csak vágy és érzelem, a magyar radikalizmus hangulata. És *mi* kérünk elnézést és *mi* nyújtjuk kezünket, szerb, horvát, oláh pedig továbbra is megátalkodik Magyarország ellen, Ausztria, a magyar függetlenséget leigázó összmonarchia mellett! Midőn a magyarság ez idézett nyilatkozatokban elég erkölcsi erővel rendelkezik, hogy csak óhajtásnak maradt hibáit is beismerje, ezzel olyan példáját adja nemzetiségről való tisztult felfogásának és humanisztikus magaslatának, melyet a körülötte lakó népek sajnos eddig nem és — ki tudja mikor lesznek képesek követni.

Mindezen nyilatkozatok fölött, filozófia és lángész magasságaiban, trónol Eötvös Józsefnek rendszere nemzetiség és állam összeegyeztetéséről, melyet *A XIX. század uralkodó eszméi*-ben foglalt össze. 48—49-nek, úgy a magyar, mint a francia forradalomnak hatása félreismerhetlen művére, de vele mégsem foglalkozhatunk, méretei kiesnek könyvünkből, mely a fejlődés tényleges lefolyását, nem pedig időnkint megmutatkozó elérhetetlen magasságait ábrázolja. Eötvös tanai nem váltak eleven tényezőivé e fejlődésnek. Igen valószínű, hogy más népeknél sem hatottak volna a tömegekre s a napi politikára. Ő ugyan megpróbálta tanait népszerűsíteni, s számukra a kiegyezés közeledtével propagandát csinálni.[1] Gyakorlati vonatkozású részletein Széchenyi hatása nyilatkozik meg, leginkább a magyarosítás adminisztratív módjai elítélésében. Széchenyihez hasonlóan könyörög népének, nehogy tulbecsülje a hivatalos nyelv egységét, mely legyen bár az utolsó község jegyzőkönyvéig is keresztülvíve és tápláltassék a kormány kezében levő közigazgatási gépezet és a tisztviselők roppant serege által, az ország egységét veszedelem esetén mégsem fogja

[1] *Nemzetiségi kérdés,* Pest, 1865, Eötvös *összes művei,* 1903, XVI. köt.

biztosítani. Hasonlókép tipikusan Széchenyi gondolkodást árul el a „fényes ábrándok" ostorozásában, *valóságos* helyzetünk lerajzolásában, hogy végre letegyünk az elérhetetlen vágyakról, s viszonyainkat *hidegen* átgondolva oldjuk meg e nagy problémát.[1] A nőiesen érzékeny költő a hideg megfontolás körülményeit nem saját meleg szívéből, hanem Széchenyi frazeológiájából vette át.

Szabadságharcunk szomorú vége általában igazolta Széchenyi felfogását, mellyel ő a nemzetiség és szabadság formalisztikus ideáit és azok átalakító erejének túlbecsülését elítélte. A 48-as törvényekben elnyertük a teljes liberális szabadságot, mindazon alkotmányos biztosítékokkal együtt, melyek a liberalizmus szerint a nemzetek szabad életéhez szükségesek, minők felelős kormány, népképviselet, sajtószabadság stb. És ime, az áprilisi törvényhozás éppoly kevéssé bizonyult szabadságmentőnek, mint bármely más liberális „charte" vagy papirosalkotmány. Csalódtunk tehát, midőn alkotmánylevelek nagy ígéreteire véltük jövőnket alapítani, midőn a szabadság eszméjébe államfenntartó erőt képzeltünk belé, holott az benne annál kevésbé van meg, minél kevésbé érettek az emberek egyéni felszabadulásra, a morális autonomiára. A liberális alkotmány csődjéből így keletkeztek nézetek, melyek a radikalizmushoz képest szinte konzervatívnak nevezhetők. A francia demokratikus formák tisztelete alábbhanyatlott, miben kétségtelenül része van azon szégyenletes kudarcnak is, melyet a francia liberalizmus III. Napoleon trónraléptekor szenvedett. Elvi liberálisaink elhagyják a francia mintákat, s helyettük kettőzött szorgalommal tanulmányozzák az angol intézményeket. Csengery Antal már 1851-ben cikksorozatot közöl az autonom közigazgatásról,[2] mely Angliában évszázadokon át biztosítá a szabadságot, anélkül hogy nagyhangú elvi nyilatkozatokra és papirosalkotmányokra szükség lett volna. Az angol békebíró soha nem törölhető el, holott az alkotmányok eltörölhetők, állapítja meg némi keserű kiábrándulással.

A nemzet öntudatos része így szállott le légvárak ködös magasából az anyaföldre, a Magyar Parlagra, melyen kívül nincsen számunkra hely. Kötelességünk tehát viszonyainkat mérlegelni és az erőket számbavenni, melyek sorsunkat alakítják. Ezek közt a leghatalmasabb Ausztriávali összeköttetésünk. Kemény Zsigmondnak már 1850-ben megvolt az erkölcsi bátorsága, kimondani a népszerűtlen igazságot: a magyar függetlenségnek át nem hág-

[1] *U. ott* 105 és 108. l.

[2] *A közigazgatásról*, a Pesti Napló 1851. évfolyamában, kiadva Csengery *Összegyűjtött munkái* IV. kötet, 52. l.

ható akadályai vannak Ausztria nagyhatalmi állásában. Szabadságharcunk megbizonyítá, hogy saját erőnkből nem vagyunk képesek Ausztriát az örökös tartományokra visszaszorítani s tőle 49-es mintára elszakadni. Külföldi segélyre csak gyermekes fantázia számíthat, mikor Ausztria fenntartásában a szabad Angliától a deszpotikus Oroszországig minden hatalom megegyezik, már pedig Ausztria nagyhatalmi voltának elengedhetetlen feltétele a monarchia egysége, a „birodalmi egység"; így lesz ez utóbbi Kemény szerint a „dolgok megmásíthatatlan természeténél fogva életkellékévé a mi fönnállhatásunknak is." [1]

„Ne kívánjatok csolnakázni a délibáb tengerén, s megenyhülni hűvös hullámaiban! Ez lehetetlen." El kell fordulnunk a „borzasztó könnyelműségtől", mely európai viszonyokba veti a remény horgonyát, s majd Anglia szigonyától, majd a török félholdtól, avagy Frankfurt Páltemplomától várja szabadulásunkat. Külpolitikai számításainknak egyetlen lehetősége, hogy a Habsburgi-monarchia kereteiben megtaláljuk helyünket, még pedig minél szilárdabb és tekintélyesb helyet, hogy onnan a nagyhatalom politikájára eldöntő befolyást gyakorolhassunk. Történeti hivatásunk Kelet és Nyugat között közvetítésre utal, tőlünk a kis szláv népeket sem százados bizalmatlanság, sem megokolt félelem nem tartja távol, mint a nagyerejű s könnyen uralkodóvá válható németektől. Ha tehát Ausztriával végleg kibékültünk s a véres csatabárdot eltemettük, rövid idő́n vezető tényezővé leszünk a monarchiában s megszabhatjuk Ausztria útját, Kelet felé, a civilizáció békés szolgálatában. Ezen perspektivából nézve, Magyarország nagysága és ereje Ausztriának, mint nagyhatalomnak, de egyúttal az európai műveltségnek és humanizmusnak is érdeke.

Hazánk és Ausztria viszonyára Széchenyi a noli me tangere tant alkalmazta. Az Istenért, ne nyúljatok Ausztriához való közjogi viszonyunkhoz. Senki se hallgatott rá: hozzányúlt a dinasztia az 1849. márciusi alkotmánnyal, melyben Magyarország állami önállóságát konfiskálta, hozzányúlt a magyar forradalom az elszakadás és trónvesztés kimondásával, hozzá a győztes abszolutizmus a magyar alkotmány teljes széttépésével. Aki tehát Széchenyi tanaihoz vissza akart térni, s a közjogi kérdést nyugvópontra hozni, ezt többé nem tehette egyszerűen Széchenyi igéi ismétlésével, hanem új módozatokat kelle keresnie, hogy a megzavart egyensúly, a szétszakított egység helyreállítható legyen. Széchenyi

[1] Kemény Zsigmond *id. m.* 203. l.

közjogi tanának tehát az új viszonyok közt új formákat kellett találni. A kutatás rögtön a katasztrófa után kezdetét vette.

Kemény Zsigmond már 1850-ben kimondá a „dualizmus“ szót, ezzel feltételezvén, hogy a „birodalmi egység,“ ez akkoriban örök és változhatlannak tartott követelmény, egyenjogú államfelekként fogja Ausztriát és Magyarországot összekapcsolni. Az ó-konzervatívok a 48 előtti államjogi helyzetet akarták helyreállítani. Báró Eötvös József élénken reagáló szelleme a dolgok változása szerint egymásután több megoldást látott célravezetőnek, elkezdve a birodalmi egység oly szoros alkatától, melyben Magyarország csekély autonómiájú tartomány rangjára sülyedt volna le, egész a Deák-féle tisztult dualizmusig. Deák még hallgatott, de hallgatása mindennél ékesebben hirdette megmásíthatlan nézetét: az áprilisi törvényekhez ragaszkodást. A közjogi probléma radikális megoldásáról, a 49-es *de jure* álláspontról senki sem álmodozott többé, elszakadásnak és köztársaságnak egyetlen híve sem maradt e szegény országban, melyet gyermekes ábrándjaiból véres taglócsapások ébresztettek fel.

Mindezekből megállapítható, hogy a radikális irányzat állami és kultúrpolitikánk minden terén csődöt mondván, váratlan hirtelenséggel elpusztult. A néphangulat elveszté radikális színezetét, s ami még előbb bálványa volt a tömegnek, azzal most már senki sem törődött. Minek természetes következménye lőn a nyugodt, reális politikát folytató egyének tekintélyének növekvése. A nép széles rétegei a bécsi abszolutizmus nyomása alatt általában nemzeti felszabadulás után áhítoztak s szívesen követték azokat, kik kétségbevonhatatlanul nemzeti talajon állottak és egyéni tisztességükhöz gyanu nem fért. Csak most, a katasztrófa fekete árnyában fejlődtek ki a viszonyok, melyek egy Széchenyi konzervatív reformműködését valóban gyümölcsözővé tehették volna. De a leghívebb magyar ott viaskodott Bécs mellett lázálmaival, s páratlan nagyságát mi sem mutatja inkább, mint hogy senki sem akadt, ki tanainak értelmét felfogván, a néptömegekbe, melyek most szomjuhozták az igazságot, átöntötte volna. Programmjának némely közjogi és nemzetiségi részleteit megvalósíták ugyan mint látni fogjuk, a negyvenes évekből itt maradt barátai, Deák, Kemény, Eötvös, Andrássy, de az erkölcsi megigazulás, a valódi, lélekbeli nemzeti reneszánsz, az ő programmjának legfőbb tartalma, sokkal súlyosabb feladat volt, semhogy bárki is vállára vette volna.

Pedig a lelki megtisztulás szüksége, Széchenyi szelleme szerint, ott élt a jobbak lelkében. Keserű honszeretettel és éles ön-

bírálattal mondta ki ezt egy álnevű röpirat, mely nagy feltünést keltett addig, míg ki nem tűnt, hogy szerzője nem valami Széchenyihez hasonló kiskirály, hanem egyszerű polgári eredetű író, kitől az erkölcsi korholást a nemzet művelt osztályai nem voltak hajlandók eltűrni.[1] Vajda János nemzetnevelő működése csekély következésű, de meg kell említenünk, mert Széchenyi erkölcsi hatását tetőpontján mutatja be, legalább a nemzet gondolkodó egyéneire. Vajda az 1825—48 közti kort a gyönyörű összhang korszakának tartja, midőn „szinte érezhető volt melege az istenek mosolyának, melyet a ritka látomány fölötti örömük csalt ajkaikra." Hogy e magaslatról lebuktunk, ezért kár a derékségre irígykedő istenséget, meg a külpolitikát okolnunk. A baj önmagunkban van, mondja ez a Széchenyi-tanítvány is. „Súlyt helyezek arra, hogy elösmerjük, miszerint magunk voltunk okai elaljasodásunknak, mert egyik legfőbb átkunk amaz önámítás, mely szerint hibáink okát mindig másban, magunkon kívül keressük, s mai napság megint oda közeledünk, hogy a sanyarú politikai viszonyokra hárítva mindent, ennek titulusa alatt vessük magunkat a dolce far niente kéjelmes ernyője alá, elbusulni és elalunni a hazafájdalmat." A nemzet emelkedő korszakát az önismeret vezette be, Berzsenyi és Széchenyi fülünkbe kiálták: magyar, romlásnak indultál, szégyeld magad! — de jött a hanyatlás, s vele az új jelszó: magyar, ne szégyeld magad, magyar, légy büszke! Az ősi bünöket többé senki sem gyomlálja, szabadon burjánoznak azok a talajból, melyet önáltatás hizlal. A nemzet kardinális bűnei felsorolásában Vajda hangja még Széchenyiénél is élesebb. Ilyenek a legényes virtusok: könnyelműség, korhelység, úrhatnámság. Úr az, aki nem dolgozik, Magyarország az egyetlen keresztény ország, hol kevélykedni lehet a dologtalansággal, hol még a nemes sem szégyenli fényes nappal végigmuzsikáltatni magát az utcákon. A korhelységben csak a velünk élő rácok tesznek túl rajtunk. Legtöbb a hiba a középrendben, ahol leginkább kártékony. A nemzeti önérzet dícséretből él, s hogy ezt elérje, az eszközökben nem válogat. Lapirodalmunk az öndícséret szégyenletes termékeit hozza létre és vezetés-oktatás helyett a tömeg szolgájává alacsonyul le „engedelmes szélkakasává a közvélemény légáradásának."

Vajda Jánosban, Széchenyihez hasonlóan, a magyarság halhatatlan lelke szólalt meg, keresve az erkölcsi megtisztulás tüskés és göröngyös ösvényeit.

[1] Arisztidesz, *Önbírálat,* Lipcse 1862.

III.

A közjogi kiegyezés.

A radikalizmustól mentes, józan hangulat elsősorban a legfontosabb kérdés, az Ausztriához való viszony rendezését tette lehetővé. A nemzet Deák Ferenc ünnepelt alakja mögé sorakozik, ugyanazon Deák mögé, ki alig két évtizeddel előbb keserű lemondással volt kénytelen a közpályáról visszavonulni, s a lejtőn rohanó népét sorsára bocsátani. Magában véve az a tény, hogy a vezetéstől folyton irtózó, magát soha előtérbe nem állító puritán magyarnak ölébe hull a hatalom, mutatja, mennyire megváltozott a helyzet 49 óta. A radikalizmus távozásával mindinkább lehetővé vált, hogy az életbevágó közjogi kérdés megegyezés útján rendeztessék. Ez a munka sikerült Deáknak az úgynevezett hatvanhetes kiegyezésben.

A kiegyezést a következőkben minden politikai érdekeltségtől, minden közjogi finomkodástól mentesen, a történelem nyugodt, egyenletes világánál próbáljuk megítélni. Ennek előfeltétele a kiegyezés előtti közjogi viszony ismerete. Mint tudjuk, Ausztriával 1526 óta voltunk összeköttetésben, e négyszázéves időköz alatt a két országban közjogilag ellentétes erők működtek. Ausztria a Habsburgi-monarchia egységesítésére törekedett, ezzel kapcsolatban a régi magyar állam szuverénitását támadta, időnkint ugyan változó eszközökkel, de állandólag és szinte megszakítás nélkül, Magyarország viszont hasonló állandósággal védelmezte állami függetlenségét. E harcban a magyarságnak kezdettől fogva roszszabb volt a helyzete, kedvezőtlenebbek kilátásai, mint Ausztriának. Míg az osztrák tartományok és bennük minden alkotmányos tényező, köztük elsősorban a hatalmas bécsi kormány és az ural-

kodóház megegyeztek abban, hogy Magyarországot a monarchiának alá kell rendelni, addig a magyar alkotmányjogi tényezők közt ép a legfontosabb, a magyar király, volt az, aki a magyar álláspont védelme helyett az osztrák, bécsi törekvéseket pártolta. Nem mintha királyaink személy szerint ellenségei lettek volna a magyar nemzetnek, hisz éppen I, Ferdinándról és Mária Teréziáról, a bécsi kormány hatalmának nagy és ügyes istápolóiról tudjuk, hogy irántunk rokonszenvvel és meleg barátsággal viseltettek. De a helyzet így és nem másként adódott. A Habsburgi-dinasztia ausztriai talajon nőtt naggyá, s multját nem tagadta meg, magyarrá nem vált e négyszáz év alatt. A nemzetnek tehát a harcot nemcsak Ausztria, de a magyar király ellen is kellett folytatnia, még hozzá az első százötven év alatt széttépett, szinte negyedére redukált államterületen, hátában a törökkel, tehát folyton két front felé, állandó vérveszteségben és növekvő szegénységben. Mikor aztán a tizenhetedik század végén a töröktől megszabadult, ebből könnyebbsége a közjogi viszonyt illetőleg nem igen származott. A fölszabadító háborúk a Habsburgi uralkodónak és csak csekély részben a végleg elgyöngült nemzetnek erőfeszítése lévén, lezajlásuk után a töröktől visszahódított terület nem tért vissza egészében a magyar állam szuverénitása alá. Magyar területek egyszerűen átalakíttattak osztrák természetű provinciákká. Erdély a Habsburgok nagyfejedelemsége lőn, egyenlő rangban a morva, cseh, tiroli tartományokkal, elszakítva ősi anyaországától, a magyar királyságtól. Az ország délvidékén széles csíkban hasíták le a határőrvidék ezredterületeit, melyek a magyar hatóságok megkerülésével háromszáz éven át bécsi kormányszékek kezelésében maradtak. A temesi bánság is majdnem száz éven át volt bécsi hatóság kezén. A magyar állam területe ily módon a felvidékre, Dunántúlra és a tiszai vidékre szorult össze, valamint a déli területek közül Horvát- és Szlavonországra.

A négyszázéves magyar-osztrák együttélést állandóan jellemzi ezek szerint a magyar államterület csonkasága. A magyarság nemzeti autonómiájának a Dráva és Duna, egy ideig a Maros vonala, Keleten pedig az Erdélyt Bihartól, Szatmártól elválasztó hegyek szabtak határt. A régi magyar államterület tekintélyes része idegen, még pedig bécsi, osztrák igazgatás alatt állott.

Az államterület hiányaival szorosan összefüggtek állami függetlenségünk hiányai. Elgyengült állapotunkban tűrnünk kellett, hogy az állam jogainak gyakorlása fokozódó mértékben menjen át az uralkodó és a tőle alkotott idegen, bécsi hatóságok kezébe.

Bár a magyar alkotmányos tényezők soha nem mulasztották el ez ellen tiltakozni s jogfenntartással élni, sem szóbeli tiltakozásaik, sem a törvények betüi, sőt még fegyveres felkelések sem tudták megakadályozni, hogy függetlenségünk igen lényeges dolgokban korlátozódást szenvedjen a dinasztia, Ausztria és az összbirodalom javára. A magyar királyságnak e négyszáz év alatt nemcsak nem volt önálló külügye, de külképviseletét az európai népcsaláddal szemben uralkodóház és Ausztria az ő minden megkérdezése nélkül intézték. A magyar haderő kiegészítése és a fenntartásához szükséges adók megszavazása a magyar országgyűlés hatáskörébe tartozott ugyan, de önálló hadsereg helyett csak magyar ezredek valának s ezek csupán kiegészítő részeit alkották a császári seregnek, amely osztrák, Habsburgi-seregnek felszerelése, vezénylete és felhasználása dolgába a magyar alkotmányos tényezők nem szólhattak bele. Igaz, a nemesi fölkelés magyar lábon történt, de ezen fegyvertelen és alkalmi, gyakorlat, fegyelem és vezetés nélküli tömegek hadseregnek nem voltak nevezhetők. Állami pénzügyeinket bécsi osztrák hatóság vizsgálta felül, a legfőbb magyar pénzügyi hatóságok a bécsi kamarának tartoztak számadással. Bevételeink nagy részét Ausztria szedte össze és vitte ki az országból, bányatermékeink, nemesérceink százezernyi és milliónyi értékekben használtattak fel a dinasztia és Ausztria céljaira, anélkül, hogy minket egy szóval is megkérdeztek volna. Vámvonal volt ugyan köztünk és az osztrák tartományok közt, de ennek tételeit nem mi szabtuk meg, hanem az osztrák hatóságok, természetesen a saját érdekükben, olyképen, hogy országunkat az osztrák ipar termékei konkurrencia nélkül árasztották el, viszont a mi nyersterményeink és élelmiszereink potom áron kellett hogy menjenek Ausztriába, az osztrák lakosság és ipar táplálására.

Mindez állami függetlenségnek nem, inkább koloniális függésnek nevezhető, aminőbe mégoly szegény és fejletlen gyarmat sem nyugodott volna belé. Mi sem nyugodtunk bele, eleget harcoltunk ellene, nem követvén a cseh nemzet példáját, mely hasonló sors ellen egyetlenegyszer támadt fel, miután pedig a fehérhegyi katasztrófában leveretett, lemondott függetlenségéről, kibékült az elnyomóval, hogy maga is résztvegyen mint új és brutális elnyomó az összbirodalom igazgatásában, népek és nemzetek politikai és adminisztrativ leláncolásában. Az összbirodalom, melyet ettől kezdve cseh főurak és cseh bürokraták kormányozták Bécs hivatalaiból, nem késett megjutalmazni a kezessé vált

husziták hűségét: Csehországból ipari centrumot alkotni ép úgy hozzátartozott a habsburgi és osztrák kormányelvekhez, mint Magyarországnak gyarmati függése és a magyar ipar fellendülésének céltudatos megakadályozása.

Negyvennyolc utolsó büszke kísérletet tett, hogy a jármot ledobja, s állami függetlenségünket helyreállítsa. Nem sikerült. Bátor fölegyenesedésünkre véres fővel porbahanyatlásunk következett. Mindazon rendszabály, melyet Ausztria négyszáz éven át alkalmazott állami függetlenségünk ellen, s melyet mi csak erőink folytonos megfeszítésével tudtunk úgy ahogy paralizálni, most már korlátok nélkül, egész terjedelmében érvényesült. Az ország keleti és déli részei: Erdély, a szerb vojvodina, Horvátország valósággal osztrák tartománnyá lettek: a megmaradt kis Magyarországnak közigazgatási egysége is megszünt, alkotmányunkat konfiskálták, a dinasztia és Ausztria szemében immár *de jure* is osztrák provinciává degradáltattunk. A négyszázéves pört, úgy látszik, végkép elvesztettük s az összbirodalom jogászai, élükön Bach és Lustkandl, már csak a marasztaló ítélet indokaival foglalkoztak.

Az állami halálból új életre csak sikeres felkelés támaszthatott volna bennünket. Kossuth Lajos ilyenben reménykedett, azt hitte, hogy nemzeti függetlenségünket idegen segítséggel és újabb forradalommal vívhatja ki. De egyedül saját erőnkben ő sem bízott, külső segély nélkül ő sem akart újabb feltámadást. Az érzelem és fantázia nagy embere azonban a külső segély dolgában csalóka délibábot kergetett. Amerika, Anglia csak szimpátiákat nyújtának a magyar ügynek, egyebet nem. Az angol kormány határozottan Ausztria mellett állott döntő pillanatokban, mert kontinentális politikájának éppen az osztrák nagyhatalom volt szilárd pillére. Poroszország és Piemont-Olaszország ugyan természetes ellenségei valának az osztrák összbirodalomnak, de sem Cavour, sem Bismarck nem volt hajlandó a német és olasz egység óriási problémáját még a magyar kérdéssel is komplikálni. Az ő politikai koncepciójukban a magyar kérdés mellékes volt: ígéretet, néha fegyvert is adtak az emigránsoknak, Magyarországnak azonban és a magyar függetlenségnek semmit. Az emigráció valószerütlen reményeire jellemző, hogy számításaiban folyton a francia segély tünik fel, holott pedig a francia és osztrák politikát elvi ellentétek III. Napoleon alatt nem választották el, s ilyenek hiányában a francia császár hiú és változékony érzületére, vagy az idegen viszonyokat gyermekes egocentrizmussal néző francia politikusokra

bízni egy nemzet sorsát, teljes lehetetlenség volt. Napoleon Jeromos herceg 1866-ban szemére vetette Kossuthnak: „Az ön nemzete megint elkésett, mint elkésett 1859-ben. Mindig azt várja, hogy kívülről hozzák be neki a szabadságot. Nincs benne spontansitas, nincs iniciativa. Nem akar merényleni. Aratni szeretne nagy biztossággal, anélkül, hogy vetett volna."[1] A merény hiányát *nekünk* veté szemünkre a lelkes francia, a született rebelliseknek, kik 48-ban is legtovább emeltük magasra liberalizmus és nemzetiség zászlaját, s véres küzdelemben tartottunk ki két autokrata nagyhatalom ellen, midőn már a nyugati: francia, német, olasz, cseh mozgalmak rég behódoltak a reakciónak. Nem kellett nagy diplomáciai tehetség, csak egy kevés honszeretet, hogy e felelőtlen unszolásokból az emigráció is belássa a külső segély reménytelenségét. Kossuth maga is óva inti proklamációiban a nemzetet, nehogy megmozduljon, míg biztosítva nincs a fegyveres fölkelés számára a külföld szerződéses támogatása. Igy maradt el szerződés és felkelés egyaránt.

* * *

Ha most a föntebbieket tekintetbe vesszük; ha meggondoljuk, hogy Ausztriával fennálló kapcsolatunkból évszázadokon át változhatlan szükségszerűséggel következtek a magyar államterület csonkasága és a magyar szuverénitás lényeges hiányai; ha meggondoljuk, hogy e vigasztalan helyzetet utolsó feltámadásunk ahelyett, hogy javította volna, még vigasztalanabbá tette és hogy újabb fölkelés Ausztria nagyhatalmi helyzete és az európai konstelláció miatt beláthatatlan időkre lehetetlen merény, öngyilkossággal egyenértékű lett volna, ha mindezen momentumokat összefogjuk, fölemelkedtünk azon történeti horizontra, melyen Deák kiegyezését újkori történetünk egyik legszerencsésebb alkotásának, az ősi probléma legjobb megoldásának látjuk. Ezt megvilágítani elég a kiegyezés rövid analizise.

Az erőmegosztás történetileg adva lévén, kivezető útnak egyedül a megegyezés, a kibékülés, a kompromisszum kínálkozott. Erre az útra tért Deák, midőn az ellenfél, belső és külső komplikációk miatt, hajlandónak mutatkozott az abszolutizmust elhagyni, s a multakat jóvátenni. A kiegyezés előkészületei, a hozzá szükséges tárgyalások hosszabb-rövidebb megszakításokkal szinte hét évig folytak, míg végre 67-ben törvénybe lehetett iktatni nemzet és uralkodóház végleges megegyezését. Deáknak tárgyalási alapja

[1] Kossuth *Iratai* VII. kötet, 255. l.

kezdettől fogva az 1848 áprilisi törvények és a pragmatica sanctiónak nevezett 1722—23. évbeli I—III. törvénycikkek voltak.[1] Alkotmányunk szerint mindkettő érvényes, kötelező törvényünk volt, mindkettő a törvényhozás hivatott faktorai, király és országgyűlés közreműködésével, alkotmányos úton jött létre. A pragmatica sanctio kimondá Magyarországnak föl nem oldható és szét nem választható kapcsolatát az örökös tartományokkal, melyek vele együtt ugyanazon Habsburg-uralkodó kormánya alatt élnek, kimondá egyúttal a közös védelem kötelezettségét is. A 48-as törvény viszont elismerte a pragmatica sanctio hatályát, s Magyarországnak állami függetlenségét és modern parlamenti kormányformáját határozta meg. A nehézséget e két törvény rendelkezéseinek összeegyeztetése és az életbe átültetése okozta.

Deák e nehéz problémát páratlan zsenialitással és puritán igazságérzettel oldá meg a 67-es törvény XII. kiegyezési cikkében. Ez a törvénycikk kőkemény pyramisként áll a közjogi Szahárában, melyet a kiegyezéssel foglalkozó osztrák és magyar politikai és publicisztikai irodalom termékei képeznek. Mert 67 óta szenvedélyek és politikai irányok, pártszellem és önző csűrés-csavarás szinte szétoldhatlan tömkeleggé kuszálták a finom szálakat, melyek Deák kristálytiszta gondolatmenetében elejétől végig világosan láthatók.

Gondolatmenete a pragmatica sanctióból, ez „ünnepélyes alapszerződésből“ indul ki, melynek két alapeszméje van. Egyik azon közös és viszonyos kötelezettség, mely szerint a közös uralkodó alatt álló, feloszthatlanul és elválhatlanul együtt birtoklandó Magyarország és osztrák tartományok egymást együttes erővel tartoznak védelmezni. Másik, hogy ezen kötelezettség mellett is Magyarország alkotmányos, közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fenntartatik.

„E két alapeszmét tartotta szem előtt a magyar országgyűlés — mondja tovább a törvény szövegében Deák Ferenc — azon viszonyok meghatározásánál, melyek Magyarországot a közös fejedelem uralkodása alatt álló többi országokkal közösen érdeklik. S valamint egyrészről kész volt Magyarország a multban s kész leend a jövőben is mindenkor teljesíteni mindazt, amit a pragmatica sanctio szerint a közös biztosságnak együttes erővel

[1] Kossuth Lajos alaptalanul vádolta meg a kiegyezés alkotóit azzal, hogy a pragmatica sanctióra helyezkedvén az 1713. évi habsburgi házi törvénynek, mely Magyarországot nem kötelezi, vetették alá magukat.

védelme és fenntartása mulhatatlanul megkíván: úgy másrészről oly kötelezettségeket, melyek e célon túlterjednek, s annak elérésére nem elkerülhetetlenül szükségesek, magára nem vállalhat."

Melyek tehát azon viszonyok, mik e két alapeszme értelmében Magyarországot és az osztrák tartományokat közösen érdeklik? Közös először az uralkodó, másodszor a védelem. Az uralkodó közösségéből sem az udvartartás, sem az udvartartás költségeinek közössége nem következik. De már a védelem közössége kétségtelenül feltételezi a védelmi eszközök közösségét. A védelem egyik eszköze a külügyek célszerű vezetése, amiből már a külügyek közössége folyik. Ezeket tehát közös külügyminiszter fogja intézni. A védelem másik eszköze a hadsereg és arra vonatkozó intézkedések, szóval a hadügy. A hadügy közösségére nézve megállapítja a törvény, hogy a magyar hadsereg az összes hadsereg kiegészítő része, s annak egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére nézve Őfelsége intézkedik a hadügy körébe tartozó magyar alkotmányos fejedelmi jogai alapján. Más szóval a nemzet a hadügyi közösség végrehajtását a közös uralkodóra, mint magyar királyra bízza. Fenntartja azonban magának az időnkénti kiegészítés és az újoncok megajánlása jogát, a megajánlás föltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását, a katonaság elhelyezésére és élelmezésére vonatkozó intézkedéseket, végül azon jogot, hogy a védelmi rendszer megállapítása és átalakítása mindenkor a magyar országgyűlés beleegyezésével történjék. Közösek azonban a kül- és hadügyön kívül azon költségek is, melyek a kül- és hadügy fenntartására szükségesek.

A pragmatica sanctióból folyó ezen közös tárgyak felismerése után a kezelés módját is meg kellett állapítani. A kezelés dolgában teljes és tökéletes paritás érvényesül a két érdekelt fél, Magyarország és az osztrák tartományok közt. E paritás előfeltétele az, hogy mindakét államban ugyanazon alkotmányos kormányforma uralkodjék. Mivel Magyarországnak már az 1848. törvények szerint megvan a népképviselete és parlamentáris kormányformája, a paritás érdekében ugyanezeket vezeti be az uralkodó Ausztriában is. Már most a közös ügyeket közös miniszterek kezelik: közös kül-, had-, pénzügyminiszter, akik felelősek nem valamely birodalmi tanácsnak vagy központi közös parlamentnek, ami a magyar függetlenséggel és a 48-as törvényekkel ellentétben állott volna, hanem a teljes paritásnak megfelelően a két, magyar és osztrák parlament egy-egy bizottságának, melyeket a közösügyek intézésére és a közös miniszterek ellenőrzésére

küld ki a két országgyűlés. E bizottságok az ú. n. delegációk, melyek évenkint, a két országgyűlés székhelyén felváltva gyűlnek össze, a közös miniszterek mindegyik előtt külön tesznek jelentést működésükről s a két delegáció egymással mint két külön egyenjogú fél üzenetek útján érintkezik. Csakis meg nem egyezés esetén gyűlnek össze együttes ülésre, de kizárólag szavazás, nem pedig közös tárgyalás végett. A két bizottság határozatait Magyarországra nézve a magyar, Ausztriára az osztrák felelős minisztérium hajtja végre. A közös költségeket azonban a két állam nem egyenlően, hanem gazdasági erejének megfelelően viseli, a megosztási kulcsot vagy arányt, kvótát a két országgyűlés egy-egy küldöttsége állapítja meg időről-időre. Ugyancsak időleges és kölcsönös alku, minő két jogilag független állam közt szokásos, határoz a vám- és kereskedelmi szövetség, továbbá pénzláb és pénzrendszer közössége dolgában is. Végül még elvállalja Magyarország az államadósságok egy részét is, mire ugyan jogilag kötelezve nincsen, de politikai okból jónak látja, nehogy a súlyos teher alatt Ausztria összeroskadjon, s bukásába Magyarországot is belerántsa.

Ezek a kiegyezés főbb rendelkezései. Vegyük hozzá, hogy az államélet mindazon viszonyaiban, melyeknek közössége külön ki nem mondatott, Magyarország tökéletesen megszabadult Ausztria befolyásától, miután mindezek a felelős magyar kormány és országgyűlésnek rendeltettek alája; hogy a közös hadsereg mellett külön magyar hadsereg, a honvédség állíttatott fel, minő nekünk nem volt 1526 óta;[1] hogy az ország területe helyreállíttatott, Erdély visszakerült az anyaországhoz, a határőrvidék „polgárosíttatott“, a granicsárok magyar állampolgárok lettek, s a kiegyezés után tíz évre magyar területen egyetlen exponense sincs többé a régi osztrák összmonarchiának. Ausztria összeszorult az eredeti osztrák provinciákra, Magyarország egysége és függetlensége végkép helyreállt. Ha mindezt végigtekintjük, akkor ismerjük fel Deák kiegyezésének végtelen horderejét.

Valósággal: négyszázéves közjogi történetünknek 67 a tetőpontja. Ausztriával történt egybeházasíttatásunk óta állami függetlenségünk soha nem volt oly reális és biztos, mint a kiegyezési törvény folytán. Deák bölcs méltányossága jobban biztosítá azt, mint győzelmes szabadságharcaink, Bocskay és Bethlen támadásai.

[1] Ezt Deák Ferenc után külön kiemeli gróf Andrássy Gyula, *Az 1867-iki kiegyezésről,* Budapest, 1896, 170. l.

Mert közös ügyeink Ausztriával négyszáz év óta folyton folyvást voltak, de e közös ügyek intézésére minmagunk soha eléggé be nem tudtunk folyni, a közös ügyeket Ausztria és a dinasztia tényleg nélkülünk intézték. Viszont a bécsi kormány a közös ügyeken kívül tiszta magyar ügyeinkre is befolyást gyakorolt, mely alól tiltakozásaink és papiroson maradt törvényeink, még a híres 1790:X. törvénycikk sem tudott bennünket megszabadítani. Egyedül Deák kiegyezése mentette fel belügyeinket Ausztria és az összmonarchia befolyása alól, egyedül az szerezte meg a magyar országgyűlésnek azon törvényes és tényleg gyakorolható hatáskört, hogy a közös ügyeket Ausztriával együtt mint egyenjogú fél paritás alapján intézze.

A kiegyezés a lehető legnagyobb mértékben biztosítá függetlenségünket. Sokkal inkább, mint 48. A két törvényhozás, 67 és 48 közt közjogi szempontból nincs eltérés, csak fokozatbeli különbség. 48 megállott fele úton. Elismerte alaptörvényünket, a pragmatica sanctiót, elismerte a kapcsolatot Ausztria és Magyarország közt s nem tagadta a tényleg és jogilag fennálló közös viszonyokat, de már ezek rendezésére és arra, hogy reájuk a magyar államnak intézményes befolyást biztosítson, nem maradt ideje. 48 külügyeinket továbbra is osztrák hatóság kezén hagyta,[1] magyar hadsereget törvényes úton, az alkotmányos tényezők közreműködésével nem tudott felállítani, viszont elismerte kötelezettségünket az osztrák tartományok védelme iránt és hajlandónak nyilatkozott az osztrák államadósságokban osztozni, Ausztriával kereskedelmi és vámszövetséget kötni. 48 elvállalta a terheket és kötelezettségeket, mik a pragmatica sanctióból folytak, az egyik alapeszmét, de a másiknak, államunk függetlenségének biztosítására sem ideje, sem ereje nem volt. Állami függetlenségünk egyetlen szankciójának 48-ban a magyar kard éle bizonyult, erős fegyver Ausztria ellen, de a hosszú játszma végén csorba, elgyengült, elégtelen. Békés úton 48-at nem tudtuk végrehajtani, végrehajthatóvá csak akkor lőn, miután a 67:XII. törvénycikkben kiegészítést nyert.

[1] Lásd erre nézve Réz Mihály, *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*, Budapest, 1910, ez a könyv Andrássynak idézett munkájával együtt történeti távlat dolgában messze kiemelkedik közjogi irodalmunk egyéb termékei közül. Egyébként a kiegyezés forrásai Kónyi id. nagyszabású művében találhatók meg; döntő szava van Deák két feliratí javaslatának és *Adalék a magyar közjoghoz* c. munkájának, továbbá Wertheimer Ede nagy *Andrássy*-életrajzának.

67 nem egyéb tehát, mint gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtható 48.

A kiegyezés alkotói maguk is tudatában voltak annak, hogy érdemes munkát végeztek, mellyel állami függetlenségünket négyszáz év óta nem látott mértékben biztosították. Midőn a 49-es ellenzék vezére, Madarász József a történeti tények csodálandóan merész elfacsarásával azt állítá, hogy a nemzet a hadügy körében törvényhozási jogát ezer éven át függetlenül gyakorolta, védrendszeréről függetlenül rendelkezett, de most, a közösügyes törvényhozásban, feladni készült azt, gróf Andrássy Gyula ezt hangzatos frázisnak nyilvánítá, hisz 1526 óta mindig közös volt a védelem, de úgy, hogy a mi hadügyeinkbe Ausztria beleavatkozott, mi azonban az övébe soha.[1] Jogos büszkeséggel jelenti ki Andrássy, Deákkal együtt, a kiegyezés nagy alkotója: „Magyarországnak mindig voltak közös ügyei az összes monarchiával; a különbség csak az, hogy 1867 előtt mások intézték ezeket nálunk nélkül és ellenünkre, most pedig mi intézzük közösen azokkal, akiket illet." 67-et Andrássy nem 48 mellé, de fölébe helyezte, 48 nincs és nem is lesz helyreállítva, mert Erdélyben nem Janku az úr, Fiume nincs horvát kézen, Horvátország nem áll fegyveresen velünk szemben, a nemzetiségi kérdést nem bunkó és kasza kezdi kettévágni, mint 48-ban; országgyűlésünk nem zarándokol az osztrák parlamenthez, hogy attól ne is fogadtassék, hanem paritásos delegációk intézik közös ügyeinket; honvédségünk nem kénytelen védekezni a közös hadsereg ellen, hanem ez utóbbira is megvan teljes és törvényes befolyásunk.[2] Negyvennyolc szenvedései, az abszolut elnyomás keserűségei ott rezegtek még minden patrióta lelkében, s örömmel tölté el a változás, méltánylással Deákék működése iránt. A kiegyezés e történeti távlatát erkölcsi felelősségérzettel rajzolta meg a nemzet akkori történetírója, Horváth Mihály; szerinte „alkotmányunk negyedfélszáz év óta soha sem nyugodott biztosabb alapon, szabadságunk soha sem bírt annyi biztosítékkal, annyi szabadsággal és függetlenséggel, közösügyeink fölött századok óta soha sem rendelkezhettünk, dacára minden 1790-iki 10-ik féle törvényeknek, s magoknak a 48-iki törvényeknek is ide kell vala fejlődniök, hogy a vészes belháborút elkerülhessük". A történetíró, egykor debreceni miniszter, most ünnepélyesen kijelenti: „Ki történelmünket harminc év óta minden

[1] *Gróf Andrássy Gyula beszédei*, kiadta Lederer Gyula, I. kötet, 346. l.
[2] Gróf Andrássy Gyula sátoraljaújhelyi beszámolója, *id. m.* 13. 14. l.

irányban behatólag búvárlom, úgy hiszem, teljesen fel vagyok jogosítva határozottan állítani, hogy negyedfélszázad viszontagságteljes küzdelmei után csak most lőnek valahára oly alapokra fektetve közjogi viszonyaink, melyen alkotmányunk s nemzeti függetlenségünk, mennyire az bennünket, kis számú és éppen nem kedvező viszonyok közt létező népet okszerűleg megillethet, teljesen biztosítva van olyféle megtámadások ellen, minők azt a multban minduntalan veszélybe döntötték.“ [1]

A negyedfélszázéves közjogi küzdelem a kiegyezés alkotóinak óhajtása szerint a 67-es törvénnyel végleges befejezést nyert. Történeti kritikával megállapítható, hogy sem Deák és Andrássy, sem Ferencz József király, sem pedig 67 bármely befolyásos alkotója nem gondolt a hatvanhetes alap megváltoztatására, revíziójára vagy továbbfejlesztésére. 67 az ő szemükben változatlan alaptörvény volt, nem oly ünnepélyes talán, mint a pragmatica sanctio, de ép úgy változatlan. Klasszikus kifejezését adja e felfogásnak Andrássy az ő utolsó parlamenti beszédjében, 67-et egyenesen alaptörvénynek nevezvén, melytől sem a magyar, sem az osztrák törvényhozás el nem térhet. E fennálló jogszabályhoz rendíthetlen ragaszkodást ajánl, mi „érdekében van nemcsak Magyarországnak, hanem a monarchia minden népének egyformán; mert csak úgy teljesíthetők az egyes részek kívánságai az egész veszélyeztetése nélkül, ha minden oldalról elismerik, hogy a monarchia alaptörvényei kérdésbe nem hozhatók. Ez volt álláspontom a korona tanácsában, és ez álláspontom itt; ennél tovább nem terjedt és nem fog terjedni“.[2]

Mi sem természetesebb ez álláspontnál. Mert vajjon mi értelme lett volna esztendőkön át küzdeni a megegyezésért, ha e megegyezés csak néhány évre, esetlegnek kitett időpontra szól, s a szenvedélyek tengerében védelem nélkül alámerülhet! Deákék józan pillantását ki nem kerülhette, hogy revizió esetén Ausztria sincs többé kötve a mi függetlenségünk elismerésére és hogy ez esetben ismét összbirodalmi tendenciákat fog ellenünk szegezni. Ha mi a kiegyezés lényeges pontjaitól elállunk, megszűnik a megegyezés és újra fellángol az áldatlan küzdelem. Már pedig 67-nek éppen az a célja, hogy a küzdelem örökre elüljön és ne

[1] Horváth Mihály nyilt levele a szegedi szabadelvű körhöz, *Szegedi Híradó,* 1868 ápr. 19.

[2] Andrássy 1871 november 7.-i beszéde, Lederer *id. m.* II. kötet, 507. s köv. l.

zavarja többé a nemzet békés fejlődését. Itt, ezen a ponton, érintkezik Deák és Andrássy politikai bölcsesége Széchenyi nemzeterkölcsi programmjával, mely szerint az Ausztriához való viszonyt nem szabad fenyegetni, nehogy a belőle feltörő láng és szenvedélyek a békét megszakítsák. Nincs benne kétség, Széchenyi lelkes örömmel csatlakozott volna a kiegyezéshez, benne programmjának közjogi részét megvalósítva látta volna, Andrássyhoz hasonlóan követelvén, hogy 67 alaptörvény, változatlan és meg nem másítható legyen.

IV.

A nemzetiségi kiegyezés.

A közjogi megegyezéssel egyidejűleg úgy látszott, hogy Széchenyi másik programmpontja, a baráti viszony helyreállítása a hazai nem-magyar nemzetiségekkel, rövidesen szintén meg fog valósulni. Láttuk, 48 irtó faji harcai nem mentek el a magyarsag feje fölött mélyreható benyomás nélkül. És már hallottuk a hangokat, melyek az abszolutizmus idején a nemzetiségekkel őszinte kibékülést követeltek. De a magyar lélek változását mi sem bizonyítja inkább, mint Kossuth újabb magatartása a nemzetiségekkel szemben, mely homlokegyenest ellenkezik 48 előtti felfogásával.

Az a Kossuth Lajos, kinek iskola és adminisztráció útján magyarosító törekvései Széchenyit a hazafiúi aggodalom legmélyebb örvényébe taszították, az, aki 48-ban érzelmeitől elragadtatva a nemzetiségek képviselőivel legalább is politikátlanul bánt, most, mintha kicserélték volna, azoknak meleg, őszinte barátja lett. A változást 48 tapasztalatai szülték, érthetővé pedig Kossuth lelki konstituciója teszi, melynek két jellemző vonása van. Egyik, hogy eredeti elhatározásait, első lépését mindenben honszeretet, a haza javára törekvés szabja meg; a másik, hogy politikáját e kiindulóponton túl emelkedett fantázia, optimista lelkesedés vezeti. Kétségtelen, Kossuth lelkén, komoly politikai dolgokban, más indítóerő nem uralkodott, mint tiszta és önzetlen hazaszeretet; ha valaki, úgy ő égett testében-lelkében, egész nőies idegrendszerében a magyarságot felmagasztalni, dicsővé és hatalmassá tenni. Politikai irányvételeinek ez az egyetlen hatalmas motivuma, mi természetesen nem óvhatta meg súlyos tévedésektől. Amint az anyai szeretet sem válik be a gyermeknevelés egyetlen alapelvé-

nek, úgy a politikában sem az jár a legbiztosabb úton, ki nemzetét nagyon, legjobban szereti. Kossuth gyakran haragudott nemzetére, de ez csak átfutó érzelem, gyorsan tünő árnyék volt napsugaras szeretetében. Ő soha nem tudta szívére venni, hogy nemzete elé állva, korholja, szóval és tettel tépdesse és szidalmazza mint Szent Istvántól kezdve Mátyás királyon, a költő Zrínyin, a vértanu Nádasdyn át Széchenyi és Deákig minden reformátorunk és alkotó emberünk. Kossuth szeretete mindig a jó anyáé volt, ki bálványozza gyermekét s engedi, hogy a kedves fiút szenvedélyei ragadják. És amint az ilyen anya örök optimizmussal kíséri gyermeke sorsát, legyen az bár sikertelenségnek és összeütközéseknek, csapásoknak és megszégyenülésnek végtelen sora, s mindig talál vigasztaló szót, miközben a fiú csapzott haját homlokáról félresimítja, ugyanez az optimizmus, az örök szeretet az, mi Kossuthot mint politikust szinte meghatározza, definiálja. Kétely és meggondolás nem akadályozák az úton, melyet a hazaszeretet jelölt ki előtte, bizalommal és magasra feszülő lelkesedéssel haladt előre a cél felé, észre nem vévén, hogy talán már örökre letért az irányból, hol az található lett volna.

Mindez megfigyelhető a nemzetiségi kérdésben úgy az *első*, mint a *második*, 49 utáni Kossuthnál. A negyvenes évek elején hazafias érzése, büszke magyarsága s elvi liberalizmusa elhitették vele, hogy a magyarnak csak akarnia kell, s az ország egész népességét magyarrá teheti iskola és liberális közigazgatás eszközeivel. E meggyőződését meg nem rendítették sem Széchenyi vésztjósló jajkiáltásai, sem a nemzetiségek ellenállása, mely utóbbi pedig eléggé bizonyítá a bennük rejlő önálló vitalitást. Igy jött a katasztrófa, vele a fordulópont Kossuth felfogásában, a második Kossuth.

Geniális egyénisége a bukás friss benyomásait már kisázsiai tartózkodása alatt kezdte feldolgozni és hona javára értékesíteni. Kiutahiában 1851-ben készített magyar alkotmánytervezetében[1] a nemzetiségi kérdést korábbi felfogásával homlokegyenest ellenkezően oldja meg. A doktrinér liberalizmus alapelveiből indul ki: népfelségből, szabadságból és szabadságot követelve egyén, család, község, megye számára, javasolja, hogy minden

[1] Kiadva Irányi-Chassin, *Histoire politique de la Révolution de Hongrie 1847—49*, Paris 1859, I. kötet, 365. l. *Projet d'organisation politique de la Hongrie la question des nationalités étant prise en considération* címmel. Magyar fordítása Kónyi, *Deák beszédei* V. kötet, 21. l.

község és vármegye maga határozza meg hivatalos nyelvét adminisztrációban úgy, mint népoktatásban. A községi tanodákat a községek, a középiskolákat a vármegye, csak a főiskolákat rendeli az állam alá. Teljes szabadságot ad az egyházi szervezkedésre. Állandó hadsereg helyett nemzetőrséget rendel, melyet községek és megyék állítnak ki, szerelnek fel s alkalmaznak; a csapattestek e szerint megyénkint és nemzetiségenkint különböznek, pl. Bácsmegye magyar, német és szerb zászlóaljakat állít fel, az illető lakosságból, az illető szolgálati nyelvvel. Mindez tisztán a népszavazás liberális elvén épül fel: ha egyik megye vagy község szótöbbség útján oláhnak nyilvánítja magát, oláh lesz benne a közigazgatás, iskola és hadsereg nyelve. Kossuth vérbeli liberalizmusát bizonyítja, hogy e rendelkezésektől örök békét és testvéries frigyesülést remél: „A megoldás e szókban létezik: Szabadság, egyenlőség, testvériség, vagy ha nem, úgy megoldás nem létezik". Hiszi egyúttal, hogy tervezete a magyar állam területi egységét minden veszélyen kívül helyezi, mert a kielégített nemzetiségek örülni fognak, hogy a szabadság e honában lakhatnak. Ebben annál inkább bízik, mert hiszen éppen ez a főcél, melynek érdekében az egész tervezetet fogalmazta. A nemzetiségek kívánságait végletesen kielégíti, hogy azok végletesen, minden erejükkel támogassák a magyarságot függetlenségi küzdelmében, az ősi elnyomó, Ausztria ellen. Tervezete végén magyaros naivsággal nyújt békülő jobbot: „Kijelentem nyiltan, a bennem élő testvéri érzelmek egész őszinteségével, hogy ha azon polgártársaink, kiknek nyelve más, mint a mienk, óhajokat táplálnának, melyek figyelmes kutatásomat kikerülték, az csak onnan származik, hogy azon óhajok nem jöttek tudomásomra. De legyenek kérem meggyőződve, polgártársaink, hogy a magyar nemzet feledségbe sülyesztette a hajdani kölcsönös sérelmeket, hogy testvérileg nyújt nekik kezet, s hogy semmikép nem idegenkedik megadni mindent, mit testvér testvértől kívánhat".

Nagy szavak ezek a magyar nemzetiség radikális védelmezője ajkain, még nagyobbakká teszi őket az, hogy Kossuth élete végéig ragaszkodott hozzájuk. A második Kossuthnak 1851-től haláláig *ez* a meggyőződése. Megnyilvánul ez a szerbekkel és oláhokkal folytatott tárgyalásaiban. Mikor Klapka tábornok 1859-ben az ő megbízásából Couza oláh fejedelemmel egyezményt köt, ebben kimondják, hogy 1. a magyarok, szerbek, oláhok kibékülnek és régi meghasonlást elfelednek, 2. Magyarország minden lakosa, faj- és valláskülönbség nélkül, ugyanazon jogokat és sza-

badságokat élvezi, 3. községek és vármegyék autonomiát kapnak, 4. minden nemzetiség maga intézi vallási és közoktatási ügyeit, 5. szerb és oláh ezredek fognak felállíttatni, szerb és oláh vezényleti nyelvvel, 6. Erdély különállása megengedtetik, ha lakosai kívánják, 7. a három dunai állam: magyar, oláh és szerb egymással konfederációra lép.[1]

Mindez csak pontokba szedése az 1851-iki alkotmánytervezetnek. Kossuth nemzetiségi nézetei többé nem változtak, csakis a rendszer nőtt túl az ország határain egy szövetség tervéig, melyet ő az aldunai államok közt akart létesíteni. Ezt a továbbfejlődést lényének alapvonása, az optimisztikus képzelőtehetség szülte. Bár tárgyalásai Couzával és Obrenovicssal pozitív eredményre nem vezettek, bár a magyarországi szerbek és oláhok megmaradtak 48-iki álláspontjukon és a magyar haza testéből továbbra is külön nemzetiségi területeket akartak kihasítani, Kossuth a rideg valóságot, lelke állandó szárnyalásában, itt sem vette észre és szeretettel építé tovább a nemzetiségi szövetség, a dunai konfederáció tervét, melytől a francia, olasz, német alliance-ok dugába dőltével egyedül remélte a magyar haza felszabadítását. A magyar függetlenséget már látja kiemelkedni a magyar, oláh, szerb, horvát államok egyesüléséből, már látja a „zsarnokok bukását", a „vén és korhadt államok," Ausztria és Törökország szétmállását, hogy helyükbe ifjú államok testvéri szövetsége lépjen. E célból alakítandó a dunai konfederáció, melynek közös, a szövetségi parlament által intézendő ügyei lesznek a kül- és hadügy, vám- és kereskedelmi rendszer, pénz-, súly- és mértékrendszer. A szövetség hivatalos nyelvét a közös törvényhozó gyűlés határozza meg, mely a szövetségi tanáccsal együtt váltakozva Pesten, Bukaresten, Belgrád- és Zágrábban fog ülésezni. Erdély lakói általános szavazatjog útján fogják elhatározni, Magyarországnál maradnak-e, vagy pedig mint külön államterület lépnek be a szövetségbe. A magyarországi nemzetiségek mindazon jogokat fogják élvezni, melyeket már az 1851-iki alkotmánytervezet ígért nekik.[2]

Kossuth e konfederációt a legpraktikusabb eszmének nevezte, melyet a „komprehenzív hazafiság az előrelátó statusférfiúi tapintatnak sugallhatott." Megvalósulása esetén kétségtelenül megszabadultunk volna Ausztriától, de a régi, megszokott és talán tágítható láncok helyett újra lekötöttük volna magunkat népeknek,

[1] Közölve Kossuth, *Iratai* I. kötet, 371. l,

[2] V. ö. Kónyi, *Deák beszédei* V. kötet, 42. l. és Kossuth *Iratai* VI. kötet, 9. l.

melyekről senki sem tudhatta, érettek valának-e egyáltalában szerződések kötésére és megtartására. Hát még ily komplikált, enynyire ideális szerződésekre! Ha nem, úgy gúzsba kötött tagokkal valánk kiszolgáltatva nekik: egyetlenegy, nemzetiségileg vegyes magyar állam három kompakt szláv- és oláhval szemben. Kossuth optimizmusa nem vetette fel e kérdést, s ha igen, könnyen megnyugtatta kétségeit a liberális formulával: a Szabadságősereje ezeken a nehézségeken is bizonyára diadalmaskodni fog.

* * *

A dunai konfederáció terve Kossuth bizalmasának, Helfy Ignácnak indiszkréciója folytán 1862-ben a magyar közönségnek tudomására jutván, országos felháborodást keltett. A nemzet nagy többsége nemcsak a négy dunai állam szövetségének váratlan gondolatát utasítá vissza, de arra is kevés hajlandóságot mutatott, hogy a hazai nemzetiségek helyzetét az 1851. alkotmánytervezet liberális szellemében rendezze. Mivel jól tudta, hogy ily liberális rendezés úgy sem lesz békében keresztülvihető. Kossuth az idea népszerűtlenségével szemben lehangoló magyarázatokba bocsátkozott, s kijelenté, hogy az ország területi integritása és politikai egysége a határ, meddig elmegy, azontúl minden lépés „hongyilkosság." Optimizmusa egy pillanatra megsérült; magánnyilatkozataiban éretlennek tartja a nemzetet, mert a konfederáció ideáját nem méltányolja és helyette a némettel akar alkudozni, holott „én ... életemet vesztegetem el, hogy neki a forradalomra győzelmes kilátást szerezzek." Kossuth nemzetiségi politikájának háttere a forradalom, feltétele az Ausztriától elszakadás. A feltétel elmaradván, nemzetiségi politikája sem hozott pozitív gyümölcsöket.

A kiegyezés alkotói a nemzetiségek kérdését a monarchia kereteiben akarták megoldani. Előnyük volt Kossuthtal szemben, hogy otthon lévén, jobban meg tudták ítélni, mi elfogadhatatlan a nemzetre nézve, s mi az, mit ők tekintélyükkel esetleg keresztülvihetnek. A dunai konfederációt elhagyták tehát, viszont az országbeli nemzetiségek dolgát iparkodtak Kossuthhoz hasonló liberális alapon, de a viszonyokhoz alkalmazkodva dűlőre vinni. E törekvés eredménye az 1868. évi 44. törvénycikk, az ú. n. nemzetiségi egyenjogúság törvénye, mely hosszas parlamenti előkészületek után jött létre. Az országgyűlés nemzetiségi bizottságának tagjai fáztak a témától, s lehetőleg elmaradtak az ülésekről. Elmondhatjuk, hogy a törvény egészben véve Eötvös József és Deák Ferenc munkája. Az általános liberális tartalmat Eötvös adta hozzá. Alap-

elve a középkorias területi elzárkózással, nemzetiségi kantonok vagy vármegyék alkotásával ellentétben a teljes és tökéletes egyéni és kulturális szabadság. Mindenki szabadon használja nyelvét minden állami viszonylatban, az „ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be." Községek, törvényhatóságok és egyházi testületek maguk választják hivatalos nyelvüket. Korlátozások a magyar nyelv javára csak az állami igazgatás legmagasabb köreiben érvényesülnek. E korlátozások elvét Deák Ferenc külön javaslatban terjeszté elé 1868 november 24.-én, miután a ház Eötvös szövegezésével nem volt kibékülve. Deák javaslata szószerint belekerült a törvénybe, fontossága miatt közölnünk kell:

„Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is *politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet*, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja; minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak anynyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzás és közigazgatás gyakorlati lehetősége és a pontos igazság kiszolgáltatásának igényei szükségessé teszik: a honpolgárok teljes egyenjogúsága, minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve a következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni: 1. A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar. A törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiségek nyelvén is hiteles fordításban kiadandók. Az ország kormányzásának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágában ezentúl is a magyar." [1]

Az idézett mondatban Deák az ő lapidáris, sokatmondó modorában egy, a további fejlődésre végtelenül fontos fogalmat fejezett ki: a *politikai nemzetét*. Minden magyar lélekben lett légyen még oly doktrinér liberális is, élt a meggyőződés, hogy az ezeréves Magyarországnak a nemzetiségi egyenjogúsítás idején is Magyaroszágnak kell maradnia. Ezt a természetes kívánságot

[1] A képviselőház *Naplója* a nemzetiségi egyenjogúsítási törvény tárgyalásáról 1868 nov. 24—dec. 1.

fejezi ki Deák a politikai nemzet fogalmában, ráhelyezkedvén ezzel a történeti fejlődés alapjára. Mert a politikai magyar nemzet, mely az ország összes honpolgárait magában foglalja, nem egyéb, mint egyenes utódja a rendi korszak *natio Hungaricá*-jának, mely, mint tudjuk, magában foglalta az oláh és német nemeseket is, de mégsem volt német-magyar-oláh nemzet, hanem csak magyar nemzet. Deák szemében az új fogalom a rendi nációhoz hasonlóan tisztán az állam politikai karakterére, lehet mondani külső megjelenésére korlátozódik, anélkül, hogy az ország lakosait szabad nemzeti fejlődésükben bármikép is akadályozná. Más szóval: Deák a politikai nemzet fogalmát lehetőleg szűkre szabta és az emberi működések nagy részét a politikai nemzet köréből az egyes népek hatáskörébe utalta. És itt jellemző az ő méltányos liberalizmusára, hogy ezen egyes népek, a magyar hazában élő „különböző nyelvű és nemzetiségi népek" közé számítja a politikai nemzetet hordozó magyar népet is. Leszámítva az államélet legmagasabb fokait, melyek a politikai nemzet körébe tartoznak, a többi fokon: törvényhatóságoknál, községi és egyházi életben, alsóbb fokú bíróságoknál, a kultúra terein a magyar népnek semmivel nem ad több jogot, mint a nem-magyar nemzetiségeknek. Bizonyítja ezt ismeretes felszólalása a szerb nemzeti színház ügyében 1868 november 14.-én, amikor a magyar Nemzeti Színháznak adandó államsegély tárgyalásakor a szerbek az ő nemzeti színházuknak is segélyt kértek. Deák pártolja a szerbek kérelmét. „Mivel én, mondja, az egységes osztatlan magyar nemzetet ismerem el politikai nemzetnek, minden, mi az állam nevében történik, menjen annak nyelvén is. De hogy a színház oly politikai tér legyen, melynél ezen elvet alkalmazni kelljen, azt nem látom be. Én a nemzetiségi kérdésben sem akarok más elvet követni, mint azt, hogy az állam, mely politikai tekintetben egységes és osztatlan magyar állam, magára a színházra, mint a magyar nyelvet művelő, s egyáltalán művelődési intézetre, egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mindegyikre, vagy egyikre sem." Javasolja tehát: ha van pénze az államnak, segélyezze minden nép kultúráját egyenlő mértékben, de ha ennyi pénze nincsen, szüntesse be a magyar kultúra államsegélyét is: „az állami költségvetésből ne adjunk a magunk nyelvéért sem. A műveltségre adakozott és Isten kegyelméből a magyar Akadémiához igen szép összeggel tudott járulni a magyar nemzet. Töröljük ki az egészet (t. i. a magyar államsegélyt), mert nem akarok

semmi igazságtalanságot pártolni, még akkor sem, ha belőle hasznot húznánk".[1]

A mai kor elvadult nemzetiségi harcai közt joggal tartjuk Deák e felfogását földöntúli idealizmusnak. Peddig akkor csak magyar becsületesség és méltányosságérzet volt, s szó sincs róla, hogy egyedül állott volna. A nemzetiségi vita során hasonlóan nyilatkozott Bartal György, a jogtörténész fia. Szerinte a nemzetiségi érdek ápolása az „államnak közvetlen és sajátlagos rendelkezését soha nem képezheti", nemzetiségi műveltséget aprópénzből nem lehet táplálni. „Birok annyi következetességgel, hogy e részben a magyar nemzetiség ápolására nézve kivételt ne tegyek. Nemzeti intézeteink közül azok, melyeknek célja kirekesztőleg a magyar nyelv és nemzetiség fejlesztése, amúgy is nem az ország egykori adóalapjából keletkeztek, hanem a volt kiváltságos rendek önkénytes kivetéseiből s egyesek nagylelkű adakozásaiból és én minden pillanatban kész vagyok inkább lemondani azon csekély állami segélyről, amelyben azok jelenleg részesülnek, semhogy az általam kifejezett elven bármi csekély csorbát látszassam ejteni."[2]

A forma liberális, a tartalom Széchenyies. A nemzetiségi egyenjogusítás törvénye egészben véve Széchenyi akadémiai beszédének elveit tartalmazza. A Deák köré sereglett művelt liberálisok, sőt mint láttuk, Kossuth is fenntartás nélkül csatlakoztak az egykor visszautasított programmhoz, mellyel Széchenyi annak idején a nemzetnek amúgy is gyér szimpátiáit végkép elvesztette. Ő nagy elégtételt talált volna e törvényben, ha megéri, mégis kétségtelen, hogy másként fogalmazta volna a szöveget. A törvénynek ugyanis semminemű szankciója nincsen. Eötvös fenkölt szelleme itt elárulta, hogy nem eléggé gyakorlatias, különben számolt volna azon összeütközésekkel, melyek múlhatatlanul bekövetkezendők valának abból, hogy a szabadság elve ilyen feltörekvő, de egymással ellentétes érdekű népek közé dobatott. Ismét a Szabadság mindenható ereje, az emberi jóság és tanulékonyság azok, melyek kedvéért Eötvös idealizmusa korlátokról és büntetésekről, jóvátételről megfeledkezik. „Nekünk e kérdést is a jelen század eszméi szerint kell megoldanunk; e század pedig, hála a Mindenhatónak, a Szabadság százada! És nincs ékesszólás és nincs hatalom, mely minket arra bírjon, hogy a szabad ver-

[1] Kónyi, *Deák beszédei*, VI. kötet 94. l.
[2] Bartal György beszéde 1868 nov. 24-én a *Napló*ban.

senynek, a szabadságnak teréről ismét a privilégiumok sáncai közé vonuljunk."[1] Széchenyi a század eszméjével, a szabad verseny hirdetésével bizonyára nem elégedett volna meg, hanem kényszerítő rendszabályokhoz nyúlt volna a törvény végrehajtása érdekében. Erre pedig annál inkább szükség lett volna, mivel a törvénnyel sem a magyarok, sem a nemzetiségek nem voltak megelégedve.

A képviselőház nemzetiségi tagjai a liberális javaslattal szemben kezdettől fogva elutasító állást foglaltak el. A Mocsonyi Antal oláh képviselőtől benyújtott kisebbségi javaslat a politikai egységes nemzet helyébe hat *egyenjogú országos nemzetet, történeti országos népséget* akar tétetni: magyart, románt, szerbet, szlovákot, oroszt, németet. Magyar csakis a törvényhozás és központi hivatalok nyelve legyen, a magyar korona zászlói mellett a nemzetiségek zászlói is alkalmaztassanak; területi elhatárolást kimondottan nem kíván ugyan, de elárulja, a végcél ez. A vita folyamán Eötvös összegezte a nemzetiségek egymástól eltérő követeléseit — a szerbek kevesebbet kívántak, mint az oláhok — 1. megyék és törvényhatóságok nemzetiségek szerint kerekíttessenek ki, 2. minden megyében egy nyelv legyen uralkodó, 3. az ország hivatalai, méltóságai, képviselete nemzetiségi arány szerint osztassanak meg. Találóan jegyezte meg Eötvös, hogy ez a *cujus regio, illius religio* elvnek átvitele volna a nemzetiség terére: az egynyelvűnek dekretált megyében a többi nemzetiség elnyomatnék, minek következése a vallásháborúkhoz hasonló véres nyugtalanság lenne. Mindez nem használt; a nemzetiségek *akkor* még nem voltak elég érettek arra, hogy Deák és Eötvös liberális javaslatában saját fejlődésük kedvező feltételeit felfedezték volna. Igy lőn a nemzetiségi törvény egyoldalú kiegyezés: mi magyarok felajánltunk és megadtunk mindent, amit csak méltányosság és akkori műveltségünkön uralkodó liberalizmus szerint kellett, sőt lehetett megadnunk; a nemzetiségek azonban, kik 48-as és abszolutizmus korabeli tanulságaikat siettek elfelejteni, visszautasíták legjobbjainknak, Deák és Eötvösnek békülő kezét és passzív rezisztenciával elhagyták a magyar közéletet.

Ezen állásfoglalásuk és makacsul hangoztatott területi követeléseik szükségszerűen növelték a magyarságnál az egyenjogusítási törvénytől idegenkedést. A törvényt Deák személyes tekintélye és a negyvenes évek nemzedékének még élő tagjai hajtot-

[1] Eötvös nov 25.-i beszéde *u. ott.*

ták keresztül a képviselőház retortáin. De a vezetők és tömeg közt tátongó örvényt nem sokáig lehetett leplezni. A képviselőház nem sokáig türtőzteti magát és nem riad vissza attól, hogy a Nemzeti Színház ügyében magát Deákot leszavazza: a magyar színháznak megadja, a szerbektől megtagadja az államsegélyt. E szavazás rossz ómen volt a nemzetiségi törvény sorsára.

V.

A közjogi ellenzék kialakulása.

A közjogi és nemzetiségi kiegyezés Széchenyi tanai értelmében előfeltétele volt nemzetünk békés fejlődésének. Ez előfeltételek létrejöttek ugyan, de csak papiroson, a valóságban azonban sem az 1868 : 43. törvénycikk meg nem oldá a nem-magyar nemzetiségek problémáját, sem 1867 : 12. be nem fejezé a nemzet kebelében évszázadok óta dúlt testvérgyilkos közjogi küzdelmet, hanem annak lángjait csak táplálva, még magasabbra növeszté. 67 óta a közjogi harc permanenssé lőn és a magyar közélet centrális, minden egyebet háttérbe szorító problémájává.

A hatvanhetediki koronázás külső pompa és lelkesedés dolgában felülmúlt minden mást, mióta csak a nemzet Habsburg-uralkodó fejére tette Szent István koronáját. A lelkesedés, mint nálunk mindig, őszinte volt, a magyar vér keleti hévvel forrott fel öröm és gondtalan bizakodás érzelmeiben, megtalálván végre az elnyomatás keserű évtizedei után a királyt, kinek alkotmányos érzelmeiről és a magyarsághoz hajolt szívéről immár tények tanuskodtak. A szívből jövő ünnneplés magában véve is bizonyítá, hogy a kiegyezés egyelőre még csak a nemzet érzéseit, e minden érintésre hangosan rezonáló instrumentumokat hódítá meg, nem pedig eszét és higgadt értelmét. A szív pedig, az érzelmek viharainak kitéve, változékony; ma még a király és hitvese, a magyarok védangyala uralkodik rajta, de ki tudja, nem veszi-e holnap újra birtokába a régi lakó, kurucálmok fényes istensége, Kossuth Lajos?

Kossuth már a koronázás előtt kibontá a régi közjogi lobogót. 1867 május 22-iki, Deákhoz intézett nyilt levelében tiltakozik

a készülő kiegyezés ellen, mely megfosztja őt a reménytől hazája jövendője iránt. Szemére veti Deáknak, hogy 48-as és 61-es elveit szögre akasztotta, minden áron békülni akar és a nemzetet a „jogfeladás sikamlós terére“ vezeti. A kiegyezés nem egyéb szerinte, mint Jellasics legszégyenletesebb követeléseinek megvalósítása, melyeket pedig 48-ban Deák és Eötvös is felháborodással utasítottak vissza. Ő tehát a régi maradt, Deák azonban eltért a 48-as alaptól, még pedig Bécs kedvéért. „Lassan-lassan lelebben a fátyol a Bécscseli alkudozások titkairól. Úgy látszik, mindez már kicsinált dolog, s az országgyűlés csak arra van hivatva, hogy a bevégzett tényt regisztrálja.“ Így neki csak Kasszandra-szerep jut, de Kasszandrának — mondja — igaza volt!

Deák röviden nyilatkozott. Vádiratnak nevezi Kossuth levelét, mellyel szemben ő, aki mindent nyilvánosan tett és nézeteit senkire rá nem kényszerítette, eljárását nem tartja szükségesnek igazolni. Joggal emeli ki, hogy működését nem a szenvedélyekre, hanem a hideg megfontolásra alapítja. Ez utóbbi előtt csakugyan nem kellett magát igazolnia; a szenvedélyek előtt pedig úgy is hasztalan fáradt volna. A magyar szenvedélyek Kossuthnak voltak ősi birtoka, melyet ő Kasszandra-levelével újra elfoglalt. Az ő lelke a nemzet kollektív lelkével homogén volt s abszolut biztossággal tudta megtalálni a nemzeti tömegekhez vezető utat. Kasszandra-levelében elragadja a kiegyezési mű alkotóitól 48 egész aureoláját és a géniusz természetes mozdulatával teszi azt saját fejére.

Hatvanhéttel negyvennyolcat állítja szembe. Már föntebb láttuk, e kettő közt nem volt ellentét. 48 félbemaradt 67, ez pedig befejezett, kiépített 48. Kossuth maga is tudatában volt e nyilvánvaló egyezésnek. Ő a valóságban 48-at ép oly kevéssé helyeselte, mint 67-et, ő nem volt 48-as, hanem 49-es! 48-at 49-hez képest alacsonyabb fejlődési foknak tartá, melyhez visszatérnünk jogfeladás lenne. Ünnepélyes és magánnyilatkozataiból egyaránt kiderül ez. 1861-ben a nemzet békülő hangulatával szemben határozottan kijelenti: „Bocsássatok meg barátim, hogy magamról is szólok. Jogom van hozzá. Életem egy nyitott könyv. Azt tudja Isten s a világ, hogy én nem vágyom semmire, hogy ambiciót nem ismerek. Engem becsületes embernek nem lehet, nem szabad félreérteni. Magamról szólva nem magamról, hanem az ügyről szólok. Nevem elvet, irányt személyesít. Aki engem mond, 1849-et mond. Aki engem megtagad, 49-et tagadja meg“.[1]

[1] Levele Jósika Miklósnak 1861 dec. 20., Kossuth *Iratai* V. kötet, 124. l.

Nem kevésbé félreérthetlenül nyilatkozik Klapkával szemben, mikor ez a porosz-osztrák háború alkalmával Bismarckkal tárgyalván, a porosz államférfiútól ha nem is a 49-es, de a 48-as függetlenség — *l'indépendance si non de 49 dans tous les cas de 48* — biztosítását követelte. Kossuth ezen haragra gerjed. „Ezen én annyira megütköztem — írja a tábornoknak, — ezt elveimmel annyira homlokegyenest ellenkezőnek s a forradalom célját már a kiindulási pontnál annyira kompromittálónak találom, hogy mulaszthatlan kötelességemnek ítélem azt ünnepélyesen desavouirozni". — „Kérdem tehát önzéstelen, tiszta hazafiúi érzettel Tábornok Urat: egyetért-e velem abban, hogy működésünk célja sem nem 1848, sem semmi más, mint az 1849-iki függetlenségi nyilatkozat megvalósítása? és hogy ez a zászló, mely alatt küzdeni fogunk s melyet sem szerencsében, sem szerencsétlenségben meg nem tagadunk? E kérdéssel a cél egysége van dezignálva; célegység nélkül nincs az egyesülésnek objektuma. Én nem kétlem, hogy Tábornok Úr ebben egyetért, mert hiszen ha nem 49-ért, úgy nincs miért forradalmat hazardirozni."[1]

„Boldog Isten, hát miért csináljunk forradalmat, ha 48 is elég eredmény?" írja egy más, szintén Bismarckkal tárgyaló magyarnak.[2] „De már én, ki a függetlenségi nyilatkozatot indítványoztam, s aki a 49-iki zászlót két császári hatalom ellenében fennlobogva tartottam, nem fogom soha, soha és semmi körülmények közt ezt megtagadni, még kevésbé fogom valaha oly combinatióhoz kezemet nyújtani, melynél *48-rai lealkuvás* van kiindulási pontul felvéve," ... „ha Ön a 48 garantirozását tűzte ki a porosz kormánnyal szövetkezés objektumául, úgy köztem és Ön közt épp oly kiegyenlíthetetlen politikai divergencia van, mint köztem és Deák között."

„Nem nyilatkozom a vélemények felett. Azért, mert valaki 48-as és nem 49-es, igen becsületes ember lehet, mint Deák is kétségtelenül az, de politikailag velem kiegyenlíthetetlen ellentétben áll. Ellentétben, mely minden tranzakciót kizár."

1866-ban Negyvenkilenc címen ad ki politikai folyóiratot. Ezen álláspontján ő mindvégig megmaradt, a későbbi 48-as párttal soha nem érezte magát azonosnak, sőt keserűen gúnyolódott a törpe nemzedéken, mely 48-ban is képes függetlenséget találni. 49-ben ő a függetlenségi nyilatkozatot, a pragmatica sanctio meg-

[1] 1866 júl. 5.-i levele Klapkához, *Iratai* VI. kötet, 269. l.
[2] 1866 júl. 4. levele Kis Miklóshoz, *id. m.* 277—79. l.

tagadását és a dinasztia trónvesztését kedvelte, amik később csak forradalom és külső segítség által voltak megvalósíthatók. Innen az abszolutizmus alatt folyton növekvő keserűsége, mikor hazulról jövő hírhozók a forradalmi szellem hanyatlását jelentik és hogy otthon a forradalmat legfölebb mint „utolsó rosszat" veszik számításba. A magyarság valóban elfordult 49-től; a függetlenségi nyilatkozat programmjával még Kossuth sem gyűjthetett volna magának 67 körül párthíveket.

Ilyen körülmények közt páratlan politikai genialitás volt, hogy Kossuth Kasszandra-levelében és egyéb nyilatkozataiban a közös ügyes kiegyezést nem 49 április 14-ike, nem a függetlenségi nyilatkozat nevében támadja meg, hanem 48 nevében, melyet őmaga elvfeladásnak tart, s melyről elismerte, hogy Deák programmjával azonos. Kossuth ismerte az ő népét és korlátlanul uralkodott rajta azáltal, hogy annak időnkénti érzelmeihez csodálatos simulékonysággal áthasonult. 49 jelszavával elnéptelenítette volna a kiegyezés elleneinek táborát, míg a 48-as lobogó kibontásával mindörökre tönkretette 67 híveit.

A tömeg 48-at hallott, de 49-et értett. Ezt a sajátságos dolgot csak Széchenyinek a zavart és elfacsart ideákról szóló elméletével érthetjük meg. 48-ról a magyar tömegek nem gondolkodtak többé, hanem — éreztek. A szabadságharc eseményeit értelmök helyett szívükkel és érzéseikkel fogták fel. A harc nagyszerű eseményei, a fiatal honvédsereg romantikus hőstettei, Branyiszkó és Budavára, Bem hadjáratai, majd a nagyszerű halál, az abszolutizmus embertelen bosszúállása, a nemzeti mártírok vére és az életbenmaradtak gyásza mind összeolvadtak *egyetlen* képpé, mely a magyarság ősi kívánságait, le nem bírható függetlenségi érzését eleven, életpompás színekben ábrázolta. Az egyszerű emberek százezrei számára 48 a primér nemzeti érzésnek adekvát kifejezése volt. 48-at csak csodálni és szeretni, keserű sóvárgással visszasírni lehetett, de hozzá józan hidegséggel közeledni, akadékoskodó kritikával szétboncolni nem. Hiába tiltakozott még oly tüneményes egyéniség is, minő Andrássy volt, az ellen, hogy a közjogi ellenzék nevezze magát 48-asnak, holott mi, Deák-pártiak vagyunk az igazi 48-asok, — ezt a nemzeti tömegek meg nem értették és el nem fogadták. És hiába magyarázta Deák az ő meggyőző világosságával, hogy 48-ban mint csirában benne volt az egész palánta, az egész 67-es közösügyes rendszer közös minisztériumaival és delegációival együtt: az ő egyéniségét is lebírta az ősi érzelem, mely a Duna és Tisza síkjain évszázadok

óta uralkodott a lelkeken. Deák és Andrássy érvelése csak az iskolai műveltségre hatott, azokra, kik történeti események részleteit és közjogi finomságokat fölfogni képesek voltak. A tömegekről e felvilágosítások hatástalanul pattantak vissza. 48 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőlencséjének, mely magában egyesíti Bocskay és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hősünk fogalmát, magában foglalja a teljes nemzeti függetlenséget, az Ausztria nyomásától megszabadult nemzeti autonomiát és mindazon szenvedélyeket, melyek Bécs százados nyomása alatt bennük kifejlődve végül kurucos németgyűlöletben érték el tetőpontjukat.[1] 48 szabadjára ereszti a nemzeti indulatokat, s ezzel végső kifejlődésében maga is átalakult 49-cé, csak a neve marad 48.

A kormányzónak csak kezét kellett kinyújtania, s máris elragadta a kiegyezéstől a népszerűséget, a tömegek szívét. A kiegyezés hívének nem maradt más, mint a gondolkodó rész, a művelt középosztály, továbbá azon elemek, melyekre a kormánynak befolyása lehetett. Azaz főként az egészen alacsonyműveltségű nemzetiségi területek, míg a Duna-Tisza magyar vidékei kezdettől fogva kiegyezésellenes hangulatot tanusítottak. Egyelőre azonban ez a megoszlás csekély befolyással volt a parlamenti pártviszonyokra, mivel a választási jog földbirtokhoz kötött korlátozásaival a kisebb parasztság és a zsellérek tömegeit kizárta a politikai életből. A 48-as pártnak eleinte alig van parlamenti híve, tagjai csekély fajsúllyal bíró egyéniségek, vezetőjük Madarász József, kinek forradalombeli szereplése még sokkal frissebb emlékezetben volt, semhogy nagyobb tekintélye lehetett volna.

A parlamentben a közjogi szakadást tulajdonképen nem is a 48-as párt, hanem azon férfiak hozták létre, kik a 61-iki országgyűlésen Deák felirati javaslatával szemben a radikálisabb határozati pártban tömörültek. Vezérük gróf Teleki László halála után Tisza Kálmán és Ghiczy Kálmán lett. A 61-iki országgyűlésen még nagy volt a hatalmuk, kicsi hijja, hogy le nem szavazták Deák felirati javaslatát. Később azonban, 66—67-ben, Deák békülékeny politikája már oly sikereket mutathatott fel, melyek elől a képviselőházi többség, szinte kizárólag a műveltebb középnemesség tagjai, el nem zárkózhatott. Tiszának kurucosabb iránya így nemcsak kisebbségbe jutott a kiegyezést előkészítő bizottságokban

[1] Bizonyítéka ennek azon közismert tény, hogy 48-asaink, a csekély műveltségűek, kiknél a politika hamisítatlanul érzelem volt, kivétel nélkül németgyűlölők voltak, holott 48-ban a németség, a Pál-templom parlamentje volt jóformán egyetlen barátunk.

és a képviselőház plénumában, de a kiegyezési törvények létrejövése után egyszerre csak azon vette észre magát, hogy még határozottan körülírt programmja sincsen. A párt baloldalinak hívta magát, a 48-as szélballal szemben, s programmja egyelőre abban állt, hogy a kiegyezéses Deák-párt politikáját ellenezte. Ebből konkrét esetekben múlhatatlanul belső ellentétek származtak; így szakad ketté a párt már 1868 elején a delegációk miatt: Tisza-Ghiczyék hajlandók résztvenni a delegációkban, Jókai Mór és a lapja, a Hon körül csoportosuló kisebbség nem.[1] A párt ugyan csakhamar ismét egybeforrt, de a szakadás világossá tette, hogy a baloldaliság még nem elég pártprogrammnak, ezért terjeszté elő 1868 március 17.-én Tisza Kálmán Nagyváradon az ú. n. bihari pontokat, melyekből az országos balközéppártnak — ez lőn a hivatalos kifejezés — 1868 áprilisi hivatalos programmja készült.[2] Eszerint a pártalakulás célja az alkotmányos előhaladás és az osztálygyűlölködések által fenyegetett társadalmi rend fenntartása — ez szól a 48-asok földosztó propagandája ellen, mely mint láttuk, az alföldi parasztság közt véres jeleneteket okozott; — célja még egyúttal „hazánk függetlensége s alkotmányossága kellékeinek részint megtartása, részint alkotmányos úton visszaszerzése," — ami viszont annyit jelent, hogy e kettős feladatnak a Deák-párt nem tud eleget tenni. Pozitív követelmények: a delegációk és közös minisztériumok megszüntetése, magyar hadsereg felállítása, pénz- és kereskedelmi ügyeink függetlenítése és hazánk törvényes függetlenségének „diplomáciai elismertetése." „Az ezen célból egyesült párt — mondja a pártprogramm — határozottan fog a kitűzött irányban haladni, de higgadtan fogja megválasztani működésére az időt, az alkotmányos eszközöket, kerülve mindazt, mi ingadozásra lenne magyarázható, de kerülve oly izgalmak előidézését, melyek az alkotmányos küzdelmet lehetetlenítik és hazánkra nézve veszélyesekké válhatnának."[3]

A Tisza-párt tehát programmjában a két szélsőséget akarja egyesíteni: Deák békés, alkotmányos felfogását, higgadt harcmodorát és a 48-asok közjogi követeléseit. Közös minisztérium, delegáció, gazdasági és hadiközösség megszüntetése felborítaná a kiegyezést és új paktumot tételezne fel király és nemzet között.

[1] V. ö. (Toldy István) *Öt év története* Pest 1872.

[2] Kónyi, *Deák beszédei* V. kötet, 356. l.

[3] Ez a programm több-kevesebb változtatással megmaradt a balközép egész életén át, s 1872-ben (v. ö. *Hon* jan. 21. számát) hivatalosan proklamáltatik, mint az országos baloldali párt programmja.

Hogy ez akkor békés úton teljességgel lehetetlen volt, a vak is láthatta azon nehézségek után, melyeket a kiegyezési tárgyalások okoztak. A balpárt programmja tehát kivihetetlen volt, s benne rejlett már csiraként az elvtagadás, a közjogi programm szögre akasztása. Tiszának e felemás programm miatt már akkor őszinteséghiányt vetettek szemére, — ítélkezésre sem elég egyéni adatunk, sem alkalmunk nincs itt — de a helyzet bizonyára tisztább lett volna, ha elfogadja Deák kiegyezését már akkor, nem pedig hét év mulva, vagy pedig nyiltan csatlakozik Kossuthhoz, kibontja a 48-as zászlót 67 ellen, s ezzel a Madarász-féle felelőtlen politikusoktól elveszi a népszerű jelszót, létjoguk egyetlen alapját.

A balközéppárt hasznát nemzeti életünkre sokan abban látják, hogy komoly ellenzéke lévén a Deákpárti kormánynak, ennek lehetővé tette, hogy a bécsi centralista törekvéseket ez ellenzék hatalmára hivatkozva visszautasítsa. Lehet, hogy ez valóban így volt. De másrészt kétségtelen, hogy kormánynak és kiegyezésnek aránytalanul nagyobb kára származott a balközéppárt működéséből, semmint haszna. Tisza Kálmán pártja puszta létezésével akadályozta a közjogi szakadék betemetését és újból megbizonyítá, hogy ez országban elég a meglevő viszonyokat tagadni, a produktív munka árán elért eredményeket egyszerűen elutasítani, s ilyen tisztán negatív programmal *lehet* pártot, hatalmat, népszerűséget szerezni. Veszedelmes tan, annál veszedelmesebb, minél komolyabb emberek bizonyítják példájukkal. A balpárt nem az alföldi tömegekre támaszkodott, hanem a vármegye nemesi közönségének vagyonosabb rétegeire. A vidéki nemesség az, melyből Tisza és Ghiczy Anteusként újra meg újra erőt merítenek. Igy, amikor a képviselőházban a közösügyes törvényjavaslatnak többsége mutatkozik, átteszik a harcot a vármegyébe. Tisza Biharban, Ghiczy Komáromban terjesztik elő indítványaikat a közösügyek ellen, s a vármegyék sietnek „hazafiúi aggodalmaikat“ dekretálni, s ezzel a törvény szerint megválasztott népképviselet jogaiba régi jó rendi szokás szerint beleavatkozni. A balpárt ugyan ezzel sem akadályozta meg a 67-es törvényeket, de egyszersmindenkorra prejudikált a közigazgatás reformjának, mert a vármegyék ismét az alkotmány erős bástyáinak bizonyultak, melyek még akkor is harcolnak alkotmányért, mikor az erkölcstelen országgyűlés már rég eladta a nemzet jogait. E régi és hibás nézetet Tiszáék juttatták újra becsülethez.

Még veszélyesebb következésekkel járt a balpártnak időleges együttműködése a 48-as szélső ballal. Bár a két párt egymással

rendesen hadilábon állott, mégis együtt voltak, valahányszor arról volt szó, hogy a Deák-pártot és a kiegyezést támadják. E vállvetett küzdelem dicsősége inkább a szélső balnak, mint a balközépnek kamatozott. Az évről-évre megújuló budget-, újoncozási, honvédelmi vitáknak szinte egyetlen anyaga a kiegyezési hiányok leleplezése volt, amely munkában a szélső balt taktikai vagy alkotmányos tekintetek nem kötötték, s így a balpártról hangzó kritikát hazafiúi elkeseredésben és túlzásokban könnyedén túlszárnyalhatta. A parlamenti tárgyalásokból így mind hatalmasabban emelkedett ki a 48-as ideál; a balközép művelt emberei, jobb meggyőződésük dacára, ezen ideál hordozóivá váltak. A parlamenti műsoron ismét az ősi színjáték szerepelt: a Jó és Gonosz harca, Ausztria és a Nemzet örök küzdelme 67 és 48 formáiban. A balközép statisztaként segédkezett 48-nak, melynek harsonása, ellenállhatatlan ékesszólással, geniális felelőtlenséggel a száműzött Kossuth volt. A kiegyezés ellen használt parlamenti fegyverek az ő fegyvertárából, az ő nyilt leveleiből valók. A ceglédi népkörhöz intézett nyilt levelében[1] megmondja, mit akar a 48-as párt. „Akarja, hogy Magyarország, a régibb törvényeket nem is említve, az 1723:1, 2 és 3, az 1790:10 és az 1848-iki törvénycikkek értelmében őt megillető függetlenséget, az önálló kül- és hadüggyel együtt, békés és alkotmányos úton visszaszerezze, ez lévén állami létele és szellemi s anyagi felvirágoztatásának egyik előfeltétele. Akarja, hogy a haza polgárai születés, vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül egyaránt szabadok és jogokra nézve egyenlők legyenek, necsak a törvény holt betűiben, hanem a valóságos életben is. Akarja végre, hogy a haza polgárainak úgy szellemi, mint anyagi jóléte a törvényhozás és társadalmi élet mezején előmozdíttassék.“ Kossuth ezt a programmot is a magyarság lelkéből vette, hisz nem volt és nem lesz magyar, ki mindezt ne akarná. De mindezt az akkori viszonyok között, a nagy bajjal tető alá hozott kiegyezés után azon hirtelenében, s még hozzá „békés és alkotmányos úton“ megvalósítani csak az remélhette, aki utópisztikus politikát űzött.

Deák programmja a valóság talaján állva gyatra homokbuckákban is megbotlott, mialatt a 48-as programm szabadon lengett az utopisztikus magasságokban és nevette a földönkúszók köznapi nehézségeit. A küzdelem tehát egyenlőtlen volt.

[1] Ez a Bobory Károlyhoz címzett levél, megjelent a *Magyar Újság* 1870 március 16-iki számában, reá ez a lap állandóan mint a 48-as pártprogrammra hivatkozik.

VI.

A hatvanhetes kormánypárt.

Kossuth Lajostól származik az a kitünő megfigyelés, hogy Deák Ferencnek békülő politikájához az ország többségét egyedül 61-iki ellenzéki szereplése hódítá meg. Mint tudjuk, a 61-es országgyűlést az összmonarchia elvéhez akkor még görcsösen ragaszkodó fejedelem, haragjának nyilvánításai közben, oszlatta fel, s ezzel a békülés reménye egyelőre dugába dőlt. Az országgyűlés 48-hoz ragaszkodását Deák fejezte ki, mint a nemzet ellenállásának igazi reprezentánsa, magára vonván a bécsi kormány és az uralkodó neheztelését, de megszerezvén egyszersmind oly széles körű tömegek szimpátiáit is, melyek egyébként az ő méltányos, erkölcsi alapokon nyugvó politikájához nem tudtak volna felemelkedni. „Deák bálványa az országnak — írja 1862-ben az emigránsoknak egy itthoni megfigyelő,[1] — soha oly magasan nem állott senki újabb időkben az egész nemzet előtt, mint ő, a páratlan. S ha látnád, hogy a határozati pártbeliek hogyan csúsznak-másznak előtte. S ne higyje senki, hogy Deák tágítani fog. Ott fönn Bécsben, kivált a magyar kancelláriánál (— hol a 47-esek, a 49 előtti Magyarország hívei ültek —) haragusznak reá, hogy ő, ki most diktátori szerepet játszhatna az országban, sem nem szól, sem nem mozdul, sem nem tesz semmi avance-ot a kiegyezésre. Őt emiatt valóságos calamitásnak nevezik.“ Ami Bécsben calamitás, az itthon bálvány és dicső tekintély, így volt ez mindenkor az osztrák-magyar vegyes házasság idején. A nemzet életvágya, függetlenségi törekvése most Deákban testesült meg, így

[1] Hajnik Pál levele Kis Miklóshoz, Kónyi, *Deák beszédei,* V. kötet, 46. l.

jutott ő a népszerűség és tekintély azon fokára, melyet korábban sem ő, sem Széchenyi el nem érhettek.

Deák befolyása és erkölcsi súlya az a tőke, melynek kamataiból a kiegyezés pártja az első években éldegél. Mellette még Andrássynak nagyúriasan hódító egyénisége jött számításba, továbbá Eötvös Józsefnek és a negyvenes évek még néhány vezéregyéniségének szelídebb, s mind kisebb kört megvilágító fénye. A kezdet nehézségein a pártvezérek személyes tulajdonai segítették át a közösügyes pártot, mely nem csekély támaszt talált még azon népszerűségben is, melyet a koronázás ünnepi ténye szerzett és növelt lobogó lelkesedéssé Ferenc József és királyi neje számára. De sem tekintély, sem népszerűség nem tart örökké, a szalmalángok magyar földjén pedig legkevésbé. A közösügyes palánta meggyökerezéséhez állandó melegre volt szükség, melyet a parlamenti életben jól szervezett párt, s átgondolt, vonzó erőre képes programm hozhatott volna létre. Sajnos, ez mind a kettő elmaradt.

A Deák-párt mindvégig szervezetlen tömeg, aminővé a véletlen alakítá születésekor, a hatvanegyes országgyűlés feliratí vitája alkalmával. Vezetője a ministerelnök, miután Deák a neki felajánlott formális vezetést visszautasítá. Ő a háttérben, a kulisszák mögött tanáccsal szolgál, a képviselőházban tekintélyével fedezi a kormányt, de aggkor és betegség szemlátomást elhatalmasodnak rajta. Egyébként is úgy látszik, mintha életének nagy munkáját, a kiegyezést létrehozva, a nála szokatlan energiafejlesztésre visszahatás állana be, mint a negyvenes években, mikor még élénk kötelességtudása sem tudta őt az eredmények passzív szemléletéből kimozdítani. A párt névtelen többsége, az új nemzedék tagjai, úgy politikai belátás, mint erkölcsi felfogás dolgában messze hátramaradtak az öreg vezetők előkelő egyéniségétől, miből természetesen konfliktusok származtak, így pl. a szerb színházügyben, mikor a párt Deákot és a józan vezetőket egyszerűen leszavazta. Hogy Deák az ilyen összeütközésekből harc nélkül visszavonult, s a teret átengedte a feltörekvő nemzedéknek, ezt egyedül az öregkor kézlegyintő bölcsesége, testi bajok és egyéniségének alapvonása: a hiábavaló küzdelemtől, a csak-azért-is-től vonakodás magyarázzák. Igy érthető, miért oly kevés a Deák-párt arculatján a valóban deáki vonás és miért válik belőle rövid idő alatt olyan képződmény, mely a *második* liberális nemzedék valódi típusának tartható.

A párt programmja a közösügyes kiegyezés fenntartását és

általános liberális elveket foglalt magában. Gróf Andrássy Gyula 1867-iki ministerelnöki bemutatkozásakor szinte kizárólag közjogi programmot ad. Politikájának célja „Magyarország alkotmányos függetlensége és önállóságának biztosítása, a birodalmi kapcsolat hű megőrzése mellett". Teendői: újonc és adó biztosítása, helyhatósági önkormányzat, a sajtószabadság helyreállítása.[1] Kultúr- és gazdasági programmnak nyoma sincs. Pedig most, az alkotmányos élet helyreállítása, a közjogi kérdés megoldása után szinte maguktól tolulnak elő az évtizedes homályból Széchenyi reformeszméi, anyagi és szellemi műveltségünk helyreállítását és új megalapozását célzó töméntelen gondolatai. Belőlük az új kormánypárt programmjában, egy nem sok, annyit sem találunk. Az új párt nem követője Széchenyinek, hanem liberális és mint ilyen, büszkén vindikálja magának, hogy a 48 előtti reformpártnak, a liberális ellenzéknek ő az egyenes utóda, nemsokára felveendő a szabadelvűpárt nevet is. A hatalomra jutott, egyedül uralkodó párt Széchenyi termékeny ideái helyett a doktrinér liberalizmus elszavai után nyúl, melyekből a forradalmi lelkesedés tűntével, az élet hétköznapi szürkeségében mindinkább elvész a tartalom, s átveszi uralmát az üresen kongó frázis.

Liberális világnézet dolgában az ellenzék nem maradt el a kormánypárt mögött, hisz vezére Kossuth, az igazi, a legnagyobb liberális volt. Ily módon kormánypártot és ellenzéket egyesegyedül a közjogi kérdés választá el egymástól, amelyben, mint tudjuk, az ellenzék népszerű, a Deák-párt népszerűtlen programmot volt kénytelen vallani. E kedvezőtlen helyzetből egyedül hatalmas gazdasági, szociális és kultúrprogramm segíthette volna ki, ilyennek felállítása és megvalósítása egyedül vette volna el a közjogi ellentét élét, előbb-utóbb szétbomlasztotta volna a közjogi pártszervezeteket és lehetővé tette volna az országnak új, világnézeti alapokon való differenciálódását. Egészséges pártalakulásnak, egészséges parlamentarizmusnak, melyben a pártok angol minta szerint egymást felválthatják a kormányban, ily összefoglaló, a nemzeti élet minden terét újra szabályozó programm volt az előfeltétele.

A Deák-párt alapvető hibája volt, hogy erőteljes, aktív fellépésre alkalmas programmot nem nyújtott, sőt még liberális intézményekről és reformokról sem beszélt, s így a parlamenti iniciatívát átengedte az ellenzéki pártoknak. Pozitív cselekvés helyett lusta tömegként várta be az ellenzék: szélbal és balközép, táma-

[1] Lederer, *Andrássy beszédei*, I. kötet, 201. l.

dásait, melyekben ez természetesen a közjogi kérdés népszerű fegyvereit forgatta. A parlamenti élet ilymódon szinte kizárólag közjogi problémák tárgyalásából és a gépezet köznapi zakatolásából adódik: kérvények, újonc, adók, napi szükségletek, vasútkoncessziók, hitelügyek morzsolódnak le, de országos visszhangot a közjogi problémák, a közjogi botrányok keltenek. Közvetlen a koronázás után országos izgalmat támaszt Tisza Kálmán javaslata, mely szerint a 48-as honvédeknek nemzeti ajándék adandó, amit az ellenzék a király ellen, a koronázási ajándék pendantja gyanánt használ ki. Hasonlóképen országos izgalmak származnak Heves vármegye és Eger város magatartásából, mikor ezek a törvényhatóságok Kossuthnak váci levelével szolidárisnak nyilvánítják magukat, s az ebből keletkező bonyodalmak során tisztán politikai ügyben ellene szegülnek a kormánynak. Ez ügyben napokon át a legnagyobb elkeseredéssel folyik a parlamenti vita, Deák többször, Eötvös József egy ülésben négyszer is kénytelen felszólalni a kormány védelmére az ellenzéki indítványok és interpellációk tömegével szemben. Egy józan észjárású képviselő, Besze János, Kossuth egykori híve, találóan jellemezte e haszontalan vitákat: „Uraim, sok a teendője az országgyűlésnek; a nép érdekeiért még nagyon keveset tettünk. Csak terhek elvállalásáról gondoskodtunk, s azalatt, míg az idő halad, a nép érdekei nem igen tárgyaltatván, a bizalmatlanság konkolyai elhintetvén országszerte, midőn már a városokban is *így* kezdenek nyilatkozni (— mint Egerben a lázongók —), s a ministerium szigorú kötelességében eljár és ezt jelenti, afölött tanácskozni, hogy kielégítő-e vagy nem kielégítő a felelet és a dolgot akkorra halasztani, mikor még egy képviselő ígért indítványát majdan jövőre be fogja adni, ezt én nem értem.“ [1] Hogyan is érthette és helyeselhette volna józan ész és hazafiság a közjogi harc e modern parlamenti csiráit, melyekből azóta a házszabályvitáknak, technikai obstrukciónak, parlamenti őrségnek egész rendszere fejlődött ki.

Az ellenzék két árnyalata egymással versenyezve használt ki minden alkalmat, mikor a Deák-párt állítólagos jogfeladását, honáruló paktálását az ország színe előtt kipellengérezhette. E célra jó volt bármely kifejezés, mely a 67 : 12. törvénycikkből, a közösség fennállásából következve, a kiegyezéshez hozzátartozott s min a magyar országgyűlés a kiegyezés tartama alatt önállóan nem változtathatott. Közös költségek, közös hadügyminisztérium,

[1] Besze János beszéde 1867 okt. 30. a képviselőházi *Napló*-ban.

közös kapcsolat s egyéb ily kifejezéseknél évről-évre elkeseredett viták folynak és már akkor elmondatik mindaz, amit 67 ellenzői és védelmezői a következő félszázadon át jobb ügyre méltó kitartással ismételgettek. Tisza Kálmán már az első budgettárgyalásnál javasolja, hogy a *közös költségek* helyébe az „ország állami szükségleteinek fedezése" tétessék, mire Deák maga válaszol, megmagyarázván, hogy a *közös* költségek *országgyűlésileg* szavaztatnak meg, tehát Magyarország pénzügyi szuverénitását a kifogásolt szó nem sérti, következőleg közjogi sérelemről szó sem lehet. Mindamellett az ellenzék tovább követeli az átkos közös szó törlését, úgy hogy végül Andrássy kénytelen a bizalom kérdését felvetni és a Deák-párttal az ellenzéket leszavaztatni.[1] Ez történt 1867 tavaszán; 1868 elején megalakulnak a közös minisztériumok, melyeknek közös címe annyira sértette Tisza Kálmánt, s ime, most csakugyan nem közösnek, hanem birodalminak nevezik magukat. Nosza elő az újabb panasszal, most már a *birodalmi* ellen a *közös* érdekében! Tiszáék bejelentik, hogy „az 1867 : 12. törvénycikk megsértetett azáltal, hogy a közös miniszterek az ezen törvénnyel és Magyarország önállóságával meg nem férő birodalmi miniszter címet vették fel". Megint Deáknak kell síkra szállania s geniális egyszerűségével hozni világot ez összezilált, elfacsart ideák között. A kérdés pozitív tartalmatlanságát, s vele az ötvenéves közjogi címküzdelem értelmét találóan jellemzik szavai: „Már pedig, bocsássanak meg, tisztelek, becsülök minden meggyőződést, hanem azt sohasem fogadhatom el, hogy Magyarország önállása, alkotmánya és ezzel együtt létele legyen veszélyeztetve azáltal, ha a közös miniszter magát birodalmi miniszternek nevezi".[2]

Mi egyéb ez, mint a józan ész, az értelem hangja, melyet egy emberöltővel előbb Széchenyi hangoztatott! De amint Széchenyi propagandája sem hatott el az országban máshová, mint az aránylag csekély számú kiművelt emberfők közé, hasonló korlátok zárták el Deák mérsékletét is a nagy tömegek elől. A lelkesedés elültével, a koronázás és kibékülés fénypompás képei elhalványodtával, miután a vezéregyéniségek is visszavonulóban voltak — Andrássy 1871-ben Bécsbe ment közös külügyminiszternek, Eötvös József ugyanez évben meghalt, Deákot betegsége erőtleníté, — a Deák-párt híveinek köre a vagyonos, tehát rend-

[1] Lederer *id. m.* I. kötet, 206. l.
[2] Kónyi *id. m.* VI. kötet, 75. l.

és békeszerető, művelt osztályokra szorult össze. Vele tartottak a középnemesség még el nem hanyatlott rétegei, főkép a nemzetiségi vidékeken, hol a nem-magyar nemzetiségek fenyegető erőgyűjtése napi megfigyelés tárgya volt, s az ottani magyarságot Deák előrelátó, bölcsen békülékeny politikájára fogékonnyá tette. A felvidéki nemesség szinte teljes számban Deák-párti volt; egy kortárs nézete szerint: könnyű az Alföldön szélsőnek lenni![1] Deák-párti volt a katholikus klérus, melyet Deák és Eötvös katholikus közéleti tevékenysége, meg ősi loyalitása vont 67 mellé; Deák-párti volt az írók és költők többsége, az Akadémia és Kisfaludy-Társaság körei, hol a negyvenes évek békés irodalmi fellendülését akarták újra elővarázsolni; Deák-párti volt a magasb hivatalnoki kar, a bírák — ekkor még többnyire nemesek, — valamint a vagyonos zsidóság, mely a 48-as törvényhozásnak földbirtokfelszabadító, kereskedelmi és iparszabadságot statuáló rendelkezéseiből kezdett immár hasznot vonni. Egyszóval Deák-párti volt mindenki, kinek újabb zavarok esetén félteni és veszteni valója volt, s aki magasabb műveltségénél fogva Deák koncepcióját megértve békés fejlődést óhajtott.

Mindez azonban távolról sem volt elegendő képviselőházi többség biztosítására, még oly szűkkörű választói jog mellett sem, mely az 1848 és 1874-iki törvények értelmében szinte kizárólag ház- és földbirtokhoz, vidéken legalább egynegyed úrbéri telekhez volt kötve, s ily módon a zsellérek, uradalmi cselédek, ipari munkások és segédek százezreit kizárta a politikai tevékenységből. A kiegyezési országgyűlésen a Deák-párt hatalmas többséggel rendelkezett: a közösügyes javaslatot 257 szavazat fogadta el 117-tel szemben, az első budget-javaslatnak pedig 317 többsége volt 18 ellenzékivel szemközt. Ez a parlament még a közösügyek megállapítása előtt gyűlvén egybe, régebbi korszak maradványának tekinthető, míg az újabb képviselőházak összetételét már a népszerűtlen kiegyezés szabta meg. 67 óta a Deák-párt csak az értelmiségi osztályokra támaszkodhatott, sőt a vármegyék is kisiklottak befolyása alól és Tisza Kálmán és Kossuth izgatásainak termékeny talajává váltak. Ilyen helyzet szülte a kiegyezési korszak legrútabb hydráját, a mindenkori kormányoktól kiinduló korrupciót, s vele együtt a protekció rendszerét. Alkotójának a közvélemény gróf Lónyay Menyhért miniszterelnököt tartá, ki az

[1] II. Kákay Aranyos (Ábrányi Kornél), *Tisza Kálmán, politikai élet- és jellemrajz* 1878, 100. l.

1872-iki választásoknál először alkalmazta rendszeresen a hatalmi nyomás és vesztegetés eszközeit. A vád kétségtelenül méltánytalan, mert a parlamentáris kormányforma e kinövéseiért egyes ember nem, csak viszonyok tehetők felelőssé, melyek romlott légkört árasztanak ki magukból, a korrupció kifejlődésére kedvezőt. E romlott viszonyokat azon körülmény hozta létre, hogy a kiegyezéssel szemben a tömegek hangulata ellenséges volt, viszont a kiegyezés radikális felbontására, a forradalom megújítására sem mutatkozott semminemű hajlandóság. A nemzet nem akart kiegyezést, de nem akarta azt sem, mi a kiegyezés megszüntetésének következménye lett volna: újabb harcot Ausztriával és a dinasztiával. Ebből származott a kormány állandó kényszerhelyzete: fenntartani a 67-es kiegyezést a nemzet ellenére is, minden kínálkozó eszköznek felhasználásával. Felelősséget érző kormány másként nem tehetett, mert nem tehette ki újabb konfliktusnak a magyarságot, mely ez esetre semmi áldozatkészséget nem tanusított. Többségszerző eszköz volt elsősorban a közigazgatási gépezet befolyásolása kinevezett államtisztviselők, sőt törvényhatósági, vármegyei hivatalnokok útján is, mely utóbbiakra a kormány az autonómia megkerülésével a főispán által gyakorolhatott nyomást. A választások érdekében a megyei nemességet is organizálni kellett; itt elég volt egyes befolyásos egyéneket megnyerni, akik aztán rokonság, sógorság, atyafiság, konnexiók által egész vidék közösügyes hangulatát biztosították. Persze e középbirtokosokat lehetőleg szilárd kapcsokkal kellett a kormányhoz láncolni. Erre szolgált többek közt a képviselőség, mely a vármegyék földjén a törzsökös nemesi családok sarjain kívül alig állt másnak nyitva. Viszont a nagynehezen összehozott parlamenti többséget is biztosítani kellett, nehogy az ellenzék kíméletlen támadásai alatt, népszerű programm hijján szétfolyjon, elbomoljon. Erre való volt a szintén Lónyay idején fellendült ú. n. közgazdasági tevékenység: a hetvenes évek beteges „gründolási" korszakában gombamódra szaporodó ipari és kereskedelmi vállalatok, részvénytársaságok igazgatósági helyei, felügyelő tagságai, melyeket a liberális államhatalom árnyékában növekvő kapitalista vállalatok természetesen a kormánynak tetsző egyénekkel töltöttek be. A korrupció mély csatornákon ömlött be a társadalmi és gazdasági életbe: politikai célból adattak vasútkoncessziók olyan vidékeken, hol a gazdasági élet még semmi szükségét nem érzé a világforgalomba kapcsoltatásnak; vasútvonalak épültek csodás görbeséggel, minek egyetlen indító okát valamely kormánypárti

birtokos személyes érdekében találhatta meg a beavatott. Egyes ily üzletek, melyekben a vezető körökhöz közelállók tömegei voltak érdekelve, országos feltünést és országos botrányokat keltettek, így a határőrvidéki erdők ügye, a keleti vasút s egyebek.

Feltűnés és botrányból ritkán következett tisztulás. A közvélemény éber kritikusainak, mikor a korrupció eseteit szellőztették, nem erkölcsi tisztaság, hanem a kormány lejátszatása, s általában 67 kompromittálása volt a céljuk. A közjogi megoszlás oly férges gyümölcsöket termett, minők Széchenyi legkeserűbb sötétenlátását is igazolták. A hatalom birtokában ülő párt kénytelen erkölcsi színvonalát tudatosan leszállítani, szemet húnyni tagjainak erkölcsileg meg nem engedhető gazdagodása, anyagi manipulációi előtt; viszont a hatalom birtokából örökre — forradalom bekövetkezéséig — kizárt ellenzéknek minden eszköz jó, hogy ellenfelének morális betegségét minél élesebb formában, a túlzó gyűlölet minél kiáltóbb színeiben vigye a közönség elé, s így a kiegyezésre minél halálosabb csapásokat mérjen. A korrupciónak ellenzéki kritikája a legiobb akarattal sem nevezhető erkölcsinek. Az ellenzék a kormánytól kiinduló anyagi korrupció ellensúlyozására érzelmi és értelmi korrupciót fejleszt ki, főként a hírlapirodalom segélyével. Gyülölködő természetünk szabadjára eresztve valóságos orgiáit rendezte a sajtószabadságnak, a fórum embervadászatok színhelyévé tétetett, sorsukat a legjobbak sem kerülték ki és jellemző a közhangulat félrevezethetőségére az a tény, hogy színmagyar vidékek lakossága közáporral fogadja a vonatot, melyben Komárom hősét, Klapka Györgyöt sejtik.[1] Hírlapirodalmunk, melyben 48 előtt Kossuth, az abszolutizmus alatt Kemény Zsigmond voltak hangadók, szemlátomást sülyed és válik játékszerévé skrupulus nélkül terrorizáló kalandoroknak. A kiegyezést követő évek erkölcsbírája a balközép vezérújságírója, Csernátony Lajos volt, kit egykorú tanu jellemez e lesujtó szavakkal: „gyűlölködő, epés, kárörvendő, cinikus, szívtelenül kíméletlen s kíméletlenül gúnyos; az igazság iránt teljesen érzéketlen, a röhögtető durvaságok, durva ráfogások s viszonozhatlan piszkolódásokban mesteri egyénisége rövid idő alatt korrumpálta az egész sajtót, sőt a közönséget is".[2]

A szenvedélyek szabadra eresztésében Tisza Kálmán bal-

[1] (Toldy István) *Öt év története*, Pest 1872.

[2] Kákai Aranyos (Kecskeméthy Aurél), *Újabb fény- és árnyképek* II. kiadás, 1877, 58. l.

pártja többet és maradandóbbat művelt, mint a színtelen és tehetségben szűkölködő szélbal. A választói mozgalmak és az állandó „piszoksurolási" hadjárat segélyével a középosztálynak, az értelmiségnek egységét és nyugalmát is feldúlta. A nemzet immár nem két pártra, de két ellenséges táborra szakadt, melyekben tétlen gyűlölködés volt a napi munka, míg a polgári kötelesség, vele az állampolgári szolidaritás érzése, mely az abszolutizmus idején megvolt, ismét meglazult. Jobb lelkek hiába ismerik fel a bajok okát a közjogi viszályban, s hiába sürgetik a politikai életnek közjogiról világnézeti alapokra fektetését.[1] A Deák-párt cselekvésre nem képes többé, s tétlen henyeségben várja az elkövetkezendőket. Pedig még szétzüllése esetén sem lehetett szó a kiegyezés felbontásáról vagy reviziójáról, mivel ezt Ausztriától és a dinasztiától csak oly hallatlan nemzeti erőfeszítés csikarhatta volna ki, minőre a magyarság akkoriban teljességgel képtelen volt. A hatalmat tehát a Deák-párt kezeiből a diadalittas győzőnek, a Tisza-pártnak ugyanazon a 67-es alapon kellett átvennie, melynek kompromittálására éveken át féktelen szenvedéllyel mindent megtett. Szinte prófétai az intelem, melyet Tisza felelőtlen izgatásai ellen intéz 1872-ben a pártokon kívül álló kitünő történész, Schwarcz Gyula: ha egyszer a balközép át fogja venni a hatalmat, kormányzatát legkevésbé sem fogják megédesíteni azon baloldali tömegek, melyeket arra tanított, hogy delegációval kormányozni, magyar hadsereg nélkül, hazaárulás. „Mert ha eddig azon hazafias tömegeknek az lett mondva, hogy azoknak száma, kik ma hű fiai a hazának, napról-napra fogy, s azok, kiket Önök vezetnek, azt hitték, hogy egyedül Önök azok, kik még hűk maradtak a hazához: akkor nem kis eszmezavart fog okozni a közerkölcsiségre nézve és annak előnyére nem fog válni, ha Önök kormányra jutnak egy koalició értelmében, ha a nép azt fogja gondolni, ime azon kevesek, kik eddig hívek voltak a zászlóhoz, azok is hűtlenek lettek a hit- és zászlóhoz! hűtlenek a hazához! Nem áll Önöknek érdekében e kétértelműség."[2]

Ez az eset csakhamar bekövetkezett. A Deák-párt lélektelen, politikai működésre képtelenné vált tömege 1875-ben szétesett, belőle körülbelül 210 képviselő egyesült a Tisza-féle balközép 70 tagjával, miután Ghiczy Kálmán már előkészíté nem a koalició,

[1] Igy Csengery Antal képviselőházi beszédeiben és nagykanizsai beszámolóiban, *Összes művei* IV. kötete.

[2] Schwarcz Gyula 1872 szept. 30. nagy beszéde a képviselőházi *Napló*-ban.

hanem a teljes egyesülés, a fuzió útját. Az új párt Deák beleegyezésével a szabadelvű párt nevet vette fel, s természetesen fenntartás nélkül 67-es alapra helyezkedett. Wenckheim Bélának átmeneti miniszterelnöksége után Tisza Kálmán vette át az új párt vezetését és a miniszterelnökséget, melyet végleges bukásáig, 1890-ig meg is tartott. Ez a tizenötesztendő az ú. n. Tisza-korszak, melyről a legújabb kor közvéleménye nem a legkedvezőbb ítélettel bír, s melynek bűneivel az egyetlen markáns egyéniség, Tisza Kálmán vállait terheli meg. Az események összefüggését vizsgálva, óvakodni fogunk a felelősséget egyes emberekre hárítani. A Tisza-éra gerince, hordozója a szabadelvűpárt, mely viszont egyenes utódja, teljesen homogén továbbképződése a korábbi Deák-pártnak. Feladata ugyanoly emberfeletti, ugyanoly abszurd és népszerűtlen, mint elődjéé. Változatlanul fel kell tartania a hatvanhetes kiegyezést az ország hangulatával, az ellenzék támadásaival szemben. Az ellenzéki pártok a kiegyezés ellen korlátlanul, felelőtlenül használják ki a néphangulatot, a szenvedélyeket, ellenük a kormány valódi liberális alapon nem tud többé védekezni. Parlamenti választások liberális módon, az embereknek tisztán szabadságérzetére és értelmére apellálva, a nemzet szellemi konstituciója folytán feltétlenül a kiegyezés *ellen* döntenének. Tisza Kálmán tehát ugyanoly kényszerhelyzetben van, mint Deák-párti elődjei. Igazi parlamentarizmus és liberális választói jog helyett ragaszkodni kénytelen az eddigi szűkkörű választói rendszerhez, hogy a nagy 48-as tömegek szóhoz ne jussanak, s még ennek keretében is eszközökhöz nyúlni, melyek a kormányhatalom befolyását a liberális elvek sérelmével minél szélesebb körre terjesszék ki.

A parlamentarizmus e beteg formáját Tisza a Deák-párt hagyatékában készen találta és most kormányrendszerré építi ki magyar politikusnál szokatlan energiával és következetességgel. Először is háttérbe szorítá a Deák-párt embereit, táborkarát régi pártjából, a balközépről, s itt is az ő személyes barátaiból szervezvén meg. A parlamenti gépezetet bihari nemesurak kezébe adja, kikre minden körülmények közt feltétlenül számíthatott, viszont a független és tehetséges emberekre bizalmatlansággal tekint, őket nemcsak a befolyásos helyekről, de pártjából is kiszorítja. Ugyanily szervezés folyik a vármegyékben, a kerületekben, a hivatalokban, a gazdasági és társadalmi élet minden terén. Mindenütt a kormánytól függő egyének és érdekek, melyeknek szervezett együttműködése azt a látszatot hozza létre, mintha a

67-es kiegyezés a nemzet szimpátiáit bírná s mintha a 67-es parlamenti többség a nemzet többségét képviselné.

Terünk hiányzik arra, hogy Tisza rendszerét mint a korrupciós parlamentarizmus egyik jelenségét elhelyezzük a nagy sorozatba, mely a 18. század közismert angol korrupciójától megszakítatlanul húzódik a modern francia, olasz, sőt legmodernebb cseh és osztrák parlamenti betegségekig. Ma már a parlamentarizmust és általában a kormányformákat liberális illuziók nélkül, történeti alapon ítéljük meg, s nem csodálkozunk, ha a lelki fegyelem elvéről lemondó kormányformát korrupciótól kezdve belső hazugságokon át a nyilt terrorig látjuk ide-oda ingadozni. A magyar liberalizmus parlamenti bűneit is ez teszi érthetővé. A betegségek csirái ott rejtőznek a liberális parlamentarizmus szervezetében, s érettük egyes ember politikai felelőssége meglehetősen összezsugorodik. Tisza Kálmáné annál inkább, minél felelőtlenebb támadásokkal szemközt kellett az állam érdekét, a 67-es kiegyezést megvédenie, s minél kevesebb támogatást talált a magyarság széles rétegeiben, melyeket — s ezért már az övé a felelősség — korábban őmaga segített elidegeníteni a közösügyes kormánytól. A balközép elvföladása után a szélbali ellenzék egyedül hordozá fennen 48 zászlaját és bár magasabb értelmiség, a tömegekre ható kiemelkedő egyéniség nem állott rendelkezésére, mégis veszélyes ellenfele volt a kormánynak. Azzá tette főként a turini száműzött támogatása, aki ugyan magányos óráiban nagy lenézéssel gondolkodott e 48-as epigonokról, de a nyilvánosság előtt, jobb híjján, őket ismerte e itthoni exponenseinek.[1] Kossuth alakja most is ott állott fenyegető árnyként a kormány láthatárán, egy-egy nyilatkozata végigrengett a magyar szíveken, s hatását a Tisza-kormány a legnagyobb nehézségekkel tudta paralizálni. A 48-as, 1884 óta hivatalosan: függetlenségi és 48-as párt jelentéktelenségének Kossuth egyénisége adott súlyt, ő tett és gondolkodott a párt helyett. Midőn a párthívek 1874-ben, az országos hangulat hanyatlásakor, az ország „felvillanyozása" módjait tudakolják tőle, cselekvő politikát s olyan tárgyak felvetését ajánlja, mik a párton kívül is szélesebb érdeklődésre számíthatnak. Ilyennek tartja a vámszerződés ügyét, mely azóta csakugyan állandó izgatószere volt a közjogi ellenzéknek.[2] Kossuth ezen kulissza mögötti irányító szerepéhez aggkorában is

[1] Kanapépöreit a függetlenségi párttal in camera caritatis intézte el. V. ö. pl. Ugron Gábor ellen irányuló levelét Hermann Ottóhoz 1890 szept. 25, *Iratai* X. kötet, 341. l.

[2] Kossuth *Iratai* VIII. kötet, 495. l.

hű maradt, csodálatos szellemi frissességgel kísérte figyelemmel az itthoni eseményeket és fedezte fel a kormány védekezésében a réseket. Még 1892-ben is utasítja híveit, hogy a Hentzi-ügyben „szakadatlanul folytassák az izgatást a lapokban." [1] A közjogi ellenzék így különösebb szellemi megerőltetés nélkül tanult bele szerepébe, s a felelősségnek még árnyékától is mentesen rendezte évről-éve az obligát nemzeti küzdelmeket a közösügyek ellen.

Tiszának személyes uralma azonban idővel annyira megszilárdult, hogy a közjogi ellenzék úgy parlamentben, mint azon kívül lokalizált veszélynek volt tekinthető. Még inkább quantité negligeable voltak azon időnkénti gyorsan tűnő pártalakulások, melyek 67-es alapon állva majd a közélet tisztaságát, majd konzervatív reformokat követeltek, s többnyire katona nélküli vezérekből állottak. Legnevezetesebb köztük Sennyey Pál konzervatív töredéke, mely egy időben 30 parlamenti tagot számlált, de már a következő választásoknál szinte nyom nélkül eltűnt. E töredék nagyműveltségű tagjai a doktriner liberalizmus helyett pozitív reformpolitikát sürgettek; Sennyey prezumtív trónörökösét, Apponyi Albert grófot egyenesen agrárszocializmussal, a parasztság fellázításával vádolták meg, de állandó pártszervezetet nem tudtak alkotni, mert sem egymást közt meg nem egyeztek, sem azon néprétegekhez el nem hatoltak, melyekre konzervatív politikát lehetett volna alapítani. Sennyey még arra sem volt hajlandó, hogy propagandáját a köznemességre kiterjessze, annyira féltette az arisztokrácia politikai uralmát.[2] Nem akadt tehát senki, aki Széchenyi eszméit a kilencmillió magyar kiműveléséről megvalósította és a nemzetet a közjogi szakadás egyiptomi fogságából kivezette volna. A konzervatív irány kudarca óta a Tiszától különálló 67-es töredékek tisztán személyes alakulatok olyan egyének körül, kiknek tehetségük miatt nem jutott hely a kormánypártban, vagy pedig annak korrupciós rendszere vitte őket ellenzékbe. Körülbelül ugyanez az eredete az 1878-ban megalakult, de szélesebb alapokra csak 1897-ben helyezett nemzeti pártnak, melyről részletesen alább fogunk szólani.

A hatalmat Tisza Kálmán erősen tartá kezében. A rendszer kifogástalanul működött. A parlamenti szükségletek: újonc, adó, nagyobb emoció nélkül szavaztattak meg, az állam pénzügyei

[1] *I. m.* X. kötet, 393. l.

[2] V. ö. Beksics László liberális előadását, *Millenniumi történet*, X. kötet, 721. lap.

fokozatosan javultak. A kiegyezés tehát rendesen funkcionált, csak itt-ott, véderőviták alkalmával, hallatszott egy-egy reccsenés, s nyomában kint az utcán egy-egy puskalövés, mely a felelőtlenül felizgatott tömeg egy-egy ártatlanját találta. Tisza személyes uralmának, s a tényleges centralizációnak köszönhető, hogy Magyarország nehézség nélkül beilleszkedett az új liberális-parlamentárius államrendszerbe, a nyugati államok közé, ahol a helyet számára Deák, Kossuthnak dunai konföderációs tervével szemben, kijelölte. Magyarország a monarchia keretében mindinkább egységes és konszolidált benyomást tőn, s ezt még a nemzetiségi kérdés sem zavarta, melyet Tisza megoldani nem, de elhallgattatni tudott olyképen, hogy a nemzetiségeket ingerlő rendszabályoktól tartózkodott, viszont a nemzetiségi törvény rendelkezéseit nem sietett végrehajtani. A románok a passzivitás politikáját követték, nagyobb szabású irredentára sem Románia, sem Szerbia nem vállalkozhatott, mert ez időben mindkettő függő viszonyban volt Ausztria-Magyarországtól.

A magyar egységgel szemben annál siralmasabb látványt nyújtott Ausztria, hol a német hegemónia végkép megtört, s helyébe a szláv népek föderációjának terve nyomult előtérbe. Az osztrák állam elcsehesítését a Hohenwart-féle kísérlet alkalmával Andrássy még meg tudta akadályozni, de fellépése a magukkal tehetetlen liberális németeken nem sokat segített. Ausztria így belső küzdelmektől elgyengülve kénytelen volt külügyi politikáját a magyar külügyminiszternek alárendelni, ki régi magyar tradiciók értelmében Oroszországban látta a monarchia és a magyarság ősi ellenségét. Az orosz ellen megkötötte Bismarckkal a német-magyar szövetséget, s az oroszok balkáni politikája elé bástyának megszerezte Boszniát és Hercegovinát. Ugyancsak a német-magyar érdekközösség dolgát szolgálta, mikor az osztrák államférfiakat 1870-ben személyes fellépésével visszatartá, hogy a németet, revancheként Königgrätzért, hátbatámadják.

Andrássy európai politikáját Tisza Kálmán és rendszere fedezte és állandósította halála után. Külügyi politikánknak gyökerei a nagy tömegekhez nem értek le, a német-osztrák-magyar szövetség eszméje csak a műveltebb körökben volt népszerű, továbbterjesztésére akarat és propaganda egyaránt hiányzott. Külügyminiszter és miniszterelnök megelégedtek azzal, hogy a delegáció jóváhagyja politikájukat. A nemzetet senki se tanítá külpolitikai tényekre és gondolkodásra, minek folytán e téren is szenvedélyeire hagyatkozott. Bosznia megszállása országos fel-

háborodást okozott a török „testvér“ miatt, kitől a gonosz osztrák el akarja venni tartományát, s éppen a mi vérünkön. Tekintélyes politikusok léptek fel és tiltakoztak az új „közös“ ügy ellen. De ez a felháborodás is gyorsan elült, s a második nemzedék visszatért foglalatosságaihoz, mint játékaihoz a gyermek, kinek láthatárán felhő sem fodorul.

VII.

A kapitalizmus kezdetei és a zsidóság szerepe.

Harminc év perspektiváján és az utóbbi esztendők véres ködhálóján át a második nemzedék sorsát szerencsésnek láthatjuk. Élete nyugalmát nagy dolgok nem zavarták. A százados közjogi probléma a kiegyezés óta egyszerűen parlamenti tárgyalások objektumává lett, míg a nemzetiségi kérdés, mely korábban szintén véres exploziókat okozott, Tisza Kálmán kormánya alatt mintha elaludt volna. A magyarság létét és uralmát ez országban senki sem veszélyeztette, az ősi ellen, az örök hűtlen élettárs, Ausztria pedig krízisről-krízisre tengette életét, s agresszív fellépésre annál kevésbé gondolhatott, mert a közös uralkodó, lovagias szótartással, őszintén elfogadta a 67-es dualizmust és végkép lemondott az összmonarchia történeti konstrukciójáról. A régi osztrák hatalmi törekvéseket úgy környezetében, mint a bécsi kormánykörökben tétlenségre kárhoztatá. Ferenc József király, Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös méltán tettek szert a magyarság körében népszerűségre, mert ők valóban meleg hívei voltak a magyarságnak. Az ország tehát sütkérezve a jószó- és simogatásban, a magyar megelégedés ez olcsó légkörében, nyugodt békességgel láthatott hozzá anyagi és szellemi műveltségünk százados hiányainak pótlásához.

Anyagi művelődés terén e második korszak a nyugateurópai népek századeleji fejlődésének felel meg. Amint a napoleoni háborúkra következő hosszú béke 1814—48 közt Francia-, Német-, Olaszországban a kapitalisztikus gazdaság kizárólagos uralomra jutását és első virágkorát hozta, ugyanezen gazdasági változás megy nálunk végbe 1867 után. Politikai viszonyok és társadalmi fejlődés szoros kapcsolatban jelentkeznek.

A kapitalizmus 15. és 16. századi történetéből tudjuk, hogy e gazdasági rendszer teljes kifejlődéséhez elsősorban szabadság, a társadalmi és gazdasági viszonyok szabad alakulásának lehetősége volt szükséges. Bármily bámulatraméltó munkát végzett légyen is a 16. század korakapitalizmusa, midőn egyszerű augsburgi és nürnbergi polgárok nyitják meg a tőke erejével a föld gyomrát, hozzák napvilágra annak kincseit, teremtenek új iparágakat és bányavállalataikban, Kelet-Indiától Nyugat-Indiáig terjedő kereskedelmi hálózatuk kontorjaiban emberek hatalmas tömegeinek adnak munkát és művelődési lehetőségeket: ez a fellendülés csak ideiglenes, mozgékonysága a középkori viszonyok kötöttségében korlátolt. A délnémet patricius családok tőkéje buborékként pattan szét a francia és spanyol abszolut uralkodók nyomása alatt, kik dinasztikus és vallásháborúik szolgálatában halálnak szánják a feltörekvő kapitalizmust. A 17. század végén és a 18.-ban ugyan újabb mozgalom észlelhető, ekkor már maguk az uralkodók, francia királyok, rajnai német fejedelmek alapítanak virágzó iparágakat és telepeket, melyek körül csakhamar magánosok kezén is tőke képződik és sokszorozódik a legkülönbözőbb módokon: ipari, kereskedelmi vagy földbefektetés által. De mindez csak néhány csöpp a tengerben. A gazdasági életet továbbra is lekötve tartják a rendi privilégiumok, még akkor is, midőn már a feudális társadalom középkori gazdasági szervezetével képtelennek bizonyult Európa megszaporodott lakossága ellátására. E régi társadalmi szervezetben egyes vidékek permanens éhhalállal küzdöttek, munkásosztályok generációi — német takácsfalvak, angol gyáripari munkások — betegségben és éhínségben fogantatva tengették életüket, míg más területek jó termés idején állatoknak szórták az életet, hogy szűkös esztendőkben maguk is közel jussanak az éhhalálhoz. A feudális társadalom produkciója nem tudott alkalmazkodni a fogyasztási szükséglethez, s az egyéni iniciativát lekötve sem a termények kicserélését, sem pedig elszállítását és a szükséglet szerint szétosztását nem volt képes eszközölni.

Ilyen általános emberi szükségletek hozták létre a kapitalizmust. Adott gazdasági viszonyokból, korlátolt földi területen kinőtt jelenség ez, történetileg született és mulandó képződmény, minő volt előtte a feudális gazdasági rendszer a Karoling-berendezkedéssel együtt, s még korábban a római latifundiumok, görög városállamok vagy mezopotámiai monarchiák rabszolgagazdasága. A kapitalizmus kifejlődött, mert szükségletté lett; amidőn elődje,

a feudalizmus kötött gazdasági rendszere feladatának nem volt képes többé megfelelni. Amidőn kétségtelenül kiderült, hogy az emberi munkaerő, helyhez, időhöz, jogi, társadalmi, rendi privilégiumokhoz, céhszabályokhoz, árúmegállító, magán- és városi vámjogokhoz kötve nem láthatja el az emberi szükségleteket, amiből logikusan következett a további lépés: ha a kötöttség csődöt mondott, be kell vezetniük a szabadságot, a szabad mozgást, a szabad versenyt. E gazdasági gondolat természet szerint ott hatott először és legerősebben, hol a gazdasági szabadság előfeltételei, a politikai szabadságok már készen voltak: Angliában, ahol a szabad tőkegyűjtés, egyéni iniciativa és szabad verseny már a 18. században hatalmas eredményeket teremt: gyáripart, technikai haladást, a termények rendezett kicserélését, szükségletnek megfelelő közlekedési eszközöket, s a tengeri kereskedelem kiépítésével megveti Anglia jólétének és szellemi függetlenségének alapját.

A modern kapitalizmus tulajdonképen Angliának liberális intézményei közt született meg. Kapitalizmus és liberalizmus kezdettől fogva támogatják egymást; ahol az egyik megjelenik, nem nyugszik addig, míg társát is be nem hozza. Igy érthető, hogy 1814—48 a liberalizmus kifejlődésével egyidejűleg egész Nyugat-Európára nézve a kapitalizmusnak is hódítási korszaka. Egyéni és politikai szabadság, állampolgári egyenlőség védelme alatt mindenütt gazdag középosztály jön létre, melynek vagyona immár föld és ház helyett tőkében, ipari és kereskedelmi vállalatokban, ezeket kifejező papírokban nyugszik. Az új korszakot szemléltetően jellemzi a vagyon új megoszlása. Míg a feudális és abszolut államban a nemzeti vagyon túlnyomólag a földbirtokban összpontosult, s ennélfogva a privilegizált földbirtokos osztálynak, főúri, főpapi és nemesi rendnek képezte tulajdonát, addig most, a kapitalisztiko-liberális korszak alatt, bár a földbirtokban az eddig jogtalan paraszt is osztozik, a főkülönbség, az újdonság most is az, hogy a földbirtok immár csak bizonyos hányadát teszi a nemzeti vagyonnak, melynek tekintélyes része a földbirtoktól függetlenített tőkében és a tőkétől életrehívott ipari és kereskedelmi vállalatokban található. A vagyon ez eltolódásából a politikai hatalomnak és műveltségnek új megoszlása is következik. Kapitalisztikus államokban a hatalom letéteményese a tőkés osztály, a liberális ideák képviselője, első sorban a polgárság, mely politikai befolyásából aszerint enged át bizonyos részt a régi „történeti“ osztályoknak, főpapság- és nemességnek, amennyiben azok birtokukat s ezáltal a kapitalisztikus gazdaságban befolyásukat is megtartani képesek.

Szükséges volt e kitérés árán a nyugateurópai processzust főbb vonásaiban jellemeznünk, hogy a megfelelő magyar jelenség speciális vonásait könnyebben felismerjük. Nálunk a kapitalizmus a nyugati országokéval egyidejűleg nem fejlődhetett ki. Nem pedig egyrészt az ősi alkotmány középkori privilégiumai, másrészt a bécsi kormányrendszernek már fönt említett ellenséges magatartása miatt. Francia, német, osztrák földön még fennállottak 1789, illetőleg 1848 előtt a középkori korlátok, de a kapitalizmus mégis virágzásnak indult, az abszolut uralkodók és kormányaik gazdasági tevékenysége folytán. A mi uralkodóink e tekintetben elhanyagoltak, sőt lealacsonyítottak bennünket az osztrák kapitalizmus, ez államilag segélyezett képződmény szolgáivá. Ipar, kereskedelem, közlekedés nem nálunk, Ausztriában indult meg, hol annak előfeltételei Mária Terézia, sőt elődje, VI. Károly óta megvoltak. Mikor aztán a privilégiumok korlátai 48-ban nálunk is lehullottak, az abszolut kormánynak nem állott érdekében Magyarországot gyarmati helyzetéből kiszabadítani, s ezzel az osztrák kapitalizmus kényelmes életét megnyomorítani. Az ötvenes és hatvanas években ennélfogva igen kevés történt; ami kapitalisztikus alapítás e kort ból származik, mind osztrák tőke munkája, s így alkalmas arra, hogy az ország gyarmati függését még szorosabbá tegye. Az a láz, mely kezdő kapitalista országokat elfog, s fantasztikus vállalkozásokba dönt, mik a valóság első érintésére kártyavárként összeomlanak, mint a francia kapitalizmus kezdetén a 18. század elején a Mississipi-szédelgés: minket csak a kiegyezés után látogatott meg. Magyarországi kapitalizmusról szó sem lehet korábban. Ez általános európai jelenségtől, a hatalom és gazdagság kiapadhatatlannak látszó forrásától Ausztria és a dinasztia szorgosan távoltartottak bennünket, s mikor végre 67-ben a liberális Magyarország feltartóztathatlanul kapitalista irányt vett, Ausztria már hatalmas irammal járt előttünk, melyet alig remélhettünk egyhamar utolérni.

A magyar kapitalizmus 67 körül az osztráknak fiókvállalkozása. A magyar iparvállalatok megállapíthatólag osztrák tőkével alakulnak, még akkor is, midőn az intézmények élén ősi magyar nevek kápráztatják a közönséget. Első vasutaink egytől-egyig idegen kézen vannak, alkalmazottjaik nagy többsége osztrák-német, kiknek Baross Gábor által történt ukázszerű megmagyarosítását nemzeti eseménynek kellett tartanunk. Persze a külföldi tőke óvakodik a gyarmat kezelésében oly rendszabályoktól, melyek saját otthoni vállalatait érintenék, azoknak komoly konkurrenciát

teremtenének. Az új magyar vállalatok nem a legmagasabb fokú gyártmányokat termelik, megelégszenek a nyerstermények első feldolgozásával, félgyártmányokkal, melyek külföldre szállíttatván, az osztrák üzemekben nyerik a tökélyt és magas értéket, hogy azután mi újra visszavásároljuk. Egyetlen példa: finom bőrárúk nem nálunk készülnek, holott mi, állattenyésztők, volnánk arra hivatottak, hanem Bécsben, melynek mi adjuk feldolgozásra a nyersanyagot, s tőle megvesszük a kész árúcikket.

Ez a helyzet a már ismert gazdasági viszonyokból természet szerint adódott, s mint ilyen, következése volt a Mária Tereziától kezdve gyakorolt osztrák iparpolitikának, nem pedig a 67-es kiegyezés közös vámterületének. Elég két század fejlődését egyvégtében áttekinteni, s rögtön látjuk, hogy a helyzet éppen 67 óta javult, gyarmati függésünk a 48, sőt 67 előttihez képest folyton könnyebb lőn. Külön vámterület esetén talán kizárhattuk volna az osztrák tőkét, de akkor maradtunk volna vagy szegény tőkétlen országnak, megfúltunk volna saját zsírunkban, vagy pedig máshonnan kaptunk volna idegen tőkét, mely aztán fejletlenségünket éppen úgy kihasználta volna, mint Ausztria. Bajunk százados hátramaradás eredménye lévén, rajta egyszerre, törvényekkel, vámvonalakkal nem lehetett segíteni. Mint legutóbb fejlődő ország, mely nyugati szomszédai után lép be a kapitalizmus közösségébe, természetes hátrányban voltunk a fejlettebbekkel szemben. E hátrány csak lassan volt paralizálható. És mi sem természetesebb, mint hogy a tőkét nekünk az az állam adja, új fellendülésünket az fölözze le, melyre mi nyersterményeink eladása végett leginkább rá voltunk utalva. Ausztria és Magyarország közt a *do, ut des* elve érvényesült, még pedig, mivel mi voltunk a gyöngébbek, nem egyszer úgy, hogy túlfizetésre kényteleníttettünk.

Hirtelen változást csak az a körülmény eszközölhetett volna, ha az eddig harcos és jogász nemzet egyszerre, máról-holnapra, kereskedelmi és ipari tehetségnek bizonyul. Ez azonban nem történt meg. Ellenkezőleg, gazdasági életünk lassú bontakozásának egyik oka az, hogy a magyarság ez új korszakban is húzódozott e pályáktól. Az alacsony műveltségű osztályokat, a paraszti tömegeket nem érheti itt szemrehányás, őket eléggé elfoglalta a szabad birtok, az újonnan megnyilt önálló agrárpálya, de a kiváltságos osztályok nem menthetők fel bizonyos felelősség alól. Mint föntebb látjuk, a korábbi közbirtokosok és középnemesek tekintélyes hányada volt kénytelen jobbágyfelszabadítás és abszolutizmus nyomása miatt házi tűzhelyét elhagyni, új exisztenciát keresni.

Csekély éleslátással megtalálhatta volna ezt, ha a kapitalizmus győzelmes szekerébe kapaszkodik, ha földesuraság helyett ipari és kereskedelmi pályára megy. Így a föld terményei a magyar földművelőtől magyar kezeken át, magyar közvetítéssel jutottak volna el a hazai vagy külföldi fogyasztóhoz. Sajnos, az ősi szenvedélyek nem engedték ezt. A volt privilegizált osztályok görcsösen ragaszkodtak az „úri“ pályákhoz, s inkább végkép leszállottak, fokról-fokra csúszva, a társadalmi létrán, semhogy hirtelen kiragadják magukat megszokott körükből és az ipari produkció vagy kereskedelem szolgálatába álljanak. A tönkrement agrárcsaládok fiai városokba tódultak, s ott megszállották az állami, megyei, városi hivatalokat le egész az irnokságig, mert ezen helyeken, korlátolt látkörük és világot nem ismerő felfogásuk szerint továbbra is „urak“ — más nyelvre ily értelemben le nem fordítható szó! — maradhattak. Az ősi földről elzaklatott magyarság így indult neki a tévelygésnek, miután az első lépést, a hivatalba állást már megkönnyíté neki Tisza Kálmán protekciós politikája, s az államhivataloknak tőle eszközölt szaporítása.

Legújabb történetünkre fontos tény ez: az új kapitalizmusban a magyarság nemcsak tőkével nem, de vezető szellemmel, ipari és kereskedelmi üzembeli munkával sem vett részt. Magyar csak a talapzat: a föld és művelőjének izzadtsága. A termények feldolgozására, értékesítésére azonban nem gyakorol befolyást, minélfogva az értéktöbblet ára sem őt gazdagítja. A végzetes könnyelműséggel, szervezkedési tehetetlenséggel üresen hagyott teret elfoglalta, könnyű szerrel, konkurrencia nélkül a zsidóság, melynek gyakorlottságával, sőt évszázados ösztöneivel később mi alig vehettük fel a versenyt.

A magyar kapitalizmusnak a zsidóság sokkal inkább hordozója és kizárólagosabb istápolója, mint más államokban.[1] Nálunk a zsidóság volt az egyetlen osztály, mely a szerepet magára vállalhatta, miután az országban lakó népfajok, a magyarral élükön, tökéletesen tehetetlennek bizonyultak a kor igényeinek eleget tenni. A történeti előzmények szintén arra utaltak, hogy a magyar kapitalizmus szervezője csak a zsidóság lehet. Az előző könyvben láttuk, mily kizárólag a zsidóság látta el mindazon kereskedelmet, mely a rendi korszakban magyar földön fölmerült és szükséglet

[1] Szerepük közismert és tudományosan igazolva van Werner Sombart, *Die Juden und das moderne Wirtschaftsleben* c. munkája óta.

volt. Az ország agrárproduktumának összegyűjtése, szállítása, kicserélése, felosztása a zsidóság munkája volt, hasznát ez élvezte, amiből érthető, hogy az a kevés pénzbeli tőke, mivel Magyarország a kapitalizmus beköszöntésekor rendelkezett, szinte kizárólag a zsidóság zsebében volt. Az ország tőkésosztálya már 48 és 67 előtt zsidó volt, mi sem természetesebb tehát, mint hogy a kapitalizmus első munkásai és élvezői is zsidók voltak.

A kapitalista korszak elsősorban a zsidóság geográfiai elhelyezésében okoz nagy változást. A rendi, feudális gazdasági rendszerben a zsidók a kereskedelem falusi központjaiban, a nyerstermények összegyűjtése és elszállítása helyein laktak, mint ezt már föntebb tapasztaltuk. Az új korszakban a gazdasági élet súlypontja a városokba tolódik, a kapitalista pénzgazdaság bankjaival, részvénytársaságaival, vállalatai büróival a városokat szállja meg, s onnan irányítja a technika fejlett eszközei segélyével a gazdasági produkciót, a nyerstermények elosztását és feldolgozását. Ehhez képest a zsidóság is elhagyja az immár jelentéktelenné vált földesúri központokat, s engedelmeskedve a kapitalizmus hívásának, beköltözik a városokba. Míg a későbbi szabad királyi és rendezett tanácsú városokban az 50-es és 60-as évek folyamán alig találunk zsidó lakosságot, addig a következő korszakban a zsidóság száma a városok többségében 10—20—30%-át teszi az egész népességnek. A második nemzedékben lefolyt népesedési eltolódásokat megfigyelhetjük az 1900-iki népszámlálás segélyével, amikor már a kapitalista korszak hatásai egész terjedelmükben jelentkeznek. A vármegyék területén a zsidó lakosság percentszáma a Dunántúl, a Duna—Tisza között nem emelkedik felül 1—4%-en, Erdélyben a legmagasabb percentszám mindössze 1·4%, s még az ország északkeleti és felsőtiszai megyéiben is, melyek a galiciai bevándorlásnak első lerakodóhelyei, legfölebb 6—9% közt mozog az arányszám — kivétel csupán Máramaros: 18%, Bereg: 10%, Ugocsa: 12%, Ung: 11%. Ezzel ellentétben a népesebb városokban a zsidóság arányszáma óriási mértékben megnövekedett. Míg Nyitramegye lakosságának csak 5·8%-je zsidó, addig Nyitra városában 24·2%, Érsekújvárott 11·2% a zsidóság száma. Veszprémmegyében 4·2%, míg Veszprém városában 11·2%, Pápán 18·6%. Baranyamegyében csak 1·8, de Pécs városában 9·2%. Fejérmegyében 2·5%, Székesfehérvárott pedig, hol 1840-ben 9 zsidó, 1900-ban pedig már 2726 lakott, az egész lakosságnak 8·9%-je. Budapesten ugyanekkor 23·4, Nagyváradon

25·8, Szatmárban 20, Losoncon 20, Beregszászon 28, Munkácson 45% a zsidó lakosság.[1]

Az északmagyarországi városok szaporulását persze a bevándorlás magyarázza, a többi vidéken azonban félre nem ismerhető a falusi zsidóságnak a városokba tódulása. A Dunántúlnak a 40-es években még oly sok zsidótól lakott községeiben most, a kapitalizmus kifejlődése során, csak néhány családot találunk s ezek is ritkán őslakók, legtöbbnyire bevándoroltak kiket a keletről nyugatra haladó hullám hagyott ottan. A tolna-fejér-veszprémi területen községről-községre kimutatható e jelenség: Högyészen volt 1840-ben 630 zsidó lakos, 1910-ben csak 386, Bonyhádon 1840-ben 1563, 1910-ben 1147, Faddon e két évben 112, illetőleg 123, Dunapentelén 85—172, Rácalmáson 73—103, Lovasberényben 1840-ben 4263 lakos közül 1240, 1910-ben pedig 3484 lakos közül csak 114 a zsidó.[2]

Ez utóbbi adat rendkívül jellemző. Mióta a közlekedés annyira fellendült, hogy az uradalmak nyersterményeinek szállítását városokból is lehet intézni, azaz nem kell többé a helyszínén, a földbirtokos kastélya mellett tartózkodni, azóta az ilyen uradalmi központok nemcsak zsidóságukat vesztik el, de általában is elnéptelenednek. Egyébként pedig a megyei községeknek zsidósága a kapitalizmus hatása alatt határozottan fogyásnak indul, s azon helyeken is, hol 1900-ban több zsidót találunk, mint 1840-ben, a zsidószaporulat a többi lakosságéhoz képest aránytalanul kisebb.

Kapitalizmus és zsidóság szövetségére tanulságos fényt vett az a megfigyelés is, hogy oly városokban, melyek bármi okból visszamaradtak a kapitalista fejlődésben, egyszersmind a zsidóság arányszáma is visszamegy. Azaz a zsidó a várost épp úgy elhagyja, miután abban a kapitalizmus kilátásai megfogyatkoztak, mint korábban a vármegyét. Az ipari és kereskedelmi fejlődésében stagnáló Székesfehérvár zsidósága 1890—1900 közt 10·1%-ról 8·9%-ra szállott le, Komáromé ugyanezen időközben 13·6%-ról 12·5-re.[3]

Kereskedelem, gyáripar és pénzüzlet már a hetvenes években a zsidóság kezén van; annál is inkább, mivel már a magyar kapitalizmus gyámolának, az osztrák tőkének is tekintélyes része zsidó volt. A bécsi és osztrák zsidósággal a mienk a legszorosabb

[1] Az 1900. évi népszámlálás erre vonatkozó adatai összeállítva ifj. Weszprémy Kálmán, *A magyarországi zsidóságról* I. kötet, Debrecen 1907 c. művében; egyébként naivan elfogult munka.

[2] A Statisztikai Hivatal kiadványai alapján.

Magy. Statisztikai Közlemények, 27. kötet, 92* l.

összefüggésben állott. Bécsi cégek, faji mozgékonyságuknál fogva gyakran költöznek Pestre és viszont. Egykorú szemlélő szavaival:[1] „Hány nagyobb cég birtokosa szerepel most Bécsben az ú. n. financier-k közt, ki Magyarországban s itteni üzletekben szerezte fejedelmi vagyonát, s nem-e legtöbbje, vagy apjuk, nagyapjuk, kis falusi csárdában vagy deszkakunyhóban kezdte meg üzletét pálinkaméréssel, később földet bérelt, utóbb üzletet nyitott Pesten s végül elszármazik innen is vagy Bécsbe, vagy valamely még nagyobb centrumba." A magyar kapitalista fejlődésére tipikusnak tarthatjuk ezt az utat: máramarosi pálinkamérésből pesti üzletbe, onnnan bécsi bankba, bármennyire különbözzék is ez hamburgi kereskedők, rajnai vasművesek, francia bor- vagy selyemgyárosok pályájától. A kapitalizmus legyen mégoly egyetemes világjelenség is, országonkint s ecializálódott s az adott viszonyoknak megfelelően külön formákat vett fel. Nálunk a zsidóság túlsúlya jellemzi.

Ez a kezdet korszakában nem is lett volna baj. A kapitalizmus oly hallatlanul gyorsan képes fejlődni, hatalmát oly rohamosan megsokszorozni, hogy üzemeinek terjedésével a magyar zsidóság már csak számarányánál fogva sem tarthatott volna lépést. Amint a kapitalizmus annyira kifejlődik, hogy pl. már 200.000 mozgató egyénre van szüksége, holott a zsidóság felnőtt férfitagjai csak 150.000-et tesznek ki, magától elkövetkezik a magyarság megmozdulása, mely akarva, nem akarva kénytelen az aranyat ontó malom elé állani, mivel annak forgását meg nem tudja akadályozni. Ez az eset kicsiben már a század végén beállott: Nagyvárad zsidó lakossága a többihez arányban tiz év alatt 26·2%-ról 25·8-ra, Aradé 11·4-ről 11·1-re, Temesváré 12·2-ről 11·7-re esett le akkor, midőn a kapitalista gyárüzemek és vállalatok száma hirtelenül megnövekedett. A kapitalizmus e rohamos gyarapodásával e három erősen elzsidósodott város zsidó eleme nem tudott lépést tartani, azaz a most alakuló vállalatokban aránylag kevesebb a zsidó mozgató, mint korábban[2] Ugyanez történt volna nagyban, az egész ország területén, ha a hazai zsidóság épp úgy természetes szaporodásra van korlátozva, mint a többi népfaj. Ez azonban, a liberalizmus uralma alatt, nem így volt.

Mint láttuk, a hazai zsidóság száma 1785-ben 75.000, 1805-ben 127.000, 1840-ben 241.000, s már 1871-ben 541.506, Horvátország-

[1] Keleti *id. m.* 354. l.
[2] *Magyar Statisztikai Közlemények,* id. h.

gal együtt 553.641. A liberalizmus és kapitalizmusnak mindjárt kezdetein, harminc év alatt 120 százalékos a szaporodás, ami épp oly kevéssé magyarázható természetes módon, mint az 1870—1900 közti sem. 1900-ban már 851.378 zsidó lakik Magyarországon. Bármely keveset adjunk is a statisztika puszta számaira, azt mindenesetre megmagyarázzák, miért tudta ez aránylag kisszámú faj a kapitalizmusnak mégoly rohamosan felcsigázott igényeit is kielégíteni és saját véréből való embert állítani minden helyre, hol üzleti ügyesség és lelemény kapitalista nyereséggel, profittal kecsegtetett. A galiciai bevándorló még meg sem melegedhetett, máris részesévé lőn a hatalmas kapitalista gépezetnek, miután a már hazai magyar zsidóság elvileg nem volt hajlandó elzárkózni ez idegen kultúrájú és ethikájú bevándorló fajtól. A fiatal magyar kapitalizmusnak előre ki sem számítható óriási erőforrásai így kerültek tegnap még idegen, ma csak névleg magyar rétegek kezébe, s ezzel aktuálissá vált a következő kérdés, mely a harmadik nemzedék életét volt hivatva döntőleg megszabni: vajjon engedtessék-e, hogy a magyar föld gazdagságán idegenek válván úrrá, befolyást nyerjenek az anyagiak után a kultúrára, a magyar szellem fejlődésére is?

A liberalizmus válaszát előre ismerjük. Laisser faire, szabad verseny, faji különbség nincsen ember és ember közt: ilyen jelszavak irányíták a magyar liberálisok véleményét a kapitalista korszak kezdetén. Kivétel csak a 40-es évekből ittmaradt öregek: Deák Ferenc most is hű marad Széchenyi és Dessewffy Aurél konzervatív felfogásához, mely az emancipációval együtt a bevándorlás szabályozását, eltiltását követeli. Deák 1866 februárjában a felirati tárgyak közt a zsidó emancipáció szót mellőzni óhajtja, mert abból úgy látszanék, mintha mi rabszolgáknak tartottuk volna őket, holott arról szó sem lehet. De a politikai jogokat meg kell nekik adni, a legegyszerűbb módon: ahol a törvény eddig vallásfelekezetek szerint különbséget tett, beiktatandó: „minden valláskülönbs égnélkül, ideértve az izraelitákat is". Hozzáteszi: Van egy, amit nem hozzá kötve (a tényleges emancipációhoz), hanem ezzel párhuzamban óhajtok és ez egy bevándorlási törvény, de ezt nemcsak a Mózes vallását követőkre, de minden bevándorlóra kívánnám megállapítani".[1]

E józan szavak, melyeknek meleg humanizmusa kétségbe nem vonható, hatástalanul hangzottak el. Az 1867 : XVII. törvény-

[1] Deák 1866 febr. 23. beszéde kiadva Kónyinál.

cikk az izraeliták egyenjogusítását minden bevándorlási korlátozás nélkül fogadja el, röviden kimondván, hogy a „keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak.“ A javaslat tárgyalásakor tartott képviselőházi beszédek színtelen liberális szólamokkal telvék. Tisza Kálmán mint előadó, a kor felvilágosodott szelleméről szól, meg hogy elmúltak már az idők, mikor az államokban uralkodó vallás létezett és hogy amely állam ma szabadelvűnek akar látszani... s így tovább, különleges helyzetünk értékelésének nyoma sincs nála. A magyar állam akkor valóban szabadelvűnek akart látszani, s a szabadelvű újítás lehető következményein egy pillanatig sem törte fejét. Egyedül Eötvös József báró nemes lelke fordult szorongó gonddal ez elhanyagolt tömegek felé, s tett, amit tehetett a zsidóság nevelése és művelése érdekében.

A liberális felfogás a zsidóságot, még a ma belépő galiciai eredetűt is, következetesen vallásnak, nem pedig népfajnak tekintvén, a kérdés megoldásától végtelen messze maradt. Elvi álláspontja volt az oka, hogy bevándorlási törvény létre nem jöt és hogy Magyarország, benne és vele a hazai, magyar zsidóság minden védelem nélkül lőn kiszolgáltatva a bevándorló idegeneknek. A fejlődés fokonkint szemmel kísérhető. A második generáció alatt gazdasági életünk nyer zsidó bélyeget, hogy aztán a harmadik generációnak szellemi kultúrájára is döntő befolyás biztosíttassék ez akadály nélkül betóduló idegen tömegeknek.

VIII.

A második nemzedék szellemi műveltsége.

Hatvanhét nemcsak a közjogi és nemzetiségi viszonyok s a gazdasági élet és anyagi kultúra terén volt sorsdöntő. Szellemi művelődésünk is új létfeltételek közé került, amint az alkotmányosság helyreálltával szabad rendelkezési jogot nyertünk a közoktatás és művelődés minden ágára. 48 előtt kultúrpolitikánkat a legmagasabb fokon bécsi hatóságok irányították, még szorosabb függésbe kerültünk az abszolutizmus alatt, ehhez képest önálló magyar kultúrpolitikáról csak 67 óta lehet szó. De amit e téren a kiegyezés korszakában alkottunk, az a mi munkánk, s érte a felelősséget egyedül magunk viseljük.

Az első lépés a népoktatás kiépítése volt, melyet báró Eötvös József az 1868 : 38. törvénycikkel végzett el. A „népiskolai közoktatást" illető törvényünkre jellemző alkotójának nemes idealizmusa. Kimondja a tankötelezettséget a hatodik életévtől egész a 12, illetőleg 15.-ig; kimondja a tanszabadságot, mely szerint a szülők szabadon választhatják az iskolát, hova gyermekeiket járatják; kimondja, hogy az oktatás nyelve minden tantárgyban a tanulók anyanyelve és magyar állami követelmény gyanánt egyebet nem állít fel, mint hogy a hazai földleírás és történet, valamint a polgári jogok és kötelességek rövid ismertetése is taníttassék, természetesen szintén a gyermekek anyanyelvén. Egyedül a felsőbb népiskolában, mely a hatosztályú elemi iskolára következik, s a fiúknál három, leánygyermekeknél két évig tart, szabja meg az anyanyelv mellett olyan iskolában, hol az nem magyar, második tanítandó nyelvnek a magyart is. A népoktatást a lehető legszélesebb alapra fekteti azon rendelkezéssel, hogy ahol hitfelekezeti

iskola nincsen, ott a község köteles a szükséges népoktatási tanintézeteket fellállítani.

A liberalizmus vívmányainak ideális megvalósítása ez a törvény, mely a művelődést beviszi a legkisebb kunyhóba is, anélkül, hogy felekezeti vagy nemzetiségi érdekeket távolról is sértene. Hogy mekkora szükség volt rája, kiderül abból, hogy még 1870-ben is a szűkebb Magyarország lakosságának 51%-a nem tudott sem írni, sem olvasni, Erdélyben pedig nem kevesebb, mint 78%. De amely országban az analfabéták ily tömegben vannak, ott nem annyira a papirostörvény a fontos, mint inkább végrehajtása és azon eszközök, melyek ez utóbbit biztosítják. Eötvös József, törvényének végrehajtását illetőleg, a liberális ideák hatalmában és a magyar nép józanságában bízott, ami kétségbevonhatlanul szép jele nemes gondolkodásmódjának, de kevésbé magasan szárnyaló, gyakorlatiasb gondolkodású egyének már akkor sem osztoztak e bizalmában. A népoktatási törvény tárgyalásánál már Schwarcz Gyula követelt biztosítékokat, hogy az iskolák csakugyan fel fognak állíttatni, mert szerinte a nép józanságára nem szabad hagyatkozni. Jellemző a válasz, melyet a liberális többségtől a valódiság talaján álló kétségeire kapott: meg akarja vádolni a nemzet erkölcsi erejét![1] Pedig az élet az érzékenykedő nemzeti optimizmussal szemben a lassú fejlődés hívének adott igazat: a községek nem feleltek meg a beléjük helyezett bizalomnak, főként a nemzetiségi vidékeken nem és Eötvös törvénye óta a közoktatási miniszterek hosszú sora fáradozott elismerésre méltó buzgalommal az analfabéták számának lépésről-lépésre való apasztásán. A népoktatás fejlesztése így maradt a liberális dogmával szemben mégis csak állami ügy; ehhez képest ha most, az egységes állam szétesésekor ellenségeink is konstatálhatják, hogy a magyarországi románok és szerbek népműveltsége hasonlíthatatlanul magasabb fokon áll, mint szerbiai és romániai testvéreiké, úgy ez első sorban a magyar kormányoknak, a magyarság művelődési törekvéseinek érdeme. A munka lassan ment, de mégis gyorsabban és mindenkép jobban, mint a körülöttünk levő nemzetállamokban.

A magyar műveltség magasabb fokain hasonlóképen nehézségekkel találkozunk. Belátó emberek már a kiegyezés idején kultúránk válságáról beszéltek. Józan hazafiak szorongva kérdezték, meg fog-e felelni a nemzet az új kor parancsoló szükségeinek: föl tudja-e emelni az évszázadokon át hátramaradt nemzet

[1] 1868 november 20.-i képviselőházi ülés a *Napló*-ban.

szellemi műveltségét a modern demokratikus elvek szerint hirtelen munkával a nyugati színvonalra. Az abszolut korszak nemzeti passzivitása alig volt illő előkészületnek tartható e nagy feladathoz. Az osztrák nyomás alatt kultúránk ügyének szükségképen nemzeti üggyé kellett válnia, melyet elsősorban nemzeti szempontból kell támogatnunk, s csak azután művelődési érdekből. Állott pedig ez a kultúra önálló művelésére és terjesztésére egyaránt. Széchenyi Akadémiája az abszolut korszakban a tényeknek megfelelően konstatálja, hogy míg ily intézeteknek másutt egyedüli célja a tudományos eredmény, „nálunk nem így van. A mi küzdelmeink végzetszerűleg önfentartási és nemzeti természetüekké lettek." Ehhez képest nálunk a nemzeti szempont a döntő, melynek uralmát az irodalmi művelődés terén Kemény Zsigmond így definiálja: „A vagyonosabb embernek van bizonyos eszméje, hogy mennyit illik neki bizonyos nyomtatványokra adózni, e rátát évenkint kifizeti, s azontúl semmi gondja semmire. Igy történik, hogy feles számú vásárló mellett kevés az olvasó, s a rossz könyvnek mintegy annyi tulajdonosa akad, mint a jó könyvnek." [1] Ami csak természetes következése annak, hogy az abszolutizmus alatt művelődésünket is a haza oltárára kellett tennünk, miként már korábban, bár hasonló kényszerítő szükség nélkül a lótenyésztést is hazafias üggyé változtattuk.

Hatvanhét ezt a helyzetet is átalakítá. Az abszolut nyomás megszűnt, a nemzeti érzés nem követelte többé oly parancsolólag a művelődést, az irodalom pártolását. A műveltség ügye nem lehet többé hazafias demonstráció, minélfogva lassankint ki is megy a divatból. Így eshetett meg, hogy az intézményes demokrácia és szabad művelődés első évtizedeiben gyarapodás helyett fogy az olvasók. a műveltek száma, a középosztály általános színvonala még a régihez képest is lehanyatlik.[2] E részben nem csekély hatással volt a középnemességnek már fönt ismertetett anyagi romlása. E régi művelt osztályunknak aránylag kis része tudta birtokát megtartani, a nagy többség szétszóródott és anyagi helyzetéhez képest szellemileg is lesülyedt. E városba szorult nemességnek csak igen csekély hányada őrizte meg anyagi romlásában a régi művelődési szükségleteket, nem annyira az államhivatalnokok, mint a szabadabb foglalkozást vállalók, vidéki városaink

[1] Az 1853-ban írt *Élet és irodalom* cikksorozatban, Kemény Zsigmond *Összes Művei* X. kötet, 313. l.

[2] Erdekes Keleti *id. m.* 381. l. erre vonatkozó panaszait a húsz évve korábban írt Keménnyel összevetni. Mintha *egy* embert hallanánk!

ügyvédei, orvosai, bírái, néhol mérnökei. Ezek a polgári foglalkozást űző vidéki nemesek a második generációnak legműveltebb tagjai, kik ősi örökségként képesek józan és komoly gondolatokat magukba befogadni, kik magyar és idegen munkákat, nemcsak regényt és hírlapot olvasnak. Művelt európaiak és magyarok egy személyben. Polgári foglalkozásuk demokratizálja őket, arisztokratikus eredetük megóvja a demagógiától és a liberalizmus színtelen fantomjaitól. E — sajnos — eléggé kisszámú réteg egész a század végéig szinte egyedül hordozza a magyar kultúra terhét, egyedül olvassa Akadémiánk olvasható könyveit, minő a könyvkiadóvállalat vörös-zöld-barna sorozata, melynek kötetei e családokban hiánytalanul megtalálhatók; egyedül járatja a Budapesti Szemlét, amelynek füzeteiben Csengery Antal és Gyulai Pál és társaik nézeteit családi hagyományból tiszteli és követi. A század végén, a jelen század elején e tiszteletreméltó generációt öregség és halál szinte teljesen kipusztítja, utódaik ki erre, ki arra átalakulnak az újabb, harmadik fejlődési fokozat értelmében.

A középnemesség e tisztességes rezidiumához csatlakozik a polgári és jobbágysorból feltörekvő értelmiség egy bizonyos, hasonlóképen nem nagy hányada. Az európai értelemben vett középosztály, a józan közvélemény körét nem szabad szélesnek képzelnünk még e demokratikus korszakban sem. Statisztikusunk, Keleti Károly szerint egészséges viszonyok közt az összes magyar lakosság egy és fél percentjének, 100.000 embernek kellene könyvet vennie és olvasnia. E számba veszi a 88.000 főnyi értelmiség felét, a kétszáz holdon felüli 11.500 középbirtokosnak szintén felét, a 4500 ezerholdast mind, a 36.000 haszonbérlő felét, az 55.000 kereskedő egyhuszadát, a 238.000 önálló ipari vállalkozó egy százalékát, ami valóban nem mondható túlságosan optimista számításnak![1] A valóság ezt sem igazolja. Népnek szánt mű legfölebb 2—3000 példányban, tudományos munka ezerben nyomtatható, mert még ezt is nehéz eladni széles Magyarországon.[2]

Ezen megdöbbentő számokról nem szabad megfeledkeznünk, midőn műveltségünk klasszikus koráról, Arany, Eötvös, Deák, Kemény generációjáról szólunk. Nagyjaink és műveik kétségtelenül klasszikus méretűek, bennük a magyar szellem épp úgy

[1] Keleti *id. m.* 383—396. l.

[2] Censor (Beksics Gusztáv), *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk,* Budapest 1884 szerint a magyar értelmiség 128.000 tagjából csak 25—30% az olvasó, ennek egytizede is maga írja a könyveket. E 25—30% még ma is hallatlanul optimista számítás volna.

felemelkedett az általános emberi magasára, mint a német szellem Goethében, az angol Shakespeareban, a római Vergilben, a görög Sophokles és Periklesben. Rajtuk túl nincs többé emelkedés, mert nemzeti és emberi tartalom és formák egyesülten magasabb tökélyt nem tudnak kifejezni. De amint angolok és németek mosolyognának, ha valaki az egyéni nagyságból következtetve Erzsébet királyné öreg Angliáját, vagy Goethe korának német viszonyait mintaszerűeknek, társadalmi és művelődési téren példaadóknak tartaná, épp oly kevéssé van helyén Arany nagyságából korának klasszicitását következtetni. Nem, klasszikusaink magyar díszéhez a második generáció, melynek korára esik működésük még csak egy kucsmaforgót, darab paszomántot sem adott. Arany János a kiegyezés után feltörekvő nemzedéktől idegen, kortársaitól épp oly szótlan keserűséggel fordul el, mint egy nemzedékkel előbb Kölcsey. Az ő magyarsága nem találja helyét az ünnepelt Budapesten. Lendületet, ideákat ez új korszak nem szolgáltatott nagyjainknak, kik képzeteik egész tömegével az első generációból, s abban is Széchenyi ágazatából származnak és vele, nem pedig a második generációval homogének. Kimutatható ez a szellemi műveltség minden ágában, a tudomány terén is. Történetírásunk három nagy művelője, gróf Teleki József, Szalay László és Horváth Mihály, kiket bátor nemzeti érzésben, józan kritikában, művészi kompozicióban és nemes előadásban azóta is senki meg nem közelített, kivétel nélkül az első generációból valók, s bár munkásságuk a másodikra esik, ezen ifjabb kortársaikra szinte semmi hatást nem gyakorolnak és utód és iskola nélkül tűnnek el.

A hetvenes és nyolcvanas években magasabb kultúrát tehát csak optikai csalódás láttat velünk. E csalódás alapja pedig az, hogy az első generációból származó nagyjaink élete átnyúlik a másodikba, sőt néhol a harmadik első éveibe is. E hosszú életűek nem a legnagyobbak ugyan, de méltó társai, korban és tehetségben ifjabb testvérei klasszikus nagyjainknak. E fiatalabbak szinte kivétel nélkül szemtanui 48-nak — Gyulai Pál, Salamon Ferenc honvédek voltak, — s egyéniségükre az abszolut korszak volt döntő hatással, melyet ők a sors kegyéből klasszikusaink, Arany, Deák, Eötvös, Kemény környezetében töltöttek el. Innen, az első generáció nagyjaival kapcsolatban, egyéniségükben a magyarság és európaiság harmóniája, a nemzetinek reális, pozitív kultusza, mely túlzástól tartózkodik és túlzásnak ellene szegül. Elvi liberalizmusukban Deák követői, semmi érintkezésük a második

és harmadik nemzedék liberalizmusával, sem a kapitalista, sem a soviniszta szellemmel. Sőt ez utóbbival idők folyamán nyiltan szembefordulnak. A 80-as és 90-es években Gyulai Pál az egyetlen tekintélyes magyar, ki felemeli szavát a nemzeti elbizakodottság, a „szájas hazafiság“ ellen, s támadásai kopogó jégesőként hullanak ez ősi vétkek újabb hajtásaira. Önteltségünk az öregkor gyermekes pörlekedési kedvének nézte ezt, ami pedig utolsó megnyilatkozása volt a nemzet önfegyelmező erejének. A liberális korszak alatt egyedül Gyulaiban és társaiban élt még Széchenyi programmja: a méltányos honszeretet, az önkritika és a tömegekkel szembeszálló bátorság, néha tán öntudatlanul, de mindvégig elevenen. E méltó öregek, klasszikus nagyjaink e helytartói, sajnos, igen szűk körön uralkodtak. Híveik azon 3—4000 emberből kerültek ki, akik a fönt vázolt társadalmi rétegekben értelmes könyveket vettek és olvastak. Törvényhozásra, politikára, szélesebb közéletre nem volt befolyásuk, annál kevésbé, mert maguk is többnyire korlátoltabb irodalmi vagy tudós pályán működtek. Nemzeti műveltségünk tehát tőlük függetlenül fejlődött, amennyiben újabb irányait fejlődésnek nevezhetjük.

Korábban már láttuk, mennyire képtelen volt az első nemzedék az igazi liberális műveltséget, a lelki tartalmat szélesebb körökre átszármaztatni. A középosztálynak is csak legértelmesb része lőn belsőleg liberális, a többi osztályok csak bizonyos külsőleges, radikális-soviniszta ideológiát sajátítottak el. A liberalizmus szélesebb rétegekre csak most, a második generációban, terjed el és lesz gondolattalanul kimondott hitvalláson kívül lelkeken uralkodó eszme, széles rétegek belső műveltsége. Sajnos, ez a liberalizmus nem Eötvösé és Deáké, nem is Kossuthnak tüzes, romantikusan victor-hugói, egeket verdeső frazeológiája. A 70-es évek liberális műveltsége nálunk a németekéhez hasonlóan nyárspolgári önzés, politikai tehetetlenség, lelki mozdulatlanság, mely csupasz tagjait a 40-es évek forradalmi frázisaival, szabadság, egyenlőség, testvériség üres jelszavaival födi be és mindinkább eltávolodva a kezdetek lélekemelő idealizmusától, menthetetlenül durva materializmussá alacsonyul. Sajátságos jelenség, nyugaton épp úgy megfigyelhető, mint nálunk: a liberális gondolat minél inkább elterjed és minél szélesebb rétegekbe itatódik, annál inkább veszt színeiben, annál primitívebb, földhözragadt konstrukció lesz, mely lelkeket többé fel nem emel. A liberalizmus kezdetein lelkes idealizmus, magasztos bizakodás meleg emberi színekben pompázó gyümölcsöket hoztak létre a műveltek válogatott kis köreiben,

így a frankfurti parlament emberei közt vagy Guizot és Thiers, Eötvös és Szalay fiatalosan ideális társaságában. A további stádiumban a liberalizmus körének tágulásával a színvonal menthetetlenül leszáll, az idealizmus elkopik, a lelkesedés kiégett zsarátnokként összeomlik. Ez történt nálunk is 67 után, midőn az egyedül uralkodó liberalizmus önmagától, belső szükségszerűséggel alakul át sekélyes, sivár materializmussá.

Elősegítette ezt a 67-ben hazatért emigráció, mely Mazzini, Garibaldi, Cavour környezetében, a pápaság e halálos ellenségeitől határozottan vallásellenes érzületet vett át és szinte egészében a szabadkőművességhez tartozott. Az emigráció tagjai itthon tekintélyes állásokba jutva, szabadkőműves propagandájukat annál nagyobb sikerrel folytathatták, mivel e tanok követésével immár anyagi előnyök is egybe valának kapcsolva. Szabadkőműves érzület, a liberalizmus alapján kifejlődő vallásellenes tanok, pl. darwinizmus hangos hirdetése eszközzé váltak, mellyel magyar földön, főként az értelmiségi osztályokban pályát lehetett csinálni. A liberalizmus eredeti nemzetköziségéhez híven a német materializmusnak divatos képviselői már a 60-as évek óta élénken érdeklődnek az ifjú magyar liberalizmus iránt, munkáik, melyek a lélek funkciót durva materializmussal tisztán az anyagból magyarázzák, magyarra fordíttatnak, ők maguk is ellátogatnak hozzánk, hol nagy ünneplés tárgyai.[1] Hogy a művelt középosztálynak nevezett rétegeket e sivár anyagelviség kielégíté, ez magában véve is bizonyítja, hogy lelki szükségletei tulajdonképen még mindig nem voltak, s ha igen, primitív csiraként, ösztönös öntudatlanságban éltek. A materializmus terjedését elősegítette a katholikus irányzat politikai népszerűtlensége: a katholikus autonómia körül megújuló felekezeti mozgalmakban az ortodox párt vezetői több-

[1] Az adatokat l. Concha Győző, *Eötvös és Montalembert barátsága* Budapest 1918, 226. l. — Büchnernek borzasztóan korlátolt műve, *Erő és anyag* még a kilencvenes években is közkézen forog katholikus középiskolák tanulói közt, kik a csodás univerzum magyarázatát e fércelményből gyermeki tudásszomjjal veszik magukba. A magyar intelligencia 70—80-as évekbeli nívójára, úgy látszik, csak most érkezett meg a cseh értelmiségnek azon része, mely nem áll német hatás alatt, továbbá a román középosztály. A cseh és román elvi demokratizmus, imperializmussal vegyítve, a lelki élet lebecsülésén és sivár materialisztikus alapokon nyugszik. Jellemző a cseh kultúrharc, melynek huszita vadságát a nyugati emigratióból visszatért szabadkőműves vezetők táplálják. A két nép értelmisége körülbelül félszázaddal később megy át, sokkal hevesebb lázrohamokban, azon betegségeken, melyekből mi már többé-kevésbé kilábaltunk.

ségükben 48 ellenségeinek, a régi rendiség híveinek mutatkoznak, nem egy közülük az abszolutizmus idején tekintélyes kormányhivatalt viselvén, hazafisága azóta kompromittálva van. Ez a körülmény közrejátszott annak megakadályozásánál, hogy az új magyar kultúra a katholikus, általában a keresztény világnézetből sarjadzzék ki.[1] Pedig kedvező viszonyok között Deák és Eötvös keresztény műveltségéből kifejlődhetett volna ez új irány magja. Ehelyett a katholikus világnézet, osztrákbarátság átkával terhelve, kénytelen volt a teret átengedni a liberalizmus és materializmus divatos irányainak. A korszak sajtója és kultúrpolitikai irodalma teli van egyház és vallás ellen a legvégletesebb támadásokkal, a „fekete rémtől" remeg egész liberális Magyarország,[2] nemcsak a liberalizmus, de a nemzetiség sorsát is ettől látja veszélyeztetve, mert meg van győződve, hogy „a magyar érdek és a liberalizmus szolidárisak. Ha elvész (— az ultramontan, konzervatív törekvések által —) Magyarországon a szabadság, fenyegetve lesz egyszersmind a magyar faj is."[3] A materializmussá sekélyedett liberalizmus a hazafiság nevében zár ki minden konzervatív gondolatot, minden új idealizmust és minden pozitív, lépésről-lépésre javító kultúrtörekvést.

Mellette a széles tömegek nemzeti műveltségét nacionalizmus jellemzi. Itt megint nem az Arany-Gyulai kisebbségi irány tisztult nemzeti felfogását értjük. A középosztály többségét, mint láttuk a nemességnek „úri foglalkozású," a hivatalokat minisztériumoktól adóhivatalig ellepő tagjai és az alsóbb, polgári és jobbágykörökből első generációban feltörekvők alkották. Mindezek többnyire szűkös anyagi helyzetben éltek, családi műveltségük és hagyományaik hiányoztak, látókörük tényleg a lehető legszűkebb körre terjedt ki. Szomorú, de a fejlődés hirtelenségéből érthető, hogy e középosztálynak alig volt érzéke, mellyel szellemi dolgokat felfoghatott volna. Nevelni kellett volna, vethetné valaki közbe. Igen, de a liberális korszak elvből nem nevelt, hanem szabadságot adott, mellyel éljen kiki úgy, ahogyan tud. Középosztályunk így lelki művelődés helyett liberális és materialista jelszavakban részesül és egyébként nyitva áll mindazon áramlatoknak, melyek belső összetételével rokonságban vannak. Érzése első sorban magyar nemzeti, ezért legkönnyebben a nemzeti politika hat reá és mindaz, mi azzal karöltve jelentkezik korlátolt láthatárán. Igy a nacionális

[1] Concha, *id. m.* 212. l.

[2] Pl. Timoleon (Beksics Gusztáv), *Legújabb politikai divat*, Budapest 1884, 112. l.

[3] Id. m. 13. l.

irodalom oly termékei, melyeknek élvezete magasb műveltséget, lelki koncentrációt nem kíván. Tehát napilapok, regények és elbeszélések, melyeket e „művelt középosztály“ válogatás nélkül fogyaszt, belőlük alkotván magának műveltséget, sőt politikai államfelfogást, világnézetet is. Még szerencse, ha Jókai írásai akadtak kezébe, melyeket pedig nem is ősi magyarságukért, hanem fantasztikus meséjükért olvasott. Ez az érdekfeszítő, izgató tartalom tette az öreg Dumast, Sue-t, Ponson du Terrailt e kor magyarjának kedves írójává. Legnagyobb szellemi élvezetet azonban a hírlapirodalom szerzett neki, melynek nívója a fuzió óta a kormánypárti lapoknál is leszállt, miután ezek irányítását Tisza bizalmasa, Csernátony vette át. Lelki műveletlenségben, utcai betyárságban ellenzéki és kormánylapok kölcsönösen felülmúlják egymást. Nekünk ugyan, kiket korunk képtelenül alacsonylelkű hírlapirodalma el nem kényeztetett, ez a régmúlt talán a tisztesség és jóhiszeműség korszakának tűnik fel, tényleg azonban mi sem szomorúbb, minthogy az új magyar középosztály többsége nemzeti érzését és nemzeti műveltségét e hírlapirodalomból meríté.

A közönség színvonalának megfelel az irodalmi produkció. Az Arany-Gyulai kört leszámítva mindennemű irodalmi hagyomány teljes kimerülését látjuk. Iróink és költőink, többnyire harmad- és negyedrangú tehetségek, belső hivatás nélkül, megszokásból, pénzkeresetért, amatőrködve írnak, idegen minták után A külföldi divatokat felkapják, össze-vissza forgatják, s unottan elejtik, mikor más valami újdonság kerül szemük elé. Német és francia földön kifejlődik a romantikus vígjáték, mely hódító útjában Bécsbe is megérkezik, hogy onnan egyszerű importcikk gyanánt hozzánk is elkerüljön. Dóczi és Rákosi Jenő romantikus drámaköltészete ilyen importcikk, gyökértelen a hazai talajban, következések nélkül eltünő annak dacára, hogy évtizedeken át hirdetjük és hisszük, hogy valódi magyar termékek. Kevésbé felszínes irói tehetségek e játékszerromantika helyett schopenhaueri keserűséggel nézik a kort, s ez jól illik nekik, mert Schopenhauer is divat, filozófiája a levegőben van, mint bacillusok; de rögtön elhagyják a zsörtölődő mestert, amint a politikai körökben vagy nacionalista irodalomban elhelyezkednek. Mert az irodalom, félszázaddal előbb nemzeti politikánknak szülőanyja, most szolgálólány és konyhamosogatni jár a fényes klubokba. Akit ettől meggyőződése vagy független természete, nem utolsólag polgári hajlandóságai visszatartanak, az elszigetelődik és a magányban elhervad, tehetsége hosszabb-rövidebb zártkörű működés után kialszik, mint Vajda

Jánosé. Irói pálya csak akkor kecsegtet sikerekkel, ha a politika berkeiből és a hírlapirodalomból indul ki, vagy pedig azokhoz vezet. Korábban a magyar irodalomnak az országtájak, s azok gyökeres magyarsága adtak színt és anteuszi őserőt, korábban *volt* dunántúli irodalom, debreceni és sárospataki írói kör, melyek a központinál nem álltak hátrább. E kezdetekből most, a néptömegek felszabadítása után kifejlődhetett volna az országtájak szerint önálló irodalmi műveltség, mely egyéni színpompával az az anyatő díszét megsokszorozta, s ami fő, örök frisseségben tartotta volna. Épp az ellenkezője történt. A magyarság felszabadulása összeesvén az elvi liberalizmus, a politikai gondolat túltengése és Tisza centralizáló politikájával, minden lehetőség megszűnt, hogy vidéken művelt magyar írók élhessenek. Az új magyarság a szülőföldjéhez ragaszkodót azzal bünteté, hogy provinciális színvonalra szorítá, korlátolt művészetű és érvényű íróvá degradálta, kit más vidékek és az egész nemzet számba sem vesznek. Ez lőn sokmagyar tehetség sorsa, ez lett volna Mikszáth Kálmáné is, ha idejekorán nem menekül Pestre, a politikába és a parlamenti klubban nyugalmat nem talál, amiért ő ugyan úri módon megfizetett azzal, hogy a politika túltengését, a parlamenti omnipotencia sivár találmányát hatalmas művészetével némi romantika fényes színeibe öltözteté.

Politika, központosítás, hírlapirodalom, ezek a kor lelki életének satnya mótorai. Ők teszik — és nem Széchenyi halhatatlan programmja — Budapestet szellemi művelődésünk központjává. A fiatal írók, kiknek jövőjük van, a budapesti hírlapok körül élnek, melyek Andrássy sajtóirodájától, Ludassy Mór sajtófőnöktől bőkezű támogatásban részesülnek. E körökben találunk először nagyobb számmal idegen, német és zsidó eredetű írókat, többnyire magyarosított nevekkel, kiken az egykorú megfigyelő észreveszi, hogy *iparkodnak* magyarnak lenni.[1] Ez iparkodás kezdetben, mikor még kevés volt az asszimilálandó, teljes sikert ért el, az idegenek nemcsak nyelvben, de erkölcs- és lélekben is áthasonultak. Az első zsidó eredetű politikai hírlapírók, Falk Miksa, Széchenyinek és Deáknak, Kónyi Manó, Deák- és Andrássynak hű embere, sem hazafiság- és felelősségérzetben, sem ethikában nem voltak méltatlanok a Gyulai Pálokhoz és Salamon Ferencekhez. Kevésbé volt kedvező a légkör a teljes asszimilálásra a 70-es évek írói társaságaiban, a Kávéforrásban és utódában, a Kagálban, hol

[1] Asbóth *id. h.*

Dóczy Lajos, Rákosi Jenő, Hevesi Lajos, Kaas Ivor, Berczik Árpád stb. jöttek össze.[1] Napi foglalkozásuk, az újságírás, magában véve sem volt alkalmas — még egyébként teljes áthasonulás esetén sem — arra, hogy a bátor felelősségérzetet hatodik érzékükké tegye, mely a magyart egyedül képes a nemzeti szélsőségektől visszatartani. És éppen ez az, mit legnehezebb a bármely népfajból asszimilált magyarnak elsajátítania.

A feltörekvő Budapest, a liberális magyarság kedvence, nagy veszedelmeket rejtegetett áttekinthetlen kőhalmazában. Már a második generáció Budapestje sem volt az, mit Széchenyi óhajtott népének.

[1] Asbóth *id. m.* mellett Porzó (Ágay Adolf) *Utazás Pestről Budapestre*, 3. kiadás, 1912.

NEGYEDIK KÖNYV.

A VÉGKIFEJLÉS FELÉ.

I.

Forma és tartalom a harmadik nemzedékben.

Munkánknak vége felé közelgünk, útunk hátralevő részét nyugodtabban, nagyobb nehézségek nélkül tehetjük meg. Mert az igazi nehézség abban állott, hogy megmutassuk és érthetővé tegyük, miként állott elő a negyvenes éveknek annyi gondolattól, akaraterőtől és tettvágytól, lelkes idealizmustól forró katlanából azon alakulat, mely a század végén úgy külső formában, mint tartalomban készen lévén, puszta létezése által is kitett bennünket a katasztrófa veszedelmének. A századforduló tragikus nemzedéke, melynek uralma egybeesik a katasztrófa előkészítésével és kitörésével, nem tartozott az új utakat keresőknek lázas tömegébe: törekvéseit és vágyait, anyagi és szellemi segédeszközeit, egész lelki és testi fiziognomiáját készen vette, örökölte elődjétől a második nemzedéktől. Az új generáció híven kitartott elődjének lejtős útján és egyebet nem tett, mint hogy a reászármaztatott viszonyokat hagyományos szellemben, a lejtő zuhanása irányában építé ki.

Ami az állam és társadalom külső formáit illeti, az új nemzedék változatlanul, újítás vagy javítás vágyától mentesen, meg őrizte azt, mit elődjétől örökségbe kapott. Államiságának bázisa továbbra is a kiegyezés, s ennek közvetítésével a 48-as törvényhozás és a pragmatica sanctio volt. Igaz, a közösügyes kiegyezés ellen folyton erősbödő hangon nyilatkozék az ellenszenv, de ez Deák munkáján a legcsekélyebb változtatást sem volt képes eszközölni. A hatvanhetes alaptörvényen sem a parlamenti kisebbségek, sőt többségek időnkénti nekigyürkőzése, sem az ország közhangulata nem változtatott, ami egyúttal annak is bizonyítéka,

hogy a harmadik generáció közjogi létfeltételei, s általában az erőviszonyok, melyek Magyarország helyzetét Ausztriával szemben kijelölték, a régiek maradtak. Ausztriával még mindig az uralkodó személyének közössége és a dualisztikus kapocs köt össze bennünket. Külpolitikai helyzetünk hasonlóképen változatlan: szövetség a némettel, mely Olaszország bevonásával hármas szövetséggé egészül ki. A szövetség oroszellenes alaphangulata Oroszország agresszív fellépése, az orosz-francia, orosz-szerb és egyéb balkáni intrikák folytán mindinkább megvilágosodik, s miután Milán király távozása óta baráti viszonyunk Szerbiával nyilt ellenségeskedésnek adott helyet, mind kevesebb a remény a fegyveres konfliktus kikerülésére. Mi azonban hűségesen megmaradunk a második generáció koncepciója mellett és óvakodunk levonni a konzekvenciáit olyan végzetes tényeknek, minőket pedig szabad szemmel észrevehettünk: hogy a fegyveres konfliktus esetén Németországon kívül másra nem, sem olaszra, sem románra nem számíthatunk. Külpolitikában az új nemzedék valósággal egyetlen új gondolatot sem termelt.

Állami életünk belső alapjai szintén változatlanok. Alkotmányos monarchia vagyunk, felelős kormánnyal, népképviselettel, két kamararendszerrel. Uralkodónk, az első és második nemzedék mesgyéjéről való Ferencz József király, őszülő fővel lép át a harmadik korszakba, melynek tehetetlen ingadozásai közepett az ő hagyományos politikai rendszere annyira szilárd és változatlan, mintha csak az idők folyásától független volna. 67 alkotói közül a koronás agg egyedül van életben, egyedül ő ragaszkodik Deák és Andrássy célzatához, ő tartja fenn megdönthetlen alaptörvény gyanánt a 67:12-t, s a korona törvényes jogainak birtokában, azokról le nem mondva teljes szabadságot enged a magyar parlamentarizmusnak mindazon jogok gyakorlására, melyek azt az említett törvény szerint megilletik. Alkotmányos életünk az ő uralkodása alatt ép és csorbítatlan, minő századokon át nem volt; alkotmányos konfliktust az ő személye, rokon- vagy ellenszenve soha nem okozott és a politika köznapiságán felülemelkedő történetírás kénytelen elismerni, hogy államiságunk a 67 kereteiben teljes szabadságnak örvendett.

Magyarország most is az a nemzetállam, aminővé 67-ben alakult. Az államot a magyar nemzet alkotja, melynek tagjai közé számíttatik politikai tekintetben a magyaron kívül minden más népfaj is. Ezen nem-magyar nemzetiségek jogai nem területi elválasztás, hanem az egyéni szabadság liberális elve alapján

érvényesülnek, amint ezt már a második nemzedék berendezte. És amint ezen az alapon már a második nemzedék sem oldhatta meg a problémát, még inkább belébonyolódott a harmadik, mely azonban e téren sem tett semmi olyan intézkedést, mi a korábbiaktól eltérő novumnak, a hagyománnyal ellenkezőnek volna tekinthető.

Liberalizmusa szintúgy hagyományos volt. A liberális alapelvek: egyéni, politikai, vallási, sajtószabadság egyeduralma minden kétségen kívül biztos és megdönthetetlen volt; súlyosabb vádat elkeseredett magyarok nem vághattak egymás arcába, mintha egymás liberalizmusát vonták kétségbe. A francia liberalizmus szélső tanai közül még csak a polgári házasság hiányzott nálunk, melyet az előző korszakban Deák óvakodott felvetni, nehogy a katholikus dogmákat sértvén az országot bonyodalmakba sodorja.[1] Az új korszak büszke liberalizmusát ily kétségek nem zavarták. s a polgári házasság elfogadtatása után megelégedéssel írhatta a liberalizmus hivatalos krónikása, hogy az egyházpolitikai küzdelem „Magyarország egyik legnagyobb korszakát alkotja".[2]

A politikai és egyéni szabadság gazdasági téren a kapitalizmus szárnyait növelte. Kezdeteit ezen processzusnak már az előző korszakban szemügyre vettük. Jellemző vonásai most is ugyanazok. A túlnyomólag zsidóktól irányított gazdasági rendszer most is idegen a magyarságtól és figyelmét elsősorban a gyáriparra és pénzüzletre koncentrálva, a meglevő mezőgazdasági erőkkel csakhamar tudatosan is konfliktusba jut. A kapitalizmus Magyarország ősi, kihasználatlan agrár területéből mindenáron ipari országot akar csinálni, de ez indusztrializmus sem ujdonság, hanem tudatos megvalósítása a második nemzedékben szunnyadó gondolatoknak.

Ezek a külső formák, az öltöny, melyben a magyar nemzetállam közösügyeivel, belső alkotmányos függetlenségével, politikai homogeneitásával, liberális és kapitalista gondolkodásmódjával a világ szemei előtt harminc éven át mutatkozik. Szép, rendes ruhadarabok, angol minta szerint francia szabótól elkészítve, senki sem veszi rajtuk észre, hogy hordozójuk Keletnek gyermeke. Mintha csak szégyeltük volna specifikus magyarságunkat, annyira iparkodtunk azt a liberális és kapitalista Nyugathoz átformálni. De lelkünket, belső világunkat meg nem tagadhattuk, valamint

[1] Deák 1866 febr. 23. beszéde Kónyinál.
[2] Beksics Gusztáv a *Millenn. Történet* X. kötetében, 766. l.

azon erőket sem változtathattuk meg, melyek szerint a nyugati ruhába öltöztetett testnek mozognia kellett, mert hiszen mégis csak élő test, nem pedig ruhafogas vagy kitömött báb volt.

A nyugati uniformis alatt specifikus magyarságunk mindenek előtt azon tényezőkben jelentkezett, melyek a nyugodt fejlődésnek ellene szegülve, nehézségek és krízisek szülőivé lettek. E tényezők az első és második korszaknak már ismert primér, őseredeti magyar erői, melyek most is a két leghatalmasabb, annyi mindent átfogó relációban mutatkoznak meg: a közjogi és nemzetiségi kérdésben. Közjog terén a külső formák görög templomok harmóniájára, derűs és nyugalmas vonalaira emlékeztetnek, hisz királyt és nemzetet semmi differencia el nem választ, mindkettő nyiltan ugyanazon alaptörvényt vallja, melyet a nemzet legjobbjai, a tömegektől ma is tisztelt jelesek készítettek. Forma és valóság azonban már a közjogi téren is mértföldnyi távolban vannak egymástól. A közjogi valóság: elkeseredett, torzonborz küzdelem az alkotmányos tényezők között, király és parlament, pártok és kormány és vármegyék el nem nyugvó viszálya és háborúja, mely az időnkint felmerült vitakérdések semmis voltát, a kiegyenlíthetlennek vélt ellentétek csekélységét, valamint a felek örök gyűlöletét tekintve góthikus templomok félhomályos oszlopzataira emlékeztet, hol századok óta változatlan agyarkodással törnek egymásra groteszk emberfejek és tragikomikusan keserű állatalakok. A hazug helyzet, mely a kiegyezés általános népszerűtlenségéből származott, most hozza férges gyümölcseit: király és nemzet elidegenedik egymástól, pártok és egyének gyűlölsége késhegyre megy, s mindezek nyomán kulturális és társadalmi életünk a politikai pártviszály kaudiumi igája alá görnyed.

A nemzetiségi kérdés hasonló zavarokat okoz. A régi liberális hagyományokból és az immár szintén hagyománnyá avuló Tisza Kálmán-féle állami központosításból sajátságosan kevert methodus áll elő, melyet mi Deákék világos törvénye helyett a nemzetiségi kérdés legbonyolultabb zugaiban is alkalmazunk. A liberális elv korlátlan uralma alatt a nemzetiségek gazdasági élete rohamosan fellendül: tót, román, szerb pénzintézetek, ipar-vállalatok keletkeznek, melyek tőkéiket a nemzetiségek ügye érdekében a magyar államiság ellen használják fel. A gazdagodás következéseként nemzetiségi intelligencia származik, új tót, román, szerb értelmiségi osztály, mely a magyarhoz hasonlítva függetlenebb és gazdaságilag erősebb, mivel államszolgálatba irredenta elvei miatt nem léphetvén, jövedelmezőbb szabad pályákon él. És

ez az új nem-magyar intelligencia kezdettől fogva ellensége a magyar nemzetállam uralkodó konstrukciójának, s bár a törvényhozó testületben még aránylag kevés szava van, annál hevesebb és hatékonyabb izgatást folytat a nemzetiségi tömegek közt. A magyar állam a nemzetiségek e gazdasági gyarapodásának és magyarellenes kulturális tevékenységének liberális multjához híven semminemű korlátot nem emel. A nemzetiségi étvágyak naponkénti megnyilatkozásaival szemben a második generációnak kényelmes álláspontjára helyezkedik: fölteszi, sőt el is hiszi, hogy nincs nemzetiségi kérdés és amit ellenségeink annak tartanak, az a magyar állam egy közigazgatási problémája, mely állami rendszabályokkal könnyen elintézhető és megnyugtatható. Ami azonban a második generáció előtt, a nemzetiségek gyermek- és suhanckorában még hihetőnek és valószínűnek látszott, azt most, gazdasági megerősödésük, kulturális nagykorúságuk idején elhinni, csak az ősi magyar orvosszer, az önáltatás bőkezű alkalmazása által volt lehető. Az ősi baj, a nemzeti illuzió csak most veszi át korlátlan uralmát Magyarországon és hajtja kormánypálcája alá a nemzetnek egyébként éles eszű és igaz akaratú jobbjait is. A fenyegető valóság elől így zárkózunk el az állam egocentrikus konstrukciójába, vakon bízunk az állami eszközök erejében, s annak hatalmát olyan terekre is kiterjesztjük, melyek úgy a liberális elv, mint konzervatív és romantikus felfogás szerint is egyedül az egyéni és társadalmi tevékenység által volnának megmunkálhatók. Államunk persze e megsokasodott feladatoknak nem tud megfelelni, ami azonban legkevésbé sem akadályoz bennünket, hogy a „magyar állam büszke oszlopzatait"[1] nemzeti elégültséggel csodáljuk, holott azok sötét árnyékot vetnek társadalmunkra, kulturánkra, gazdaságunkra, mindenünkre. Az állam lesz egyetlen büszkeségünk, neki mutatunk be és áldozunk fel minden szabadságot és nagyratörő ideát, Leviathanná hízlaljuk, mely felfal és megemészt mindent, mi szép és magyaros kezdemény, mi éles akarat, magasztos gondolat és törékeny óhaj Magyarországon.

Ez önáltató állami kultuszt betetőzi a központosítás, vele Budapest túlnyomó hatalma és a vidék magyar energiáinak kiskorúságra, szolgaságba sűlyesztése. Mert önáltatásunknak szolgálatkész komornyikja, mindent ellátó sáfárja Budapest, melyet

[1] Beksics Gusztáv szavai; az államfogalom ez alapjában véve antiliberális imádására különös módon éppen e liberális publicistánk a tanulságos példa.

államiságunk pompázó jelképévé, a modern kapitalizmus hatalmas emporiumává teszünk, hogy liberális szellemű intézményeivel, kapitalisztikusan szervezett közvéleményével állandóan betöltse füleinket az öndícséret és hízelgés hangjaival. És amint a kapitalizmus megszervezését már az előző generáció átengedte a zsidóságnak, így a harmadik sem marad el liberalizmus dolgában és az önáltatáshoz szükséges központi műveltség előállítását szintén a zsidóságra bízza. Igy jön létre Budapest zsidó magyar kultúrája és így adatik e budapesti kultúra kezébe az egyeduralom, szinte állami monopólium az egész ország területén.

A következőkben ezt a specifikusan magyar tartalmat, mely nyugati formák alatt rejtőzik, fogjuk részletesen analizálni. És itt tisztára mellékes, hogy a nyugati országok formái sem takartak a világháborút megelőző évtizedekben görög harmóniát, ősi romlatlan egészséget, hogy a nyugati államok is egytől-egyig lázbetegen közeledtek a krízis felé, a mindent lángba borító katasztrófához. Mindegyik államnak megvoltak belső nehézségi és betegségei, egyik sem nézhet le hát bennünket a mi bajaink miatt. Legkevésbé keleti és balkáni szomszédaink, kiknél a belső bajok barbár mult meghosszabbodásai, középkori társadalmi és nemzetiségi viszonyok következményei, holott a mieink minden magyar specifikumuk mellett is homogének Nyugat- és Középeurópa bajaival. Roszszabbak senkinél nem vagyunk, pirulnunk nem kell közelmultunk tévedései és krízisei miatt. Sőt minél inkább megismerjük azokat, annál nyugodtabban nézhetünk a világ szemébe, mert minden tévedésünk gyermek tévedése, minden bűnünk bocsánandó bűn, ősi gyermekes önáltatás szüleménye azokhoz képest, melyeket más népek önmagukon és az emberiségen hidegvérrel, számító önzéssel elkövettek.

II.

A közjogi viszály.

Az utóbb lefolyt harminc évet minden egyéb korszakunktól első sorban az a küzdelem különbözteti meg, mely a parlamentben közjogi kérdések felett folyik. Bár a közjogi harc Ausztriával egybeházasíttatásunk óta állandó jelenség történetünkben, s nem egyszer véres felkelésekben nyilatkozik, a harmadik korszakban egészen más, speciális tulajdonai vannak: bár nem véres és eszközei nem fegyver, tűz és vas többé, mindamellett nem kevésbé heves és elkeseredett, az egész országot forró lázrohamokba döntő. Elmondhatjuk: specifikusan hanyatláskorabeli jelenség, mert csak hanyatló korban fordulhat elő, hogy jogi kérdések nyilt ellenállásra nem képesek ugyan a nemzetet fel[illegible]izelni, de arra elég erősek, hogy az ország békéjét, gazdasági és kulturális gyarapodását végzetesen megakasszák és felforgassák. Mielőtt a közjogi harcban a hanyatlás tipikus tüneteit megkeresnők, előzőleg szemügyre kell vennünk azon okokat, melyek a közjogi kérdést ismét és fokozott mértékben aktuálissá tették. Ezek közt legfontosabb Ausztria és Bécs méltánytalan, sőt gonosz indulatú magatartása.

Ausztriában a 67-es kiegyezés végrehajtását a német liberálisok eszközölték, kiknek érdekei Deákéival megegyezők voltak. A magyar és német liberálisoknak közös érdekük volt a dualizmus fenntartása olyképen, hogy annak kereteiben a szupremácia Magyarországon a magyarok, Ausztriában a németek kezén maradjon. Míg azonban e politikai feladatnak a magyar liberálisok Tisza Kálmán kormánya alatt mindenképen, még az ország hangulata ellenére is, eleget tettek, addig a németek politikai ereje csakhamar gyengének bizonyult. Kiderült ez már a Hohenwart-féle

kísérlet alkalmával, midőn a kiegyezési dualizmust és a németség szupremáciáját csak Andrássy döntő közbelépése tudta megmenteni. Végkép megdőlt azonban a németek ereje az 1879. osztrák választásokban, mikor 179 szláv és feudális képviselővel szemben csak 174 németet tudtak behozni. Az új kormányt gróf Taaffe Eduárd a németek mellőzésével alakítja meg és az osztrák kormányhatalom az egész Taaffe-korszak alatt 1879-től 1893-ig a németek ellenére, lengyel-cseh-feudális koalicióra támaszkodva intézi az ügyeket. Taaffénak a szlávok segélyével, Tisza Kálmánéihoz hasonló eszközökkel, sikerült a kiegyezési állapotot állandósítani: kis fogásokkal, parlamentáris korrupcióval, a cseh és lengyel képviselőknek tett „engedményekkel" nyerte meg elnézésüket 67 fennállásával szemben. A cseh politikusok szabad kezet nyertek otthon a németek elnyomására, s ennek fejében belenyugodtak a nekik folyton ellenszenves dualizmusba. Taaffe és Tisza rendszere idején a tízéves kiegyezési tárgyalások a két ország között az uralkodó teljes megelégedésére békében folytak le, s úgy látszott, mintha a dualisztikus berendezés a kezdet nehézségeit végkép legyőzte volna.

De nem így történt. Már Taaffe utolsó éveiben is felmerülnek oly pártalakulások, melyeknek éle kimondottan Magyarország és a dualizmus ellen is irányul. A kiegyezéssel szemben csak elvi tiltakozásra szorítkozó ó-csehek elvesztik a talajt lábuk lábuk alól, a hatalom az új-csehek radikális-nemzeti töredékére száll át, melynek élén Kramarz kezdettől fogva tudatosan a monarchia szétrobbantásán, a magyaroknak és németeknek szláv uralom alá vetésén dolgozik. Szintén a kiegyezés ellenségeit szaporítja a Luegertől alapított keresztény-szocialista párt, mely ugyan a bécsi kispolgári körökből származván, eleinte még demokratikus alapon áll, de később mindinkább a cseh-német feudálisok, reakciós érzelmű arisztokraták befolyása alá kerül. Ez új pártalakulások és a szociáldemokrácia megerősödése az osztrák parlamenti egyensúlyt teljesen felborítják; kivezető utat e beteg parlamentarizmusból semmiféle államférfiúi bölcseség nem találhatott többé. Kormányrendszabályok szükségszerűleg csak növelik a zavart, mert az őrülten összebogozott faji, vallási, társadalmi érdekek egyikét vagy másikát lehetetlen, hogy meg ne sértsék és a politikai pártok közül ezt vagy azt, esetleg többet is egyszerre a kormánytól el ne idegenítsenek. Ilyen viszonyok közt az osztrák kormányok kénytelenek voltak az alkotmánytörvény 14. §-ához folyamodni, mely a parlament munkaképtelensége esetére a kormányt hatal-

mazza fel az állami szükségletek fedezésére. A 14. §. uralma leplezett abszolutizmust jelentett, de olyant, mely nem saját jószántából fekszik rá az államra, hogy elnyomja, hanem törvénynek engedelmeskedve, keserű kénytelenségből vállalja magára az állam és a lakosság életérdekeinek védelmét a parlament bűnös kötelességmulasztása esetén. Az osztrák 14. §. állammentő intézmény volt, az ottani talajból kinőtt korrektivuma a parlamentarizmusnak, mely az osztrák viszonyok közé átültetve szükségszerűen folyton betegeskedett.

Ez a leplezett abszolutizmus már lényegileg elhagyta a Deák-féle kiegyezés irányát, az alkotmányos parlamentarizmus útját. Gróf Badeninek a csehek javára, a németek elnyomására 1897-ben kiadott nyelvrendeletei óta a parlament teljességgel munkaképtelenné vált, benne gyilkos nemzetiségi harcok dúltak, úgy hogy a 14. §. szinte uralkodó kormányformává lőn Ausztriában. Ezen sem a választói jognak Badenitól megkezdett kiterjesztése, sem az általános választói jog nem tudott változtatni. A népképviseletnek ily krónikus tehetetlensége idején csak természetes volt, hogy az államéletnek egyéb állandó tényezői vegyék át a hatalmat, melyet a parlamentarizmus kezéből kibocsátott. Ilyen volt a konzervatív hajlandóságú, de új eszméket nem produkáló bürokrácia mellett első sorban Ferenc József egyénisége, mely a folytonos zürzavarban, népfajok, pártok és egyének politikai impotenciája közepett egyedül tűnt fel akcióképes szilárd pontnak. Az uralkodó változatlanul megmaradt az alapon, melyet 1867-ben Deákkal és a német liberálisokkal együtt létesített. Főfeladatát a külső béke megóvásában, bent pedig a dualizmus fenntartásában látja, ehhez képest energikus kötelességérzettel tart távol mindent, mi az európai békét és a két állam dualisztikus összefüggését veszélyeztetné. Ez a két feladat azonban egykép negatív természetű, telsítésük az uralkodó érdeklődését évek szaporodásával mindinkább igénybe veszi, minél fogva pozitív alkotó munkától, a politikai és társadalmi élet aktív befolyásolásától teljességgel tartózkodik. Ezen szabadon hagyott területekre, a parlamentarizmus lealázó tehetetlensége idején, újra ráteszi kezét azon osztály — ha ugyan osztálynak nevezhetjük e törpe minoritását az osztrák és magyar arisztokráciának —, mely már I. Lipót kora óta szinte állandólag valóságos ura és kormányzója a monarchiának.

Ez osztály tagjai cseh, avagy Csehországba elszármazott és ott elszlávosodott német főúri családokból erednek, melyek évszázadokon át összeházasodva hatalmas érdekszövetséget alkotnak.

Befolyásukat a Habsburg-uralkodókra annak köszönhetik, hogy a monarchia keretében fellépő centrifugális nemzeti mozgalmakkal szemben következetesen ellenséges állást foglalnak el. Kritikus időkben, midőn a monarchia nemzetei Bécs uralmát megelégelve a központ ellen fellázadnak, ezek a családok tartanak ki mindvégig a dinasztia és az összbirodalom mellett. Így lesznek ők Ausztria állami létének, az összbirodalom gondolatának megszemélyesítői, minek fejében az udvari és állami főhivatalok az ő kizárólagos birtokukba mennek át, s az uralkodó a külvilágtól elzárva az ő szuggesztiv akaratuk végrehajtójává alacsonyul. Befolyásuk alól csak Mária Terézia és II. József, valamint Ferenc József tudta magát függetleníteni, a két első a német birodalomból meghívott tanácsosai, Ferenc József pedig a dualisztikus magyar államférfiak segélyével. Viszont a Habsburgok gyöngébbjei, mint pl. I. Lipót, Ferenc és fia V. Ferdinánd alig voltak egyebek, mint eszközei és bábjai e hatalmas klikknek, a Schwarzenbergek, Lobkowitzok, Windisch-Graetzek, Kollowratok, Chotekok, Kinskyek stb. szinte kamarillaszerű egyesülésének. A törvényes uralkodó gyöngesége és a cseh feudálisok hatalmának erősbödése viszont mindenkor egybeesik a monarchia hanyatlásával, belső zavarokkal és a gyűlölségek fellángolásával, miután a hazátlan és nemzetietlen arisztokraták uralma magától is reakciót, kemény ellenállást kelt fel a monarchia népei körében.

A cseh feudálisok befolyása Ferencz József kormánya alatt csak uralkodása elején és utolsó éveiben, aggkori gyöngeségében érvényesült. E rendkívül csekély politikai belátással bíró, fanatikusan korlátolt egyének soha nem követték Ferencz József magyarbarát politikáját, és esküdt ellenségei voltak mind a dualizmusnak, mind a magyaroktól inaugurált új külpolitikának. Poroszországban Ausztria ősi ellenét és a protestáns nagyhatalmat gyűlölték, az olasz szövetséget pedig a pápa világi uralmát illető tekintetek tették előttük ellenszenvessé. Hármasszövetség, dualizmus, magyar és német szupremácia ellen ők kutatták fel a monarchiában található szövetségeseket, s ők egyesíték ez elszigetelt, egymás közt marakodó csoportokat szilárd magyar- és németellenes tömeggé. A bécsi keresztény-szocialisták vezére, Lueger a cseh feudálisok hatása alatt rendez magyarellenes tüntetéseket és követeli a népszerű jelige alatt: le a magyar zsidókkal! — a dualizmus, Ferenc József és Deák műve helyébe az összmonarchiát. Ugyancsak Lueger az, ki a magyarság monarchiafenntartó erejének félreismerésével csehekkel és románokkal kacérkodik, s Bukarest-

ben magyarellenes szövetséget kötve útját Galicián át veszi, hogy a gyűlölt magyarok országába ne kelljen lábát betennie. Az osztrák keresztény-szocialisták e végzetes tévedései azonban csak egyes szemei a hálónak, melyet a cseh feudálisok szőttek a dualizmus ellen. Magyar-német dualizmus helyébe szláv népek föderációján nyugvó összmonarchiát akartak állítani, ezért támogatják a cseheket a németek ellen, ezért növesztik külön nemzetté a szlovént egy haldoklásnak indult dialektusból, ezért biztatják a horvátok és románok magyarellenes törekvéseit. Hatásuk alatt nagy irodalom fejlődött ki, folyóiratok és könyvek hirdették a multra nézve, hogy a magyar szeparatisztikus kísérletek mindenkor jogtalanok, hogy az összmonarchia mindenkor törvényes és de facto is fennálló konstrukció volt, a jelenben pedig, hogy a dualizmus helyébe szláv konföderáció, trializmus vagy a monarchia felnégyelése állítandó. Ezen Magyarország ellen szervezett hadjáratban ott vannak klerikális főurak és államhivatalnokok mellett zsidó egyetemi tanárok, szocialista agitátorok és a magyarországi nemzetiségeknek Bécsben élő képviselői. Míg a tudósok, Tezner és Turba fáradságos munkával iparkodnak kimutatni, hogy az összmonarchia az egyedül törvényes, jogos és szép formája a Habsburgok alatt élő népek államiságának, addig a román Popovics és a bécsi szocialista Renner különböző kiindulópontról megható egyértelműséggel hirdetik a jelenre nézve: censeo Hungariam esse delendam. Renner, a legepizodikusabb államnak, Németausztriának feje, a dualizmust megvetőleg deákista epizódnak nevezi és a magyar szupremácia megdöntésével föderációba akarja terelni a monarchia népeit.

A század végén, a cseh feudálisoktól szervezett propaganda jóvoltából, alig van immár Ausztriában társadalmi osztály vagy nemzetiség, mely a magyarok lajtántúli szupremáciájában személyes sérelmet, saját jogainak korlátját, fejlődésének akadályát ne látná. Az osztrák földön századok óta gyökeres összmonarchikus óhajtások ismét életre kelnek, miután a 67-es német nemzedéknek még emlékezete is kiesett az újabb generáció tudatából. A dualizmusnak most már nemcsak a magyar rónák közhangulata az ellensége, azzá válik, még pedig tevékeny és cselekvő ellenfelévé az osztrák közvélemény is, melyben mind hatalmasabb lesz a vágy, az összmonarchiában új szláv területek becsatolása által a magyar elemet végkép majorizálni, s ezzel a föderalizmus államát, Bécsnek egyedüli, vetélytárs nélküli vezetése alatt, megvalósítani. Így lesz a magyarság és a dualizmus vakgyűlöletéből háborús

politika, annexiós hajlandóság, ami a nagyosztrák feudálisok és körükbe tartozó magasrangú katonák vágyaiban, működésében a világháborút megelőzőleg kimutatható. Ez új irány az udvari és magánaspirációk homályából egyszerre napvilágra kerül és aktuálissá lesz, midőn élére lép az új trónörökösnek, Ferencz Ferdinánd főhercegnek tragikus sorsú, sötét egyénisége. A propaganda szálai az ő főudvarmesteri hivatalában futnak össze, az új lépéseket ő mérlegeli és határozza el, ő szabja meg a tempót és ő keresi össze a használható embereket, hadseregben és a polgári élet legkülönbözőbb terein, hogy megbízható eszközei már ott legyenek a legfontosabb helyeken, midőn a dualizmus megdöntésének órája elérkezik.

Hosszasabban jellemeztük az osztrák közhangulat e változását, mert benne látjuk azon egyik főokot, mely az utolsó nemzedék idején az áldatlan közjogi viszályt lángra lobbantá és állandóan táplálta. Tisza Kálmánnak és utódainak a kilencvenes években, úgy látszott, mintha sikerült volna a közjogi ellenzék hatalmát lokalizálni és egészben véve a tehetetlen kritikus szerepére kárhoztatni. De a 48-asok e hatalom és tekintély nélküli csoportja erőre kap, és a közvélemény befolyásos irányítója lesz akkor, midőn osztrák részen magas körök szerveznek propagandát Magyarország törvényes jogállása és a magyar szupremácia megdöntésére. Az osztrák összmonarchikus mozgalom épp az ellenkezőjét érte el annak, amit akart: a magyarságban megnövelte a szeparatisztikus hajlandóságot, az osztrák-barát magyarokat elkeseríté és a dualisztikus nemzetből *egy* kuructábort, Ausztriától elfordult tömeget alkotott. Gyümölcséről ítéljük meg a fát: az összmonarchia, föderalizmus, trializmus közelmúltbeli képviselőinél csekélyebb politikai belátással és súlyosabb felelősséggel, sőt bűnökkel megterhelt politikusok soha nem jártak Középeurópának nem éppen szerencsés földjén.

A méltánytalanság azonban, mely Ausztria részéről ért bennünket, nem szabad, hogy pillantásunkat elhomályosítsa, midőn az itthoni processzust vesszük szemügyre. Mert ez sem üveglap melynek kristálytiszta felületét folt és lehellet nem homályosítaná. A második generáció tévedései és mulasztásai ólomsúllyal nehezednek az utódra és ennek útját elejétől kezdve megnehezítik. Közjogi helyzetünkre most is azon ellentét jellemző, melyet már korábban megfigyeltünk. Állami érdekünk 67 fenntartását kívánja, holott a magyarság közhangulata egy fiktiv, 67-tel ellentétben levő 48 mellett van. Ezen végzetes inkongruencia tette a min-

denkori kormányok feladatát népszerűtlenné és elviselhetetlenül súlyossá. A népszerűtlen kormány, mint Tisza Kálmánnál láttuk, személyes és pártpolitikai eszközökkel, kicsinyes közigazgatási rendelkezésekkel, választási és egyéb korrupcióval teljesíté feladatát. Ezen korrupció, közbevetőleg legyen mondva, semmivel sem rosszabb vagy jobb egyéb európai vagy amerikai államok parlamenti korrupciójánál, mely úgy látszik a parlamentarizmus szükségszerű járuléka olyan országokban, hol a népképviseleti elv széles tömegek kezébe adja a hatalmat, melyek politikailag még éretlenek a jó és hasznos megítélésére. Sőt a magyar korrupció, hála fajunk tétlen iniciativahiányának és üzletbeli ügyetlenségének, még el sem érte sem a francia korrupciót — gondoljunk vissza a Panama-ügyre vagy az egyházi vagyon államosítására! — sem pedig az új szomszédaink közt, Csehország-, Ausztriában mutatkozó parlamenti bajokat.

A parlamentáris korrupció azonban a mi bonyolult viszonyaink közt választóvíz romboló erejével hatolt be a nemzettestbe. Szigorúbb erkölcsi felfogású egyének már Tisza Kálmán rendszerétől is elfordultak, még inkább utódai, köztük egy báró Bánffy Dezső többségalkotó és többséget összetartó fogásaitól. A kiegyezés hívei a korrupció folytán évtizedeken át végzetes szakadásban vannak. A kormánypárt névtelen szavazók tömegéből, az ú. n. mamelukokból áll,[1] kiknek sem parlamentben, sem az országban nincs tekintélyük, s a hatalom birtoklóinak, önző kizsákmányolóinak tartatnak, míg a kiegyezés tehetségesebb hívei a 67-es ellenzéki párton vannak örök munkátlanságra kárhoztatva. Ez a korábban mérsékelt ellenzéknek nevezett csoport nemzeti párt néven Apponyi Albert gróf vezetése alatt az ország jobbjait foglalja magában, de minél több tehetség és tekintély van tagjai közt, annál inkább gyöngíti ellenzékiségével a kormány és a kiegyezés ügyét. A közjogi alap azonos volt, de ebből nem az ellentétek elsimulása ellenkezőleg: elmérgesedése következett. A nemzeti párt, a kormánynak a választásokra gyakorolt hatása miatt soha nem juthatott többségre. Így kerültek tehetséges és jellemes férfiak abba az áldatlan helyzetbe, melyet már Dessewffy Aurél gróf találóan jellemezett: „Van-e nagyobb szerencsétlenség statusemberre nézve, mint hajlam, szabad választás vagy körülmények által nyújtott

[1] Ezeknek Mikszáthszerű idealizálástól ment természetrajzát l. Kákai Aranyos különböző műveiben, pl. *Újabb országgyűlési fény- és árnyképek*. 1877. II. kiadás.

oly helyzet, melyben agitáció útján „alulról felfelé“ vala kénytelen változtatási eszméinek sikerét eszközleni?“[1] A nemzeti párt józan és jellemes elveit csak „alulról felfelé“ érvényesíthette: ha felhasználja a tömegszenvedélyeket, s velük a kormányt megbuktatja. A kormány azonban egyúttal a kiegyezés képviselője is volt, s így minden akció, melyet a nemzeti párt mégoly jószándékkal kezdett is, végső kifejlésben saját elvi alapját, a kiegyezés ügyét gyöngíté. Így a kormány-korrupciónak folytonos leleplezése, mely a korrupciót ugyan legkevésbé sem kisebbíté, de annál inkább kompromittálta a 67-es kormányt s vele a 67-es elveket. Érthető tehát, ha a nemzeti párt ez áldatlan ellenzékiségből minden áron menekülni akart, s ha e cél érdekében programmjának népszerűsítésére gondolt. Innen programmjában a nemzeti motivumok erélyes hangsúlyozása, innen a párt nevében a nemzeti szó, mely a közösügy népszerűtlen terminusát ügyesen kikerüli, s ebben iskolát csinál sokak számára, innen általában a közösügyeknek nem tisztán Deák-féle szerződéses, hanem Deákkal ellenkezően változékony, koncessziós felfogása. A „dualizmus fejlesztése“, a közösügyek területén a magyar jelleg „kidomborítása“ kimutathatólag a népszerűség keresésére utalt nemzeti párt körében merültek fel,[2] s onnan a nemzet köztudatába Apponyinak hatalmas dialektikája által égetődtek be. Ugyancsak a nemzeti párttól származik az „alvó jogok“ elmélete, melyek a 67-es kiegyezésben rejtőznek, s együttvéve a nemzeti jogoknak valóságos kincsesbányáját képezik. 67 Deákhű felfogásának egyik híve találóan jegyezte meg, hogy erre a kincsesbányára 66—90 közt senki rá nem bukkant.[3] A nemzeti párt mindezen elméletekkel már belsőleg elszakadt a Deák-féle konstrukciótól és új útra tért, melyen a kiegyezés továbbfejlesztésének népszerű jelszava csakhamar el kellett hogy vezesse a kiegyezési kapocs meglazításához, az elválás siettetéséhez, ami pedig a pártnak 67-es programmjával éles ellentétben volt.

Belső ellenmondások közé tévedve, még a legnagyobb jellemnek is nehéz lett volna megállani és tovább nem csúszni a süppedő talajon. Deák realisztikus bölcseségét, Andrássy gyakorlati tehetségét mi sem bizonyítja inkább, mint hogy ezt felismerték

[1] Gróf Dessewffy Aurél, *X. Y. Z. könyv*, Pest 1841. 43. l.

[2] V. ö. Beksics Gusztáv, *Millenn. Történet*, X. kötet, 727, Mocsáry Lajos, *A válság. Vezényszó, politika, nemzetiségi kérdés*, Eger 1905.

[3] Gróf Andrássy Gyula, *Az 1867-iki kiegyezésről*, Budapest, 1896, benne a nemzeti párt programmjának részletes elemzése.

és e veszedelem elkerülésére 67-et változatlan alaptörvénnyé tették. Sint ut sunt, aut non sint, ez az igazság áll a kiegyezésre is. Maradjon annak, minek készült, mert változtatás esetén fenn nem maradhat. A „dualizmus fejlesztése“ terén már az első lépés magával hozhatta lavinaszerű zuhanással a perszonáluniót, sőt akár az uralkodó közösségének megszüntetését is. Mert a tömegek, ha egyszer megindulnak a nemzeti koncessziók jelszava alatt, nem fogják többé megérteni, miért legyen *külön* vámterület, de *közös* hadsereg, miért legyen *csak* a vezényleti nyelv magyar s nem az *egész* hadsereg és diplomácia. Ez pedig 67 revideálása, megszüntetése nélkül teljességgel kivihetetlen. Az a párt tehát, mely 67-es jelszó alatt nemzeti koncessziók és a dualizmus fejlesztése terére lép, az eredeti, józan Deák-féle alapról ellenállhatlan erővel sodortatik a 48-asok de jure felfogása felé.

* * *

A szabadelvű párt hivatalos publicistája, Beksics Gusztáv, a mult század végén báró Kemény Zsigmondnak a Kossuth-kultusz ellen irányuló munkásságáról írva, megelégedéssel jegyzi fel, hogy ma már Kemény sem tartaná szükségesnek Kossuthot támadni, mert Kossuth nem hatalom többé, amint Bécs sem az; a magyar harcoknak e két pólusa megszünt immár, a magyar „Bécset nem tartja többé a hazaellenes törekvések műhelyének, közjogi harcai nincsenek többé, a szélsőbal már csak névszerint közjogi ellenzék, s rövid idő kérdése, hogy névszerint is megszűnjék annak lenni“.[1] Ahány mondat, annyi tévedés; ahány állítás és ahány biztos remény, annyi önáltatás, jeléül annak, hogy a nemzet lelkén a kiegyezési viszonyok belső ellenmondásai nyomán ismét úrrá lett az önáltatás és szörnyű optimizmus.

Kétségtelen, hogy Kossuth Lajos utolsó éveiben a 48-at valló közjogi ellenzék ha nem is végelgyengülésben, de krónikus betegségben szenvedett. Egy emberöltő függetlenségi politikájának egyetlen rezultatuma az volt, hogy e programm kivihetetlen. A közösügyeket sem békés, parlamenti eszközökkel, sem fegyveres merénnyel szét nem lehetett tépni, ez utóbbira a nemzet egyébként sem mutatott semmi hajlandóságot. Forradalmi hangulatnak, mi Kossuth szerint előfeltétele 48 győzelmének, nyoma sincs az országban, de még a függetlenségi pártpolitikusok körében

[1] Beksics, *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*, II. kiadás, Budapest 1883.

sem. A 90-es években előtérbe lépő szélbali férfiak izgatottan szabadkoznak, ha őket forradalmároknak, 49-eseknek nevezik. Polónyi Géza egyszer magától Kossuthtól kért bizonyítványt arról, hogy ő *nem* 49-es és hogy a turini remetéhez *nem* fordult kérdéssel aziránt, nem kellene-e az uralkodóházzal szemben állást foglalni.[1] A párt ilyen óvatosság mellett tisztán érzelmi politikára szorítkozik, alföldi kerületeit osztrákgyűlölettel és Kossuth idealizált alakjának segélyével tartja kezében, itt-ott a visszahatás is, mely a kormánypárt korrupciójára kél, szerez neki gyarapodást, de még a legmagasabb párttagszám mellett sem képes az országgyűlési szavazatoknak csak egynegyedét is elérni: az 1878. választásnál 72 tagja kerül be a parlamentbe, 1887-ben 76, a 90-es években 90. Többre azonban a hírlapi és politikai izgatás semminemű fegyverével nem lehetett a pártot növelni, még azáltal sem, hogy a kormányoknak tapintatlanságait és hibáit a legerélyesebben kihasználták a közvélemény felizgatására. A politikai küzdelem mechanikájára tanulságos Kossuth utasítása, melyet ő 1893-ban a Hentzi-ügy alkalmával adott a pártnak: a dolgot országgyűlés elé kell vinni és ott a nemzeti becsület érdekében minden erő kifejtendő a kormány ellen, de ezzel párhuzamosan „szakadatlanul folytatni az izgatást a lapokban, azon lenni, hogy az ügy a törvényhatósági közgyűléseken diskusszió tárgyává tétessék és (amire nagy becset helyeznék) minél több népgyűlés által megértetni a hatalommal“, hogy a nemzet nem tűri becsülete ilyen megsértését.[2] De a 48-as párt a nemzeti elkeseredés ily „spontán“ megnyilatkozásaival sem ért el egyebet, mint zajos vármegyei és városi közgyűléseket, a közhangulat izgatottságának fokozását; amik azonban a közösügyes kormánypártot hatalmi helyzetében meg nem ingatták.

A 48-as gondolat azonban mégsem halt meg, sőt ellenkezőleg, fiatalos erővel hódított az eredetileg 67-es pártok körében is. A 48-asok 67-hez, a 67-es ellenzékiek 48-hoz közeledtek. A 67-es ellenzék vezére, Apponyi Albert gróf, már a Tisza Kálmánt buktató véderővitában kijelenté, hogy ha újoncokat követelnek tőlünk, nekünk közszabadsági, közjogi és nemzeti reformokat kell kérnünk.[3] Mi egyéb ez, mint 48-as álláspont, mely a magyar állam

[1] Kossuth *Iratai* X. kötet, 343. l.

[2] Kossuth *Iratai* X. kötet, 393. l.

[3] V. ö. a *Politikai Magyarország* c. munkát, melyet a Kossuth-Wekerle-féle koalició idején adtak ki, s amely politikai részében az ellenzéki mentalitásnak tanulságos dokumentuma.

halaszthatlan szükségleteinek — minő az újonc és adó — megszavazását közjogi kérdéssé teszi és presszionak használja a 67-es kiegyezés revideálására. Igaz, a valóságban, a tények reális világában 48 mint pozitív programm lehetetlen mindaddig, míg a nemzet érette áldozatokra nem kész, innen az áldozatkészség hiányából a 48-as párt hanyatlása és kudarca, de 48 mint gondolat, óhaj és érzelem továbbra is lehetséges, sőt életerős, miután sikerül bevonulnia a 67-es ellenzék programmjába, s onnan előbb-utóbb tovább terjednie még a 67-es kormánypártba is. A nemzeti párt ezen tendenciájának felel meg a valóságos fejlődés: átmenetileg egyesül a kormánypárttal, de onnan éppen a kiegyezés kritikus idejében kilép és egyesül a szélső ellenzékkel, az elvi 48-asokkal a kormány késhegyig menő megtámadására. Végeredménye e processzusnak egyéb nem lehetett, mint hogy a kiegyezés hívei végkép megzavarodtak, a hátbatámadott kormánypárt népszerűsége mentésére maga is áttért a koncessziós politikára, s a 67-es tömegek általában közeledtek 48-hoz.

A pártok ezen harcában mindegyiknek volt elleplezni valója. A belső ellenmondásokat drapirozniok kellett, viszont az ellenfél taktikázását a közvélemény előtt minél kiáltóbb formában leleplezni. Izgatás és taktika, belső ellenmondások hazugságokká tornyosultak, s a közszellem romlását idézték elő. A pártélet hazugságainak a hírlapirodalom lesz hálás és engedelmes szolgájává. Hírlapirodalmunk már a 60-as években is hanyatlás jeleit mutatja, de a közszellemre csak most válik veszedelmessé, miután megélhetését szinte kizárólag a pártok érdekeihez kötötte. A politikai pálya csak most nyílik meg teljesen súlytalan embereknek, kik népbolondítással vagy országúti betyárkodással keresvén kenyerüket, a megromlott sajtó támogatása nélkül nem is élhetnének. Ebben a légkörben minden felszabadul, mi erkölcs és igazság szerint eldugva szégyenlendő volna és minden napvilágra merészkedik, mert a hírlapirodalom megtalálja módját annak, hogy semmi szégyenlendő a maga nevén ne neveztessék.[1] Hanyatló korok állandó tulajdonsága ez, krónikus belső ellenmondások folyománya, mely ha már előmerészkedik és befolyásra tesz szert, gyorsított iramban hozza magával a végveszedelmet.

Közjogi helyzetünk e betegségeiből érthető oly egyének politikai hatalma, kikben sem cselekvés és elv, sem magasb tar-

[1] E klasszikus szavakat már Kemény Zsigmond alkalmazta, még pedig a debreceni országgyűlés viszonyaira, Beksics, *Kemény* 117. l.

talom nem található. Pályák vonulnak el szemeink előtt, harcban és díszben gazdagok, sikertől koszorúsak és mi állunk, mint a „reiner Tor,“ ki a világból semmit nem ért, mert nem tudjuk megjelölni a pozitív munkát, melyet közéleti jelesünk végzett, a honfiúi tettet, mellyel kortársai őszinte tiszteletét kiérdemelte. Vajjon a becsületes magyar, vidéki városok Szilágyi Dezsőről elnevezett utcáinak lakója, tudja-e, minő érdemek jutalma e megtisztelő utcaelnevezés? Magyarunk ilyen kérdésre — hallgatni fog. Szilágyi Dezső e hanyatló magyar közéletnek tipikus alakja: a nagy parlamenti debatter, a kötélizmú akrobata, ki ellenfeleit mesterfogásokkal dönti porba és a tömeg tapsviharai közt szegi lábát nyakukra. Nagy tehetségét és munkabírását sterilis parlamenti küzdelmekben váltja aprópénzre, alkotó munkához sem ideje, sem kedve, mert reggeltől-estig pártok szétbomlasztásán, kormányok buktatásán, vetélytársak eltüntetésén töri hatalmas elméjét. Ha Széchenyi ismerte volna, róla mintázza a politikai gyűlölködést. Az egész ember *egy* személyes ambició, mely a viszonyok adott romlottságában érvényesülésre törekszik, elvet, pártot érdekből váltogat és végeredményben a közélet nihilizmusát nagy tehetségéhez illően: *nagyban* mozdítja elő. Nemzeti és szabadelvű párt, különböző disszidenstöredékek történetének egyik főmotora Szilágyi Dezsőnek egyéni akarata, politikai ambiciója. E sivár képet a parlamenti üzem sivár cirádái födik el és a hírlapirodalom fecsegő referádái viszik szét a jámbor magyarságba, mely a politikai debatterből nagy honfit, nem egyszer nemzeti hőst farag magának, kit áhitattal tesz el kegyeltjei képcsarnokába, valódi és álhősök vegyes gyűjteményébe.

E fantasztikusan nagyranőtt egyéni ambiciókhoz, s a már fönt ismertetett belső ellenmondásokhoz vegyük hozzá a nemzet viszálykodó természetét és érzelmi hajlandóságát, mely a *de jure* politikusok működését ősidők óta hangos újjongással és üdvrivalgással kíséri, s akkor megértjük a közjogi viszály utóbbi évtizedeinek visszás és végletes jelenségeit. És egyúttal fölöslegesnek tartjuk e lehangoló események új felkavarását, részletes leírását. Tanulság kedvéért elég legyen itt csak az 1903-as véderővita néhány momentumát felhozni, még pedig az egyesült ellenzék hivatalos kiadványa alapján.[1] Ez a második nevezetes véderővita méltó párja hevességben és az ország nyugalmát megrendítő erőben az elsőnek, mely 1888-ban Tisza Kálmán uralmát dönté

[1] A már idézett *Politikai Magyarország*ban.

meg, s véres utcai tüntetéseit csak Rudolf trónörökös váratlan halála tudta lecsillapítani. Azóta kormányaink nem mertek új javaslattal előállani, hadseregünk az európai fegyverkezésben a többi államtól elmaradt, míg végre a hadvezetőség sürgetésére Széll Kálmán 1902 október 16.-án kénytelen volt a parlamenttől létszámemelést kérni, s egyúttal 8500 póttartalékost szolgálatra behívni. Ebből a manapság elég szerénynek látszó követelésből származott a véderővita, számtalan incidenssel, obstrukcióval és felindulással, mely előbb Széll Kálmán minisztériumát söpörte el 1903 júniusában, majd Tisza István első, eredménytelen kormányalakítási kísérlete után gróf Khuen-Héderváry Károly minisztériumát, hogy végre az ország hallatlan izgatottsága, a parlamenti küzdelem őrjöngő diszharmóniája közben az obstruáló ellenzék 1904 március havában Tisza István miniszterelnök energiája előtt beszüntesse a harcot. A dolog tárgyi részét nézve, józan ésszel azt kérdhetnők: állami szükséglet volt-e a kért létszámemelés? Erre *ma* igenlőleg válaszolnánk. Ha pedig állami szükséglet, akkor meg kell szavazni. De ha valaki nem akarja megszavazni a közös hadseregnek, szavazza meg a honvédségnek. Ezen gondolatsort józan ésszel végigtekintve, meg nem érthetjük, hogyan származhatik belőle bonyodalom és állami krízis. Hogy mégis az lett, ez onnan van, hogy az akkori beteges pártviszonyok közt alig akadt ember, ki józan ész helyett ne érzelemmel gondolkodott volna, s akaratát ne vakszenvedélyek vagy egyéni akciók vezették volna. A harc részleteit és fordulatait kizárólag ez az érzelem és szenvedély magyarázza. Ime néhány példa: Khuen-Héderváry kormányalakítása során megegyezik a közjogi ellenzék fejével, Kossuth Ferenccel, hogy visszavonja az újoncjavaslatot, Kossuth pedig beszünteti az obstrukciót. Khuen csakugyan visszavonja a javaslatot, Kossuth azonban nem képes kötelezettségének eleget tenni, mert pártja cserbenhagyja, egy töredék Barabás Béla vezetésével tovább obstruál. Az Eriszalma tehát eltűnt, de a harc tovább folyik, még elkeseredettebben. Következik a kormány ballépése: vesztegetési kísérlet Papp Zoltán ellen, majd a chlopy-i hadparancs, majd az elégtétel: Khuen megbukik. — De az obstrukciónak még mindig nincs vége, letörésére Tisza István parallel-üléseket javasol, mire a volt nemzeti párt, mely eddig a kormánypártban ült, Apponyival élén ellenzékbe megy. A nemzeti párt a népszerűtlenség teherpróbájának nem akarta magát kitenni. — Az obstrukció technikaivá durvul, Kossuth Ferenc — típusa a 48-ról 67-re sikamló politikusnak, megfordítottja a nemzeti partinak — újra le akarja szerelni, pártja újra

dezavuálja, s ő lemond a pártelnökségről. A valószerűtlenség tovább folyik, szuverén megvetésével minden értelmes logikának. Kossuth lemond ugyan, de erre pártja csakugyan leszerel. Az obstrukció azonban sokkal népszerűbb, semhogy oly könnyen abbahagyhatná a parlament: tovább folytatja azt a másik 48-as töredék, az Ugron-párt és a 67-es, sőt dinasztikus néppártnak Rakovszky Istvántól vezetett csoportja! Tisza végre, az ellenzéki előadás szerint, az „elkeseredett ember erős elhatározásával indul útnak,“ bemegy a Házba, s beterjeszt, idegen azt hinné, valami hallatlan alkotmánymerényt, nem: indítványt a házszabályok ideiglenes kiegészítéséről, hogy végre lehessen rendesen tárgyalni. A pártok végső összecsapásra készülnek, akárcsak Attila és a Nibelungok, s ime, feláll az öreg Thaly Kálmán és sírva hívja fel a kemény harcosok figyelmét a vita tulajdonképeni objektumára, a szegény póttartalékosokra, kik e parlamenti tárgyalások alatt családjuktól távol kaszárnyákban epedeznek. E kép meghatja a feleket, Tisza visszavonja indítványát, Rakovszky elhallgat, sőt még az utolsó mohikán, Ugron Gábor is, elfojtott szenvedélytől sápadtan kénytelen az oly népszerű és oly olcsó obstrukciót beszüntetni.

Az érzetdús jelenet, melyben imént még vadul gyűlölködő ellenfelek nyújtják egymásnak ellágyulva a békejobbot, a hanyatló kor politikai psychéjének tipikus terméke. Józan, tárgyilagos hazafiság, mérlegelő értelem mellőzhető tényezőkké váltak, s helyükben az emberek cselekvését még jó ha érzelem, nem pedig egyéni kedv, szenvedély, sőt érdek irányítja. Az állam java kétségtelenül sokak szívében él, de külső érvényesülésre csak akkor juthat, ha a szenvedélyek öltönyét veszi magára, vagy egyéni érdekek körébe sülyed alá. Elvek elvesztik vonzó erejüket, pártfegyelmek felbomlanak, a nemzettest atomizálva egyéni kotériákra és érdekszövetkezetekre oszlik. A politikai cselekvés rugói közt ismét ott szerepel a családi összeköttetés, akárcsak Mátyás halála után a Mohácsot megelőző évtizedekben. Tisza István ellen régi főúri családok fognak össze és fujtatják a lángot, mint a szintén homo novus, csak második nemzedékben főnemes Szapolyay János ellen az ősnemes Báthoryak és társai. Eszközökben senki sem válogat többé, az emberek érzéke racionális parlamentarizmus iránt végkép eltompul, minek elrettentő példája a lelkesedés, mellyel az egyesült ellenzék kiadványa tekint vissza az 1892-iki obstrukcióra, mely pedig a közigazgatási reformot temette el. „Az obstrukció, *hála a szélsőbal jó igyekezetének* és a megye fogalmában még mindig

benne rejlő alkotmánybiztosítéki eszme erejének, ismét *uralkodó csillagzat* lett parlamentünk egén", ahol azonban, hozzátehetjük, idők folytával revolver és rendőrököl váltja fel. Végső eldurvulást mutat parlamenti életünk azóta, hogy egy óvatlan pillanatban Bécs ledobta az álarcot és a Fejérváry-Kristóffy-féle erőszakos experimentumhoz folyamodott, mintha Magyarországon is rendelkezésére állana az abszolutizmusnak a 14. §. Viszont az egyesült ellenzék, 67-esek és 48-asok kormányra jutása a másik alkotmányos tényező, a népképviselet tehetetlenségét és erkölcsi betegségét mutatta meg a tömegnek, mely becsületes naívságában a koalició győzelmétől független Magyarországot remélt, miután a pártok igéreteit komolyan vette. A koalíció személyes ambiciók, jogos vagy túlzott igények kielégítésén kívül egyéb politikai alkotást nem hozott létre, s Tisza Kálmánhoz hasonlóan, bár nála lényegesen kevesebb őszinteséggel elfogadva a 67-es alapot, az emberek hitét és utolsó bizalmát is megsemmisíté és tagjainak országra szóló korrupciója által a közélet levegőjét romlás miazmáival telíté. Elvekről ezentúl szó sem lehet többé: a kormánypárt a kilences bizottság javaslatával hivatalosan is rálép a dualizmus fejlesztésének sikamlós útjára, melyen Deáktól mindinkább eltávolodik, viszont a függetlenségi párt, Kossuth Ferencnek, majd Apponyi Albert grófnak vezetése alatt naponkint újabb foszlányait dobja le az eredetileg 49-es és 48-as öltözetnek. A stadiumok elmélete, mely szerint a nemzeti kívánságok részletekben valósítandók meg, miben sem különbözik az új kormánypártnak 67-et „nemzetileg kiépítő" politikájától, s mindkettő egykép mérhetetlen távolságban van úgy Kossuth, mint Deák felfogásától.

Ami azután legvégén történt, az már tisztán visszataszító érdekharc, melyet a küzdők szenvedélytől eltorzult arccal, tajtékozva folytatnak egymással. Ez a kor az, midőn öblös hangok, széles vállak és boltozott mellkasok tulajdonosaiból nagy politikusok lesznek, amint ez körülbelül hasonlóképen történhetett négyszáz év előtt, a Mohácsot előidéző, Mohácsért felelős nemesi gyülekezetekben. Aki tehette és kinek izlése volt, félreállt, de — ilyenek kevesen voltak.

III.

Állami és nemzeti illuziók.

Első Mohácsunk vészjósló előjelei közül a pártviszályt és a kormányhatalom sülyedését már megtaláltuk a kiegyezési korszak idejében, annak közjogi viharaiban. Hátra van még a harmadik előjelnek, a nemzeti önáltatás és elvakultságnak gyökereit felkutatnunk. Ennél a munkánál ismét a közjogi viszályból kell kiindulnunk, mert ez az a csira, miből a romlás termékei kisarjadtak, melytől tehát Széchenyinek valóban nagy oka volt nemzetét félteni és visszatartani.

Saját korunk történetéről lévén szó, köztudomású jelenségeket nem kell külön bizonyítanunk. Ilyen kétségbe nem vonható tény az, hogy a közjogi küzdelem az utóbbi emberöltő idején a magyarság lelki világában uralkodó helyet foglalt el. A közjogi politika minden egyéb kérdést háttérbe tolva, önmagában összpontosítá az ország egész érdeklődését. Voltak idők, hónapok, sőt évek is, midőn a magyarság e miatt kulturális és vallási, külpolitikai és társadalmi problémákra még csak egy únott pillantást sem vetett, s ha igen, csak azért, mert az illető probléma valamely módon összeköttetésbe volt hozható a mindent domináló közjogi kérdéssel. Ez utóbbinak minden fázisa, minden kis szubtilitása lázba hozta először a parlamenti testet, az abban koncentrált pártokat, s azután a periferiákra terjedve a magyar tömegeket, le egész az egyes emberekig, kiknek egyéni létét is erősen befolyásolta nemcsak a közös vámterületnek vagy magyar hadseregnek akkor ugyan meg nem oldható, de nemzetileg valóban fontos ügye, hanem még oly külsőségek is, minő volt egy-egy Gotterhalte-botrány vagy más közjogi izgatásra alkalmas incidenciák.

A magyarság gondolkodása ilymódon egyoldalúan politikai irányt vett. A régi igazság, hogy politikus nemzet vagyunk, újra életre kelt, de változott értelemben. Régebben, a rendi korszakban a nemesség magasabb rétegei, a táblabírák osztálya, joggal volt politikus nemzetnek nevezhető, mert annak tagjai a vármegyei élet, adminisztráció és igazságszolgáltatás körében nagy tapasztalatra, pozitív ismeretekre és valódi politikai belátásra tettek szert, mit aztán adott esetben az ország kormányzásában, központi hivatalokban és az országgyűlésen érvényesítettek. Az ő *politikus* nemzetükkel szemben a liberális korszak demokratikus tömegei inkább *politizáló* nemzetnek nevezhetők. Ez iskolázatlan tömegekben a politikai érdeklődés nem lehetett többé pozitív, józan tevékenység, mint a táblabírók munkája, sem pedig értelmi funkció, a honfenntartás esélyeit erkölcsi komolysággal mérlegelő munka, hanem a szó szoros értelmében *érzelmi* tevékenység, vágyaknak és szenvedélyeknek szó és tetté sűrítése. A nemzet érzelmein a közjogi probléma uralkodott, akaratát tettekre csak a közjogi viszályból kikelt érzelem tudta lelkesíteni. A század végének egyik megfigyelője mondá: a magyar politikán még ma is a jogi ész uralkodik;[1] e helyes megállapítást azóta, retrosepktív tapasztalataink segélyével úgy kell kiegészítenünk, hogy: a magyar politikán soha jogi ész úgy nem uralkodott, és a magyar politika soha úgy nem uralkodott a nemzeten, mint a közjogi viszály évtizedeiben.

E közjogi érdeklődésnek, állandó politizálásnak természetes következménye volt az állam fogalmának oly konstrukciója, mely az utóbbi emberöltő alatt a magyar fejekben helyet foglalt, s mint ilyen, magyarázatául szolgálhat politikai, társadalmi és kulturális bajaink egész sorozatának. A magyarság szemei előtt folytonosan közjogi tények és mozgalmak forogván, az állam fogalmának körét, amint az elmékben lerajzolódott, túlnyomóan e közjogi tényezők szabták meg. A magyar állam e felfogás szerint mindazon közjogi és politikai követeléseknek realizálása, melyek a közjogi viszály változatos éveiben, heves tárgyalások során egymásután felmerültek és népszerűségre tettek szert. Beletartozik tehát az állam fogalmába, mely nélkülök csonka és sürgős kiegészítésre szorul, az önálló magyar udvartartás, az önálló hadsereg, külön vámterület, külön magyar jegybank, érdekeinket védő magyar külképviselet, többnyire olyan dolgok, melyekre nekünk

[1] **Gróf Andrássy Gyula** *id. m.*

mint szuverén államnak, jogunk kétségtelenül megvolt, de róluk, illetőleg gyakorlásukról évszázadok mostoha viszonyai folytán a közösség javára hosszú időre, 67 reviziójáig lemondottunk. Államfogalmunk tehát ideális posztulátum, a jelen viszonyaiban meg nem valósítható; mely az élet reális szükségleteivel parancsolóan szembeállítja az ő jelenleg lehetetlen konstrukcióját. A nemzeti erőkifejtést *ez* a konstrukció veszi igénybe, fáradságunkat és izzadságos munkánkat *ezen* posztulátum megvalósítására áldozzuk, s közben évekre és évtizedekre is megfeledkezünk arról, hogy államunk nemcsak e még ezután megvalósítandó udvartartás, külön sereg, külön címer és zászlóból áll, hanem hogy talán a mezőgazdaság, a néphigiénia, a parasztság művelődése, a középosztály anyagi jóléte is beletartoznak a modern állam fogalmába. Ezen megállapításunk ágazatait kiki végigkísérheti társadalmi, gazdasági és kulturális életünk különböző terein.

Igen veszedelmes következéssel járt e tisztán formális, politikai államfogalom azáltal, hogy a lelki és erkölcsi tényezők iránt az emberek érzékét nemcsak nem fejleszté, de még inkább eltompítá. Az államfogalmat kizáróan közjogi tartalom határozván meg, közhiedelemmé vált, hogy az igazi magyar munka közjogi munka, parlamenti és politikai cselekvés, mely tehát egyszerű parlamenti eszközökkel elvégezhető. Lelki felemelkedés, erkölcsi elhatározás, Széchenyies önmegtagadás nem szükséges hozzá. Egyszóval: az állam fogalma maga alá gyűrte a nemzetét és népét, egy jogi konstrukció, egy hideg formula azt a magasztos élőlényt, melyet mi erkölcsi öntudatra ébredt európaiak a legjobb értelemben nemzetnek nevezünk. Az állam közjogi konstrukciója kísérteties erővel térdepelt rá ez erkölcsi világból való lény mellére, a közjogi pártviszályban kiszívta annak minden cselekvési energiáját, úgy hogy a valódi nemzeti szükségletek ápolás hiányában összezsugorodtak, elszáradtak. Magyar nemzetállamról szerettünk beszélni, melyért mindent adunk és merünk, de e fogalomban az állam túltengett a nemzet rovására, mely utóbbinak nem sokkal több jutott egy-egy jókívánságnál.

Ezen megfigyelésünkkel pedig semmi ellentétben nincsen az a specifikus jelenség, hogy az államhatalom köre az utóbbi három évtized alatt szemmelláthatólag tágult, hogy az állam a nemzeti élet olyan területeire is rátette kezét, melyeket korábban nemzeti, társadalmi tevékenység művelt meg, szóval hogy az állami központosítás, mely Tisza Kálmán rendszerében megvolt, most valóságos állami omnipotentiává hatalmasodott. Az állam e túlhatalma

ugyanis csak külsőleg, a közvéleményben és törvénycikkekben él, szónoklatok frázisaiban és hírlapok papirosán, a valóságban pedig ez a szegény állam, mely az állandó közjogi fergetegben még tisztán politikai szükségleteit, adókat, újoncokat is csak a leghevesebb krízisek árán tudja beszerezni, álmaiban sem gondolhat komolyan arra, hogy még a nemzet szükségleteinek is eleget tegyen az ethikai, társadalmi, kulturális világ bonyolult köreiben. Midőn tehát az utóbbi harminc év alatt az államhatalom mind több és több cselekvési kört von rendelkezése alá, midőn az állami omnipotencia szemmeláthatólag terjed és előtte egyéni, társadalmi, felekezeti, nemzeti iniciativák egymásután szüntetik be működésüket, ebből a kétségbe nem vonható tényből *nem* az következik, hogy ezen szükségletekről az állam *valóban* gondoskodik is, hanem csak az, hogy az eddigi cselekvők: egyének, felekezetek, társadalmi és nemzeti körök nem lévén hajlandók tovább gondoskodni, a feladatot áthárítják az államra, mely azt szóval igen, tényleg azonban csak annyiban vállalja, amennyiben politikai érdekei és súlyos gondjai megengedik.

Állami omnipotencia akkor, midőn liberalizmus uralkodik, magában véve is *non sens,* mert az ősi liberális elvek: egyéni szabadság, szabad tevékenység *minden* téren, laisser faire, szabad verseny kiegyenlíthetlen ellentétben vannak az államhatalom leviathanszerű megnövekedésével. És ha e két, tűz és vízként ellentétes jelenség mégis karöltve mutatkozik, aminthogy ez nemcsak nálunk, hanem bármely nyugati országban is megfigyelhető, ez mindennél világosabban bizonyítja egyrészt a liberalizmus betegségét, másrészt az államhatalom belső bajait: Leviathan ijesztő formái elgyengült, működésében akadozó organizmust takarnak. A mi külön magyar fejlődésünkre azonban a beteg liberalizmusnak szívós életereje, egész végleges csődjéig tanusított harci készsége jellemző, mellyel még az állami túlhatalom idején is megtartá korlátlan uralmát és féltékenyen ellene szegült minden oly kísérletnek, mely a liberális államhatalom belső tehetetlenségén társadalmi és szellemi erők szerves organizálásával, tehát konzervatív munkával akart segíteni. Állam és publicisztika vércseszemekkel keresték a liberális tanoktól eltérő mozgalmakat, hogy azokat mint veszedelmes eretnekségeket már csirájukban elnyomják. Ez pedig a liberális ideológia uralma idején nem volt nehéz munka: a kényelmetlen új jelenségtől könnyen meg lehetett szabadulni, ha a feudalizmus, klerikalizmus, ultramontanizmus bélyegét nyomták rá. Ezekkel a vádakkal az utóbbi emberöltő

hihetetlen bőkezűséggel bánt; a liberális publicisztika feje, Beksics Gusztáv fanatikus meggyőződéssel állítja, hogy a vörös rém, a szocializmus, távol van és nem veszélyes, de annál veszélyesebb a fehér rém, a feudalizmus és a fekete, az ultramontanizmus, melyektől a liberális és demokrata világot minden áron meg kell menteni.[1] Így történt, hogy a liberális elvekkel telített magyar társadalom még annyi egyéni, állammentes akciót sem tudott létesíteni, mint egyéb központosított országokban, s innen származik egyúttal katasztrófánk azon alapjelensége is, hogy az államhatalom tragikus széttörésekor nemzeti társadalmunk kohézio híján egyszerre csak magatehetetlenül esett szét atómok védtelen millióira Az állam volt mindenünk, államunk bukása erőtlenné és koldusszegénnyé tett egyént és társadalmat egyaránt.

* * *

A köztudatban élő államfogalomnak legjellemzőbb sajátsága magyarsága. Az állam teljesen és kizárólag magyar, magyar nemzetállam, melynek fenntartója, vállain hordozója a magyar népfaj. „A magyar nemzet missziója s legmagasabb célja — mondja ez állameszmének egyik apostola, Grünwald Béla[2] — fenntartani magát uralkodó elemként az önálló magyar államban. Ez a missziónk, mely nem oly fényes ugyan, mint Európa nagy nemzeteié, de ránk nézve a legnagyobb, mert a magyar állam bukása a mi bukásunk, melyből nem emelkedhetünk fel soha többé. A magyar állam fennállása ránk nézve az élet, bukása a halál, melyből nincs feltámadás.“ Ez őszintén hazafias szavak lehetetlen, hogy megrendítően ne hassanak reánk, akik a történeti kényszerűség jármában próbáljuk a munkát, melyet Grünwald eleve lehetetlennek nyilvánított: az állami keretek szétesése után a magyarságot menteni, hogy azzal egykoron helyreállítsuk széttörött államiságunkat is. Grünwald a magyar nemzet legmagasb feladatává az állam fenntartását teszi, s ezzel az állam fogalmának a nemzetét alárendeli, kétségkívül azon őszinte hitben, hogy ezzel a magyar nemzetnek a lehető legnagyobb szolgálatot teszi. Idézett szavai pregnánsan fejezik ki az utóbbi évtizedek közfelfogásának magyar államkonstrukcióját, aminthogy elsősorban ő volt az, ki szívében erős magyarsággal, agyában pedig túltengő politikai érzékkel formulázta meg az állami omnipotencia és a magyarság terjesztésének harminc éven keresztül érvényes elméletét.

[1] Timoleon, *Legújabb politikai divat*, Budapest 1884, 112.
[2] Grünwald Béla, *A felvidék. Politikai tanulmány*, Budapest 1878.

Ő a magyarságnak minden anyagi és szellemi erejét az állam szolgálatába állítja, hogy ez kifelé méltó helyet foglaljon el az európai népek közt, bent pedig az országban a nem-magyar nemzetiségekre gyakoroljon vonzó erőt. Figyeljük meg az összefüggést, mely az állami omnipotencia és a magyarság terjesztése közt van, s akkor tudatára ébredünk annak, hogy a magyarosítás nem az az ijesztő rém, vértivó szörnyeteg, védtelen népek testén páncélos lábakkal táncoló középkori feudális lovag, minőnek Jászi Oszkártól kezdve Seton Watsonig szerették festeni, hanem csak egy gyermekes konstrukció, érzelemtől sugallt kivihetetlen posztulátum, melynek immel-ámmal megkísérelt realizálásából a nem-magyar nemzetiségeknek igen kevés káruk származott, de annál több nekünk, magyaroknak. Munkaerőnket és energiánkat Grünwald a magyar állam olyan kiépítésére foglalja le, aminő magában véve alig megvalósítható, s ha igen, nem azon utakon, melyeket ő jelöl meg. Szerinte a kiegyezési korszak első tíz esztendejében „egyetlen törvényben, egyetlen intézkedésben sincs nyoma annak, hogy a magyarság saját érdekeinek megóvására, jövőjének biztosítására törekedett volna“. A kiegyezési törvényhozásban Grünwald elsősorban olyan törvényeket nélkülöz, melyek a nem-magyar nemzetiségekkel szemben az állam magyarságát domborítanák ki. Az 1868. nemzetiségi törvényben a magyarság abdikációját látja, mert általa a magyar nemzet uralmának külső jeléről, az állam magyar jellegéről mond le. „E törvény legsötétebb bizonyítéka államférfiaink (Deák és Eötvös!) tájékozatlanságának s gyengeségének.“ Jobb tájékozottságot s erősebb kezet követel tehát, még pedig egyrészt a közigazgatás államosítása, másrészt az iskolák, főként középiskolák magyarosító működése által.

Cél és eszközök aránytalansága nekünk, kik megértük a cseh, román, szerb nemzetiségterjesztés methodusait, első pillantásra szemünkbe ötlik. *Ekkora* aránytalanság csakis a szív érzelmeitől, lenge vágyaktól sugallt projektumokban merülhet fel, amint-hogy Grünwald nemzetterjesztő elmélete, s általán egész államfelfogása csakugyan azon érzéspolitikának tipikus szülötte, melyből a magyarság 1849 után mintha kigyógyult volna, s melyet még egykori reprezentánsa, Kossuth Lajos is immár évtizedek óta következetesen megtagadott. Az iskola magyarosító erejéről a turini száműzött még Grünwald könyvének megjelenése előtt is így nyilatkozott Hermann Ottónak: „hiszi-e Ön, hogy az a gyermek, aki *csak* az iskolában tanul magyarul, magyarrá lesz s magyar marad egész életén át, ha, amint az iskolából kilép, a családi

életben, a házi tűzhely körül, s később mindennapi foglalkozása, s társas érintkezései közben csak oláh szót hall, s maga is oláhul kénytelen apjához, anyjához szólni, amint azt már megszokta, amióta beszélni tud? Hiszi Ön azt? Én nem hiszem." A liberális illuziók nagy embere most Széchenyihez hasonlóan szól: „Ne csináljunk magunknak illuziókat. Pusztán iskoláztatás által nyelv nem válhatik az élet nyelvévé", azaz a nemzetiség terjesztése tisztán állami úton, közoktatási intézmények által, teljességgel lehetetlen.[1] Grünwald éppen az ellenkezőt hiszi: nézete szerint a felvidéken felállított állami középiskolák nagyszerűen teljesítik feladatukat: asszimilálnak. Megelégedéssel konstatálja, mint a nemzetterjesztés hathatós módját, hogy a kormány három pánszláv gimnáziumot (mi ez a cseh és oláh hasonló intézkedések tömegéhez képest!) bezáratott, s hogy Tisza Kálmán a Matica-egyesületet feloszlatta. Lehet, hogy Grünwald Bélának korlátokat nem ismerő temperamentuma mélyén ott lappangott a felismerés, hogy *ilyen* eszközökkel egy nemzetet még sem lehet hathatósan megerősíteni, innen talán a keserű szemrehányás, hogy a magyarságból hiányzik az a „sajátszerű vonás, mely a jövővel bíró népek tulajdonsága", hiányzik a sovinizmus, a nagyság mániája, mely „kis népeknél tán nevetséges, de többet ér, mint fásultság, merészségnek és lelkesedésnek hiánya", — bizonyos azonban, hogy ami a pozitív javaslatokat, a nemzetterjesztésben alkalmazandó eszközöket illeti, erélyesebb tervekhez, minő lett volna nagyarányú magyar telepítés, az állameszmével szemben ellenséges tényezőknek: egyházak, iskolák, bankok, az intelligencia egyéneinek olyatén korlátozása, sőt üldözése, minőt most szomszédaink ellenünk alkalmaznak, ő sem jutott el.

Grünwald óta a harmadik nemzedék fejében megdönthetlen igazságnak tünt fel, hogy közigazgatás és közoktatás, a közigazgatás államosítása és magyarosító iskolák egyedül biztos fegyverei nemzetiségünk fenntartásának és terjesztésének. Az elsőt azonban hüvelyéből soha ki nem húztuk, mivel alkalmazásánál közjogi és nemzetiségi szempont összeütközvén, ez utóbbi szükségképen a rövidebbet húzta. Nemzetiségterjesztés céljából, a közfelfogás szerint, hasznos lett volna a közigazgatást államosítani, viszont közjogi szempontból annál veszedelmesebbnek látszott lemondani a büszke vis inertiae, a vármegyei ellenállás e még oly gyarló maradványáról is. Pedig elfogulatlan szemlélők előtt nem volt

[1] Kossuth 1877 május 30. levele, *Iratai* IX. kötet, 173—176. l.

titok, hogy a vármegyék soha, sem 48 előtt, sem azután, le egészen a huszadik század elejének „nemzeti ellenállásáig" nem voltak képesek törvénytelen kormányoknak hathatósan ellenszegülni, — a kocka mindenkor a parlamenti testületben, nem pedig a periferikus szervekben dőlt el — a nemzet mégis ragaszkodott e szívéhez nőtt intézményhez, s még a magyarosítás érdekében sem mondott le róla. Maradt tehát a magyarság terjesztésére egyetlen eszköz: az iskolák útján, mely nemzetiségi vidékeken magyar nép- és középiskolák felállítása, részben a meglevők államosítása által történt. Az eredmény köztudomású: a nemzetiségi területeken a szükségleten jóval felül állítánk fel középiskolákat, s ezzel magunk növeltük nagyra a nemzetiségi intelligenciát, államunk legveszélyesebb ellenségét, mialatt a magyar vidék iskolaügye lehanyatlott és annál inkább, minél inkább 48-as hangulata volt a nagy magyar területeknek, mivel a 67-es kormány az ilyeneknek elvből minél kevesebb kultúreszközt bocsátott rendelkezésükre. A népiskolai oktatás magyarosító hatása hasonlóképen illuzió volt, melytől még közoktatásunk vezetői sem tudtak évtizedeken át szabadulni.

Ez illuzió hatalma ismét csak a nemzeti élet teljébe állítva érthető. Évtizedeken át tartó lármás közjogi harcok, ebből folyólag az államnak egyoldalúan politikai felfogása és a nemzeti élet lelki és erkölcsi oldalainak lebecsülése az előzmények, melyekből e nagystílű önáltatásunk, tévhitünk, mintha elég volna az államnak egyet parancsolnia, s a nem-magyar népfajok legott magyarrá alakulnak, következett. Kétségtelen, hogy az állami közigazgatás és közoktatás a nemzetterjesztés szolgálatában gyönge eszközök voltak, s nagyfokú illuzió kellett hozzá, hogy őket évtizedeken át minden egyéb eszköz kizárásával alkalmazzuk. De erélyesebb és célszerűbb rendszabályokhoz még akkor sem nyúlhattunk volna, ha szemeink mentesek maradnak e végzetes illuziótól. A nem-magyar nemzetiségek magyarellenes intelligenciáját — mert csak erről van szó, csak ez volt politikai tényező, — immunissá tette minden tőlünk kiinduló erélyesebb rendszabály ellen a bécsi antidualisztikus körökkel való összeköttetése. Már föntebb láttuk, hogy bécsi befolyásos tényezők a nemzetiségek intelligenciájában szövetségest kerestek és találtak maguknak a dualizmus elleni harcra, a magyarság állami szupremáciája megdöntésére; láttuk azt is, hogy a föderalizmus szálait, melyekkel a magyar történeti állam vala megfojtandó, bécsi nagyurakkal és literatorokkal együtt szőtték csehbarát tot és román politikusok. Ha tehát mi a helyzet

komolyságát illuzióktól mentesen felismerjük és ahhoz képest energikusabb rendszabályokhoz nyúlunk — itt még nem is barbár kiüzést és konfiskálást értünk, minek példáit ellenségeink szám nélkül produkálják, hanem csak telepítést a románlakta területen levő magyar nagybirtokra, csak anyagi védelmét a pusztuló székelységnek stb. — ezen rendszabályokkal Bécs határozott ellenzését keltettük volna fel, mellyel szemben, királyunk maga is elsősorban bécsi lévén, kérdés, keresztül tudtuk volna-e vinni, amit elhatározánk. A nemzetiségi kérdést végleg csak akkor intézhettük volna el, ha bizonyosak lehettünk, hogy hátba nem támad bennünket Bécs, Ausztria és a dinasztia. Ez pedig addig el nem volt érthető, míg a közjogi kérdés el nem nyugodott. Közjogi és nemzetiségi kérdés sok volt egyszerre a mi kedvezőtlen viszonyokba helyezett kis népünknek.

De a közjogi problémától is eltekintve, egyetlen fegyverünk, melyet a nemzetiségek ellen kezünkben tartottunk, játékfegyver, gyermek kezébe illő dugóspuska volt. Hogy idegen tömegeknek nemzeti és nyelvi átalakítását az iskolai, részben csak középiskolai oktatás kicsiny eszközével próbáltuk meg, ez nem világtörvényszék elé való merény, hanem saját kárunkra váló gyermekes tévedés volt, egyike a hanyatló korszak állami és nemzeti illuzióinak.

* * *

A magyar illuziók nem járnak egyedül. Rajokban szállják meg a magyar földet, szárnyaikat ráborítják az álmodó nemzetre és távoltartják tőle a valóság egészséges légáramlatait. Míg másutt pozitív kezdetek, első sikerek megacélozzák az akaratot és hatalmas lendületet, erőfeszítést hoznak létre, addig a mi népünk a kezdet gyümölcseit leszedve csak annál nyugodtabban takarja be magát ősi álmaiba.

A harmadik korszak külső lendülete ismeretes. A század fordulóján immár a magyar iskoláknak százai és ezrei működnek az ország minden tájékán, a magyar nyelvet mindenütt tanítják. De anyagi téren is magyar formában érvényesül az ország egysége. Vasutak, posta, gyárak és bányák, állami üzemek mindenfelé elviszik a magyarságot, még a korábban zárt nemzetiségi zugokba is, mindenütt magyar kolóniák keletkeznek, s a városok egymásután megmagyarosodnak tisztán a magyar kapitalista kultúra és az államtól támogatott intelligencia békés munkája folytán. Azok a kis magyar szigetek, melyek az ország déli és keleti

részein az ősi magyar összefüggő nyelvterületből annyi invázió, s legutóbb a 18. századi szerb-német-oláh telepítés óta megmaradtak, most a magyar államhatalom égisze alatt kezdenek hosszú elszigeteltségükből kilépni és egymással ismét összeköttetésbe lépni. Az idegen nemzetiségek tömegeiből itt is, ott is leszakadnak egyesek, kik a földtől megválva ipari, kereskedelmi és értelmi pályákra térnek és maguktól kapcsolódnak be a magyarságba, mely e pályákon értelmi és erkölcsi súlyánál fogva uralkodik. Igy lesz magyarrá mindazon nem-magyar elem, mely a konzervatív agrárviszonyokat elhagyva a magyar állam mobil népességét gyarapítja. Ez a processzus kétségtelenül kezdete annak, melyet Széchenyi áhított, hogy annak folyamán a magyarság magasabb lelki és anyagi műveltségének békés eszközeivel tartsa meg és terjessze szupremáciáját; kezdete annak a kifejlődésnek, mely évtizedek békéjében, öntudatos munka árán politikai egyéniségünket a tömegek legmélyére hatoló kulturális egységgé volt hivatva kiegészíteni.

De ehhez nemzeti céljaink világos felfogása, erős akarat és céltudatos kitartás volt szükséges, csupa oly tulajdon, mely önáltatással meg nem fér, annak közeledtére márciusi hóként szétolvad. Ferenc József békés korszakának nemzeti eredményei akaratunk helyett ismét érzéseinket hozták mozgásba és az önmagunkkal megelégedés áldozataivá tettek. Leszámítva az örök közjogi elégedetlenséget, napjaink az utolsó korszak alatt szinte folytonos ámulatban, tetteink és fejlődésünk csodálatában folytak le. Amit csak kívántunk, minden beteljesült, mintha csak miénk lett volna a magától terülő asztalkavagy Fortunátus sapkája, kulturális gazdasági, társadalmi viszonyainkban hibát alig találtunk, de annál inkább észleltük büszkeségtől dagadó kebellel a „haladást,“ mellyel a külföldet már-már elértük, sőt ime, oh dicsőség! már meg is előztük. Hivatalos beszédek és vezércikkekből összeállíthatnók, mi mindenben hittük el magunkról, hogy vezető helyen állunk az európai kultúrában. Építettünk egy vidéki múzeumot: megelőztük vele a külföldet; hoztunk egy perrendtartási novellát: a külföld messze elmaradt tőlünk, berendeztünk egy addig nálunk ismeretlen gépüzemet: ugyanaz a diadalkiáltás! És aranyos kedélylyel fogadván az öndícséretet, észre nem vettük, mennyire nemzetietlen, mennyire lealázó és nemzetrontó eljárásunk, mellyel haladásunk ismertetőjelét a külfölddel való összehasonlításban keressük. Soha nem beszélünk annyit magyarságunkról, mint ez önáltató korban, soha nem hittük oly mélységesen, hogy lábaink

e nemzeti talajban gyökereznek, mikor pedig a valóságban könynyelmű gyermekként hagytuk el a szülőföldet és futottunk idegenbe csalóka álmok, szivárványos rongyok után. Igy lett az önáltatás hiúságunk által úrrá gondolkodásunkon és akaratunkon és tartott vissza minden pozitív, a Magyar Parlagot javító munkától. Drága időnket, mely rövidebbre volt szabva, semmint gondoltuk, illuziók játékszereivel töltöttük, melyek közt külsőleg imponáló, de annál gyermekesebb volt a magyar imperializmus illuziója.

Az utóbbi harminc évben mindegyik nemzetnek megvolt a maga imperializmusa. A korábbi, specifikusan liberális korszak már végkép eloszlatta az embereket a szerves társadalmi és gazdasági munkától: önfegyelemtől és megelégedéstől. A laisser faire elve korlátlanná tette az egyéni érvényesülést, mely a gazdasági életben a kapitalizmus számára nyitott határtalan lehetőségeket, s viszont mindezen korlátlanságokat meghatványozta az államegyéniség konstrukciójában, az államok hatalmi politikájában. Amint az egyes emberek morál és fegyelem békóit megittasulva szórták le magukról, amint a kapitalista pénzember soha nem látott hatalmi gőggel söpörte össze világrészek gazdagságát, hogy abból még több gazdagságot préseljen ki, ugyanolyan hataloméhséggel és kapzsi vággyal vetették magukat nagy és kis államok az imperialisztikus politikába, melynek kiindulópontja mindenütt az erkölcsitől elválás és a másénak megkívánása volt. Az imperializmus korszakában, melynek vége még messzeláthatatlan, a különböző kormányformától függetlenül állítják az államok, legyenek bár monarchikusak, demokraták, vagy proletárok, minden tehetségüket, egész külső és belső életüket az imperializmus szolgálatába. Kereskedelem és ipar, mint Németországban, hadsereg, külpolitika, nacionalizmus, mint Francia- és Oroszországban, csak eszközei az imperializmusnak melynek legenergikusabb híve, Anglia, uralmát második Rómaként szinte világimpériummá növeli. De a nyugati nemzetekben működő imperialisztikus erők mozgékonyságát, forró intenzitását messze felülmúlja a középeurópai és balkáni kis népeké. A cseh imperializmus tudatos hevéhez képest az angol imperializmus vagy a bolsevista-orosz hódításvágy gyönge kontármű. A hat milliónyi cseh nép egész gazdasági rendszerét, köznevelését, minden tettét és éber álmát egyetlen célra rendezi be: hogy a körötte lakó népeket hazug jogcímeken, de őszinte rablási vággyal leigázza, s területüket, saját földjénél háromszor nagyobbat, a cseh imperiumba olvassza. Ugyanily törekvések nyilvánultak a szerb és román állam- és népfajban. Tehát határainkon, nem is számítva a

bécsi imperializmust, mely akkor már inkább önáltatás volt, nem kevesebb mint három imperialisztikus gépezet működött, megkenve szilárd akarat, erőszak és kész hazugságok minden olajával; cseh, oláh és szerb egyesületek százai vitték szét a tömegekbe az imperialisztus gondolatot, cseh és oláh bankok és pénzintézetek készíték elő a nagy harcot, sőt az imperialista katonaság is készen volt, kiképezve ártatlan testgyakorló egyesületekben. Mindez pedig határainkon ment végbe, azon kimondott és mindenütt hevesen átérzett, áhitott céllal, hogy az új imperiumok területe Magyarország véres testéből lesz kiszakítandó.

Csak képmutatás vagy politikai szükséglet vádolhatja meg a *mi* imperializmusunkat az európai béke megháborításával. Önfenntartásunk elemi követelménye volt, hogy védekezzünk és fegyverkezzünk, s ne nézzük ölbetett kézzel e vad áhitozást, ez ugrásra készülő rabló kapzsiságot. A mi hibánk nem az, hogy védekeztünk és fegyverkeztünk, sőt éppen az, hogy egyiket sem tettük. Mert egyetlen gondolatunk, melyet a végeken leskődő imperialista ellenségeinkkel szembeszegeztünk, a magyar imperializmus, védelemnek és fegyvernek sem jó, sem elég, sem komoly nem volt.

A mi imperializmusunk jó magyar kifejezéssel: szófia beszéd volt, a középosztály egy kis, újságolvasó rétegének frázisokban megnyilvánuló jámbor kívánsága, melyet tetté és cselekvéssé fokozni még csak meg sem kíséreltük. Homályos, szétfolyó programmjában érzelmek mellett fantasztikus vágyak és gyermekesen kicsiny eszközök szerepelnek. Az egyik programmpont, melyre kiki emlékezhetik, harminc, de legalább is húsz milliónyi magyart követelt, s a publikumot egy legalább is Francia- vagy Olaszországhoz hasonló nagyságú zárt magyar nemzet ködképével csalogatta akkor, midőn köztudomású statisztika szerint csak tíz millió magyar volt és midőn az imperialisztikus, húsz milliós vezércikk után ugyanazon lapban józanabb magyarok azon törték fejüket, hogyan irtsák ki az egyke-rendszert, mely e tíz milliónyi magyarságban pusztít és még természetes szaporodását is gátolja. Imperialistáink egyébként soha bele nem bocsátkoztak a kérdésbe, honnan szerezzük meg a hiányzó milliókat. De annál szebben és változatosabban szinezték és díszítették az imperiumot, mely a húsz millió nyomán magától elő fog állani. Néha a Balkánt akarták ötszáz évre visszamagyarosítani, máskor Nagymagyarországról álmodtak, melynek határait három tenger mossa *ismét* — mintha már valamikor mosta volna. Sőt a szárazföld kicsiny lévén, ten-

gerre is merészkedtek, nem tartván a magyarhoz illőnek, hogy német és ánglius mögött elmaradjon, s ezért a magyar imperium nevében gyüjtöttek — flottára? dreadnoughtra? nem — csak magyar iskolahajóra.

A célok és eszközök e groteszk divergenciája teszi a magyar imperializmust illuzióink legbetegebbjévé. Ártani senkinek sem ártottunk, csak magunknak; használni ellenségeinknek használtunk, kik imperialisztikus frazeológiánkat ismételgetve ellenünk uszították a félvilágot. A délibábos imperium felhőkbe nyújtózva állott előttünk, hogy ölbetett kézzel áhitatosan csodáljuk nagyságát, s közben megfeledkezzünk az égető veszedelmekről, melyek létünket fenyegették. Ha imperialistáinkban egy csöppnyi józan politikai belátás lett volna, felismerték volna, hogy hatalmas magyar állam a történettől megszabott viszonyok közt vagy Ausztriával, vagy a nemzetiségekkel szövetségben, de a *kettő* ellen semmiképen meg nem valósítható. Saját erőnk sokkal kisebb, semhogy e két tényezőt rákényszeríthetnénk a magyar imperium elismerésére. Nekik tehát vagy a nemzetiségekkel kellett volna kibékülniök, s ezekre támaszkodva az osztrák-magyar viszonyt likvidálni, Ausztriától elszakadni, vagy pedig Ausztriával megegyezésre jutva, a nemzetiségek érvényesülését ép oly erélyesen, brutálisan korlátozni, minőnek példáit most a franciák Elszászban és szomszédaink az új cseh, oláh államban fölös számban nyújtják. Eszükbe kellett volna ötleni, hogy hadsereg nélkül nincs imperium, tehát vagy a közös hadsereget kell megnyerni a magyar imperium ügyének, még pedig a közjogi harc beszüntetése árán, vagy pedig ki kell vívnunk, akár forradalom útján is, a külön nemzeti hadsereget. Mindez célirányos tett, bátor kezdemény lett volna, legalább is a magyar imperializmus szempontjából, de tudjuk, egyik sem történt: imperialistáink részt vettek, sőt időnkint első sorban harcoltak a terméketlen közjogi harcban, belpolitikailag pedig teljes mértékben magukévá tették a nemzetiségi illuziókat. A román, szerb, cseh-tót mozgalmakkal szemben a magyar társadalom életre hívott ugyan néhány közművelődési egyesületet, ezek azonban a magyarságnak rideg atomizmusa folytán előbb-utóbb államsegélyre szorultak, s működésük személyi torzsalkodásokban és bankettezésben merült ki. A nemzetiségi bankok politikai működésével fel sem vettük a versenyt, telepítő akcióról beszéltünk ugyan, de meg nem valósítottuk. A nemzetiségileg vegyes területeken lakó idegen népfajok kulturában és vagyonban gyarapodtak, míg magyarjaink erkölcsileg és anyagilag sülyedtek — a magyar

imperializmus korszakában! Elég a székelység példájára hivatkoznunk, mely oldott kévéként hullott szét oly időben, midőn Budapesten székely eredetű politikusok vitték a szót és lelkesedtek a magyar imperiumért.

Nem csekély kárt okozott imperializmusunk külpolitikai gondolkodásunkban. Az imperialista versenyben még a legbüszkébb nemzet sem hagyatkozott saját erejére: a francia imperium az orosszal szövetségben készül, s világuralmi céljaiért még büszke Albion is kilép elszigeteltségéből. Magyar hatalom, mely Középeurópában és a Balkánon az osztrák mankó nélkül, sudár fiatal növésben imponáljon, e világkoaliciók kihasználása nélkül józan ésszel elképzelhetetlen volt: vagy a németellenes koalicióhoz kellett csatlakoznunk, vagy a meglevő német-magyar barátságot megszilárdítanunk, és a tömegek lelkébe bevinnünk. Imperialistáink e döntő kérdésben is tehetetleneknek bizonyultak: a német szövetségtől el nem szakadtak ugyan, de minden alkalmat megragadtak, hogy a német kultúrával, gazdasággal, katonai hatalommal szemben a nemzetet bizalmatlanná tegyék. A magyar imperializmus főorganuma, a Budapesti Hirlap, éveken át irtó hadjáratot folytatott minden ellen, ami német, s így egyetlen pozitív szövetségünknek érzelmi alapjait ásta alá anélkül, hogy újat szerzett volna. A nemzet pedig elbódulva az öndícsérettől, meg volt győződve, hogy külpolitikai alliance-okat mellőzhet, mert húsz-harminc milliónyi tömegben egymaga is megvalósíthatja terveit.

A történetírás meg fogja állapítani a felelősséget, mely a világháború kitörésében és a „béke“ eseményeiben az imperialistákat, a cárisztikus és bolsevista oroszoktól kezdve nyugati és amerikai demokratákig egyenkint terheli. És ki fogja mondani a „nem bűnöst“ a magyar imperalizmusra, mely valóban nem az sem a háborúban, sem a faji és társadalmi ellentétek tudatos felszításában, de bűnös — ezt jobb, ha mi magunk kimondjuk — a magyarság elaltatásában, a magyar erőknek gyermekes célokra elpocsékolásában. Bűnös a nemzeti bűnökben, bűnös a hazug szívpolitikában, melynél nagyobb vétket Széchenyi nem ismert szegény nemzetünk ellen.

IV.

Társadalmi osztályok és mulasztások.

Beteges álmok beteg szervezettel járnak. A társadalmi organizmus bajait egykorú megfigyelőnek ugyan rendkívül nehéz észrevennie és pontosan körülírnia, de hogy a harmadik generációban megvoltak e bajok, azt eléggé bizonyítják a nehézségek, melyekbe a katasztrófa óta társadalmi viszonyainknak konszolidálása kerül. Mielőtt az egyes társadalmi osztályok strukturáját részletesen szemügyre vennők, előre is kimondhatjuk, hogy a harmadik nemzedéknek társadalma is — mint egész anyagi és szellemi kultúrája — belső ellenmondásban szenvedett. A 48-as törvényhozás papirosszabványai nem voltak elég erősek a régi társadalmi tagozat lerombolására és újnak a kialakítására: a jogegyenlőség főúri, köznemesi, jobbágyi osztályok közt társadalmi téren inkább csak névleg valósult meg, rendek nincsenek többbé, de mágnás, gentry és pór, azaz kisgazda és zsellér továbbra is külön egyéniségek, melyeket az általános magyarság többé-kevésbé tudatos érzésén kívül alig tört össze valami. Átmeneti formák vannak ugyan, de egészben véve e három típus éles határoltságban vehető szemügyre.

A mágnásosztályt a rendi kiváltságok megszüntetése óta elsősorban a német eredetű hercegi, grófi, bárói cím és rang különbözteti meg a többitől. Mágnásaink tagjai továbbá, bizonyos megszorításokkal, a főrendiháznak, s kizárólagos betöltői az országnagyi és legfőbb udvari méltóságoknak. Főrendiházi működésüket szűkkeblű osztálypolitikával nem lehet vádolni, aminthogy a magyar mágnási tábla e korszakban sem vonta magára azon osztályok gyűlöletét, melynek képviselői hiányoztak belőle. A főúri

címmel rendelkezők egy része polgári pályákon működik, részben anyagi viszonyaitól kényszerítve, részben lelki szükségletből, mint pl. báró Eötvös Lóránt, tudományunk egyik büszkesége. Ezeket azonban mellőznünk kell, ha a főúri osztályról mint társadalmi jelenségről beszélünk. Az igazi főúr fogalmát a nagybirtok és a vezető politikai szerep határozza meg.

A nagybirtok kiterjedésére ime egy valószerűtlen, alig felfogható szám a harmadik korszak kezdetéről: Magyarország területének 32%-a ezertől tízezer holdig terjedő nagybirtokokból áll, a tízezer holdnál nagyobb birtokok pedig együttvéve az ország összes területének 7·4%-át foglalják el.[1] Részletekkel talán jobban tudjuk érzékeltetni ezt a dolgot. Az ország területén 1900-ban 2,388.482 gazdaság volt, összesen 36,857.000 holdon. Ebből ezer holdnál nagyobb gazdaság 3768, amely 3768 gazdaság — ezt jól jegyezzük meg — tizenegymilliókilencszázegyezer kat. holdat foglalt magában.[2] A 3768 szám nem a birtokosokat, hanem a gazdaságokat tünteti fel, tehát birtokos még kevesebb van, mert egy-egy birtokos, amennyiben földjei több megyében fekszenek, többször szerepel a kimutatásban. Viszont a 3768 számban benne van a főurakon kívül az ezerholdas középbirtokos is, valamint az állam és egyház is, amennyiben ezek földjei egy-egy tagban ezer holdnál nagyobbak. Ebből a számból tehát nem szabad arra következtetnünk, hogy az ország 32 millió földjéből 12 millió, tehát több mint 32%, az egésznek majdnem egyharmada a főúri osztály kezén volna. De az aránytalanság igen nagy, majdnem ilyen nagy. Megítélhető ez abból, hogy az összes gazdaságok 53%-a úgynevezett törpegazdaság, s ezen törpegazdaságok az ország 37 millió holdjából összesen csak 2,155.168 holdat, tehát a területnek csak 5·8%-át foglalják el. Viszont a hitbizományok, melyek már kizárólag főúri kézen vannak, 2,329.000 holdat tesznek ki. Azaz kétmillióháromszázezer holdból csak *néhány* család él, míg a másik kétmilliószázötvenezer hold az ország agrárlakosságának 53%-át, összesen egymilliókétszáznyolcvanezer kisgazdaságot kénytelen eltartani. Hogy ez mennyire lehetetlen, s hogy e törpegazdaságok tulajdonosaiknak a puszta életen kívül egyebet alig

[1] Pólya *id. m.* 195. l. Keletitől átvéve.

[2] Ezen és következő adatok a Darányi Ignác földmívelésügyi minisztertől kiadott hivatalos munkából valók: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*, V. kötet, *Végeredmények*, Budapest 1900. Ugyanezen adatokra támaszkodik Rubinek Gyula az *Ungarn* c. 1917 Budapesten megjelent munkában, 318. l.

nyújthatnak, azt megdöbbentően illusztrálja a hivatalos adat, hogy ez egymilliókétszáznyolcvanezer törpegazdaságnak majdnem fele, hatszázezer, kisebb egy holdnál, még pedig szántóföldnélküli egy holdnál kisebb 294.475, egy holdnál kisebb, de már szántóföldes pedig 268.474.

Ez adatok megértetik velünk azon hatalmi állást és következőleg azon politikai, társadalmi és kulturális befolyást, melyet a vagyonos főúri osztály néhány száz tagja elfoglalt. A magyar mágnások szerepe a közéletben hasonlíthatatlanul nagyobb, mint akár az angol lordoké, akár a porosz junkereké. És itt a demokratikus és szocialisztikus mesék honába kell utasítani az állítást, mintha a főúri osztály túlnyomó hatalmát modern rablólovagok gyanánt önző osztályérdekből használta volna fel, s mintha társadalmunk e néhányszáz dúsgazdag nagybirtokos diktatumát követve tette volna meg a végzetes utat, mely a katasztrófához vezetett. A dolog megfordítva áll. Már a negyvenes években is láttuk, mint rendelte alá magát a főúri ifjúság Batthyányi Lajos gróf vezetése alatt a liberális közszellemnek és tette magáévá gondolkodás nélkül Kossuthnak antiarisztokratikus ideáit. Most, a harmadik korszakban, hasonló a helyzet. Főuraink nem vezetői vagy szerzői a nemzeti illuzióknak, csupán akarattalan szolgái. A nemzettel együtt hisznek az állami és nemzeti fikciók erejében, s azok kiépítésében — példa Bánffy Dezső báró — erős fajszeretettel maguk is résztvesznek. Új politikai alakulat nélkülök nem jöhet létre: a nemzetnek jól esik ez ősi nevek ragyogása, ők pedig szívesen ragyognak akár a legszélsőbb radikális irányzatok élén is, tanuságot tévén ezzel egyrészt osztályöntudatuk hiányáról, másrészt politikai ítélőképességüknek az előző korszakhoz képest csökkent voltáról. Sem Széchenyi, sem Dessewffy Aurél nem akad közöttük. Nagy többségükben a közjogi viszály taposómalmát járják lelki rabszolgaságban; némelyek azonban közhasznú munkát végeznek az agrártársadalom és termelés szervezésében, de mélyebb koncepció híjján ők is a felszínen maradnak, a kilenc millió jó és hű magyar paraszt lelkéhez nem tudnak hozzáférkőzni. Taktikát és pártpolitikát űznek, de iniciativát erkölcsi javulásra nem nyújtanak. A közrendű magyarnál nem rosszabbak, de nem is jobbak, ami, ha áll a *noblesse oblige* érvénye, nem csekély felelősséget ró rájuk mindazért, mi e szegény nemzettel történt és történik.

Az elődökkel összehasonlítás egyáltalán nem jár előnnyel számukra. Szűk egyéni életet éltek, ellentétben akár egy Széchenyi

Ferenc, egy Festetich György meleg és tetterős, minden magyart átfogó nemzetiségével. Legsúlyosabb következménnyel járt az egész nemzetre, hogy a földtelen zsellérek, az alant nyüzsgő kisgazdák százezreivel nem gondoltak és kiskirályságaik birtokában hagyták és tűrték, hogy a magyarság ereje, a föld- és munkaéhes parasztság ipari telepekre vagy Amerikába zülljék szét. Latifundiumaik éppen a magyarlakta területre feküdtek rá: a 675.000 holdnyi hitbizományi szántóföldnek több mint fele a Dunántúl megyéiben fekszik. A színmagyar Fejérmegye egész területéből 63 és fél % nagybirtok, legnagyobbrészt mágnások kezén. Egy Széchenyi István, elérkezve a társadalmi fejlődés ez adott fokára, bizonyára tudta volna, mi a kötelessége a jó és hű magyar földtelennel szemben...

* * *

Anyagilag sokkal kedvezőtlenebb helyzetben volt a köznemesség, melynek birtokállaga már az előző korszakban összetöretvén, társadalmi egysége felbomlott, s belőle ide-oda vetődő rétegek váltak le. Mint láttuk, a vagyonos középnemességnek egy része még megtartá birtokát, de nem oly mértékben, hogy az országban játszott vezetőszerepet igazolhatta volna. Középbirtok száztól ezer holdig összesen csak 19.867 volt, a gazdaságok összes számának nem egészen egy percentje; a magyar föld egész területéből csak 5 és fél millió hold, a terület 15%-je. A hivatalos statisztika szerint ez még elég tekintélyes szám, de „kérdés, akkora-e, hogy ezt az osztályt arra a vezetőszerepre, melyet neki tulajdonítani szoktunk, alkalmassá tenné, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a középbirtokosoknak csak igen kis része áll tisztán, nagy része meg van terhelve, sőt túl van terhelve adóssággal".[1] Hozzátehetjük, amit a liberális statisztika nem feszeget, de a történetíró el nem hallgathat: ez az aránylag csekély középbirtok sincs többé egészen a régi nemesség kezén, igen tekintélyes része immár zsidó birtok, amit beszédesen illusztrál a megyei virilisták közé felvett birtokosok statisztikája; pl. Borsodban 149 virilista birtokos közül 47 zsidó már 1884-ben, Trencsénben 153-ból 95, Árvában 48-ból 37, Veszprémben 148-ból 53, Vasban 266-ból 34, Tolnában 162-ből 58, Zalában 214-ből 86, Bácsban 225-ből 75, Szabolcsban 168-ból 51 stb.[2] Ami nem kevesebbet jelent, mint

[1] *Mezőgazdasági statisztika* id. kötet 33. l.

[2] Ez összeállítás az elvi liberális Beksics Gusztávtól való: Censor, *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk,* 1884.

hogy a köznemesség ősi hajlékaiban, a vármegyékben, az eddig nemesi birtoknak néhol fele, néhol harmada, de legalább is egy-negyede nem régi nemesé többé, hanem a 48 és 67 óta felszabadult zsidóságé.[1]

A nemesség hatalma, vezetőszerepe nem is a birtokon alapul. Már a második korszakban is láttuk, hogy azon osztály, mely Tisza Kálmán hagyományaihoz képest vármegyei és parlamenti közéletünkön uralkodott, csak kis részben állott földbirtokos nemesekből. Hozzá tartozott és tartozik az új korszakban is a régi nemességnek megyei és állami szolgálatba lépett vagyontalan tömege, hozzá a városi életbe vonult józan, polgári érzésű nemesség, valamint az egész vidéki városbeli intelligencia, mely polgári és parasztszármazás ugyan, de életfelfogásban, politikai és nemzeti érzésben asszimilálódott a nemesség hivatalviselő tömegeihez, kik a központi hivatalokban ülve, a vidék előkelőbb államhivatalait, reprezentációs helyeit, minő pl. a törvényszéki elnökség, vármegyei hivatalokat tartósan megszállva sorsukat az államéhoz kötötték, s így az állami omnipotencia korszakában túlnyomó befolyást, egyéb rétegekre olvasztó hatást gyakorolnak. E birtoktalan nemességnek vagyona semmi vagy csekély, de van konnexiója a központi hivatalokban és van szorgosan ápolt atyafisága a középnemesség birtokos maradványaival. E rokoni viszony szabja meg életmódját, s egyúttal azon nem-nemes intelligenciáét, mely vele napi érintkezésben lévén, szokásait híven átveszi. Innen az a különös jelenség, hogy megmagyarosodott polgárcsaládok fiain gyakran a legszorgosabb kutatással is alig fedezhetünk fel polgári erényeket, de annál szembeötlőbbek rajtuk azon tulajdonok, melyeket a pusztuló és szegényedő, de a gazdag atyafisággal mindenáron lépést tartó hivatalnoknemességtől vettek át. A szegény hivatalnoknemes külsőleg él, hogy *lássák,* s ahelyett, hogy a lelki műveltség terjedésével a külső életről leszokott volna, még utánzókra tesz szert, s életmódját, melynek pusztulásra ítélt osztálynál megvan a természetes jogosultsága, egy újonnan feltörekvő rétegre is kiterjeszti. Innen vidéki városaink közismert sivár életmódja, a folytonos külsőségkeresés, a lelkieknek tökéletes

[1] 100 holdnál nagyobb zsidó birtok van 1884-ben 1898, összesen 1,747.255 hold területen, 1894-ben 2788, 2,619.300 holdon. Zsidónak van bérbeadva 1884-ben 2,745.100 hold, 1894-ben 3,350.740 hold. Összesen birtokjogon és bérben van zsidó kézen ötmilliókilencszázezer hold, amikor a holtkéz birtoka csak hárommilliókétszázezer (v. ö. Weszprémy *id. m.*). A zsidó térfoglalás sokkal inkább a középnemes, mint a mágnás rovására ment.

elhanyagolása. Hogy csak egy drasztikus jelenséget említsek: vidéki kávéházak éjjeli életében cigányszó (magyar áfium!), kártya és betört tükrök mellett nemcsak a lehanyatlott nemesek: megyei aljegyzők, huszártisztek ifjúsága hervadt nem egyszer sivár, lélektelen férfikorrá, de még inkább, nagyobb számban a polgári és parasztcsaládokból feltörekvő új értelmiségé; általában utánozták a kihaló nemesség jó és rossz szokásait, polgári légkör sehol ki nem alakult.

De a kép nem volna teljes, ha rá nem mutatnánk arra, amit már korábban érintettünk: hogy t. i. az elszegényedett, lehanyatló nemesség ezt a kétségtelen befolyását végső analyzisben mégis az ő nemzeti eredetének, történeti multjának köszönhette. Ugyanaz a nemzeti alkotóerő, mely az első generáció nemeseit a nagy fellendülés önzetlen munkájába állítá, a késő unokákban elszánások és tettek helyett nemzeti illuziókat szül, de ez illuzióknak oly éles formákat és annyira magyaros tartalmat senki sem tud adni, mint ez atavisztikusan politizáló, politikai érzékkel bíró nemesség. Túlnyomó befolyását tehát nem középkori rablólovagfogások vagy durva erőszak, hanem formásabb és aktívabb magyarsága biztosítják neki. E nemesi energiák hatása alatt a középrend egyéb elemei a parasztsággal együtt a harmadik korszakban is inkább csak befogadó, passzív szerepet játszanak, melyből csak felsőbbséges műveltség tudná őket megszabadítani. És igy fejlődik ki az a frazeológiában hatalmas, de tettekben alig mutatkozó nemzeti érzés, melyet Grünwald Béla a sovinizmus mániájának nevezett, annak hiányát panaszolván a hetvenes évek életében. A vagyonilag és műveltségben aláhanyatló nemességnek adatott a kétes dicsőség, hogy ezt kifejlessze és a zsidóság segélyével, miről következő fejezetünkben lesz szó, uralkodóvá tegye az egész nemzetben.

Ez a heves nemzeti érzés volt jóformán az egyetlen kapocs, mely az életmód föntemlített külsőleges homogenitása mellett a középosztály különböző rétegeit összetartá. A liberális törvényhozás hiába mondta ki a szabad connubiumot és commerciumot, egy-egy vidéki társadalom nemesi, nyárspolgári, értelmiségi és zsidó rétegei mégis külön foltokban, egymástól elkülönzött zsombékokon ültek. Kétséget nem szenved, hogy a nemesség részéről kiinduló egyesítő törekvések biztos sikert értek volna el. A nemesség azonban liberalizmusa miatt kényszerhelyzetben volt. Anyagi létét ekkor már szinte kizárólag a központi és vármegyei hivatalok biztosították, ha tehát szélesebb társadalmi alapokra helyez-

kedik, s exkluzivitásából kilép, ezzel egyúttal anyagi alapjait is veszélyezteti, mert osztoznia kell másokkal ez állásokban. E zsákutcából egyetlen út vezetett volna ki: ha szakít az elvi liberalizmussal, ha agrár szellemű védőintézkedéseket tesz a még kezében levő kis- és középbirtok megmentésére, tisztázására, ha a hivatalokban nyomorgó nemesi családokat újra letelepíti — esetleg a mágnásosztály latifundiumain, hosszú lejáratú bérlők vagy akár birtokosok gyanánt. A cifranyomorúságról lemondva, vissza kellett volna térnie az ősi földhöz, melynek örök szeretetéről, heves kívánásáról a nemesi publicisták úgyis oly szépen tudtak regélni. És ha a nemesség akarja, ez a kívánsága könnyen beteljesülhetett volna, hiszen a parlamentben szinte kizárólag nemesi családból származó képviselők voltak. De a változás, mely nemzeti társadalmunkat egyszeriben konszolidálhatta volna, elmaradt, el pedig azért, mert a nemesség liberális ideológiájában nem tudott többé akarni és saját megmentésére nekilendülni egy agrár-szociális törvényhozásnak. Parlamenti exponensei és vezető egyéniségei őszinte hívei vagy megcsontosodott doktrinérjei valának a liberalizmusnak, mely a földbirtok kötöttségében, agrárcsaládok és agrárvagyonok folytonosságának törvényhozásszerű biztosításában reakciót látott és azt mindenkép megakadályozá. A nemességnek önmagára káros liberalizmusát jellemzi, hogy birtokminimum és egyéb agrárgondolatok nem is a nemesek, hanem nagybirtokos grófok: Andrássyak, Széchenyiek fejében merülnek fel, s viszont hivatalnoknemesek, központban élők azok, kik ez agrárvédelmet liberális elvhűséggel szigorúan visszautasítják.[1]

A század végén ezek a mozgalmak is elülnek. Nemességünk a jövő gondja nélkül élvezi a hagyomány nyújtotta társadalmi befolyását és vezető szerepét politikában, parlamentben, központi és vármegyei hivatalokban. Elmulasztván a 70-es—80-as években kinálkozó psychologiai momentumot, midőn az alsóbb osztályokból még csak lassan felszivárgó értelmiséget magába olvaszthatta volna és egy középkori rend jogvesztett maradványából az angol gentry mintájára minden kitünőséget, minden szellemi és vagyoni erőt magában foglaló új társadalmi osztállyá, az új Magyarország

[1] Pl. Berzeviczy Albert, *A gentryről* a *Nemzet* 1884. évfolyamában kiadva *Beszédek és tanulmányok*, II. kötet, 234. l., aki a köznemesség elszegényedése ellen két gyógyszert ajánl: 1. a kereset és fogyasztás egymással arányba állítandó, 2. a birtoktalan nemes menjen válogatás nélkül polgári pályára. Egyéb egykorú liberális termékeket (Láng Lajosét, Beksics Gusztávét,) l. Concha Győző cikkében, *A gentry*, Budapesti Szemle 1910. 142. kötet.

büszke oszlopzatává alakulhatott volna: mindezt elmulasztva, félszeg helyzetéből az új kor társadalmi forrongásában exkluzivitás, tudatos osztályelzárkózás által akar menekülni. E törekvés eredménye a magyar gentry, egy hanyatló, kimerült társadalomnak felemás, beteges szülötte.

A gentry elnevezés a 80-as években merül fel,[1] mikor a régi középnemesség, a *bene possessionati* nagymultú, érdemdús osztálya már végkép szétzüllött, vagyoni alapjait csekély kivétellel elvesztette. Az angol gentryről tudjuk, hogy az a régi köznemességnél *szélesebb* osztály, mely az ipar és kereskedelem, tudomány és hadsereg nem-nemes kitünőségeit is magában foglalja. A magyar gentryből viszont nemcsak hogy hiányoznak ez utóbbi polgári elemek, de *keretei* még a régi köznemesség körénél is szükebbek. Alapja és magja azon aránylag kevés középnemes család, mely még megtartá birtokát vagy annak egy részét. Ez a tulajdonképeni agrár elem a gentry közt, az, melyet a nemzetellenes radikalizmus ezerholdasnak, bőrkabátosnak szokott nevezni, pedig az ezerholdak nagyrésze ekkor már zsidó kézen volt. Az agrár-gentryt kiegészíti városi atyafisága, mely polgári, helyesebben „úri" pályán működik. Úri pálya az, melyen a középnemesség 48 előtt élt: politikai szereplés, miniszteriumi és vármegyei hivatalok, lovastiszti pálya. A gentry ez alapjában véve középkori, rendi keretek tágításától aggályosan tartózkodik. Nemcsak hogy nem-nemeseket fel nem vesz magába, kivéve ha azok házasság útján s egyébként is érzelmileg asszimilálódtak vele, de maga is tartózkodik minden oly pályától, hol nem-hasonszőrűekkel egybevegyülhetne. Bizonyos értelmiségi ágakat, melyeken a hazai viszonyok közt a dekorumnak csak minimuma érhető el, aminő pl. a középiskolai tanári pálya, tudatosan bojkottál. Mindez megvilágítja a gentrység alapvonását: a hanyatló köznemesség utolsó kétségbeesett kísérlete ez, hogy az anyagi romlásból mentse ami menthető, azt, mire jobb időkben keveset adott: a külső díszt és ennek feltételét, az osztályöntudatot. A gentrység is illuzió tehát, illuziója ezen szomorú meddőségre jutott társadalmi maradványoknak, melyek az illuzióból nem ébrednek fel többé, mert nincs annyi vitalitásuk, hogy a két kivezető út bármelyikére rálépnének: vagy visszatérni az anyaföldhöz, a liberalizmus elhagyása árán, vagy a születési elvet feladva az értelmiséggel összeolvadni. Midőn a nemzetkonzerváló erőknek egyik kutatója a legújabb időkben ez utóbbi

[1] Concha *id. m.* kitünő kutatásai szerint.

útra, az angol gentry utánzására hívta fel, válaszul csak annál határozottabban hangzott fel a gentry részéről a születési elv és a „gentry-osztályöntudat“.[1] A gentry-önvallomás megerősíti föntebbi rajzunkat: kizárja soraiból nemcsak a nem-nemes értelmiséget, de a köznemesség széles rétegeit is, magát egyedül a hivatalnok-nemességre és a még földbirtokos családokra korlátozván. Osztályöntudatát „gentry-világfelfogással“ támogatja alá. melynek alkatelemei „konzervativizmus a politikában, agrárizmus a gazdasági, gavallérság és exkluzivitás a társadalmi életben.“ Mint tudjuk, csupa illuzió; politikában a folyton politizáló, a közjogi harcot késhegyig folytató radikális gentry-osztály egész a katasztrófáig meg sem kísérté a konzervatív politikát; gazdasági téren az agrárvédelmet a gentry szintén önmaga akadályozta meg és egészben véve az állami és nemzeti illuziók táplálásával önmaga tett lehetetlenné minden konzervatív-agrár mozgalmat. De illuzió volt társadalmi függetlensége is, mikor megélhetése végett az állami Leviathan lett egyetlen kenyéradója. Valóság csak az exkluzivitás, mit az önvallomás így definiál: „Az igazi gentry csak gentry-társaságban érzi jól magát, s a magánéletben ilyen társaságot keres, nem lát ott szívesen semmiféle más elemet, legyen az gróf, bankár, hivatalnok vagy polgár.“[2]

Ez a felfogás egyszerűen abdikáció azon nemzetnevelő és -vezető hivatásról, melyet nemességünk évszázadokon át tisztességgel, sőt dicsőséggel teljesített. A hivatott organizáló, ősi energiák felhalmozója lemond most nemzeti hivatásáról és elzárkózva él előkelőnek vélt hivatalának és a nemzetrontó közjogi politikának. Évszázados családoknak, őseik érdemei folytán elnézhetjük, ha végre is felmondják a szolgálatot.

*

A nemesség ez önkényes abdikációja lőn az oka annak, hogy szilárd és egységes középosztályunk ki nem fejlődött. A modern államhatalom és a kapitalista gazdaság hirtelen fellendülése jelentékeny értelmiségi réteget hozott ugyan létre, de ebben hiányzott az összetartó erő, s így az egész nemzeti társadalomból is hiányzott az a szilárd gerinc, minő korábban, a rendi korszakban, a vagyonilag független, művelt középnemesség volt.

[1] Concha id. cikkére Szücsi József válasza *A gentry*, a Turul 1910. évfolyamában.

[2] E „fölfelé-exkluzivitás“ iránt a gentry-ideológiától ment nyugodt szemlélők (pl. Berzeviczy Albert *id. m.*) komoly kétségeket táplálnak.

Nincs időnk a középosztály egyes ágainak számbeli gyarapodását figyelemmel kísérni, amint ezek a kapitalista termelés óriási méretei szerint, hathatósan elősegítve az államhatalom támogatásától, új és új kereseti ágak és vállalatok ezrén át, különböző közép- és főiskolák százainak közvetítésével kifejlődtek. A magyar társadalom specifikus bajai nem is a középosztály lassú gyarapodásából származnak, hanem éppen abból, hogy a gyors fejlődés közben megfeledkeztünk a szerves munkáról, az elsietés és felületesség e korrektivumáról.

Az intellektuális élet standardjának szédületes emelkedését mutatja a középosztály számának hirtelen növekvése. Szűkebb értelemben vett értelmiségi pályán volt 1870-ben, mint láttuk, 88.000, 1910-ben már 144.000.[1] Ez utóbbi számhoz hozzáadva az őstermelési intelligenciát (12.000), az ipari és kereskedelmi pályákét (64.000), s egyéb értelmiséget, megkapjuk az egész ország intelligenciáját, mely nem kevesebb, mint 229.000 kereső egyén, az eltartottakkal együtt pedig 590.000. Ezt a hatalmas számot összehasonlítva akár az oláh, akár a balkáni népek intelligenciájával, nincs oly gonosz indulat, mely ne volna kénytelen elismerni a mi kulturális felsőbbségünket. De közelebbről megvizsgálva a részleteket, rajtuk elsősorban a fejlett kapitalizmus hatását, s ezzel együtt a szerves nemzeti munka teljes hiányát észleljük. Az ipari és kereskedelmi pályák értelmiségének száma 1900-ban még csak 38.000, 1910-ben már 64.000, tehát tíz év alatt csaknem megkétszereződött, ami az indusztriális kapitalizmusnak aránylag gyors térfoglalásáról ad hírt. Ez a szám azonban csak kis részben áll elő polgári és paraszt, még kevésbé nemesi egyéneknek intellektuális pályára térte folytán, mivel az ipari és kereskedelmi intelligencia — a kapitalizmus túlnyomóan zsidó lévén — szintén zsidó körökből táplálkozik. Viszont az őstermelés körében működő intelligencia 1900-ban 11.000, 1910-ben 12.000, tehát a népesség általános szaporodásához képest leszállott — gondoljuk meg: leszállott Magyarországban, a specifikus agrár államban, melynek jelene és jövője az agrár termeléstől függ és így létérdeke kívánná, hogy a mezőgazdaság szolgálatába minél több értelmet és céltudatos akaratot, nevelő és szervező erőt állítson. A harmadik korszak ebben sem volt jobb a másodiknál: egyik sem gondolt eléggé az ország agrár népességével, egyik sem gondos-

[1] Az 1910. népszámlálás adatai a *Magyar Statisztikai Közlemények* 27. kötetében.

kodott az agrár lakosság szellemi színvonala és ezzel együtt a termelés intenzitása emeléséről.

A tulajdonképeni intelligencia gyökerei részben a kapitalisztikus vállalatokba, részben az állam gépezetébe nyúlnak le. Kapitalizmusunk túlyomóan zsidó lévén, intellektuális exponensei is többnyire azok, egyes ágakban, minő pl. a bányaművelés, németek. Marad a nemzeti intelligencia számára az államhivatalokban és néhány szabad kereseti ágban élők tömege, mely tehát nagyjában függő helyzetben van, az állam táplálja, holott ez még akkor is, mikor jobb napokat lát, szegény és semmikép nem alkalmas arra, hogy nemzeti értelmiséget szervezzen és fönntartson.

Egységes közszellem, nemzeti célok öntudatos követése nem is került ki e hirtelenül felnőtt középosztályból. Tagjait szerves kapcsok át nem fogják, atómokként élnek önmaguknak, kiszolgáltatva a szegénységnek, anyagi gondoknak, meg hasonlókép anyagi örömöknek. Ignoti nulla cupido. Sem az állami telekkönyvvezető, sem a biztosító hivatalnok nem érzi, hogy egy magyar középrendnek tagja, melybe a gazdag gyáros, a nemes születésű miniszteri tanácsos is beletartoznék, amelyre nemzeti feladatok, komoly munkák várnak. Magyarsága kétségen felül áll, de azt csak mint vezetett, mint gregarius katona, mint nyáj tagja képes megbizonyítani, mert művelődési hiányai iniciativára és kritikára képtelenné teszik. Ez a nagy tömeg ellenkezés nélkül aláveti magát az uralkodó nemzeti irányoknak, melyeket politikai pártok és sajtó, a vezetésben osztozkodó gentry és zsidóság állapítanak meg. Szelleme csak parlamenti és politikai szónoklatokra, meg a napisajtó cikkeire reagál, míg gazdasági műveltséget nem szerez magának, hogy azzal szűkös anyagi helyzetén lendítsen. A harmadik korszak könyvtermelése, ami a komoly művek, nem a szépirodalom, példányszámát illeti, alig emelkedett, sőt talán esett is a második korszakéhoz képest. Ha meggondoljuk, hogy népszerűen megírt gazdasági társadalmi, történeti könyvek legföllebb ha 3—4000 példányban fogynak el, holott az értelmiségi osztályok száma 229.000 egyént tesz ki, e nevetségesen csekély példányszámból meg fogjuk érteni, miért nem talált a nemzet évtizedeken át kivezető utat a közjogi harcok és doktrinér liberalizmus kettős útvesztőjéből.

A 3—4000 példánnyal még csak a következő adatokat állítsuk szembe: volt az országban 4400 középiskolai tanár, polgári és felső leányiskolai tanító, 500 főiskolati oktató, 4000 katholikus pap, 3000 evangelikus, református és lutheránus lelkész, 4000

ügyvéd, 6000 orvos és gyógyszerész, író és művész nem kevesebb mint 4000, tudós 1200! Ha a 26.000 néptanítót, az állami és törvényhatósagi közigazgatás 25.000 emberét, mint anyagilag gyöngéket, ha a 4000 görög keleti és görög katholikus papot mint túlnyomóan idegen nemzetiségűt, ha a 9000 szülésznőt, a 2500 óvodást le számítjuk is és megelégszünk azzal, hogy az ügyvédek, tanárok, magas hivatalnokok, orvosok. papok ezreit sorozzuk be a „művelt nagyközönségbe", ennek számát a felhozott statisztikai adatokból a legfeketébb bizalmatlansággal sem volna szabad 15—20.000-nél kevesebbre tenni. Hisz ez még mindig nem volna több, mint a magyarság tizmilliónyi tömegének alig egynegyed százaléka. Pedig 15–20.000 példányban legföllebb ha regényt, mely a közönség inye szerint készült, lehetett nálunk eladni. A nemzetet nevelő és oktató munkákat csak a mondott 3—4000 példányszámban.

Elmondhatjuk, bármily szomorú is: Széchenyi óta a lelki függetlenek száma Magyarországon alig szaporodott.

* * *

Hátra van még az ipari munkás- és parasztosztályokat elhelyeznünk a nemzeti társadalomban. Ha a középosztályt akarattalan, iniciativaképtelen atómok tömegének ismertük fel, az ipari munkásosztály hasonlóképen ilyen, azzal a különbséggel, hogy még nem oszlott atómokra, nem individualizálódott, hanem egyetlenegy tudattalan réteget képez minden egyéni differenciáltság nélkül. Abban mindakettő megegyezik egymással, hogy passzív tétlenségben várja nálánál aktivabb tényezők részéről a megtermékenyítést, az ideák beoltását, melyek szerint mozgásba jusson.

Számbelileg ez az osztály mutatja a legnagyobb gyarapodást. 1890-ben van ipari kereső 1,100.000, eltartott 1,494.000. összesen 2,600.000. 1900-ban ugyanezen számok már felrugtattak: 1,430.000. 2,060.000, s a kettő összege, az egész ipari munkásság: 3,490.000. Az ország népességének 1890-ben 17%-a, 1900-ban 20·7%-a ipari munkás. A szaporodáson félreismerhetetlen a kapitalizmus hatása. A házi- és népipar végkép összezsugorodik: 1890-ben még 4·7% a az egész ipari munkásságnak (38.358 munkás), 1900-ban már csak 3·7% (38.774). Annál rohamosabb az iparvállalatokban, még pedig a közép, nagy, legnagyobb üzemekben foglalkoztatott munkások számának emelkedése. Húsz munkásnál többet foglalkoztató vállalatokban dolgozott 1890-ben az ipari munkásság 31%-a, 1900-ban

már 42·7%-a. Ennek megfelel a vállalatok számbeli gyarapodásában tapasztalható irány: az egymunkású vállalatok száma az említett tíz év alatt csak 4%-kal nőtt, a két munkást foglalkoztatóké 13%-kal, a három-öt munkásúé 19%-kal, 6—10-é 23-mal, 11—20-é 33-mal, a húsznál többet foglakoztatóké nem kevesebb, mint 55%-kal. Míg a segédmunkások szaporodása a 3—5 munkású üzemekben csak 19%, addig a húszon felüliekben 92%. Leghatalmasabb fejlődést a legnagyobb üzemekben észlelünk: a nagyipari alkalmazottak egy harmada az ötszáznál több munkást foglalkoztató gyárakban van.

Az ipari munkást tehát a kapitalizmus szülte, élete a nagyvállalatok és nagytőke kezében van. Ehhez képest helyzetét a nemzeti társadalomban a nagytőkének indusztriális és internacionális jellege szabja meg. A nagytőke természetesen nem hanyagolja el az ország agrár termelésének kiaknázását sem, hisz legnagyobb iparágaink élelmiszerüzemek: lisztet, cukrot, spirituszt, sört előállító gyárak és malmok, de szakvélemények szerint is éppen élelmiszeriparunk szorult leginkább kiegészítésre,[1] ami abból is érthető, mert a béke boldog éveiben az élelmiszeripar kisebb profitot hozott létre, mint egyéb gyáripari üzemek. A nagytőke ezért inkább az ország egyéb természeti kincseire veté magát és a Budapesten koncentrált élelmiszeripar mellett többnyire a hegyvidéki periferiákon állít fel nagy iparvállalatokat. Ezernél több munkást foglalkoztató gyár volt 1910-ben összesen harminchét,[2] ebből 17 Budapesten, 2—2 Nógrád- és Borsodban (Salgó-Tarján és Diósgyőr), 1—1 pedig Győrött, Lajta-Újfalun, Rózsahegyen, Nagysurányban, Zsolnán, Ruttkán, Zólyomban, Kassán, Korompán, Szerencsen, Aradon, Mezőhegyesen, Temesvártt, Kolozsvártt, Beocsinon és Fiumében. Tehát a legtöbb óriásüzem nemzetiségi vidéken épült, nem a magyar medence agrártermelése szolgálatában, hanem a hegyvidék termékeinek idegen tőke érdekében kiaknázására.

Az üzemek ezen eloszlásának megfelelnek a gyári munkásság nemzetiségi viszonyai. A nagyipari segéderők közt a hivatalnokoknak 71%-a magyar anyanyelvű 1900-ban, 76% 1910-ben; a munkavezetők közt magyar a két említett esztendőben 51, illetőleg 58%, a munkások közt előbb 45, majd 56%. 1910-ben tehát a

[1] V. ö. Gratz Gusztáv összeállítását az id. *Ungarn* kötet *Industrie und Handel* cikkében.

[2] A *Magy. Statisztikai Hivatal Közleményei*, 48. kötet.

24.000 gyárhivatalnokból csak háromnegyedrész magyar, a 14.000 munkavezetőből csak 58%, s a 379.000 gyári munkásból csak 56%. Ez az arány döntően határozza meg a munkásság szerepét nemzeti fejlődésünkben. A munkásság szervezett tömegének kevés híjján feléről kimutatható, hogy a nem-magyar nemzetiségekről leválva vándorolt az ipari központokba, tőle tehát nemzeti nevelés nélkül nemzeti érzést követelni épp úgy méltánytalanság, mint neki, a felében idegennek, elhatározó befolyást engedni a magyarság sorsa irányítására. Vezetői közt, úgy a hivatalnoki karban, mint a munkavezetők közt igen sok az olyan, aki maga is az első generációban vándorolt be vagy lett magyarrá, ezektől tehát a munkásság nemzeti nevelése nem várható. Ha még ehhez vesszük, hogy a munkástömegek gyors asszimilálódása az országnak nagyipari viszonyai mellett, távol a magyarság duzzadó medencéitől, szinte lehetetlenség volt, ezzel megjelöltük a szerény helyet, melyet az ipari munkásság nálunk elfoglalhatott.

Magyar volt azonban a vidéki városok kisüzemi munkásságának nagy része, s a budapesti nagyüzemekben is tekintélyes tömeg. Nálunk a kapitalizmus is újabb eredetű lévén, a munkásság szervezése is későn kezdődött. Liberális politikánk, elveihez híven, nem törődött e fontos kérdéssel. Állami szocializmusnak, minőt Bismarck inaugurált, vagy a polgári pártok szervező munkájának nyoma sincs nálunk. A német liberalizmus munkásnevelő gondolataihoz a mienk soha sem emelkedett fel. Véreink tehát, a falu emlőiről leszakadva, nagyvárosokban ide-oda botorkálva, magukra hagyottságukban annál könnyebben behódoltak az internacionális munkásmozgalomnak, mely a nemzetközi kapitalizmus korrelatumaként terjedt el nyugatról, mert mint mondottuk, a munkásság soha sem volt egészében magyar.

* * *

Az agrárnépesség földbirtokon ülő kisgazdákból és földetlen zsellérekből meg urasági béresekből, cselédségből állott. Nemzeti érvényesülésük mértékét vagyonosodásuk és műveltségük szabta meg. Mindkét irányban kétségtelen, hogy sok történt az utóbbi korszakban, a nagy gazdaegyesületek tevékenysége már más volt, mint a hetvenes években a megyei gazdasági egyesületeké, hol üres politizáláson kívül, mint láttuk, egyéb még nem történt. A földmívelési kormány közegei és nagygazdák sok jóindulattal és felelősségérzettel fáradoztak a parasztság anyagi és szellemi nívója emelésén, s ha a következőkben mégis kedvezőtlen ered-

ményekre jutunk, ez csak a nyugati, haladottabb állapotokhoz viszonyítva áll, nem pedig keleti és balkáni szomszédainkhoz képest, ahol az oláh és szerb paraszt hasonlíthatlanul alacsonyabb fokon sínylődtek velük semmikép nem törődő demokrata, polgári kormányok vagy nagybirtokos arisztokraták járma alatt. A mi bajunk ismét az organikus munka hiánya volt: a szabad verseny ideáitól zsongó fejjel nem lehetett parasztvédelmet alkotni. Közjogi pártharcok közt, midőn a pártok vezetői nagybirtokosok és szatellitáik valának, a földtelen zsellér kielégítése, a paraszt lelki javának gondja egykép a feladatok utolsói közé kellett, hogy kerüljön.

Nem célunk itt társadalmunk mindazon bűneit előszámlálni, melyek folytán a magyar parasztság megmaradt naív politikátlanságban és összefüggéseket ignoráló önzésben. Még az első lépés sem sikerült úgy, ahogyan kellett volna: az észszerűbb földmunkálás megkedveltetése, s ezzel a parasztbirtok termelésének emelése, a tulajdonos vagyonosodása.[1] Hivatalos munka panaszkodik a korszak vége felé a nagyobb gondot követelő borsó és lencse, kender és len vetési területének „megdöbbentően nagy hanyatlásáról", sajnosan látja a takarmánymagvak termesztésének szűkebbre szorulását is. „Lóheremagbehozatalunk 1895—99-ben majdnem háromszorosára emelkedett, kivitelünk majdnem felére csökkent." Sajtból sokkal nagyobb értéket hoztunk be, mint kiviszünk — mi agrárország, hol csak organizálni kellene a meglevőt; — a behozatal közönséges sajtban 625.000 korona, finomban 2,050.000, kivitelünk ezzel szemben közönségesben 249.000, finomban 459.000 korona. Gyümölcsfánk van tán nyolcvan vagy százmillió is, „aki azonban ismeri a tényleges állapotokat — mondja a hivatalos statisztika — tudja, hogy e fényesnek látszó kép szintén mutat árnyékokat. Gyümölcsfáink között nagyon sok az elvénült, nagyon sok a helytelenül ültetett, nem gondozott, mely termést alig vagy éppen nem ád és birtokosának hasznot nem nyújt. Azt is tudjuk, hogy a fajok megválogatása nem történik mindig elég gonddal és szakértelemmel, de viszont az is köztudomású, hogy egyes

[1] Itt nem szabad elfelejtenünk, hogy a parasztnak adósságtól szabadulása és meggazdagodása nem a békés fejlődés eredménye, hanem egy hirtelen bekövetkezett abnormis jelenség, következése a világháború óta állandósult élelmiszerhiánynak. Mi itt az újabb fejleményektől eltekintve rajzoljuk az elmúlt korszak viszonyait. A mezőgazdasági adatokra l. a már idézett Darányi-féle hivatalos kiadvány V. kötetét.

községekben és városokban a gyümölcstermesztés a lakosság vagyonosságának és jólétének egyik legfőbb forrása“, azaz ott, tehetjük hozzá, hol a népet már megtanították a szakértelemre, ott, ahol a néppel arra hivatott tényezők komolyan foglalkoztak. De józan oktatás és nevelés híján a kisbirtok termelése átlag alig különbözik az előző korszakétól, melynek hosszú téli henyélésére, forró nyári koncentrált munkájára, zsiros életmódjára és lelki szükséglethiányára még emlékezünk.

Általános érvényű ítéletet a harmadik korszak parasztnevelő munkájáról nehéz mondani, de kétségtelen, hogy a körösi és kecskeméti gyümölcstermelő, a makói hagymásgazda, a szegedi tanyabérlő nem az átlagot, hanem a legmagasabb fokot, a parasztművelődés legsikerültebb példányait képviselik. De hogy megszülettek és közöttünk vannak, annak feltétele volt a föld, a sajátbirtok. A magyar talajon szétvetett lábakkal álló öntudatos paraszt még nem ideális nemzeti egyéniség, még nem feltétlenül értelmes tényezője a nemzeti közösségnek, de mindenkép olyan, miből *lehet* az. Széchenyi a kilenc millió jó és hű magyarnak nemcsak jogegyenlőséget és papiralkotmányt, de földet és halhatatlan lelket akart adni; a leghűbb magyar igéi harmadik generációban is elhangzottak már, s a parasztnak földje alig szaporodott, s ha külső, esetleges tényezők folytán vagyonosodott is, halhatatlan lelke csak véletlenségből nemesedett. Széchenyi melegszívű igéretei helyett kapott a kezébe vándorbotot, mellyel államilag egyengetett úton, idegen üzérek felügyelete alatt mehetett ki amerikai bányák gyilkos levegőjébe, fehér rabszolgának. A kivándorlás, mely tót vidékek mellett a Dunántúl német és színmagyar területeit: Veszprém-, Fejér-, Győrmegyéket egyaránt sujtá, a harmadik generáció alatt érte el tetőpontját; egyik oka kétségtelenül a nagybirtok vonakodása mindennemű telepitő akciótól.

Az itthonmaradtak művelődésén különböző közoktatási kormányok több jóindulattal, mint szerencsével és céltudatos energiával fáradoztak. A parasztnevelő akciók, vándortanítás, könyvtárak, nem hatottak mélyre, maradtak tisztán incidentális jellegűek. A művelődés a parasztihoz a környékbeli városokból, élő szó és újságok útján ért el. Ez utóbbiakat agrárszervezetek helyett budapesti kapitalista vállalatok adták kezébe: a krajcáros lapok, melyeket a parasztság naponkint megvett, ehhez képest nem a magyar földből kinőtt ideákat, hanem Budapest levegőjét terjesztették el a gyermeki könnyedséggel befogadó parasztok közt. Iniciativát

tehát ettől a néposztálytól sem várhatunk: a magyar paraszt hazáját vérrel és a béke kézi munkájával, de nem gondolattal és akarattal szolgálja, még mindig magával tehetetlen óriásgyermek, készen befogadni mindent, mi egészséges önzésével ellentétben nincsen.

A korszak vége felé Budapest kultúrája már a falusi házakba is megérkezett.

V.

A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája.

Végigtekintvén a magyar társadalomnak magyar talajban gyökerező, tehát történeti osztályain, sem a nagybirtokosok közt, sem a középosztály laza rétegeiben, sem pedig a nemzeti munkás testi erejével, kérges tenyereivel szolgáló parasztság és ipari munkásságban nem találtunk vezető tehetséget vagy, minek hiánya még súlyosabb, vezető akaratot. Egyetlenegy osztály sem érzett magában hivatást, saját érdekeit pillanatnyilag félretéve, a közösségnek dolgozni, a nemzeti erőket egybefogni. Mindenki csak maga elé nézett, a legközvetlenebb környezetet látta és passzív közömbösséggel haladt az illuziók kitaposott útján.

Társadalmi osztályaink e lethargikus állapotából, mely, mint láttuk, természetes következése volt három generáció fokozatos hanyatlásának, érthetjük meg azon elemnek előtérbe tódulását, melynek szereplése a harmadik korszaknak egyik szembeötlő tünete. A történeti osztályok tehetetlensége és szervezetlensége, valamint illuziószükséglete volt az erő, mely a zsidóságot a magyar kultúra központjába emelte. A zsidóság újabb szerepe történeti tény, s mint ilyen, gyökereiben a multban áll. Már az első korszakban láttuk, hogy a galiciai bevándorlás útján folyton szaporodó zsidóság kizárólagos közvetítője volt az akkor még tisztán agrár Magyarország nyersterményeinek, ez a szerepe előkészíté a hatalmi állást, melyet a második, kapitalisztikus korszakban foglalt el, midőn az ipar- és kereskedelmi vállalatok, pénzintézetek és bankok profitja szinte kizárólag őt gazdagítá. Most, a harmadik generációban nem történik egyéb, minthogy levonatnak e korábbi jelenségeknek logikai következményei: a vagyonilag kitünő hely-

zetbe került zsidóságnak az anyagi vezetés mellett a szellemi is ölébe hull.

A következők megértéséhez emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy a liberális törvényhozás a galiciai bevándorlást soha meg nem szüntette, de még csak nem is korlátolta. Innen a zsidóknak a többi népfaj és vallásfelekezettel szemben aránytalanul nagy számbeli gyarapodása: az első korszakbeli 241 ezer zsidó helyett 1870-ben már 550 ezer, 1890-ben 707 ezer, 1900-ban 831 ezer lakik Magyarországon, számuk tehát 1840 óta, hatvan év alatt, szinte megnégyszereződött. 1914-ben jóval felülmúlta az egymilliót, aminek nemzeti fontosságát csak akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy a zsidóság magyar földön túlnyomó részben magyarnak vallá magát, s így a tíz millió magyar közt minden tizedik zsidó volt. Viszont ezen egy millió zsidó közül legalább is 500 ezer csak húsz-harminc év óta lakott Magyarországon.

A magyar zsidóság medencéjének galiciai elemekkel feltöltése nem egyedülálló jelenség. Az orosz, lengyel, ukrán kormányok és népek soha nem tudták megoldani a köztük lakó zsidóság problémáját, mely tehát a galiciai és orosz piszokból és szegénységből egyesegyedül kivándorlás útján szabadulhatott. Ez az új zsidó diasporának történeti alapja, mely emberileg tökéletesen megérthető. Az orosz-lengyel elnyomás alól a zsidók egy része Amerikába menekült és ott nagyvárosok zsidónegyedeibe helyezte át minden asszimilálás nélkül azon alacsony kultúrát, melyet őseitől örökölt. A nagyobb rész azonban közelebbi célt választott, ellepvén a szomszédországokat, kivéve Romániát, mely egyedül védekezett e hivatlan vendégek ellen. A diaspora központja körül fekvő többi állam: Németország, Ausztria, Magyarország a liberalizmus jegyében tartózkodott a bevándorlás mindennemű korlátozásától. Ennyiben tehát e három nép: magyar, német, osztrák hasonló helyzetben van, miután mind a három évtizedeken át nyitva tartá keleti határait és ezzel lehetővé tette, hogy eredetileg is, évszázadok óta honos zsidóságát ez idegen erkölcsű jövevények majorizálják. Nincs tehát okunk csodálkozni, hogy éppen e három országban *van* zsidó probléma, hogy éppen e három nép kénytelen előbb-utóbb szemébe nézni e problémának, anélkül, hogy állásfoglalása és a probléma vizsgálata szükségképen acte de hostilité volna a zsidóság ellen. E három nép helyzete a diaspora folytán tökéletesen különbözik a nyugatiakétól, hol franciák, angolok, északi germánok a köztük honos zsidó elemet évszázadok alatt többé-kevésbé asszimilálták, s ennélfogva

újabb nagymérvű bevándorlás hiányában nem is érezhetik a zsidó probléma égető voltát. Egyedül Német- és Magyarország, valamint Ausztria testén tátongott ez a keleti nyílás, melyet az elvi liberalizmus nem engedvén betölteni, rajta az idegen elem addig tódult, míg végre a diaspora első zónájában fekvő e területeknek befogadóképessége kimerült.

Ha már most a keletről menekülő zsidóság álláspontjára helyezkedünk, a három ország közül Magyarországot kell megjelölnünk, mint amely leginkább kecsegtető volt a bevándorlásra. Nemcsak azért, mert országunk kapitalizmusa úgyis szinte teljesen zsidó kézen volt, ami ilyen mértékben a német kapitalizmusról nem mondható el, nemcsak mert a mi kultúránk kisebb és hajlékonyabb, ellenállásra fajilag is kevéssé predestinált volt, holott a német lélekben évszázadok óta nem hamvadt el az antiszemitizmusnak egy bármi kis szikrája; mindez csak másodrendű jelentőséggel bírt azzal szemben, hogy a mi liberális illuzióink az orosz-lengyel bevándorló zsidónak az első lépést olyan mértékben könnyítették meg, miként sehol másutt a diasporától érintett államokban. A Kárpátok hágóit átlépve a galiciai és orosz zsidó, ki az ázsiai állapotok közt, honnan jött, emberszámba is alig ment, kellemes csodálkozással vette észre, hogy íme csak nemzeti ruháját kell levetnie, csak a közönséges érintkezésre szükséges magyar beszédet kell elsajátítania, máris éppen olyan jó magyar, tagja magyarországi nemzeti közösségének, mint generációk óta bentlakó zsidó polgártársai, vagy akár a magyar föld autochtonai, ősi családok nemes vagy paraszt leszármazói. Az idegen elemeket a belső átalakulás kötelessége alól a magyar közhangulat elvileg, változhatatlan érvénnyel felmenté: a határt akadály nélkül átlépő galiciai hosszabb-rövidebb tanyázás után rutén-tót vidéken, az Alföld magyar városaiba megérkezve már magyar számba ment és joggal elhihette magáról, a közhangulat hatása alatt, hogy épp oly jó magyar, mint bárki más ez akkor még széles országban. Az államilag szervezett névmagyarosító akció segélyével, eldobja nevét, újat vesz fel, boltot nyit, kis házat szerez, ezzel a magyar illuziók, az állam és nemzet formalisztikus felfogása szerint valóban és egészen magyarrá vált, gyarapítá a magyarság számát. Eggyel megint többen vagyunk, mondottuk, rá fér szegény, testvértelen fajtánkra. Ez az érzelmi alapja annak, hogy a bevándorlóktól csak felületes és merőben külsőleges, de annál gyorsabb átalakulást kívántunk. Lelkébe óvakodtunk belétekinteni, megelégedvén ruha és beszédkülsőségeivel, végleg áldozatává esvén a tévedésnek,

melytől Széchenyi halálos félelemben, kezét tördelve óvott bennünket: összetévesztettük a nemzetiséget a nyelvvel, a magyarságot a magyarul csevegéssel, a halhatatlan lelket a mulandó, színét váltó külsővel. Vétkünk a legsúlyosabb, mert az Ige, a Lélek ellen való.

A közhangulat azonban illuzióiba burkolózva örömest szemlélte a magyarság ilyetén rohamos gyarapodását, melyet siettetni és nagy arányokra növelni mindent megtett azon értelmiségi réteg, mely az illuziók szolgálatában a magyarság számbeli gyarapodását, a magyar impérium fantomját tette meg élete feladatának. Az imperialista sajtó és irodalom vezéregyéniségeiben nem egyszer idegen, német vér folyt, s ők bármennyire magyarrá váltak is lélekben, akár generációk óta, mégsem róható fel nekik, ha a külső átalakulás jegyeinek kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítottak. Működésükben hazafias szándék vezette őket, de vele járt egyúttal a nemzetiség lelki alapjainak formalisztikus gondolkodásból eredő lebecsülése. Nemzetgyarapító akciójuk középpontjában a névmagyarosítás állott, melynek segélyével a galiciai idegen még csak meg sem melegedett a magyar földön, máris megszabadulva legtermészetesebb megkülönböztető jegyétől, végkép elvegyült a magyarság tömegében. A Budapesti Hírlap akciója egyenesen felszólít mindenkit a magyar név felvételére, melynek ha valaki hazafias módon eleget tesz, az új magyaros névben szinte hivatalos bizonyítványát nyeri jó magyarságának.

A nemzeti érzésű magyarság ezen felfogását ismerve, nagyfokú méltánytalanság volna, ha a már bennlakó, honos zsidóságnak rónánk fel vétkéül, hogy a galiciai bevándorlást meg nem akadályozta. A magyar közhangulat liberalizmusában a magyar zsidó Eötvös József óta szívvel-lélekkel liberális volt és semmi oka nem lehetett éppen a zsidó bevándorlással szemben akasztani szögre liberális elveit, mikor még hozzá a keresztény magyarság minden módon megkönnyíté e bevándorlást. Az újabb fejlemények világánál felismerhető, hogy a zsidóság e magatartása hibás és önmagára káros volt: előrelátó, a zsidó faji szempontoktól függetlenebb, magyarabb zsidó politika észrevehette volna a veszedelmet, mely a dunántúli, generációk óta jó magyar zsidóság és a galiciai jövevények egy kalap alá vételéből származhatik. A honos magyar zsidó azonban testvéri érzéssel nyújtá kezét fajrokonai felé — kik némelykor ugyancsak távoli rokonai voltak, amennyiben a dunántúli zsidóság egy része nyugati bevándorlás — s fajszeretetét

szabadjára eresztve, a betóduló idegeneknek önmagát és magasabb kultúráját is kiszolgáltatta.

* * *

Így állott elő a bevándorlásnak példátlan megkönnyítése folytán a helyzet, hogy e szegény és Németországhoz képest elmaradt országban minden tíz magyarra egy zsidó esett, míg a diasporának szintén alávetett németek közt csak 100—120-ra egy. Ez a milliónyi zsidóság, a magyar állam és közvélemény illuzionárius intézkedéséhez alkalmazkodva magyarnak vallá magát és egyetlen *magyar* zsidó réteget képezett, melyben régi honosok és ma érkezettek közt senki sem tett különbséget. A galiciai menekült ebben a rétegben egyszerre részesévé lőn mindazon előnynek, melyet a honos zsidóság a magyar faj antikereskedelmi és antikapitalista talentuma folytán élvezett. A kapitalizmus hirtelen fellendüléséhez, az indusztrializmus és pénzüzlet szédületes kifejlődéséhez a zsidóság szolgáltatta az agyvelőt és embert, míg testi munka nélkül lehetett működni. Így a nyereség is övé volt, azaz a galiciai menekültek a zsidó kapitalizmus segélyével már az első és második generációban felemelkedtek a középosztályba, a *magyar* középosztályba. Közrejátszott itt a zsidó fajszeretet, a családi érzés is, mely nem nyugszik addig, míg az utódokat kényelmesebb életmódba, szellemi foglalkozások körébe nem emeli. Az új zsidó rétegnek szellemi pályák felé kisugárzása pedig annál valószerűtlenebb mérveket öltött, minél inkább elszegényedtek a magyar értelmiségi rétegek, melyek a kapitalizmus napjában nem sütkérezhettek, s minél inkább tartózkodott az itt-ott még vagyonosabb gentry a produktív szellemi munkától. A zsidóság élénk gyakorlati érzékével meg sem kísérté a gentryvel a harcot felvenni, meghagyta neki a minisztériumok és vármegyék cifra nyomorúságát, fenn az ernyő nincsen kas-tekintélyét, de annál nagyobb erővel veté magát a jobb keresettel kecsegtető pályákra, minő az ügyvédi, orvosi és mindennemű ipari és kereskedelmi értelmiség. Statisztikai adatokra itt nincs szükség, inkább azt kell meggondolnunk, hogy a zsidóság térfoglalása, mely e pályákon nem egyszer annyira ment már, hogy a keresztények számát megközelíti, sőt felülmúlja (pl. orvos volt 1900-ban 4807, ebből zsidó 2321, tehát 48%), nem hosszú fejlődésnek eredménye, hanem néhány évtized alatt, hirtelen, kivédhetetlen betörésszerűen jött létre. Mikor tehát mi a modern Magyarország kulturális haladását dicsőítettük, ez alapjában véve nem volt egyéb, mint az értelmiségi pályáknak a zsidósággal való átitatása. Az ügyvédi kar száma

pl. 1890 és 1900 közt 7·2%-kal, de a zsidó ügyvédek száma ugyanekkor 68·6%-kal szaporodott. Tehát a magyar kulturális pályákon működő egyének számának gyarapodása összeesik azzal, hogy a magyar elem a zsidó előtt háttérbe szorul. Mikor azután ezen jobb keresetet nyújtó pályák annyira megteltek a zsidó tömegekkel, hogy megélhetési esélyeik a túltömöttség és konkurrencia folytán leszállottak, csak ekkor terjeszté ki figyelmét a zsidóság a rosszabbul fizetett tanári, bírói és egyéb pályákra.

Az új értelmiség működésének iránya is természetesen adódott a hazai viszonyokból. Láttuk, a harmadik nemzedék egészében híve volt a liberalizmusnak, nem vehetjük tehát rossz néven a zsidó értelmiségtől sem, hogy ez uralkodó ideológiához hozzásimult, mikor abból éppen neki származott legtöbb haszna. Liberalizmus mellett a magyar illuziók átvétele és ápolása jellemzi. A nemzetiség külső felfogása könnyíté meg a zsidóság számbeli megerősödését, mi sem természetesebb tehát, mint hogy a formalisztikus illuziók, az érzelmek meddő, tetteket kerülő kultusza a zsidó értelmiség körében hálás és kongeniális visszhangra talált. És itt érintkezik a zsidóság kulturális szerepe az állami és nemzeti központosítás és formalizmus folytán előtérbe nyomuló Budapesttel.

A főváros ekkor már a magyar kapitalizmus székhelye, benne tehát a zsidóság, mint a kapitalizmus mozgatója és előnyeinek élvezője úgyis otthon van már a második korszak óta. De Budapest egyúttal politikai központja is az országnak, a parlament és parlamenti pártok székhelye, honnan a nemzetnek szinte kizárólag politikaira redukált lelki szükségletei is kielégítést nyernek. Budapestet az állami és nemzeti illuziók épp úgy táplálják, mint a kapitalizmus. A zsidó értelmiség most, illuziók és kapitalizmus szolgálatában, s mindkettőt saját érdekei szerint hasznosítva, ráteszi kezét Budapestre mint szellemi központra is. Mintha csak óriási nagyvállalat volna, magára veszi az ország ezen központi üzemének, politikai és kulturális fókusának irányítását és munkában tartását. Hatalma a magyar lelkeken Budapest közvetítése nélkül soha uralkodóvá nem vált volna: az ország szíve volt a közeg, melyen át az új zsidó értelmiség kultúrája egyenletes nyomással áramlott szét az országban. Viszont Budapest sem foglalhatta volna el domináló helyzetét, ha szellemi és anyagi termelését a zsidóság energiája és munkaereje nem irányítja.

Budapest anyagi termelésének, a kapitalisztikus üzemeknek kezdettől fogva zsidó voltát föntebb érintettük. A központi gazdagság ezen zsidó jellege már önmagától is kijelölte a szellemi

termelés bizonyos tényeit. Mindazon kulturális tényező, mely újonnan jött létre, nem pedig örökségként szállott át a korra — aminő örökség volt pl. az Akadémia és kiadóvállalata vagy az egyetemek — mindaz tehát, minek léte az új korban pénzkérdés, tőkebefektetés volt, az most mind eo ipso a zsidó kapitalizmus és értelmiség kezébe került. Így a nyomdák, kiadóvállalatok és hírlapok, továbbá az irodalmi és művészeti termelés azon ágai, melyek állami támogatásra nem számíthatva, a budapesti pénzes emberek szükségleteit kellett hogy szolgálják. Innen festő- és építőművészetünk úgynevezett nemzetközisége, innen zeneirodalmunk áthasonulása a budapesti közönség igényeihez. De Budapest és a zsidóság egyesített hatalma leginkább a hírlapirodalmon nyugodott.

Józan történetszemlélet megtanít rá, hogy a hírlapirodalom a kapitalizmus korában nem Juniusok és Swiftek foglalkozása, hanem egyszerűen üzlet, melyhez jellem és műveltség helyett üzleti szellem kívántatik. Olyan üzleti szellem, mely a közönség érdeklődését kihasználva, a termelt árúból a lehető legnagyobb példányszámot tudja piacra dobni és a kapitalista tulajdonosok profitját lehető nagyra növelni. Kapitalizmus és modern hírlapirodalom egymástól szét nem választhatók, és ha a kapitalizmus zsidók kezén van, természetes következés, hogy a sajtó is zsidó lesz és zsidó ideológiát fog szolgálni. És az utóbbi korszak tapasztalatai csakugyan bebizonyították, hogy a nagytőke profitsóvárgását zsidó újságírók jobban ki tudják elégíteni, mint keresztények — nemcsak nálunk, az egész európai világban. Azt nem merném állítani, mintha a keresztény magyarok örökölt erkölcsi felfogásuknál fogva botorkáltak volna nehézkesebben az újságírás sikamlós pályáján és a lelki és nemzeti érdekeket nem áldozták volna fel oly szívesen az üzleti szempontnak, mint zsidó kollégáik, sokkal fontosabb az, hogy bennük üzleti szellem és találékonyság kisebb volt és ősmagyar korlátlankodó, gyűlölködő természetüknél fogva a tisztesség elveiről nemcsak üzleti szempontból, amint a kapitalizmus kívánta, hanem személyi érdekeikből is megfeledkeztek, ami viszont már fegyelmezetlenség volt és esetleg ártott az üzemnek. A zsidó értelmiségnek főként friss galiciai része ilyen nehézségekbe ritkábban ütközött. Minél több bevándorolt került a hírlapcsináláshoz, annál jobban működött az üzem, annál boszorkányosabban forgott a rotációs gép, nagyobbodott a vállalkozó profitja, s a jámbor magyar, ki a hírlap nyomtatott betűinek is bibliaként hitt, annál inkább alája gyüretett a budapesti zsidómagyar kultúrának.

A budapesti sajtó — ezt be kell vallanunk — a hanyatló korban valódi nemzeti irodalomszámba ment; igyekezett is a nemzet minden szükségletét üzleti kulantériával kielégíteni. A magyar szükségletek ekkor állami és nemzeti illuziókból, pártpolitikai és személyes gyűlölködésből állottak. Mindezt a budapesti lapok jutányosan és élvezhető formában szállították. A nagy magyarosító akció most hozta meg gyümölcseit: a megmagyarosított nevű hírlapíró üzleti géniusza segélyével tökéletesen átidomult a nemzeti illuziókhoz és soha, még álmában sem szalaszt ki tollából egyetlen szócskát sem, mely a magyart illuzióiból felébresztette volna. Jellemző, hogy a magyar imperializmusnak konzervatizmussal kacérkodó lapját túlnyomóan zsidó tehetségek szerkesztették, sőt az antiszemita hírlapok körül is találkozunk fölös számmal zsidó eredetű egyénekkel. A magyar dicsőséget senki oly meggyőződéssel nem hirdette, a magyar hiúságot oly édesbizsergően nem simogatta, mint ez „asszimiláltak“. Ők emelték dogmává állameszménk nagyságát és mindenható voltát, mely a lelkieket háttérbe szorítá, s melyet hozzájuk hasonló szépséggel még közjogprofesszorok sem tudtak ecsetelni. Ők becsülték le a nemzetiségek erejét, ők támadták válogatás nélkül szövetségeseinket és ellenségeinket, Ausztriát, németeket, románokat stb., mindenkit és mindenütt, ahol a felelőtlen lelkesedéstől és önbizalomtól a józan magyar érdeknek kellett volna a vezetést átvennie. A parlamenti pártok önös törekvéseinek még oly lapok is szolgálatába szegődtek, melyek egyébként anyagi helyzetük miatt, apróhirdetési üzleteik folytán, nem voltak ráutalva erre. De ahol *népszerű* izgatás forgott szóban, ott egyik sem maradhatott el, lévén a cél a kapitalisztikus profit növelése.

Hogy a közjogi harc és nemzeti illuziók évtizedeken át korlátlanul uralkodjanak a magyarságon, ez a budapesti zsidó sajtó nélkül lehetetlen lett volna. A közjogi harcnak szörnyűséges, szinte apokalyptikus formái csak azon példátlan terror által fejlődtek ki, melyet a sajtó a formális, álnemzeti szempont nevében minden ellenkező, tehát népszerűtlen vélemény, minden józanodásra vezethető kezdemény letaposásával gyakorolt. Igaz, már a hatvanas és hetvenes éveknek született magyaroktól írt hírlapjai is kitüntek irreális érzelmi politikájukkal és ősi gyűlölködésből folyó féktelen személyeskedésükkel, de hatásuk akkoriban a nemzetnek csak kisebbségére terjedt ki, mert józan és művelt körök mégis csak Kemény Zsigmondra, Salamon Ferencre, Falk Miksára hallgattak. Most azonban, miután a hírlapirodalom teljesen kapitalizálódott és

elzsidósodott, a keresztény magyar is csak akkor jut szóhoz, ha a szélsőségek szolgálatába lép és a zsidó hírlapokkal vetekedve űzi és hajszolja a magyart a közjogi viszály, gyűlölködés és nemzeti vétkek útvesztőjében.

Keresztény lap zsidóval nem mérközhetik. Minél kevesebb egy-egy szerkesztőségben a keresztény tag, annál korlátlanabbul uralkodik az illető újság a magyar közvéleményen. És én itt nem lázálmokat rekapitulálok, hanem a közelmúlt valóságos lefolyását adom elő, anélkül, hogy bármit is hozzátennék. Az olvasóközönség megszerzésére és megtartására az üzleti szellem különböző eszközöket gondol ki. Egyik az úgynevezett bulvárd-irányzat, mely minél piszkosabb törvényszéki drámák és utcai események széles tárgyalásával ragadta meg az olvasó alacsony ösztöneit. A másik tipikusan itthoni. Ez abban áll, hogy a lap a magyar nemzetnek — egy szóval kifejezve — mindene legyen. Tanítója és papja, politikai főnöke és orvosi tanácsadója, minden szükségletének egyedüli kielégítője, kiben neki egyedül legyen bizalma. A budapesti hírlapüzemek felismerték az utat, melyen ezt elérhetik és a hírlapirodalmat a nemzet kizárólagos, minden egyebet fölöslegessé tevő művelődési tényezőjévé avathatják. A magyar újság tartalmának csak középpontját teszi a politika s általában közélet, körülötte pedig a legkülönbözőbb rovatok rakódnak le, melyek az olvasó és családtagjainak minden óráját kitöltik érdekes és ami fő: nem fárasztó olvasmánnyal. Regények és lehetőleg erotikus, legjobb esetben bután üres tárcák mellett humorisztikus „karcolatok", irodalmi, színházi, társaséleti csevegések, asszonyt és gyermeket érdeklő mellékletek töltik meg a lapot, mely célját naív őszinteséggel leplezi le: a magyar családban minden egyéb olvasmányt fölöslegessé akar tenni. Az üzleti szellemet dícséri az eredmény: középosztályunk, valamint az ipari és paraszti népesség a harmadik nemzedékben kizárólag a hírlapokból meríté műveltségét, s ehhez képest, mindazt, mit bennük olvasott, megdönthetlen nemzeti igazságnak tekinté. Így született meg a sajtó korlátlan vétójoga minden nemzeti kezdemény dolgában. A század fordulóján még Deák vagy Széchenyi is puszta falaknak beszél és háromnégy embernek ír vala, ha formálisan engedélyt nem kér és nyer a budapesti sajtótól nemzeti ideái terjesztésére. Ilyen engedélyre azonban sem a haza bölcse, sem a leghűbb magyar nem számíthattak volna, lévén ők ellenségei úgy az állami és nemzeti illuzióknak, mint az országrontó, gyűlölködő viszálynak. Sajtónknak ez az iránya és egyúttal a magyar lelkeken való korlátlan uralma

magyarázza, hogy egykorú idegenek már a századfordulón úgy vélték, hogy a magyar sajtó erkölcstelenítő, nemzetpusztító hatalmához egyedül a francia és délamerikai hírlapirodalomé hasonlítható.[1] Mint tudjuk, a kis délamerikai államok már akkor is nyakig ültek a forradalmi destrukcióban, mely a sajtó hatalma folytán minket sem került el, Franciaországban pedig, a történet tanusága szerint, évtizedek óta bár lappangva s csak időnkint kitörve, de szintén jelen van.

*

A budapesti hírlapirodalom erkölcsisége nem egyéb, mint a budapesti kultúra függvénye. Emlékszem, vidéki magyarok minő forró vággyal beszéltek a „pesti műveltségről", és andalogva hallgatták a hírlapok szónoklatait az „ifjú Budapest" világvárosias szépségéről és pompásan gyökeres magyarságáról. Ne tagadjuk, a művelt magyar középosztály büszke volt fővárosára, kényeztetett kedvencére és megvetéssel fordult volna el attól a korcsmagyartól, ki Budapest kultúrájában egyebet nem látott volna, mint a berlini és bécsi nagyvárosi kultúrának lerakását, másodfokúan előkelő fióküzletét. Pedig a valóság ez volt. E három nagyvárosi kultúra a zsidó kapitalizmusnak és zsidó értelmiségnek specifikus produktuma. Üzleti szempontnak köszönve életét, legfőbb gondja a nagyvárosi zsidóság és az ahhoz asszimilált kereszténység rétegeinek kulturális szükségletét kielégíteni. Egyik ilyen réteg a gazdag zsidóság, Berlinben és Bécsben régi családok tagjai, nálunk egy-két pénzarisztokrata, kik az évszázadokon át kiéhezett zsidó faj műveltségszomjával vetik magukat a nemzetközi kultúra hullámaiba, könyvtáraikban és múzeumaikban egyiptomi és etruszk dolgoktól Japánig és Kínáig minden műveltség termékeit felhalmozzák és teli tüdővel szívják magukba Velence és Róma, Páris és Bretagne levegőjét. Ezen réteg, s a körötte csoportosuló, hasonló lábon élő kevés keresztény szükségletét elégítik ki a nagyvárosok kép- és műkereskedései, régi bútorai és luxuskönyvkiadásai, melyek egyébként a gyökeres német és magyar lelki kultúrával alig kerültek eddig kapcsolatba. A kevésbé gazdag értelmiség és az alsóbb zsidóosztályok szolgálatában áll elsősorban — a hírlapok mellett — a színház, hangverseny, énekes színház, orfeum, kabaré, továbbá a napi szükségletet kielégítő regényirodalom, aztán a legkülönbözőbb ethikainak nevezett

[1] Josef Eberle, *Grossmacht Presse.* München, 1912, 32. l.

irányok, melyek theosophia s buddhizmustól kezdve a művelt zsidóságnak időnkint változó bálványain át — minők a freudizmus, bergsonizmus, taylorizmus, fletcherizmus, Popper-Lynkeus filozófiája — minden sivárságot kolportálnak és divatba hoznak, ami a valódi lélek, az Ige után sóvárgó emberi vágyakat értéktelen pótanyagként elaltathatja. A nagyvárosokban összezsufolt zsidó tömegek fél- és negyedműveltségükben hálás publikumot képeznek és az az irodalom, mely ez alacsonyabb igények kielégítését tüzi maga elé, feltétlenül jól választott és nyugodtan nézhet a jövőbe, mert e bevándorlás által biztosan szaporodó közönség mulattatása egész életére biztos keresetet, sőt akkora jövedelmet is szerez neki, hogy azzal a pénz- és születési arisztokrácia életmódját is megközelítheti.

A budapesti műveltség a közönség igényeihez alkalmazkodva fejlődött ki. Mivel nálunk sokkal kevesebb volt a pénzarisztokrata, mint Bécs- és Berlinben, s aki volt is, a két nagy nyugati városban legalább is épp oly otthon érezte magát, mint Budapesten, ennélfogva a budapesti kultúra nem annyira a gazdag zsidóság, mint inkább a középosztály, zsidó értelmiség és a folyton bevándorló, de folyton és gyorsan emelkedő, alsóbb rétegek szükségleteit szolgálta. A nemzeti irodalommá bővült hírlapirodalomnak is ezen szükségletek szabták meg tartalmát. És itt ne tévesszen meg bennünket ez újabb irodalmi élet töméntelen jelszava, mellyel az francia, angol, olasz és amerikai mintákra, dekadens, neoromantikus, im- és expresszionista és ki tudja elószámlálni micsoda modern elődökre hivatkozik. Nem, ez mind csak külsőség, a magyar neoromantikus egyszerűen a bécsi neoromantikusnak a tanítványa, tőle leste el a mesterfogásokat és vele egyezően specifikus teremtménye, még ha született ősmagyar is, a diaspora nyomán előállott nagyvárosi zsidó kultúrának. Aminthogy a regény és novella, színdarab és operett, zenemű és kabarénóta, melyet Budapest termelt, kelendőségnek örvendő importcikk Berlinben és Bécsben egyaránt és íróink, zenészeink és művészeink egykép otthon vannak mind a három nagy városban. Ezt az irodalmat és kultúrát hibásan nevezzük nemzetközinek, pontosan, tartalmának megfelelően középeurópai nagyvárosi zsidó kultúrának kellene hívnunk. Hogy mennyire nem nemzetközi, kiderül abból, ha e diasporikus nagyvárosok helyett vidékeket, nagyobb nemzeti egységeket tekintünk. A budapesti irodalom sem a sváb-bajor műveltségi területen, sem a stájer hegyek közt, sem a bretagnei, languedoci vagy dithmarschi parasztok közt — ezt egész bizonyosan

mondhatjuk — *nincs* otthon. Midőn tehát büszkeségtől dagadó kebellel regisztráltuk az elmúlt korszakban, hogy egy-egy budapesti színműíró külföldi sikere által a magyar kultúra megint meghódítá Németországot, ez a győzelmi jelentés nem volt egyéb illuziónál, mert a valóságban a budapesti zsidó kultúra tett kirándulást a vele homogén középeurópai nagyvárosokba.

A vérbeli rokonság nem akadályozta, hogy Budapest, Bécs, Berlin közt eltérések ne jöjjenek létre. Elég egy pillantás a berlini Harden, a bécsi Karl Kraus, a budapesti Bródy Sándor „oeuvre"-jére. Mind a három megpróbálta, a lelki kultúra kezdetein állónak egeket verdeső gőgjével, hogy alfától omegáig egymaga írjon egész folyóiratot, s abban világrengető problémák és nevetséges semmiségek fölött tartson komoly képpel végítéletet. Mind a három ember és mind a három munka tipikus terméke a nagyvárosi zsidó kultúrának. Köztük azonban a budapesti műveletlenebb, kihagyós akaratú, gondatlan, lompos formájú. Míg a berlini bölcs még világösszefüggések, diplomáciai és politikai rejtelmek megvilágítására is képes elméjét koncentrálni, míg a bécsi, bár saját trágyadombján túl nem lát is, de legalább abban akar, különös módon elferdült erkölcsi érzékkel, tisztogatási akciót rendezni: addig a budapesti, mindennemű magasabb vágyódástól mentesen, jól érzi magát ott, ahol van, és vígan gyártja az irodalmat, melynek biztos fogyasztóköre van. Mert a nagyvárosi zsidó kultúrák minden originalitásuk és őserejük mellett is kénytelenek legalább öntudatlanul alkalmazkodni a bennszülött keresztény légkörhöz és nem véletlen, hogy Reinhardt színháza a porosz disciplina, az egyiptomi méretű Bismarck-szobrok honában jött létre, az sem véletlen, hogy Hoffmansthal csiszolt művészete beilleszkedik Schubert és Beethoven városának temperált légkörébe, holott a budapesti kultúrának, az általános nemzeti hanyatlás, a közjogi viszály és nemzeti álmok idején nem volt hova beilleszkednie. Gyökeres magyar kultúránk, a bécsi és porosszal ellentétben, sokkal gyöngébb és betegesebb volt, semhogy diktátumának az új Budapestet alávethette volna. Nagyvárosi műveltségünk ennélfogva, korlátok és magasabb szükségletek híján, ha eleget tett az obligát illuzióknak, kedve szerint behódolhatott a bevándorló jövevények alacsony ízlésének. Igy lett a budapesti kultúra Nyugaton az „éjjeli élet" jegyében ismeretessé.

Abban, hogy egy nagyváros területén a vidékitől különböző kultúra fejlődjék ki, semmi különös nincsen, mivel ez természetesen következik abból, hogy a nagyváros, kapitalisztikus mérhetetlen-

ségében itt van és hogy benne a vidékitől különböző lakosság él. A kultúra az életmódtól és a lakosságtól, mely ez életmódot folytatja, el nem választható, e kettőnek derivatuma, s mint ilyen, egymagában, a szülőokok nélkül, nem is változik meg. A magyar baj gyökere sokkal mélyebbre nyúlik a nemzettestben. Míg a németségnek Bécs és Berlin zsidó kultúrája mellett továbbra is megvolt ősi német műveltsége, mely az utóbbi korszakban a nagyvárosi ideáloktól függetlenül kereste lázasan a kivezető utat az általános emberi hanyatlásból; míg ott a nagyvárosi kultúrát egyetlen német ember sem tartá német nemzetinek, s maga Schnitzler is tiltakozott volna az ellen, ha valamely túlbuzgó tisztelője őt gyökeres német költőnek tartotta volna, addig nálunk — és ez a legszomorúbb, mit be kell vallanunk — a nagyvárosi, budapesti kultúra abban a kitüntetésben részesült, hogy nemzeti kultúrává léptettük elő.

Láttuk, hogy a budapesti irodalom a hírlapok útján korlátlanul uralkodott a magyarságon, mely nem is sejtette, hogy ez irodalom nem magyar, hanem valami más. Hogyis gondolhatott volna ilyenre, midőn a hírlap, mely belsejében specifikusan zsidó-magyar, budapesti termékeket hozott, politikai részében egyébről sem szólt, mint a nemzeti érzés ápolásáról, a magyar közjogi függetlenségről, szidván, a vidéki magyar szájaíze szerint, osztrákot és németet, káromolván a közösügyes pártot és kormányt, mely az ősi magyar jogokat napról-napra gyáván dobra veri. Hozzáértők ugyan világosan felismerhették a hírlapcsinálók Janusarcát, elől a politikailag, állami és nemzeti illuziókban magyarrá asszimilált, bent a hasábokon pedig a nagyvárosba költözött zsidó mentalitást, de a vidék, közmondásos jámborságával, s politikai elvakultságával, képtelen volt e kettő megkülönböztetésére s amilyen jó magyarnak tartá a vezércikk lobogó lelkesedését, épp oly gyökeresen nemzetinek hitte a budapesti kultúrát kifejező regényt, csevegést, irodalmi, kulturális, sőt vallást érintő ítéleteket. A sajtó természetesen óvakodott a közönséget e tévedéséről felvilágosítani és mindent megtett, hogy e budapesti szellemet, az ő saját légkörét, a nemzeti védjegy alatt közkeletűvé tegye. Így esett meg a sajtó fáradhatlan propagandája segélyével, hogy jó vidékiek Kis Józsefet nagy magyar költőnek, Arany János egyenes utódának tartották és tipikusan budapesti elbeszélőkben, kiknek érdeklődése budapesti zsidó sorsokon és azokkal összekapcsolt nagyvárosi típusokon soha felül nem emelkedett, a magyar társadalom nemzeti ízű rajzolóit, az igazi modern magyar írókat tisztelték.

Hogy ez a felfogás valóban elterjedt, azon a mondottak után nem kell csodálkoznunk. És azon sem, ha Gyulai Pál iskolájának kihalta óta a nem budapesti és nem zsidó eredetű írók és kritikusok sem voltak többé hajlandók erélyesen fellépni e hallatlan önámítás ellen, melyben mi nemzeti megelégedéssel tetszelegtünk. Sok jobbra hivatott tehetség beállott és áthasonult a nagy budapesti üzembe és ma éles szeme legyen annak, ki a keresztény magyar, a régi honos zsidó és a csak tegnap bevándoroltnak termékeit Budapest kultúrbozótjában széjjel tudja ismerni.

A budapesti üzem meghódítá az országot. Hazafias lelkek a Tisza István ellen izgató bulevárd-lapoknak meglepő logikai fordulatokkal dolgozó, egyetlen gondolatot sivár formalizmussal variáló vezércikkein andalogtak, mintha Kossuth Lajos műveit olvasnák. A vázolt fejlődés csúcspontját érte el, midőn vidéki hetivásárokra tojást-vajat kosárban hordó fejkendős parasztasszonyok piac végeztével a könyvesboltba a Színházi Életért és Érdekes Ujságért kezdettek benyitni.

VI.

Az uralkodó iránnyal ellentétes törekvések.

A tetőpontról visszatekintve, lehetetlen megdöbbenés nélkül szemlélni az összefüggést, mely Budapest idegen kultúrája és a magyarság hanyatló korszaka közt van. Az idegen Budapestnek, bármennyire idegen is, gyökerei a Magyar Parlagba nyúlnak le, melyen Széchenyi a humanizmussá szélesbülő nemzetiség oszlopát óhajtá felemelni. A liberális generációktól műveletlenül hagyott magyar talajból, az adott viszonyok hatása alatt szinte szükségszerűséggel nőtt ki Budapest kultúrája; talaj és növény közt, mely a talajból szívja életnedveit, erőszakkal meg nem szakítható szerves összefüggés van. Budapestnek legszélsőbb galiciai színezetű képződményeitől egész a magyar falvak ősmagyarnak tartható konzervatizmusáig megszakítatlan sora vonul végig eszméknek és nézeteknek, melyek a különböző válfajokon át egymással szervesen érintkeznek. Az összekötő kapocs feladatát nagy sikerrel tölté be először azon átmagyarosodó zsidó típus, mely közéleti ambicióktól hajtva, eredetét mindenáron felejtetni, „expiálni" akarta, s e célból konzervatív magyar körökbe keveredett, s ott nem egyszer vezető szerepre tett szert. Ebből a szerepből érthetjük meg, ha az utóbbi évtizedeknek úgyis szerény konzervatív kísérleteiben céltudatos, széchenyies kezdemények helyett hamisítatlan budapesti ötletekkel és budapesti harcmodorral találkozunk, ha a Budapest ellen harcba vonuló elemeken is félre nem ismerhető az elbudapestiesedés betegsége. Nem kevésbé hasznos szolgálatot tőn a budapesti zsidó-magyar egybeolvadásnak a másik típus: a született magyar, lehetőleg nemes eredetű, ki a budapesti kultúrához, akár erkölcsi dekadenciából, akár pálya és jólét reményében fenn-

tartás nélkül csatlakozott, s nevével segített a közönség illuzióit e kultúra ősmagyar voltáról fenntartani. Vidéki közönségünk közt a nagyvárosi zsidó kultúrát és erkölcsöket legnagyobb sikerrel ilyen keresztény magyarok terjesztették.

A budapesti kultúra ily módon fölbonthatlan egységben lévén a hanyatló magyar nemzetiséggel, ellene fellépni egyet jelentett azzal, hogy az illető kizárassék a nemzeti közösségből. A budapesti hírlapirodalom, zsidó és keresztény eredetű egyaránt, éberen őrködött és sietett minden törekvést, mely ez illuzióknak bármi kis darabjáról, bármily szégyenlős tartózkodással lebbenté is fel a leplet, nemzetietlennek, a magyarság ellenségének bélyegezni. Ebből érthető a közöny, melyet közszellemünk betegségeivel szemben oly tényezők is tanusítottak, melyek különben hivatva valának a nemzeti fejlődést éber kritikával figyelni és irányítani. Irodalmi és tudományos társaságaink jóhiszeműleg és sokszor emlegették a régi magyar erkölcsöt, de sem erejük, sem pedig, mi fontosabb, mert erőt szül, bátorságuk nem volt nyiltan fellépni és szétszakítani a nemzeti illuziókból és budapesti kultúrából összehozott ártalmas szövevényt. Tudományos Akadémiánkat egyideig képesnek hitte ily fellépésre a budapesti sajtó, innen a szervezett hadjárat, mellyel Széchenyi intézetének tekintélyét az ország közvéleményében ósdiság vádjával, kicsinylés és gúny eszközeivel aláásta. De csakhamar kiderült, hogy a Kemény Zsigmondoknak, Gyulai Páloknak nincs többé síkraszálló utóduk és így az Akadémia nemcsak nem ellenség, de tán hasznosítható szövetséges is lehet. A budapesti kultúra tudományos és irodalmi exponensei lassankint bevonultak a sokat ócsárlott csarnokokba, s ott a már őslakó liberálisokkal egybeolvadva, az uralkodó irányt egyesült erővel tartották fenn. Így lőn Akadémiánk idővel a formális hazafiság szólamainak, állami és nemzeti illuzióinknak előkelően temperált melegágyává. Alapítóját szívesen emlegette, de követni, tettekben, alig követte. A kor hanyatlása alól nem tudta kivonni magát.

A tudósok ez egyesületének állásfoglalása már föltételezte az egyes tudósoknak, a tudomány egyes ágainak hasonló irányát. Egészséges viszonyok közt a bölcsészettudománynak, a társadalmi és irodalmi kritikának, s a történetírásnak lett volna feladata a fertőző betegségeket már csirájukban felismerni és kiirtásukra a módokat megjelölni. A német történetírás joggal számítja dicsőségének, hogy munkájával ébren tartotta a német nép külön öntudatát, s megakadályozta a francia radikális liberalizmusnak a specifikus német tulajdonokat megsemmisítéssel fenyegető átvé-

telét.[1] Ehhez képest a német történetírás az utóbbi harminc év alatt inkább konzervatív, mint liberális és a korszak nemzetközileg egyenlősítő, nivelláló törekvéseivel szemben határozottan ellenséges. Nálunk e tudományágak — szomorú, de igaz — nem képviselték a nemzet lelkiismeretét. Bölcsészeti és társadalmi kritikánk idegen növény volt, s óvatosan meghúzódott a liberális ideologiában; irodalmi kritikánk pedig, bár egyes ágazatai felléptek is a budapesti idegen kultúra ellen, ennek gyökereit, a nemzeti illuziókat, a formalisztikus hazafiságot nem bántotta. Történetírásunk sápadt arculatján pedig a hanyatló kor minden betegsége leolvasható. Elvi liberalizmusa megakadályozza a régi korok nemzeti munkájának értékelésében, a nemzeti illuziók hatása alatt viszont aggályosan tartózkodott oly problémáktól, melyeknek tudományosan lelkiismeretes megoldása által a budapesti sajtót felingerelné. Horváth Mihály óta ez a tudományág, mely a nemzeti élet központi irányítója kellene, hogy legyen, visszavonul a tudományos anyaggyűjtés szűk körébe és nincs bátorsága a nagy közönség elé vinni azon eredményeket, melyeket ő maga állapít meg oklevéltárai és egyéb publikációinak kevés olvasóra számító köteteiben. És bár a szaktudomány az adatgyűjtés terén nagy lendületet vesz, kevesebb eredményt ér el a modern szempontoknak megfelelő feldolgozás terén és végkép felmondja a szolgálatot ott, hol arról van szó, hogy kutatásait a nemzet javára, nemzeti illuzióink *ellenére* hasznosítsa. A helyzetet súlyosbítja a liberális gondolkodásmód szülte tény, hogy az újabb nemzedék kiképzése Tisza Kálmán korszakában szinte kizárólag csak első vagy második generációban megmagyarosodott zsidó eredetű tudósok kezére bizatott, kik amennyiben, tudós és lelkiismeretes emberek lévén, multunkat többé-kevésbé illuziómentesen tekintették, ezzel éppen eredetük folytán keltettek reakciót, míg azok, kik poziciójukat tudomány és munka helyett tisztán protekciónak köszönték, éppen eredetük elfeledtetése végett aljasíták le Cliót a nemzeti Demos udvari történetírójának színvonalára. A történetírás *nem* mestere az életnek, ezt tudjuk; feladata nem vezetés, hanem eszméltetés, tudatossá tevés, az, hogy az embereket megtanítsa felismerni, mit tesznek és hogy minő összefüggésben van jelenünk évszázados múltunkkal. Hanyatló korunk történetírása ennek a feladatnak nem felelt meg: nem nyitotta fel az emberek szemeit, mert magának sem volt bátorsága a beteg társadalom

[1] V. ö. Georg von Below, *Die deutsche Geschichtsschreibung*, Leipzig, 1916.

közepett, tisztán erkölcsi öntudatára hagyatkozva, tudományos lelkiismerettel munkálkodni.

Ami nem sikerült a szellemi téren, az a társadalmi életben is meghiusult. A liberalizmus, illuziók és budapesti erkölcs ellen az utolsó pillanatban még síkra lehetett volna szállítani a vidék erkölcsét, a romlatlan, de már romlásnak indult vidéki néposztályokat. Ehhez pedig konzervatív pártalakulás, agrárkeresztény programm, a kisemberek, köztük a parasztság öntudatossá tétele, erkölcsi művelése lett volna szükséges. Ilyen irányban a Sennyey-Apponyi-párt feloszlása óta előbb az antiszemita-párt, azután a néppárt próbálkozott.

Az antiszemita-pártnak alapítója, Istóczy Győző, az ok és okozat helyes felismerése alapján éveken át követelte a bevándorlási törvényt, melyet, mint láttuk, a kormánykörök még 1868-ban emlegettek. Istóczy 1882-ben a zsidóegyenjogúsítás eltörlését indítványozza, s a következő évben megalakítja pártját, melynek tagjai többnyire a függetlenségi pártból kerülnek ki, miután a 67-esek a közgazdasági tevékenység által szorosabb kapcsolatban vannak a zsidó kapitalizmussal, semhogy magukban antiszemitizmusra hivatást éreznének. A pártnak 1883. programmja [1] a zsidó egyenjogusítás és a polgári házasság ellen nyilatkozik, gazdasági pontjaiban tehermentes birtokminimumot, kötelező ipartársulatokat, a váltóképesség megszorítását kívánja, továbbá a zsidóság eltiltását a kocsmatartástól, s a kereskedés „visszahódítását“ a keresztény elem számára. A párt tehát a bevándorló zsidósággal s a kapitalizmus túlerejével szemben úgy az iparos, mint agrár kisemberek érdekeit védi, de eszközei többnyire palliativok, gyógykezelése tüneti, — Magyarország betegségének okát *egyedül* a zsidóságban látja — s nélkülözi a biztos pillantást a társadalmi és gazdasági viszonyok bonyodalmaiba, hasonlóképen a céltudatos szervező tehetséget. Az antiszemita-párt 1881-ben két képviselőt, 1884-ben 17-et, 1887-ben már csak 7-et számlált, bizonyítékául a szervező munka elégtelenségének. Nem tudott meggyökerezni sem a parasztság, sem az iparosok és munkásoknak liberalizmustól szűz tömegeiben; a középosztály, gentry és főnemesség is elutasítá magától. 1896-ban a magára maradt Istóczy is visszavonul és az antiszemita név helyett, melyet a liberális középosztály egyértelműen visszautasított, „szociálpolitikai“ pártszervezettel próbálkozik a manchesteri liberalizmus ellen, szintén sikertelenül.

[1] A már említett *Politikai Magyarországban.*

A magyar antiszemitizmust csirájában elfojtá a magyar középosztály, a liberalizmus hű követője.

A másik konzervatív és kisemberi alakulás a katholikus néppárt.[1] Ez az 1894 november 18-diki székesfehérvári nagygyűlésen alakult meg, s 1895-ben kiadott programmja szerint célja „társadalmunk keresztény jellegét megóvni, s hazánkban a katholikus egyházon, valamint általában a kereszténységen esett sérelmeket orvosolni, a nemzet és nép közgazdasági érdekeit felkarolni". Az alakuláshoz impulzust az egyházpolitikai törvények nyújtottak, ehhez képest az új párt elsősorban is a kötelező polgári házasság és az állami anyakönyvvezetésről szóló törvény revizióját követeli, küzd a keresztény szellemmel ellenkező törvények ellen, de elismeri a felekezetek szabadságát. Legfontosabbak a programm azon részei, melyekkel elveit a kisemberek lelkületébe akarja lehorgonyozni. Kiindulva azon tényből: hogy Magyarország földművelő állam, követeli a gazdaközönség, főként a kisgazdák elhanyagolt érdekeinek adó-, vám- és forgalmi politikában tekintetbe vételét, törvényes intézkedéseket a földművelő nép megélhetésére, kisgazdák és kisiparosok hiteligényeinek érdekében szövetkezetek alakítását, igazságos adórendszert. Mindez kétségtelenül célszerű és modern konzervatív reformkívánság, baj csak az, hogy általánosságban marad, s a dolog velejétől, az agrárreformtól tartózkodik. A párt agrárprogrammja a földtelen zsellért és a dúsgazdag nagybirtokost egy kalap alá vette, s ezzel jóindulatú fikcióvá lőn, minek következéseként a magyar parasztság, mely ekkor már birtokszerzés által akart anyagi helyzetén javítani, nem is csatlakozik az új párthoz, mivel ez egész fennállása idején nem tudta magát céltudatos és következetes agrárpolitikára elszánni. Az alföldi magyar parasztság túlnyomóan protestáns rétegeit a pártnak kizáróan katholikus színezete is visszatartá. Nagyobb sikert ért el az ipari foglalkozások köreiben, hol a kisiparos és munkás védelmét, munkásbiztosítást, a munkaadó és munkás viszonyának rendezését követelte. A programm ezen kisipar- és munkásvédő pontjai vidéki városokban aránylag széles rétegekre hatottak, miután ott a talajt a katholikus legényegyletek már a 70-es és 80-as évek óta előkészítették. A néppárt ez osztályok megszervezésében, főként a Katholikus Népszövetség kiépítésében — német mintára — oly hatalmas munkát végzett, mely liberális korszakunkban egyedül áll.

[1] V. ö. történetét Zboray Miklóstól a *Politikai Magyarország*ban.

A pártalapítók politikai józanságáról tesz tanuságot, hogy a közjogi harcot elutasítva, a 67-es alapra helyezkedtek. Kijelenték továbbá, hogy a nemzetiségek iránt teljes előzékenységgel viseltetnek, s igényeiket a magyar állam egysége s nemzeti jellege tekintetbevételével méltányolják. Bár e Deák-i kijelentésre Deák-i tettek nem igen következtek, a néppárt mégis távol tartá magát a többi párt gyermekes nemzetiségi túlzásaitól, aminthogy választóinak nagy tömege is a katholikus tótok s dunántúli svábok közül kerültek ki. Kevesebb következetességet látunk a közjogi kérdésben. Az elvi konzervatizmusnak közjogi harctól irtózó álláspontján a néppárt nem sokáig marad meg: csakhamar becsúszik a közjogi mocsárba, az 1903—4-es véderővitában az obstrukció pártjaihoz csatlakozik, s ettől az sem képes visszatartani, hogy alapítója, gróf Zichy János, lemond az elnökségről. Az ő távozásával a pártban mindinkább felülkerekednek a közjogilag orientált elemek, többnyire középosztálybeli, részben nemesi eredetű csakpolitikusok, kik a konzervatizmus lelki mélységei iránt érzékkel nem bírnak. Vezetésük alatt a párt az utóbbi évtizedek sivár parlamenti küzdelmeiben éles ellenzéki szerepet visz, tagjai az obstrukciók és parlamenti botrányok jeleneteiből ritkán hiányoznak. Egyes párttagok, kiket a közjogi harc ki nem elégít, többnyire maguk is kisemberek közül valók, tovább folytatják ugyan a kisemberek szervezését keresztény-szocialista alapon, a német centrum és az osztrák keresztény-szocialista párttal párhuzamban, mindamellett a néppárt mint egész, nem váltá be a hozzáfűzhető reményeket, a konzervatív világnézetet és szervező munkát szélesebb körökben el nem tudta terjeszteni, hanem a közjogi méregtől megfertőzve lesűlyedt a parlamenti aréna nívójára.

Pedig a nemzeti erők megvoltak, ott szunnyadoztak a magyar vidéken, mely időnkint mintha megmozdult volna, s akkor a budapesti liberalizmust a tényekből meg nem magyarázható aggódás fogta el. Ilyen földalatti moraj zúgott végig az egyházpolitikai törvények tárgyalásánál, melyek a közjogi pártokra szinte választóvíz erejével hatottak. Kis híja, hogy 48 és 67 el nem avul, s helyébe nem lép az egyedül egészséges pártalakulás: konzervatív és radikális pártok. Az uralkodó liberalizmus tartott is ettől: hivatalos írója: Beksics Gusztáv a pártokon „közéletünkhöz méltatlan, sajnálatos zűrzavart“ vesz észre, mely szerinte sötét pontját képezi parlamentünknek és politikai erkölcseinknek.[1] A függetlenségi párt

[1] *Mill. Tört.* X. Kötet 788. l.

csakugyan szét is bomlott konzervatív keresztény és radikális-liberális frakciókra; ezen kritikus időpont terméke a néppárt is, sőt még a nagy kormánypárt is recsegett-ropogott a teherpróba alatt. A zűrzavaron azonban, melyből egészség születhetett volna, csakhamar győzött a liberális ideológia, az illuziók és a budapesti kultúra: a konzervatív-liberális szakadást csakhamar betölté a régi közjogi tartalom, Ugron-párt és néppárt siettek kipótolni, amit a közjogi agyarkodásban elmulasztottak, s a konzervatizmus elvi politikája ismét néhány egyszerű ember öntudatlan óhajtása maradt.

* * *

Ezek azon jobboldali törekvések, melyek a nemzeti illuziókkal szövetkezett budapesti liberalizmus ellen irányultak. Gyönge kezdetek, tapogatózó kísérletek, melyeknek hatását a katasztrófa bekövetkezéséig alig lehetett érezni. Nagyobb sikereket értek el a baloldalon jelentkező ellenzéki törekvések, melyeknek nálunk a szabadságot tagadó, de forradalmi szociáldemokrácia és a forradalmi változást és szabadságot egykép követelő polgári radikalizmus formáiban jelennek meg.

A magyarországi szocializmus épp úgy, mint hordozója, az ipari munkásság, kapitalizmusunkkal együtt kései fejlemény, s mint ilyen mind világnézetét, mind politikai és gazdasági rendszerét készen kapta fejlettebb kapitalista országoktól. Belső fejődése nincsen; sem Babeuf gyermekesen komoly forradalmisága, sem Proudhon és Saint-Simon misztikus rendszerei, sem Lassalle-nak romantikusan geniális gesztusai nem hatottak rá: a magyar szocializmus a marxizmusnak egyszerű fióklerakata, amint ez a rendszer Németországban Lassalle irányának legyőzése után kialakult és alkalmazást talált. A marxizmus történeti jelentőségét nehéz volna meghatározni, de eszmei tartalma iránt a tudomány — persze nem a szocialista tudomány, e saját köldökét elragadtatással szemlélő kínai boncz — már többé-kevésbé megállapodott ítéletre jutott.[1] A szocializmus a meglevő gazdasági rendszert erőszakosan, a munkásság felülkerekedése által akarja megszüntetni, s vele együtt a politikai és kulturális, sőt erkölcsi és vallási viszonyokat is gyökeresen átalakítani. A munkásosztály szellemi és anyagi elmaradottságán egy csapással óhajtván segíteni, szerves

[1] V. ö. a marxista tanok szétboncolását Werner Sombart, *Geschichte des Socialismus* c. több kiadásban megjelent művében, továbbá Ludwig Mieses *id.* munkájában. Marx gazdasági eszméinek eredetére jellemző Georg v. Below id. műve.

munkára, a nép művelésére sem ideje, sem kedve, egyetlen eszköze a munkás „öntudat" fejlesztése, a pártpropaganda, melynek szolgálatában áll a szociáldemokrácia egész kultúrmunkája. Elhanyagolt műveltségű tömegekről lévén szó, ezek lelke csak anyagias eszközökkel nyerhető meg, amint ez a marxizmus példátlanul durva materialista, szellemi erőket kereken tagadó felfogásának meg is felel. A munkástömegekben a krisztusi elvnek, a szeretetnek visszáját, gyűlöletet kelt, méltányosság és irgalom helyett jogokat, egyedülálló abszolut jogok tömegét, valódi autokrata hatalmat hirdet és ígér nekik. Az ipari munkásságnak a marxizmus szerint egyedül van joga e földtekén jót alkotni, minden más, amit nem ő teremt, megsemmisítendő vagy átalakítandó. Mivel a proletárt minden megillett, s mivel e minden nagyrészét jelenleg a kapitalizmus idején még a többi társadalmi osztályok birtokolják, ennélfogva a proletárnak minden eszközzel törekednie kell a többi osztály megsemmisítésére. Az alapelv tehát, a gazdasági ideológia cafrangjaiból kivetkőztetve, az emberi önzésnek oly apotheozisa, minő Európa szellemi fejlődésében — a bolsevizmus önzése nem európai termék — szinte egyedül áll. Önzés és gyűlölet azon naív cinizmussal kimondott *egyetlen* rugó, mely a marxizmust minden más társadalmi rendszertől, sőt az ipari munkásság egyéb mozgalmaitól, akár Proudhon vagy Stirner vagy az anarchisták elveitől is megkülönbözteti. Ez önzés és gyűlöletnek gazdasági és politikai kifejezése az „osztályharc," mely a marxizmust mai alakjában mindennemű alkotó munkára lehetetlenné teszi. Az osztályharc elidegeníti tőle az intellektuális és agrár osztályokat, melyeknek pedig az ipari munkásságnál még sokkal nagyobb érdekük volna a kapitalizmus megdöntése. Igy marad magára a marxizmus az ipari munkássággal, s így lesz kénytelen, akarva nem akarva, levetni a magára aggatott demokrata allüröket, — mert hisz valódi demokrácia esetén maga ellen találja a lakosság többségét — s a zsákutcából, melybe az „osztályharc" által került, forradalom, a proletárság abszolutizmusa által menekülni. Nyugati szocialisták *ezt* a lépést még nem merték megtenni, jól tudván, hogy a gyűlöletre és önérzetre nevelt szerencsétlen proletariátus a hatalom birtokában tüzet fog gyújtani, mely világégéssé növekedhetik. Innen a nyugati szocializmus kétségbeesett erőfeszítései az osztályharc romboló erejének paralizálására, miből előbb-utóbb meg fog születni a marxizmus reviziója, nem bal felé, Ázsiába, hanem emberibb, konzervatívabb, keresztényi és európai szellemben.

Marxnak genialitása szervező munka volt, mellyel a kereszt-

tény Európa munkásosztályait, anyagi érdekeik kihasználásával, e határozottan antikeresztény, minden európai tradícióval ellenkező világfelfogáshoz csatolta. Munkáját megkönnyíté a liberális államnak bűnös gondatlansága, a kapitalista társadalomnak szűkkeblű önzése és szervezési tehetetlensége. Az ipari munkásság könnyű zsákmányává lett a marxi szocializmusnak, az egyetlen iránynak, melytől a liberális kapitalizmus idején jó szót hallott, s nagy gyermekként veté alá magát a szocializmus félművelt apostolainak, kik közt a marxizmus antikeresztény és forradalmi jellegénél fogva a zsidó eredetűek voltak a vezetők. Igy történt ez nálunk is, ahol azonban az ipari munkásság szervezésére csak aránylag későn, s akkor is az uralkodó társadalmi rétegek oly közönye és gúnyos ridegsége mellett került a sor, amely még sokkal nagyobb volt, mint egyéb kapitalista országokban. Társadalmunk, közjogi viszályba és illuziókba merülten, teljesen képtelen volt felismerni a szervező munka jelentőségét. Mivel a munkásság a magyar társadalom céljai és napi politikája iránt leplezetlen közönyt, sőt ellenséges érzületet tanusított, ami egyébként a marxizmus szellemén kívül abból is érthető, hogy a munkásságnak legföllebb ha fele volt magyar eredetű, ezért társadalmunk kicsinyes gőggel nézte le a munkásszervezkedést, készen kizárni önmagából minden magyart, ki a szocializmus ösvényeire tévedne. Ennek következéseként a munkások vezetése még sokkal inkább zsidó származású elemek kezébe került, mint más országokban. És a szociális mozgalomnak Magyarországon csekély becsülete miatt a magyar zsidóságnak csak olyan tagjai vállalkoztak reá, kik egyéb pályákon zöld ágra nem tudtak vergődni, vagy pedig rövid idő óta bevándorolt családból származva, nem törődtek azzal, hogy a magyar társadalomból kitaszíttatnak. Ilyen hajótörött, vagy a magyarsággal közelebbi kontaktusban nem élt vezetők kezén a munkásság anyagi és szellemi művelődése is alacsony maradt, vak szolgájává lőn a vezetőknek, kik távolról sem rendelkeztek azon lelki bátorsággal és felelősségérzettel, mely külföldi szocialista pártoknak — elég csak németekre és angolokra hivatkozni — keresztény eredetű, a munkássággal homogén tagjaiban megtalálható. A fejletlen intelligenciájú magyar munkássággal fejletlen erkölcsiségű vezetői azt tehettek, amit akartak; így vált munkásságunk kiválóan alkalmassá a bolsevista experimentumra, melynek előfeltétele az, hogy a munkásság nyájként kövesse arisztokrata vezetőit, a többé-kevésbé orosz-zsidó eredetű szellemi proletariatusnak sulla-i jogkört és proskripciós uralkodási módszert gyakorló tagjait.

A másik baloldali iránynak, a polgári radikálisnak szellemi tartalmát két vonással jellemezhetjük. Egyik a doktrinér liberalizmus legszélsőbb, radikális formája, az, mely a Szabadság és Értelem mindenhatóságának legutolsó következéseit is le akarja vonni, s e célból a liberalizmus eredeti tanaitól eltávolodva a konzervatív gondolat üldözése érdekében erőszaktól, lelkiismereti kényszertől sem riad vissza. Ez irány mintaképe a francia „Kulturkampf", mely a konzervatizmus hatalmas képviselőjét, a katholikus egyházat akarta szétrombolni; — a magyar radikálisok ebből a francia egyházellenes irodalomból táplálkoztak és őszintén meg voltak győződve arról, hogy a magyar viszonyok egyszeriben meg fognak javulni, ha az iskolákba vallásoktatás helyett franciás laikus erkölcstanítást sikerül bevezetni.

A polgári radikalizmus másik jellemző tulajdonsága a nemzeti illuziókkal szembehelyezkedés. Ez a párt nem osztja sem állami, sem nemzeti illuzióinkat, s a nemzeti ködöktől szabadon felismeri a soknemzetiségű államot, s magyarosító politikánk sikertelenségét. Egyetlen irány, mely Kossuth és Eötvös nemzetiségi tanait emlegeti, mely a meglevőnél reálisabb politikát, a nemzetiségekkel kibékülést követel. Sajnos, ezen magukban véve helyes ideák a polgári radikalizmusban annyira egybekeveredtek a magyar talajtól tökéletesen idegen elemekkel, hogy hatásuk a magyarságra eleve lehetetlenné vált. A polgári radikálisok a nemzetiségi kérdésben csak a baj konstatálásánál követik a nagy magyar elődöket, a hibát már tőlük eltérve, valódi radikális ideológiával, a régi magyar középosztály „feudális" hajlandóságában keresik, a magyarról minden rosszat elhisznek, s a nemzetiségeket mindenben ártatlannak találják. A radikálisok vezére még a románok 48-iki borzalmas kegyetlenségeit is menteni tudja, még pedig a centralista osztrák történetíró Friedjung azon adatával, hogy a hivatalos osztrák összeírás szerint a magyarok is sok gyilkosságot követtek el 48-ban. A magyar radikális, ki Kossuthot szellemi ősének reklamálja, gyanútlanul elfogadja a hamisított osztrák kimutatást, még pedig másodkézből, közismert magyarellenes osztrák közvetítésével, hogy a magyarság felelősségét a nemzetiségekkel szemben megállapíthassa. Kritika helyett gyűlölködés, illuziókból kigyógyulás helyett azoknak kárörvendő szétszaggatása. Így lesz a hanyatló kor radikálisából második Wesselényi helyett osztrák centralisták és föderatív politikusok szövetségese, Renner és Popovici fegyvertársa a magyar hegemónia elleni küzdelemben.

Mindezen visszariasztó jelenségeket megmagyarázza a polgári radikális párt összetétele. A párt tagjai liberális doktrináikat eredetileg nem Eötvöstől vagy Deáktól, hanem a szabadkőműves páholyokban szerezték, melyek mint tudjuk, a 60-as évek óta, különösen az emigránsok hatása alatt nagy elterjedésnek örvendettek. Bennük mindenkor sok volt a zsidó középosztály tagja, kikkel szemben a keresztény eredetűek a század fordulóján háttérbe szorultak. Most, a huszadik század elején a páholyok e zsidó rétege szülte a polgári radikális pártot, mely ilyetén származásának megfelelően a budapesti és a vidéki városok műveltebb zsidósága körében terjedt el. Politikai és kulturális radikalizmusra e néhány generációval előbb még teljesen műveletlen osztály kiváló hajlandóságot tanusított, mintha csak a gyors „progresszióval“ — ez az üres szó volt a polgári radikális programm súlypontja — pótolni akarná mindazt, mit ősei az Európában rájuk nehezedő súlyos viszonyok közt elmulasztottak. Igen sok zsidó család, melynek a század végén a magyar vidék sodrában sikerült tökéletesen megmagyarosodni, most az új generációban áttért a polgári radikalizmusra, s a fiatalok levetették a nemzeti illuziókat, melyeket atyjuk magukra öltött. Ezzel azonban a zsidó intelligencia nagy tömegei, leghangosabb képviselői elszakadtak a nagy magyarságtól, ami a zsidóság sorsa további alakulására végzetes hatással volt. A polgári radikálisok minden bűne a zsidóság fejére szállt, pedig ilyen bűn elég sok volt. A párt tagjai kitűntek minden magyar specifikum lebecsülésében. Doktrinér elviségük kiölte belőlük a történeti felfogás legsatnyább csiráit is, melyek nélkül pedig a magyar politikával szemben lehetetlen józan, reális álláspontot elfoglalni: képtelenek voltak mult és jelen viszonyokat értelmesen, lehetőségek tekintetbevételével mérlegelni, s mindent aszerint ítéltek meg, mennyire közelíti meg a századvég képromboló francia radikalizmusának ideáljait. Mivel programmjuk a szellemi és anyagi élet minden körére kiterjedt, s mivel e széles terek komoly megmunkálására sem munkaerővel, sem pozitív ismeretekkel nem rendelkeztek, innen a tipikusan zsurnalisztikus felületesség, mely érvelésüket antisoviniszta frázisok gyűjteményévé teszi, s innen hiánya minden gondolatnak, mely a magyar talaj ismeretéből, a magyar szükségletekből fakadt volna. Gyökértelenségüket mi sem mutatja inkább, mint hogy ez a polgári párt kénytelen volt a polgárság esküdt ellenségével, a szociáldemokráciával barátkozni, majd pedig, utolsó galvanizáló kísérletként, félretéve illuziógyűlöletét és antisovinizmusát, a leg-

sovinisztább iránnyal, a szélső függetlenségiekkel szövetkezett. Ilyen hazug lépésnek eredménye csak külsőleges és átmeneti lehetett: a párt, a függetlenségi idea kihasználásával, a politikai és társadalmi rend megdőltekor a romhalmaz tetején találta ugyan magát, de egyetlenegy párttaggal sem szaporodott, s a forradalom zajos sikerében, midőn a kezében volt a kormány, eleve le kellett mondania a képviselőválasztásban való részvételről. A zsidó intelligencián kívül egy híve sem volt, s ezen „progresszív elemek“ egy része is, az intellektuális proletariátus, tovább evezett már még progresszívebb irányok, szocializmus, bolsevizmus vízein.

Ez azon törekvések rövidre fogott rajza, melyek a liberális illuziókat baloldalról ostromolták. A magyar vidéket nem ébresztték fel álmaiból: délibábos káprázat nyelt el az utolsó percig mindent, mi a végkatasztrófa közeledtét jelenthette volna.

VII.

Két magyar sors a hanyatló korban.

Végigtekintvén három nemzedék romlandó során, a hanyatlás bizonyítékait megtaláltuk a politikai és társadalmi, szellemi és erkölcsi világ legkülönbözőbb térein, mindenütt, hol e beteg nemzedékek tagjai önmagukból kilépve állami vagy magánkörben tevékenységet fejtettek ki. Napjainkra alkalmazva e leverő tanulságot: nincs nagyobb önáltatás és önzőbb illuzió, mint ha most közülünk bárki is azt hinné magáról, hogy ő, éppen ő, maradt mentes a romlás bacillusaitól, holott az utóbbi évtizedekben mindnyájunk földi vándorútja megfertőzött levegőjü térségeken haladt keresztül. Nem, az érintetlen tisztaság és bűntelenség csak a ma kisdedeinek, a jövendő nemzedéknek sajátja, azoké, kik a végletes lejtő és katasztrófa korát a tudás fájának ismerete nélkül, gyermeki ártatlanságban élték át. Mi többiek gyökereinkkel mindnyájan a hanyatló korban állunk és ott hordjuk homlokunkon, tetteinken, jelen és jövendő törekvéseinken a beteg kor bélyegét, ha másban nem, úgy akaratunk betegségeiben, miket egyikünknél könnyen hivő, gyermekes illuziók, másikunknál — ritkábban — gyógyíthatlan, semmi meleg esőre fel nem engedő komor pesszimizmus szülnek. Példa töméntelen akad: ahelyett azonban, hogy a magunk lelkét vagy közöttünkjárókét tennők közszemlére, legyen szabad itt befejezőül két oly magyar sorsot venni számba, melyek befejezettségükkel lehetővé teszik, hogy a történetírás magasabb régióiban megmaradjunk.

Jámbor lelkek fejcsóválva fogják hallani e két sors végigszenvedőinek nevét, el sem tudván képzelni, mint kerülhet együvé Tisza István neve Ady Endréével, az erkölcsi rend képviselője az

anarchia és beteg dekadencia lantosával. A dolgot megmagyarázza az a tény, hogy mindketten a hanyatló kor szülöttei, s ennélfogva törekvéseikben és tetteikben mindketten alávetvék a kor beteges befolyásainak. Az egyik inkább, egészen, saját közreműködésével is, a másik kevésbé, öntudatlanul, folyton harcolva a hanyatlás erői ellen. De a különbség köztük mégsem oly kiegyenlíthetlen, mint Zenith és Nadir, Jó és Rossz principiuma közt. Már sorsuk is feltünő közösséget mutat. Az egyik, az államférfiú, alkotni képtelen politikusok lángoló gyülöletét és a félrevezetett sokaság buta rettenetét tapasztalta magával szemben s tűrte egész életén át, a másik, a költő, értelmetlen tömeg nevetségének, tehetetlenek üldözésének tárgya volt. És senki nem vette számításba, hogy mindkettő magyar vér, melynek tehát, bármit követ is el, joga van egy kis elnézésre, egy meleg zugra a magyar szivekben, hol a nagy hajszában kilihegje magát. A különbség köztük nem egyéb, mint hogy a testileg-lelkileg gyönge konstituciójú költő már rég alámerült, menthetetlenül, az ingoványban, mikor a másik, az ércalak, még titáni erőfeszítések közt harcol a géniuszától elhagyott nemzettel, s bukása nem lápvirág hervadása leend, hanem égi tetőn villámtól ütött tölgynek völgybeomlása. Erkölcsi értékben két, ég és földként eltérő élet, de mindkettő *magyar* élet, meddő magyar sors egy tévelygő korszakban.

Tisza István egyszer, egyéb nemzeti bűnök közt, szemére veti Adynak, hogy lelki anarchiát terjeszt. Jellemző és találó megállapítás kritikusra s kritikája tárgyára egyaránt. Ady költészetének, míg élt, kétségtelenül romboló, anarchiaterjesztő hatása volt. Azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat szétzülleszteni törekedtek, de asszimilálatlan voltuk miatt nem lévén egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt, a „fajmagyart“ használták szócső gyanánt felforgató ideáik terjesztésére. Ami kevés a marxizmus és a Jászi-csoport elveiből a magyar értelmiségbe eljutott, azt Ady közvetíté lendület nélkül írt, keservesen átkozódó „forradalmi“ verseivel. De nemcsak a politikában volt ő a készülő anarchia harsonása: a polgári rend erkölcsi felfogásával is tüntetőleg szegzé szembe a Párisban eltanult szabadosságot, a beteges csak-azért-is erotikát, s lőn alapítója egy párisimádó iskolának, mely már benne is, még inkább követőiben, veszedelmes hasonlóságot mutatott fel a Bukarest—Belgrádból Párisba járó „kultúréhes“ balkáni ifjúsággal. Mindez további dekadenciát jelentett még azon fokhoz képest is, melyre nemzedékünk már valósággal lehanyatlott és érthetővé teszi, ha a küzdelem hevében

még jóhiszemű ellenfelei is *ezekben* látták Ady lelkének igazi nyilvánulásait és értetlenül mentek el magasabb jelenségek mellett.

Ady Endre a 48 óta száradozó magyar nemességnek beteg virága, egyik utolsó öntudatos tagja volt. Az öntudatot ne úgy értsük, mintha családfáját kutatta volna, hogy azzal karriért, kamarásságot, egyéb földi jókat szerezzen. Öntudata megérezte, hogy a nemesi osztály, melyhez tartozott, a magyar talajnak századokon át finomult képződménye; „szép úri fajtánknak" nevezi, melyet „edzettek százados kohók", melyet tehát faji kiválasztottság jogán is megilletne itt a vezetés. Ezen nemesi öntudat birtokában ragaszkodik a magyar talajhoz; az azzal való végzetes összefüggést, az el nem szakítható kapcsokat az ő korában nálánál erősebben és állandóbban talán senki sem érezte. Míg a vele szemben állók, költők és kritikusok még csak nem is említék saját szülőföldjüket, még kevésbé merítnek belőle ihletet, addig Ady mindenünnen visszasír és visszaszáll a „hepehupás vén Szilágyba", az „ősdicsőségű Kraszna-árokhoz", s a Kalota partjára, hol a parasztnépben is a „nyugodt, nagyságos arcokat" csodálja és szereti. Budapest mindvégig idegen neki: szánja-bánja, hogy a pesti vásárba, a pesti kocsmába betévedt, — „hisz én ide nem kellettem", — csúf Budapestnek, Átok-városnak hívja, s amikor teheti, szökik tőle idegenbe vagy szülőföldjére, a Pocsolyás Ér mellé.

Hogyan történt tehát, hogy e gyökeresen magyar egyéniség annyira szembe fordult kortársaival, s köztük éppen azokkal, kiknek, egész életük a nemzeti momentumokra lévén beállítva, tulajdonkép tárt karokkal kellett volna fogadniok az ősi talaj új emberét? E kérdésre korábbi fejtegetéseink után könnyű a válasz. Míg Ady elleneinek magyarságát a föntvázolt nemzeti és állami illuziók határozzák meg, addig ő ez illuziókban nem hisz többé, a liberális korszak nemzeti formalizmusa az ő gondolkodására hatástalan, s attól mentesen — ez a döntő momentum — képes felismerni a kor magyarságán a hanyatlás szomorú jeleit. Ady a hitét vesztett magyar, az elszegényedett nemes, ki megveti az „úri" hivatal rongypompáját, s elleneszegül az önáltatás, a hazugságok uralmának. Legyen bár mégoly paradox is, ha az erkölcsi értékeket nézzük, de a tény maga kétségtelen: Berzsenyi és Kölcsey óta Ady az első magyar költő, ki „gyászos magyar hibákat", foltokat lát kora arculatján és mélységes szomorúsággal nézi, ami körülte végbemegy. Költészetében újra feltámadnak Széchenyi szólamai a nemzethalálról, a magyar parlagról: Szomorú

magyar róna, halálszagú bús magyar róna, magyar ugar, Haláltó, Temető, Puszta, nagy magyar sivatag, ez húzza magához és hantolja be a költőt végtelen egyedülvalósággal. S minél inkább egyedül van világoslátásával ez öndicsőítő nemzetben, annál inkább nő elkeseredése, kétségbeesése azon, leszünk-e még egyszer egészségesek, s annál erélyesebben korholja és szidalmazza tehetetlen nemzetét, úgy hogy végül nem alaptalanul vádolják azzal, hogy a magyarságot „megrugdalta“.

Hogy őt „nemzeti“ elleneitől elsősorban illuzióhiánya választja el, erre jellemző, hogy a korszaknak öregjei, a Deák-féle lelki tisztaságnak az új Budapest liberalizmusában utolsó képviselői, nem állanak oly távol tőle, mint ellenségei feltüntetni szeretnék. Lévay József, tudjuk, vonzódott Ady irányához, Gyulai Pált viszont, illuzióink örökké pattogó utolsó ostromlóját Ady szeretettel nevezi kivesző, de legjobb magyar fajtának: „Vitéz kis úr, Gyulai Pál úr, kicsi valódnál benned többet leltünk; Mert romlott, üszkös a mi magyar lelkünk, s nincs ütésed, mit meg nem érdemeltünk“. A bűntudat, a nemzeti vétkek súlya ránehezedik Adyra — ebben egyezik a régi romantikusokkal, — anélkül azonban, hogy erkölcsi felfogása a vétkes hanyatlásból kivezető utat mutatna neki. Kölcsey hite és tisztult erkölcsisége nincs többé meg a romlott kor ez adekvát költőjében. Ady magyarjai sírnak és búslakodnak a fekete éjben, melyből őket senki ki nem vezetheti. A magyar élet vigasztalan dantei pokol: „Itt valahol, ott valahol, Esett, szép, szomorú fejekkel, Négy-öt magyar összehajol S kicsordul gúnyos fájdalmukból Egy ifjú-ősi köny, magyar köny: Miért is?“ Ez a bukott kor magyar sorsa, s azé a magyaré, ki nem áltatja többé magát, s kiszakadván ez álmodozó, hazudozó tömegből, hitszegővé lett Álmos fajából. „Ilyen bánatfolt nincs fölvarrva E kerek földön senkire, Csak fajából kinőtt magyarra“.

Adynak politikai műveltsége és belátása sokkal gyarlóbb volt, semhogy tapasztalati úton, az események értékelése által ismerhette volna fel a nemzet kóros állapotát. A fajtáján elhatalmasodó bajokat ösztönével, belső, tudattalan érzékeivel érzékelte, akárcsak saját testi bajait, annyira egy volt a magyar fajjal. Nincs kortársa, ki oly világosan látná a magyarság faji tulajdonait. Ime pl. a magyar akaratgyöngeségnek vérlázítóan realisztikus rajza: „Pimasz, szép arccal, látszik, hogy akar, De közben búsan lekönyököl, Nyög, sír, ez az én fajtám, a magyar.“ Vagy a hányiveti könnyelműség, mellyel a magyar, Széchenyi szerint, felrugja a port: „Nótázó bűnök, hetyke gazság, Törik-szakad s csak azért is,

Halál-hívás, Csuhaj: ez a magyar vigasság. Már nem várunk, semmit se várunk, De egyet még ugrik a kedvünk, Egye fene: Hátha vígabb lesz a halálunk." Talán nem tévedünk: a vigasztalan keserv, mellyel Ady a magyar jelent és jövőt nézi, mely őt elleneitől annyiszor kihasznált nemzetkáromlásokra indítja, minő pl. „Száradjon el az iharfa, a büszke fa, a magyar fa" — mindez nála annak felismeréséből, nem, *megérzéseből* származik, hogy nemzetünkben a mai önző és összetett korban gyermeki tulajdonainál fogva teljességgel életképtelen — „cigánynépek langyszívű sihederje" — „nehéz nyelvű és rest a szóra, aki süket halált akar", — s ennélfogva ki van szolgáltatva nála céltudatosabb, erősebben akaró fajoknak: „gácsnak, svábnak, zsidónak". A liberalizmus szabad versenyében, az embertelen kapitalizmus idején a magyar fa sorsa korai, magtalan hervadás: „Lelkemben a magyar fa Lombjai esnek, hullnak: Lombosan, virágosan, Igy kell, hogy elpusztuljak". Ez a faji háttér teszi oly megrendítővé rajzait a magyar parasztnak világháborúbeli szerepéről, amikor ez a nagy gyermek, a muszáj Herkules, vezető osztályaitól tudatlanságban hagyva, a háború komplikált összefüggéseit eszével fel sem érve, mégis megállotta helyét ősi becsülettel és vitézséggel. „Bajban van a messze város, Gyürkőzni kell a halállal, Gyürkőzz János s rohanj János" — ez a mesebeli János a magyar faj személyesítője: akaratlan Erkölcs, kiműveletlen Erő, szolgaságra született Sámson, Ausztria átlyukadt harcvonalainak saját testével örök foltozója. „Ez a magyar sors, átok: drága magyarok, szép-zavarosok, kicsiny fajtám vérző csapatai." És itt a különbség háborúnk két nagy szenvedője, a német és magyar faj között. Az előbbi felsőbbséges műveltségben, egész a végső megtántorodásig *tudta*, miért áldozza titáni erejét, míg ez utóbbi, nemzedékek intellektuális mulasztásai folytán tudatlanul „régi sereglések", Máriát-Jézust kiáltó tömegek módjára vérzett és pusztult. Innen egyúttal a magyar összeomlás szégyenletes hirtelensége, melyet egyesegyedül a muszáj Herkulesnek gyermeki ítélethiánya magyaráz: szíve nyitva állott mindenkinek, ki mézes szóval, álcás jóindulattal jött feléje, s még a gyatra színész Károlyi Mihályról is elhitte, hogy ő a magyar jövő prófétája. Ez volt rajtunk a „paraszti átok", mellyel Ady annyit tusakodott, s melyet rólunk csak lelki művelődés, Széchenyi receptje szerint, vehet le — valamikor.

Feketén látó vates, gonoszat hirdető próféta egy népnek sem kedves, de legkevésbé a századforduló, rózsailluziókból élő magyarságának. Hogyan tűrhette volna az, hogy álmairól, vét-

keiről magyar költő vonja le a leplet és hirdesse tekintéllyel, hogy „valahol utat vesztettünk!“ A pacsirtaálcás sirálynak, keselyarcú pogánynak pusztulnia kellett a hanyatló kor csendet és rendet kedvelő költői ligeteiből: az illuziók jólszervezett őrei reáborítják a magyartalanság égető Nesszus-ingét, s kiközösítvén rothasztó elemként a nemzeti testből, átutalták a nemzetellenes destruktív irányokhoz, holott ő új Kemény Zsigmondot és Eötvös Józsefet várt vezérének. Ady az ősmagyar gőgjével lázadozott az ítélet ellen: „Mit vétettem és mit akarnak? Hiszen én mindent elhagyok, Dalt, életet és dicsőséget, De az igaz: az én vagyok, De a magyar: az én vagyok“. — „Az én magyarságom: mindennél keserűbb, mindennél igazabb, Az én magyarságom: véres és fekete, véres és szomorú, Az én magyarságom: büszke fellegorom, büszke nagy sirató, Az én magyarságom: nincs ilyen átkozott, nincs ilyen igazi.“ — „Magyar ákácnak érett táskája vagyok...“ „Magyarkodóknak, ködevőknek, svábokból jött magyaroknak *én* nem vagyok magyar?“ Mindez nem használt, mert véres és fekete és szomorú magyarságra, nagy siratóra semmi szükségünk nem volt a katasztrófát jelző öntömjénezés korszakában. S jól meghalt az, kiről egyszer kimondottuk a szentenciát, hogy „nemzetellenes“.

A közösségből kizárt költő pedig ment és eladá testét-lelkét az új Budapestnek. Új-magyar, itt-ott még ugyancsak tökéletlenül asszimilált kenyéradóit soha sem szerette ugyan, de tűrte, nagyúri leereszkedéssel, hódolatukat és pénzüket. Politikai verseivel a polgári radikálisok forradalmát készíté elő, mi annál könnyebben ment neki, mert politikailag tökéletesen analfabéta lévén, örök hősével, Gyürkőzz Jánossal együtt ő is hitt a forradalom önkéntelen bohócainak. Miután elpusztítandó rossznak tartá a fennálló viszonyokat, válogatás nélkül csatlakozott mindenkihez, ki ez országban pusztítani akart. Ily elemek közé vegyülése lett egyik legfőbb oka annak, hogy a megértőbbeket, a jóakaratú emberek többségét is elriasztotta magától. Nádorválasztó kisnemesek utolsó sarja a polgári radikálisoknak tipikusan budapesti vezérével együtt „szenvedi és sírja a siratnivalókat“, s a meddőn átkozódó, vérbeborult szemű Justh Gyulában látja az utolsó hídfőt, a magyarság végső szálemberét! És az igazi magyar szálfát, az utolsó *egész* magyart, a lelkével rokon tiszai nemest, grófi címe miatt egész életében vad gyűlölettel üldözi, – keserű látvány, de jellemző ez egymás ellen agyarkodó méhrajra, minek Széchenyi nevezett bennünket.

A hanyatló kor sötét erői, belső ellenmondásai így paralizálták, sőt tették pillanatnyira magyarságunkra is veszedelmessé Ady Endrében nem a magyar akaratot vagy erkölcsöt — ezek

belőle, dekadencia kendőzetlen arcú gyermekéből, sajnosan hiányoztak — de a leghatalmasabb és legtisztább faji ösztönt, mely közöttünk, az utóbbi nemzedékben, kinyilatkoztatá magát. A magyarságnak, a lassú fölemelkedés során, előbb önmagára kell majd találnia, hogy Adyban is megismerje és megszeresse saját fajtáját, véréből való vérét, lelkéből vett lelkét.

* * *

Most pedig emelkedjünk az ösztönök gomolygó világából az akarat és tudatos erkölcs tisztább levegőjébe.

Míg Ady lelkében egyedül a legbensőbb zug, az ösztönök, a faji összetartozás helye maradt tiszta és magyar, addig Tiszának egydarabból öntött egyénisége sikerrel állott ellent a kór támadásainak. Ha röviden akarjuk megjelölni a határt, melyet az ő alakján munkált e hanyatló kor, azt kell mondanunk, hogy lelkének szövetei: erkölcse, akarata, jelleme érintetlenül maradtak, egyedül azoknak kifelé való hatásán, s e külső tevékenység segédeszközein: nevelés által készen kapott képzet-tartalmán, érdeklődési körén, politikai céljain és müködésén, leginkább pedig sikertelenségén vehetjük észre a beteg környezet bénító hatását. Veleszületett nemes lelki tulajdonai ősi frisseségben maradtak meg a romlott világgal érintkezése közben is: személyi bátorság, bátor szókimondás és szótartás, őszinte egyenesség, tiszta keresztény erkölcs és jellem: tulajdonai még akkor is, midőn ezeket *egy* emberben egyesülve Budapest chaotikus világában lámpával sem lehet többé találni. De bármily ritka alkalom volna is rajzát adnunk, ez összefüggésben, egy romlatlan magyar jellemnek, célunk nem ez: Tisza István ép alakját a beteg kor sodrában kell szemügyre vennünk.[1]

Életének müve, tudatos szándékkal és a valóságban is, első sorban politikai. Mint államférfiú, belső meggyőződésből volt híve a Deák-féle államjogi konstrukciónak, amely tényből magából látható, hogy bizonyos nemzeti és állami illuziók reája hatás nélkül kellett, hogy maradjanak. Külsőleges, anyagi fellendülésünk, s a túlzott önérzetnek azzal karöltve jelentkező képei, az imperializmusnak, a húsz és harminc millió magyarnak abszurd és tehetetlen vágyai nem zavarták meg ítéletét népünk súlyát és nemzetközi helyzetét illetőleg. A magyarság sokkal gyöngébb, földrajzi

[1] Tisza István erkölcsi világára v. ö. Herczeg Ferenc, Balogh Jenő, gróf Klebelsberg Kunó, Réz Mihály szép méltatásait és Szász Károly: *Tisza István, élet és jellemrajzi vázlat,* Budapest 1920 c. népszerűsítő művét.

helyzete sokkal veszélyesebb, semhogy egymagában, saját erejéből fenn tudná tartani eddigi kedvező helyzetét, évszázados hegemoniáját Középeurópa terein: ez az objektív alapigazság volt Tisza István politikai pályájának sarkköve. Igaz követője volt ebben Széchenyinek, a száműzetés Kossuthjának s Deáknak egyaránt, hisz mindezek tudták, vagy 49 katasztrófája után megtanulták, hogy Ausztria és a nemzetiségek, azaz a nagy német hatalom és a szláv népek *együtt* két malomkő, melyek porrá zúzzák a mi szép évezredes Nagymagyarországunkat. E két végzetes hatalmat tehát el kell egymástól választanunk, sőt, amelyiket lehet, fönnmaradásunk eszközévé, hatalmi állásunk kezesévé kell tennünk. A nevezett államférfiak közt, mint tudjuk, eltérés csak a cél eléréséhez szükséges módozatban volt: Kossuth Kelethez húzódott, de kísérlete: dunai konfederáció, szláv-magyar blokk létesítésével védeni ki a nyugati malomkő, Ausztria, nyomását: sikertelen maradt. Deák a másik módot próbálta és valósítá meg, melynek egyébként is megvoltak feltételei az ősi magyar-német kultúrkapcsolatban és az évszázados államjogi érintkezésben. 67 és a reája következő kettős és hármas szövetség Ausztriát és a német hatalmat nemcsak kikapcsolta ellenségeink sorából, de erős kötelékekkel hozzánk fűzve kezesévé tette a történeti Nagymagyarország fennmaradásának. A nyugati szövetség árnyékában szabadon konszolidálhattuk belső viszonyainkat és erősödésünk mértéke szerint szerezhettünk befolyást a monarchia és Középeurópa nemzetközi alakulásaira. Hogy már csirájában megakadályozhattunk minden olyan mozgalmat, mely későbbi fejlődésében ellenünk irányulhatott volna, ez a nyugati, osztrák-német szövetségnek oly előnye volt, melyet igazán csak mai nemzetközi elhagyatottságunkban lehet értékelni.

Amily magától értetődőnek, természetes módon meggyőzőnek látszik e konstrukció, ezzel fordított arányban állott, mint láttuk, népszerűsége. A harmadik nemzedék, illuziók gőzében tántorogva nem volt képes valódi hatalmi viszonyainkat felismerni s Tisza Istvánnak, a Deák-féle hagyományok szinte egyetlen aktív képviselőjének ugyancsak emberfeletti munkájába került a fokozódó anarchiában államunkat az egyedül lehető kombinációban megtartani. Utóbbi évtizedeink folytonos parlamenti botrányai, állandó izgalmai mögött ott vannak az ő állandó, kemény napi munkája s hatalmas erőfeszítései, hogy a botorkáló, utat vesztett nemzetet legalább az örvénytől, az utolsó lépéstől távol tartsa. És ezt a munkát ő Széchenyies „zarándoki önmegtagadással“ végezte,

rendületlenül, a tömeghangulattól tökéletesen függetlenített, erős vallásos hittől táplált kedéllyel. Eredményeit nem szabad lekicsinyelnünk. Erélyes kormánypolitikájával, törhetetlen dualisztikus érzületével sikerült neki a fegyveres konfliktust, a második 49-et, melybe ellensúly nélküli függetlenségi politika belesodorhatta volna népünket, Ausztria és Magyarország, az oláhra, szerbre támaszkodó, sereggel rendelkező „összbirodalom" és az alig felfegyverzett, széthúzó kis magyar nép közt mindvégig elodáznia, sikerült továbbá annyi belső ellenséggel hátában, Magyarország tekintélyét, befolyását a monarchia keretében, sőt azontúl is oly magas fokra emelni, minőre a négyszázéves osztrák-magyar házasság idején soha példa nem volt. Az állam hatalmát pedig, melyet képviselt, mindenkor a magyar nemzet érdekében használta fel: a dualizmus kereteiben a hagyományos osztrák túlsúly próbálkozásait sikerrel szorította vissza a paritás érdekében, s amint tudjuk, Ferenc Ferdinánd magyarellenes terveinek ő volt sziklaszilárd, soha nem hátráló akadálya. Hogy nép- és nemzetközi helyzetünket a másik oldalról, a szláv népek részéről is nem sikerült biztosítania, nem rajta múlt: a horvát-, szerb-, románokkal folyton megújított egyezkedéseit a végkép elvakult ellenzéki pártok hátbatámadásai hiusíták meg már csirájukban. Ha még számbavesszük, hogy Andrássy Gyula gróf óta ő volt az első, ki Magyarország szavát a monarchia és Európa ügyeiben érvényesíté, hogy ő volt, mint Magyarország miniszterelnöke az egyetlen, ki a monarchia tanácsában a világháború ellen nyilatkozott, s így népünket megmentette a szörnyű vérvádtól, melyben a jövő történetírása a művelt Nyugat legnagyobb nemzeteit is kénytelen lesz elmarasztalni;[1] — s ha még azt sem felejtjük el, hogy mindezen eredményeket akkor érte el, midőn a tévelygő ország állandó háborgása közepett még gyilok és revolver sem maradt megkísérletlen a nemzet ez egyetlen felelősségteljes fia ellen, ki néki tiszta lelkiismerettel szolgált; ha arról is megemlékezünk, bár fáj a borzasztó méltatlanság emléke, minő lelki erővel viselte éveken át, jajszó és

[1] Tisza István háborúellenes szerepét a közös minisztertanács döntő ülésein megvilágította az iratok pontos kiadása és az eredmények összefoglalása által Roderich Gooss, *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges,* Wien 1919. c. munkájával. Pótlékokat közölt hozzá és Tiszának háború alatti békeszerző kísérleteit rajzolta Fraknói Vilmos, *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*, Wien 1919. Ezen két munka okmányai a Tisza háborúokozó szerepéről még ma is terjengő vádakat végkép a mesék országába utalták.

panasz nélkül, a háborúszerzésnek vádját, mellyel nemcsak az ellenségek, de saját fajtája és azok is terhelték, kiknek ismerniök kellett e vád rettenetes hazug voltát: mindezt egybefoglalva elmondhatjuk, hogy Tisza a magyarságnak nagy fia volt, népének nagy szolgálatokat tett és méltó mindenkor hálájára.

Es mégis, Tisza István életművének mégoly méltánylása után is ki kell mondanunk a keserű végkonkluziót: Tiszát legyűrte Károlyi Mihály, az erkölcsi rendet a kóros anarchia, Nagymagyarországot a belső feloszlás és az általa nagyranőtt, kis tehetetlen szomszédok. Dualizmus, német szövetség, középeurópai hatalmi állás, sőt még belső hegemoniánk, területünk integritása is tönkrement; s ha valaki, úgy Tisza István elmondhatta, midőn a lángbaborult ország megrészegedten ujjongott, s ő oda tárta keblét a gyáva fegyvereknek: óh az én füstbement életem! Mindaz, mit ő élete kemény munkájával óvott és erősített, most egyszerre légberöpült, s helyén sivatag maradt és példátlan kaosz. Mi az oka Tisza életműve ezen végleges összeomlásának?

A feleletet csak részben adhatjuk meg. A katasztrófa felelősségét természetesen azok viselik, kik azt tudatosan előkészíték, valamint azon egyének és erők, kik Tiszát félretolva, magukra vették a nemzet és monarchia kikalauzolását az útvesztőből, s akik a biztos part helyett menthetetlenül beletévedtek az örvénybe, a forradalom kráterébe. Ezen felelősség lemérése nem a mi feladatunk, nekünk arra a kérdésre kell megfelelnünk, hogy miért nem sikerült Tisza Istvánnak az ő saját hitét, acélos akaratát, kitűrő önzetlenségét átöntenie a nemzeti tömegbe, egyszóval, hogy miért nem ő lett a vezére, lelki tanácsadója és prófétája a háborúban sínylődő magyarságnak. Mert, hogy nem volt az, ezt az eredmény nagyon is mutatja.

Tisza István, minden kivételes nagysága mellett, nem született nemzeti reformátornak. Nemzetről, államról való felfogását, politikai gondolkodásmódját atyjától örökölte, aki mellett már szinte gyermekfővel belépett a magyar parlamenti politikába. Tisza Kálmánnak, mint tudjuk, csaknem emberfeletti feladata volt az országot a 48-as közhangulattal ellentétben 67-es alapon kormányoznia. Ezt a problémát csak úgy tudta megoldani, hogy az ország politikai életét a parlamentben koncentrálta, az ország akarata helyébe a parlamentet substituálta, mivel ezt választási és egyéb korrupció segélyével könnyebben tudta az egyedül lehetséges 67-es irányban mozgatni. Innen Tisza Kálmán módszerében azon téves felfogás, mintha a parlament volna a nemzeti élet központja és

mellette minden egyéb nemzeti tényező mellőzhető volna. Innen azon különös illuzió, mely szerint az állammal foglalkozás, a politika a nemzeti életnek legfontosabb és legelőkelőbb ágazata, más szóval, hogy a politikus, a parlamenti férfiú a nemzet igazi vezetője. Ezt a felfogást Tisza István már atyja oldalán, a miniszterelnökségi palotában, magába szítta, s hozzá hű maradt, attól kezdve, hogy huszonötéves korában az országgyűlés tagjává választatott.

Közpályája tehát, szinte kizárólag, parlamenti pálya. Ebben különbözik Széchenyitől, Kossuthtól, sőt Deáktól is, kik életük leggyümölcsözőbb fejezeteit az országgyűléstől távol töltötték el. Ez államférfiaink a nemzettel foglalkoztak, ezen a nemes matérián munkálkodtak, az ő szemükben a parlamentnek csak alárendelt fontossága volt. Tudjuk, Kossuth mint kormányzó legszívesebben parlament nélkül kormányozott volna, s később is, 67 után, egész működése a parlamentarizmus ellen, a nemzet széles köreiben folyik le. Deák pedig soha sem téveszté szem elől, hogy a parlament csak kifejezője, másodlagos derivatuma a nemzetnek, s ez óvta őt meg parlamenti sikerek keresésétől és azok túlbecsülésétől. Másként Tisza István, kinél a politikai felfogásnak alapja volt a hit, hogy a parlamentarizmus Magyarországon nemzetfenntartó, az országgyűlés a magyarság életének középpontja, s ha a parlamentben bajok vannak, ezek az egész nemzetet veszélyeztetik. Az ő szemében a parlament mikrokozmosz, a nemzeti lét összesűrített, szinte magasabb fokú alteregója, mellyel ha lelkiismeretesen foglalkozunk s bajait meggyógyítjuk, nemzeti munkát végezünk, a legmagasabbrendűt, mely magyar államférfiúnak adatott. A képviselőház azon organizmus, mely a magyar államférfiú gondjának legfőbb tárgya.[1]

Ezt felismerve, megértjük Tisza István közpályájának irányát és tragikus sikertelenségét. Atyjának a fia, korának a gyermeke abban, hogy a politikai tevékenység fontosságát túlbecsülte, s viszont a kulturális tényezőket nem vette eléggé számba. Azt hitte, hogy a nemzet belső életét megváltoztathatja, ha a beteg központi szervet, a képviselőházat, sikerül meggyógyítania. Ez a formalisztikus gondolkodás magyarázza folytonos kudarcait, valamint másrészt a szokatlan energiát, melyet a parlamenti anarchia megszüntetésére áldozott. Pedig a parlament nálunk épp úgy,

[1] Tisza politikai felfogásának ez alapvonását megfigyelte már Szász Károly *id. m.* 42, 65, 11. l.

mint egyebütt, sőt még Angliában is, csak egy jelenség a sok közül a nemzeti életben, mely rajta kívül még számtalan más organizmusban lüktet hasonló, sőt gyakran nagyobb energiával. A parlamentben nyilvánuló nemzeti erők tehát nem önállóak, nem függetlenek a nemzeti test egészétől és annak egyéb jelenségeitől. Az az orvos, ki a betegséget a parlamenti szervben akarja megszüntetni, csak tüneti kezelést végez: a lázat bár leszorítja külsőleges, erőszakos eszközökkel, de a testben lappangó betegség székhelyét még meg nem közelíté, a kórt le nem győzte, csak megnyilvánulását szüntette meg ideig-óráig. Tisza István ilyen tüneti kezelést végzett közpályáján, s ebben különbözik az igazi reformmagyartól, Széchenyitől. Hogy nálunk bajok vannak, mindketten felismerték. Míg azonban Széchenyi a kórságok gócpontjait, a *sedes malorum*-ot kereste fel és éles pillantással hatolt be a nemzettest elváltozott szövetei közé, addig Tisza István, a kor állami illuzióinak alávetve nem volt képes az okokat megtalálni, s ennélfogva ott gyógyított, hol az orvosló munkának kezdettől fogva nem lehetett kívánatos eredménye. Az obstrukció őrjöngő tobzódásának csak pillanatnyilag lehetett véget vetni parlamenti eszközökkel, a parlamentben magában, mert a képviselőházi anarchia csak jelensége volt, elmérgesedett kelevénye a közjogi viszálynak, a hamis közjogi helyzetnek, ez viszont a nemzeti gondolkodás gyökeres elváltozásának. A bajból ily olcsó áron, házszabályok készítésével vagy hasonló rendelkezésekkel nem, csakis Széchenyi tanait követve, egész lelki életünk reformja árán emelkedhettünk volna ki. Tisza István is, bár férfias akarattal többször földresujtá az anarchia szertelen, fegyelmezetlen szörnyét, végül mégis elbukott, mert a parlamentbe kapaszkodva elmulasztá a nemzet belsejét reorganizálni.

A nemzetről és államról alkotott e formalisztikus felfogása szorosan összefügg liberalizmusával, mely doktrinér elvi alapon nyugodott nála, mint általában kortársainál. Mégis, az őszinteség és meg nem vesztegethető tisztességérzet kiemelik liberalizmusát az új Budapest légköréből és Deák és Eötvösék magasabb, idealisztikus humanizmusának társává teszik. Csak természetes azonban, hogy e régimódi, őszintén ártatlan liberalizmus a lejtő aljára érve még kevésbé képes alkotni és gyümölcsözni, mint a liberális hőskorszakban. Innen érthető az a különös jelenség, hogy a liberális Tisza mint kormány- és pártfő a liberális közhangulattól idegenül, elszigetelve áll és alig tudja hasznát venni azon eszközöknek, melyeket a liberális berendezésű ország és Buda-

pest nyújtanak neki. A sajtót sohasem tudta magának felhasználni, sem liberális korban szokásos korrupciós eszközökkel, sem pedig józanul és értelmesen alkalmazott korlátozások segélyével. Tisza Istvánnak céljai kivitelére sem modern liberális eszközök, sem konzervatív módszerek nem állottak rendelkezésére: az elsőktől tisztessége és őszinte liberális hite, az utóbbiaktól doktrinér formalizmusa tartá távol. Ez az erőszakos junkernek hiresztelt földesúr folyton ellene szegül minden agrártörekvésnek, mi a liberális szabadságelvvel összeütközve akarna a tönkremenő birtokososztályon segíteni. Kis- és nagybirtokost egyaránt szeret erős fajszeretettel, mégis tiltakozik minden homestead, parasztbitbizomány stb. ellen és az agrárosztály jövőjét egyedül attól várja, hogy minél többet termeljen és minél jobban ellássa a városi lakosságot.[1] Így érthető, e vérébe ment, átöröklött liberalizmusából, miért nem állította energiáját és kristálytiszta jellemét a parlament körén túlemelkedő, magasabb feladatok szolgálatába, minő lett volna a kivándorlás megakadályozása, a középbirtokos osztály megmentése, a nemzeti értelmiség erősbítése és tömörítése. Tisza István liberális volt ugyan, végzete azonban többé nem újítást, hanem a tévútra jutott fejlődés feltartóztatását jelölte ki tragikus feladatául. Ép az jellemzi a viszonyok egészségtelen voltát, hogy a legkiválóbb sem tehet már egyebet, mint hogy napi munkát végez az adott helyzetben: késleltet, de nem gyógyíthat többé. Liberális elvekből, jól tudjuk, lehetetlenség tömör, vízálló, széllel és zivatarral dacoló töltést emelni. A gátakat is, melyeket Tisza István emelt, csakhamar áttörte az ár, mert anyaguk, melyet e nagy magyar hatalmas igyekezettel egymásra halmozott, omló homok: illuziókkal átitatott idegen liberalizmus volt.

Nem adatott meg a hanyatló kor e legnagyobb magyarjának, hogy — amire egész erkölcsi lénye és gyökeres magyarsága folytán hivatva lett volna — reformmunkát végezhessen a romlott korszakban s apostoli hévvel szerezzen hitelt és érvényt Széchenyi tételének: vétkesek és betegek voltunk és vagyunk, s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet.

[1] V. ö. szigorúan liberális elveket valló tanulmányait: *Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei*, II. kiadás, Budapest 18[illegible]. *Az agrárius kérdésről*, a Budapesti Szemle 50. (1887) kötetében.

Tartalomjegyzék.

•

Sajtóhibák.

10.	lap	felülrül	21.	sorban	frázis	helyett	olvasd	fázis
80.	„	alulról	17.	„	1835	„	„	1815
140.	„	felülről	2.	„	figyelembe	„	„	figyelembe nem
144.	„	alulról	14.	„	szivós	„	„	zsidó
145.	„	„	8.	„	élekszáma	„	„	lélekszáma
150.	„	felülről	19.	„	ez	„	„	ezt
170.	„	„	4, 5.	„	spontansitas	„	„	spontaneitas
192.	„	„	10.	„	bennük	„	„	bennünk
206.	„	alulról	13.	„	e	„	„	el
207.	„	„	2.	„	László	„	„	Gusztáv
222.	„	felülről	19.	„	valódiság	„	„	valóság
224.	„	„	18.	„	rezidiumához	„	„	reziduumához
227.	„	„	21.	„	funkciót	„	„	funkcióit
230.	„	alulról	1.	„	Asbóth id. h.	„	„	Asbóth János, *Irodalmi és politikai arcképek*, Budapest, 1876.
265.	„	felülről	15, 16.	„	egyéniségünket	„	„	egységünket
266.	„	„	11.	„	eloszlatta	„	„	elszoktatta
270.	„	alulról	11.	„	tört	„	„	köt
271.	„	felülről	23.	„	földjéből	„	„	hold földjéből
287.	„	alulról	9.	„	gyökereiben	„	„	gyökereivel
306.	„	felülről	9.	„	kerültek	„	„	került
307.	„	„	14.	„	melyeknek	„	„	melyek
308.	„	„	13.	„	megillett	„	„	megillet
317.	„	„	8.	„	nemzetünkben	„	„	nemzetünk

106, 109

